

જવાલા

વિક્ટર હુગોની અમર નવલકથા

અનુવાદક

મહેન્દ્ર મેઘાણી

શ્રિત

સાહા માણુ રૂપિયા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ., મુંબઈ - અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સંચાલક

અનુમાન ૨૫૫૦૦ કિલો ૩-૮-૦

અનુમાન ૪૫૫૫૫

અનુમાન ૨૨૨૨

વહેતાપાણી પ્રકાશનમાળા — ૪

જવાલા

વિકટર હ્યુગોની અમર નવલકથા
'નાઈન્ટી-ત્રી'
ઉપરથી

: અનુવાદક :
મહેન્દ્ર મેઘાણી

પ્રાપ્તિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ
મીનરાજ બીલ્ડિંગ, ૪૦૫, કાલબાદેવી રસ્તા : મુંબઈ - ૨
ફરનાન્ડીઝ પ્રેસ નીચે, ગાંધીમાર્ગ : અમદાવાદ

વહેતાપાણી પ્રકાશનમાળા

સંપાદક : ઋવેરચંદ મેઘાણી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રકાશન
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૬૫૦૦

આવૃત્તિ પહેલી : ૧૯૪૭

સાહકાગ્રણ રૂપિયા

મુદ્રક

નાથાલાલ મ. શાહ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
રાણપુર : [અમદાવાદ]

પ્રકાશક

નાથાલાલ મ. શાહ
અમદાવાદ લિમિટેડ
રાણપુર : [અમદાવાદ]

પિતાની વાત્સલ્યમૂર્તિને

‘ જન્મોજન્મ તમ પ્રત્યહ આહું ’

અનુવાદકનું નિવેદન

લેખનજીવનની શરૂઆતમાં જુવાનોએ કાઈ પુરોગામી પીઠ કલમસ્વામી (માસ્ટર)નાં શ્રેષ્ઠ સર્જનો વાંચવા જોઈએ, એની લખાવટ ફરી ફરીને ઘૂંટવી જોઈએ અને વર્ષોના લેખનકાર્ય પછી પણ પોતાની કલમને નવી તાજગી અપાવવા માટે એના એ જ અમર ગ્રંથોમાં ડૂબકીઓ મારતા રહેવું જોઈએ એમ કહી મારા પિતાશ્રી એમના પ્રિય લેખક વિક્ટર હ્યુગોનું ‘નાઈન્ટી-થ્રો’ અને બીજાં પુસ્તકો વાંચવાની શિખામણ મને વારંવાર દેતા. નાનપણમાં ‘લે મિઝરાબ્લ’ની ફિલ્મ જોયેલી તેથી વિક્ટર હ્યુગોનાં પુસ્તકો વાંચવાનું મન તો થતું, પણ એનાં પાનાની સંખ્યા જોઈને હિંમત હારી જવાતી.

તે છતાં, થોડા મહિનાઓ પૂર્વે ‘નાઈન્ટી-થ્રો’ વાંચવા લીધું અને બહુ રસપૂર્વક વાંચી ગયો. પછી તો એ નવલકથા મને એટલી બધી ગમી ગઈ કે એનો અનુવાદ કરવા બેસી ગયો. પ્રથમ વાંચનમાં જેટલો આનંદ અનુભવેલો તેથી સવાયો આનંદ અનુવાદ કરતી વેળાના ઝીણવટમય વાંચન વખતે અનુભવ્યો. મૂળ ફ્રેંચ પુસ્તકનો અંગ્રેજી અનુવાદ જેટલો સચોટ અને મર્મગામી છે કે હ્યુગોનું વતન ફ્રાંસ હતું તે ન જાણનાર વાંચક તો એમ જ સમજે કે એમણે પોતે જ આ પુસ્તક અંગ્રેજીમાં લખ્યું હશે.

નિશાળમાં અને કોલેજમાં કુલ છ વર્ષ ફ્રેંચ ભણેલો, પરંતુ ફ્રેંચ આગવાતો પણ સરળતાપૂર્વક ઉકેલી શકવા જેટલી આરંભ આપણી શિક્ષણ-પદ્ધતિ પાસેથી અમે પામી શક્યા નહીં. નહિતર તો, આવી મહાકથાઓને મૂળ ફ્રેંચમાં જ વાંચવાનો લઠાવો અમે સેંકડો જુવાનો લઈ શકત. બીજો અફસોસ એ થાય છે કે કોલેજમાં અમે અંગ્રેજી લેખકોનાં પુસ્તકો ભણ્યા, પણ હ્યુગો અને એમના જેવા બીજા મહાન યુરોપીય લેખકોની કૃતિઓના આવા

સુંદર અનુવાદો કેમ અમારા અભ્યાસક્રમમાં કદી ચ સ્થાન નહિ પામ્યા હોય ? વળી આખી દુનિયામાં વિચારોની એક વિરાટ ઉચલપાચલ થઈ રહી છે તેવે વખતે શેક્સપિયરના ‘ટવેલ્થ નાઈટ’ કે મિલ્ટનના ‘લીસિડાસ’ની સાથે સાથે આજના ક્રાંતિકારી વાતાવરણને અનુરૂપ આવી ‘નાઈન્ટી-ટ્રી’ જેવી ચમત્કૃતિવાળી કૃતિઓ આપણા જુવાન વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ કેમ નહિ મુકાતી હોય એ પ્રશ્ન પણ મનને મૂંઝવ્યા કરે છે.

૧૭૮૯માં ફ્રાંસની પ્રજાએ વિપ્લવ કર્યો, પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરી અને રાજાનો વધ કર્યો. તે પછીનાં વર્ષો દરમિયાન ફ્રાંસના ઉમરાવો, ધર્મગુરુઓ અને રાજાના બીજા અનુયાયીઓએ મળીને પ્રજાસત્તાક સામે બંધ જગાવ્યું, અજ્ઞાન ગ્રામજનોના મગજમાં રાજ-ભક્તિનું ઝંઝૂન રેડ્યું અને પ્રજાસત્તાકને ઉથલાવી પાડવા માટે વિદેશીઓની પણ મદદ લીધી. ‘નાઈન્ટી-ટ્રી’—૯૩ (૧૭૯૩) એ આંતરવિગ્રહનું મહાભયાનક રક્તવર્ષ્ય વર્ષ હતું. એ વર્ષની આ કથા છે. સ્વાધીનતા બાંધી ધસ્યે જતા હિંદુસ્તાનનું સ્મરણ આ કથા વાંચનારને વારંવાર થશે.

મેં વાંચેલા અનુવાદમાં એના અનુવાદકનું નામ ક્યાંય હતું નહિ. ખીચોખીચ ભરેલા લગભગ ૪૭૫ પાનાંનું એ પુસ્તક હતું. એમાંથી કથાના સળંગ રસને બાધ ન આવે તેમ અમુક ભાગ કાઢી નાખીને આ ગુજરાતી અનુવાદને ૩૩૪ પાનાંમાં સમાવ્યો છે. જેટલા ભાગનો અનુવાદ કર્યો છે તેમાં બને તેટલી ઓછી ફટ લીધી છે. જેમ પુસ્તકનું, તેમ લખાખરા પ્રકરણોનાં, નામ મારી મેળે જ પાડ્યાં છે.

આખો અનુવાદ મારા પિતાશ્રી તપાસી ગયા હતા અને પહેલાથી જોલા પાના સુધી અનેક સુધારાઓ કર્યા બાદ એમણે એને પુસ્તકરૂપે પ્રમટ કરવા યોગ્ય ગણ્યો હતો.

০৭১১১১

: ક્રમ :

પ્રકરણ	પાનું
પલટનનાં સંતાન	૧
‘કલેમોર’ની વિદાય	૧૫
વિકરાળ આગેવાન	૨૦
કાંસાનો રાક્ષસ	૨૭
તોપ અને તોપચી	૩૧
સેનાપતિ જડી ગયો	૩૮
ધૈર્યના હાથમાં	૪૨
૬=૩૮૦	૪૫
મુસાફર છટક્યો	૪૯
ભાગનારાનું ભાગ્ય	૫૨
સેનાનનો સાગરિત	૫૫
મુસાફરનો કાસદ	૬૨
ધંટારવ દેખાવો	૬૯
જાનતેનાકનો ઠાકાર	૭૩
એ ભિખારીઓ	૭૭
(સહી) : ગોવેન	૮૫
સેનાપતિની સેના	૮૮
‘આવી ખમર હોત !’	૯૩
સિમુગદેન	૯૯
અંતરનું સંતાન	૧૦૭
ત્રણ જીવતાં વજ્ર	૧૧૦
વિકરાળની સામે વિકરાળ	૧૧૮
વૈડીનાં વનવાસી	૧૨૭
ઠાકા અને ભત્રીજો	૧૩૭
દોલમાં ફળકટક	૧૪૫
ખેડૂતો અને સિપાહીઓ	૧૫૧
ખીજ વાર !	૧૬૧
અપશુકન	૧૬૫
કાળજનો જખમ	૧૬૯
તલવાર અને કુહાડો	૧૭૫
આથમણી દિશામાં	૧૮૨

પ્રકરણ	પાનું
ગોવેનકુળનો ગઢ	૧૮૫
આખરીનામું	૧૮૯
ઈન્સાન અને ઈમારત	૧૯૪
આખરી તૈવારીઓ	૧૯૭
બાળકોની દિનચર્યા	૨૦૩
માતાનો મારગ	૨૦૯
ગિલોટીન-શત્રુઓની	
ગફલત	૨૧૯
વેરાનમાં	૨૨૨
કાળઘડી	૨૨૫
‘અમારાં બચ્યા’	૨૨૯
ધર્મગુરુનો આત્મા	૨૩૪
સમવડીઆનો સંગ્રામ	૨૩૯
રાદુબનું સાહસ	૨૪૪
‘મેં તમને નહોતું કીધું !’	૨૫૧
કનરમાંથી છટક્યા	૨૫૫
પશ્ચાત્તનું સંભારણું	૨૫૯
ઈમાનસ પણ છટક્યો	૨૬૨
ઠાકાર થાંભે છે	૨૬૫
જડયાં—ન જડયાં	૨૬૯
પાંઠા ફર્યો	૨૭૭
હે દયાળુ !	૨૮૦
પરમ દિવસે ગિલોટીન	૨૮૬
અંતરનું સમર્પણ	૨૮૯
ધુમાડો અને જનાલા	૩૦૧
‘સેનાપતિ’ બહાર નીકળ્યો	૩૦૪
અદાલતમાં આરોપી	૩૧૦
એકની બહુમતીથી	૩૧૪
ફેજનો મિળજ	૩૨૧
‘મારું પ્રજસતાક !’	૩૨૩
‘પ્રજસતાક અમર રહો !’	૩૨૯

અઠરણ પહેલું

પલટનનાં સંતાન

સન ૧૭૯૩નો મે મહિનો હતો. ફ્રાંસની વાયઝ્યે આવેલા મિટની પ્રાંતના એક ઘોર જંગલમાં પેરિસવાસીઓની એક લશ્કરી પલટન પોતાનો માર્ગ કાપતી જતી હતી. પલટનમાં ત્રણસોથી વધુ માણસો નહોતા. આ ભયંકર લડાઈએ એને સાફ કરી નાખી હતી એ દિવસો દરમિયાન છસો સૈનિકોવાળી જુદી જુદી પલટનમાંથી કોઈમાં સત્યાવીશ, તો કોઈમાં તેત્રીસ કે કોઈમાં સત્તાવન જણ બાકી રહ્યાના દાખલા મોજૂદ હતા. મહાભારત લડાઈઓના એ દિવસો હતા.

પેરિસમાંની પ્રજાસત્તાકની વરિષ્ઠ સભાએ એપ્રિલની ૨૮મીએ પોતાના હાથ નીચેના બાર હજાર સૈનિકોની એક પલટનને ‘દયા નહિ, રક્ત નહિ’નો પયગામ આપીને આ જંગલ ભણી રવાના કરી હતી. બીજા મહિનાની આખર સુધીમાં પેરિસથી નીકળેલા એ બાર હજારમાંથી આઠ હજાર મરણ પામ્યા હતા.

જંગલમાં ફેરવ કરતી આ પલટન પોતાની ચોપાસ તાકી તાકીને જોતી જતી હતી. એને ઉતાવળ હોય તેવું લાગતું નહોતું. દરેક માણસ જમણે અને ડાબે, આગળ અને પાછળ નજર ફેરવતો જતો હતો.

છલ્લો એમણે વિચાર્યો ખાધો તેને ઝાઝી વાર થઈ ગઈ હતી. કેટલા વાગ્યા હશે ? દિવસનો કયો પહોર હશે ? કેહેવું મુશ્કેલ હતું. આવી જંગલી જાડીઓમાં લંમેશા ખેપટ લાગ્યા કરતી હોય છે, અને આ જંગલમાં તો અજવાળાં કદી પ્રવેશતું જ નહિ.

આ જંગલની કથા કડુણ છે. ૧૭૯૨ના નવેમ્બરથી આંતરવિગ્રહે સરજવા માંડેલાં દુષ્કૃત્યોની શરુઆત અહીંથી જ થઈ હતી. આ વનમાં

થયેલી હત્યાઓના આંકડા સાંભળનારાનાં રૂવાડાં ઊભા થઈ જાય. માણસને આથી વિશેષ લયભીત બનાવી શકે તેવું બીજું કોઈ સ્થળ નહિ હોય. એમાં થઇને સૈનિકો સાવચેતીપૂર્વક આગળ વધી રહ્યા હતા. ચોપાસ ફૂલ ઊગી નીકળ્યા હતાં. એક બાજુ કમ્પતી ડાળાઓ અને ઝાકળભીનાં પાંદડાંની દીવાલો હતી. કોઈ કોઈ જગ્યાએ સૂર્યનાં અટૂલાં ફિરણો લીલી ઘટા વીંધીને આવતાં હતાં. જત જતનાં ફૂલો, વેલાઓ, વનસ્પતિ અને શેવાળથી જમીન છવાયેલી હતી. સૈનિકો એક પછી એક ડગલું આગળ ભરે જતા હતા અને પગમાં અટવાતા છાંડવાઓને ફળવેથી એક કાર ખસેડતા હતા. એમનાં સંગીનોની ઉપર પંખી કિલકિલાટ કરતાં હતાં.

જમીન પરની લીંટના જાડા થરને લીધે અને ઘસતે કારણે સૈનિકોનાં પગલાંનો અવાજ ઘણો મંદ થતો હતો. જંગલમાં કેડી પાણુ નહોતી. કેઈ નાનકડી કેડી હોય તો એ થોડી વારમાં જ ગીચ ઝાડીમાં ગાયબ બની જતી. દસ ડગલાં દૂર ઊભેલા માનવીને ઝોળખવો એ પાણુ ત્યાં મુરકેલ હતું.

અહીં તહીંથી કોઈ જળકુકડી કે કોઈ બતક ડાળપાંદડા વચ્ચેથી ફફડાટ કરતાં ઊડતાં અને નજીકમાં જ ક્યાંક ખાઓચિયાં હોવાની એંધાણી આપતાં.

સૈનિકો આગળ જતા હતા—દિશાની સૂઝ વિના આગળ જતા હતા. એમના વદન ઉપર વ્યગ્રતા હતી. પોતે જેની તકાશમાં હતા ને એકાએક આવીને સામે ઊભું રહે એવી એમને દહેશત હતી.

વખતોવખત કોઈના તાજા વસવાટનાં ચિહ્નો એમની નજરે ચઢતાં—તાપણાંથી બળેલી જમીન, કચડાયેલું ઘાસ, કોઈની કબર ઉપરના 'ક્રાસ'રૂપી* લાકડીઓની ચોકડી, લોહીઆળી ડાંખળીઓ. અહીં કાંજ બની હતી, ત્યાં પ્રભુપ્રાર્થના થઈ હતી, તો ત્યાં વળી

* ખ્રિસ્તીઓની કબર ઉપર કરાવેલું ધાર્મિક નિશાન.

જખમોની માવજત થઈ હતી. પણ જીવતાં માનવી તમામ અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં. એ ક્યાં હતાં ? કદાચ ઘણે દૂર નીકળી ગયાં હશે; કદાચ સાવ નજીકમાં જ ક્યાંક, હાથમાં અનેક ભડાકાવાળી બંધૂકો ધરીને, ઊભાં હશે. જંગલ નિર્જન જેવું લાસતું હતું. ટુકડીએ પોતાની સાવચેતી બમણી કરી. એકાંત હતું, અને તેથી અવિશ્વાસ હતો. એમને કોઈ દેખાતું નહોતું; તેથી તો કોઈક ને કોઈકથી ડરવાતું એમને વધુ કારણ મળી રહેતું હતું. કાળી કીર્તિવાળા આ જંગલ સાથે એમને પનારા પડ્યાં હતાં. ગમે તે ઘડીએ એમની ઉપર જાપો પડવાની શક્યતા હતી.

મોખરાની હરોળના ત્રીસ સૈનિકો માર્ગશોધકો બનીને સમગ્ર પલટનથી આગળ થોડે અંતરે ચાલતા હતા. એમની સાથે એક નાયક હતો. પલટનની સમરસેવિકા પણ એમની સાથે આગળ ચાલતી હતી સમરસેવિકાઓને સ્વેચ્છાથી જ મોખરે રહેવાની આદત હોય છે. એમાં એમને શિરે જોખમ રહે છે, પણ જે કોઈ બને તે નજરે જોતા જવાનો મોકો એમને મળે છે. આવી ઉત્કંઠા એ નારીશોર્યનો એક પ્રકાર છે.

એકાએક, મોખરાના સૈનિકોની આ નાની ટુકડી શિકારની બોડ પાસે પહોંચેલા શિકારીઓની માફક ચમકી ઊઠી. એક ઝાડની વચ્ચેથી જાણે કોઈના શ્વાસનો અવાજ એમણે સાંભળ્યો. ડાળીઓની અદર કોઈના હલનચલનનો એમને આભાસ થયો. તરત જ એમણે પોતાની પછળ આવનારાઓને મૂંગાં મૂંગાં સંજ્ઞાઓથી ખબર આપ્યા.

પૂરી એક મિનિટ પણ નહિ વીતી હોય ત્યાં, જે જગ્યાએથી હલનચલનનો આભાસ થયો હતો તેને ઘેરી લેવામાં આવી; તાકેલી બંધૂકોનું એક કુંડાળું એની આસપાસ ફરી વળ્યું; બંધૂકના થોડા ઉપર આંખોની આ રાખીને અને શંકાસ્પદ સ્થાન ઉપર નજર ચોટાડીને સૈનિકો ફક્ત નાયકના ટુકડાની રાહ જોતા ઊભા રહ્યા. તે છતાં,

સમરસેવિકાએ જાડીમાંથી ડોકિયું કરવાની લિંમત કરી, અને જે ઘડીએ નાયક “ફે.....ર”નો હુકમ દેવા જતો હતો ત્યાં જ એણે રાત પાડી કે, ‘થોભજો !’

સૈનિકો તરફ ફરીને એ બેલી: ‘જોણીયાર ન કરજો ખિરાદરો !’

જાડી વીધીને એ આગળ ગઈ, સૈનિકો એની પાછળ આવ્યા.

સાચે જ ત્યાં કોઈક હતું.

જંગલમાં કોલસા પાડનારાઓ મોટા એક કુડાળા જેટલી જે જગ્યા સાફ કરીને મૂકતા જાય છે તેને એક છેડે, જાળીઓની એક કમાન નીચે—જાંખરાની એક ઉઘાડી મઢૂલી જેવા એ રથજો, લીલવાળી જમીન ઉપર એક સ્ત્રી બેઠી હતી. એની છાતીએ એક ધાવણું બાળક હતું, એના ગાંડળુનું ઓશીકું કરીને એ બાળકનાં કપાળાં માથાં પોઢી ગયાં હતાં.

આ હતો એમનો શિકાર !

‘એય, શું કરે છે તું અલીઆ ?’ સમરસેવિકા તડૂકી.

પેલી સ્ત્રીએ મરનક બાંધ્યું કયું.

કોષભરી સમરસેવિકા ફરી બેલી, ‘તું તે કાંઈ શુધબુધ ગુમતવી બેઠી છો તે અહીં બેઠી છો ? જરાક વાર લાગી હોત તો તારા ફાફાં બેઠી ગયાં હોત !’ પછી સૈનિકોને સંબોધીને એણે કહ્યું— ‘કાંઈ સ્ત્રી છે.’

‘એ તો નજરે દેખાય છે જ,’ એક સૈનિકે કહ્યું.

સમરસેવિકાએ આગળ ચલાવ્યું: ‘જંગલમાં આવીને શું તારી કતલ કરાવી નાખવી છે ! કેટલી બધી બેરૂઝી !’

બાઈ તો સ્તબ્ધ થઈ ગઈ, બીકની મારી જાણે પથ્થરનું પૂતળું બની ગઈ. જાણે કોઈ સપ્નામાં હોય તેમ એ આ બંધૂકો, આ તલ-વારો આ સંગીતો અને આ રાક્ષસી ચહેરાઓ જોયા કરતી હતી.

બેઉ બાળકો જંગીને રડવા માંડ્યાં.

‘મને ભૂખ લાગી છે,’ એકે કહ્યું.

‘મને બીક લાગે છે,’ બીજો બોલ્યો.

નાનરું બાળક હજી ધાવતું હતું.

માતા ભયથી મૂંગી બની ગઈ હતી. નાયકે એની સામે જોઈને રાડ પાડી: ‘ડરીશ નહિ. અમે લાલ ટોપીની પલટનવાળા છીએ.’

સ્ત્રી પગથી માથા સુધી ધૂજી ગઈ. નાયક સામે એ તાકી રહી. નાયકના ખરબચડા ચહેરા ઉપર એની મૂછો, ભમ્ભરે અને આંખોની જગ્યાએ રાતા અંગારા સિવાય બીજું કંઈ દેખાતું નહોતું.

‘અગાઉ અમે રાત્રી ચોકડીની પલટનને નામે ઓળખતા હતા,’ સમસ્તેવિકાએ ઉમેર્યું.

નાયકે આગળ ચલાવ્યું ‘તું કોણ છે બાઈ?’

ભયભીત સ્ત્રીએ એ બોલનારનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કર્યું. એ એકવડિયા બાંધાતી જુવાન સ્ત્રી પોળી પડી ગયેલી અને ચીંથરેલાલ હતી. ચિટનીના બેદૂતનો પોપાક એણે પહેરેલો હતો. કાઈ પથુના જેટલી બેદરકારીથી પોતાની છાતી એણે ખુલ્લી મૂકી હતી. બુટ કે મોજાં ત્રિનાના એના પગમાંથી લોહી ઝરતું હતું.

‘સિખારણુ છે કાઈ,’ નાયકે બોલ્યો.

સમસ્તેવિકા ફરી બોલી—એના અવાજમાં સિપાહીગીરી અને નારીત્વનું મિશ્રણ હતું, અને છતાંય એ મધુર હતો: ‘તારું નામ શું?’

માંડ સંભળાય એવો એક હરફ બાઈના હોડમાંથી નીકળ્યો: ‘મિશેલ.’

સમસ્તેવિકાએ પોતાના પહેાળા પગથી ડાંઘતા બાળકનું નાનું મસ્તક પંપાવ્યું અને પૂછ્યું: ‘આની ઉમ્મર કેટલી હશે?’

માતા કાંઈ સમજી નહિ. સમરસેવિકાએ પોતાની વાત મૂકી નહિ : ‘હું એમ પૂછું છું કે આને કેટલાં વરસ થયાં હશે ?’

‘હાં !’ મા બોલી : ‘દોઢેક વરસ.’

‘ત્યારે તો એ મોટું થઈ ગયું કહેવાય,’ સમરસેવિકા બોલી. ‘હવે એને ધાવવા દેવાય નહિ. તમારે એનું ધાવણુ છોડાવી દેવું જોઈએ. અમે એને કાંઈ આપશું.’

માતાના દિલમાં થોડીક શ્રદ્ધા જન્મી. જાગી ગયેલાં એ આળસુ પણુ શરૂઆતની બીકમાંથી પાર ઊતરીને ઉત્કંઠા બતાવતાં હતાં. સૈનિકોની ટોપીઓમાં બૂલતાં પીછાં એમને ગમી ગયાં હતાં.

‘અરેરે !’ મા બોલી, ‘છોકરાં બહુ ભૂખ્યાં થયાં છે’. પછી એણે ઉમેયું, ‘પણ હવે ધાવણુ ખૂટ્યું છે.

‘અમે એમને કાંઈક ખાવાનું દેશું,’ નાયક બોલ્યો. ‘તને પણ દેશું. પણ એટલું બસ નથી. તારા રાજકીય અભિપ્રાયો શા શા છે ?’ આઈએ એની સામે જોયું, પણ જવાબ ન વાળ્યો.

‘મારો સવાલ તો સંભળ્યો કે નહિ ?’

આઈએ અચકાતાં અચકાતાં જવાબ આપ્યો : ‘હું નાની હતી ત્યારે મને દેવળની શાળામાં મૂકી દીધેલી. પણ હું પરણેલી છું—સાધ્વી નથી. નિશાળમાં મને ફ્રેંચ બોલતાં શીખવેલું. ગામને આગ લગાડેલી. ભાગતાં ભાગતાં મારા જોડા પહેરવાની ચ વેળા રહી નહોતી.’

‘હું એમ પૂછું છું કે તું કયાં રાજદ્વારી મંત્રવંશી ધરાવે છે ?’

‘મને એ સમજતું નથી.’

નાયકે આગળ ચલાવ્યું : ‘સ્ત્રી-જનસંસ જોવી એક ચીજ છે તે હું જાણું છું. જનસંસોને અમે ઠાર મારીએ છીએ. ચાલ—બોલી નાખા તું જાણી છે કે નહિ ? તું કોને પક્ષે છે ?’

‘હું જાણતી નથી

‘એ બને જ કેમ! તારો પોતાનો દેશ કયો છે તે પણ તું નથી જાણતી?’

‘મારો દેશ! હા હા, એ તો હું જાણું છું.’

‘બસ તો પછી, ક્યાં છે એ?’

બાઈએ કહ્યું, ‘આજે તાલુકાના સિસ્કોઈનાડના ખેતરમાં.’

હવે સ્તંભ બનવાનો નાયકનો વારો આવ્યો. એકાદ ઘડી એ વિચારમગ્ન રહ્યો અને પછી બોલ્યો: ‘તું શું એમ કહે છે—?’

‘સિસ્કોઈનાડ.?’

‘પણ એ કાંઈ દેશ નથી.’

‘એ મારો દેશ છે,’ બાઈ બોલી. અને પલવાર વિચાર કરીને એણે ઉમેર્યું, ‘સાહેબ, હવે મને સમજાય છે. તમે ક્રાંસના છો, હું સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ છું.’

‘તેથી શું?’

‘તમે અને હું પાડોશી નથી.’

‘પણ આપણે એક જ દેશના રહેવાસી છીએ.’

બાઈ ફરીને માત્ર એટલું બોલી કે, ‘હું તો સિસ્કોઈનાડની છું.’

‘હીક, ભલે રહ્યું તારું સિસ્કોઈનાડ,’ નાયકે જવાબ આપ્યો. ‘તારું કુટુંબ ત્યાંનું છે?’

‘હા.’

‘એ ધંધો શું કરે છે?’

‘એ બધા મરી ગયા છે. મારું કોઈ રહ્યું નથી.’

નાયક પોતાની જાતને એક કુશળ વક્તા સમજતો હતો. પોતાની ઊલટપાસ એણે ચાલુ રાખી: ‘શું—’

સમરસેવિકાને ત્યાં વચ્ચે પડવાની જરૂર લાગી. નાનેરા બાળકને એ ફરી રમાડવા લાગી. બીજા બે બાળકોના ગાલ ઉપર એણે ટપ-લીએ મારી.

‘આ છોકરીને શું કહીને બોલાવો છો ?’ તેણે પૂછ્યું.

‘જ્યોરજેટ’ માએ જવાબ દીધો.

‘અને આ સૌથી મોટાને—આ બદમાશને ?’

‘જન’

‘અને આ ત્રીજા ગોળમટોળ ગાલવાળાને ?’

‘આલેન’ મા બોલી.

વળી નાયકે આગળ ચલાવ્યું. ‘બોલો બોલો બાઈ! તમારે ઘર છે ?’

‘એક હતું.’

‘એ ક્યાં હતું ?’

‘આંજેમાં.’

‘તમે તમારા ઘરમાં દેમ નથી ?’

‘કારણ કે એને બાળી મૂક્યું છે.’

‘કેણે ?’

‘મને ખબર નથી—સડાઈ થઈ’તી.’

‘તમે ક્યાંથી આવ્યા ?’

‘ત્યાંથી’

‘ક્યાં જવ છો ?’

‘ખબર નથી.’

‘સારી લકીર ત જણાવો ! તમે કેણુ છો ?’

‘મને એ ખબર નથી.’

‘તમે કોણ છો એ તમને ખબર નથી ?’

‘અમે જી લઇને નાસી છૂટેલાં છીએ.’

‘તમે કયે પક્ષે છો ?’

‘મને ખબર નથી.’

‘તમે ભુરાની પડખે છો ? કે સફેદની સાથે ? તમે છો કાની બેગાં ?’

‘હું મારાં છોકરાં બેગી છું.’

ઘડીભર સહુએ વિસામે ખાધો. ત્યાં સમરસેવિકા બોલી: ‘મારે તો કાંઈ છોકરાં નથી. મને એની નવરાશ જ નથી મળી.’

વળી પાંછા નાયક બોલ્યો. ‘પણ તમારાં માઆપનું શું ? આમ જુએ ખાઈ ! તમારાં માઆપ વિશે અમને સારી લકીકત જણાવો. મારું નામ છે રાદુઅ. શર્પ-મિદીની ગેરીમાંથી હું આવું છું. મારી મા અને મારો બાપ ત્યાં રહેતાં હતાં. મારાં માઆપ વિશે હું બધી વાત કહી શકું તેમ છું. હવે તમે તમારાંની વાત કરો. બોલો એ કોણ હતાં ?’

બાઈએ પાતાના કુળનું નામ આપ્યું.

‘પણ એ શું ધંધો કરતા હતા ?’ નાયકે ફરી પૂછ્યું.

‘એ મજૂરી કરતાં હતાં. મારો બાપ માંદલો હતો, અને સાહેબે— એના સાહેબે—અમારા સાહેબે—અને માર માંદલો તેથી કામ કરી શકતો નહોતો. પણ સાહેબે ઘણી રહેમ બતાવેલી. મારા બાપે સસલું ચોરેલું—અને માટે મોતની સજા થાય છે. પણ સાહેબે એની દયા ખાધી અને કહ્યું, “એને લાકડીના ફક્ત એકસો ફટકા મારજો;” અને મારો બાપ અપંગ બનીને પણ જીવતો રહ્યો.

★ ફ્રેંચ વિપ્લવ અને આંતરવિગ્રહ દરમિયાન પ્રજાસત્તાકવાદીઓનાં નિશાન ભુરા રંગનું હતું ને રાજપક્ષનું સફેદ રંગનું.

‘અને પછી ?’

‘મારા દાદા ધરમના સુધારાવાળા સાથે ભજેલા. એટલે પાદરીએ એને જનમટીપ અપાવી અને વહાણ ઉપરના ગુલામ-ખલાસી બનાવ્યા. હું ત્યારે બહુ નાની હતી.’

‘ત્યાર પછી ?’

‘મારા વરના બાપ મીઠાની દાણચોરી કરતા. એટલે રાજ્યએ એને ફાંસી દીધી.’

સમરસેવિકા સ્ત્રીની બાજુમાં બેઠી અને એણે સૌથી મોટા છોકરાને પોતાના બોળામાં લીધો. છોકરો શાંતિથી એની પાસે ગયો. બાળકો કાંઈ પણ કારણ વિના અવિશ્વાસ બતાવે છે તે જ રીતે વિશ્વાસ પણ મૂકતાં હોય છે. અંદરથી જાણે કાંઈ એમને દોરતું હોય છે.

‘ભલી બાઈ,’ સમરસેવિકા બોલી, ‘તારાં બચ્ચાં બહુ રૂપાળાં છે. બાળકો બધાં એવાં જ હોય છે. પણ જો, તારે જરાય ડરતું નહિ. તારે આ ટુકડીમાં જોડાઈ જવું જોઈએ-મારી જેમ. હું સમરસેવિકા છું. એટલે કે આ લોકો લડતા હોય અને સામસામા ગળાં કાપતા હોય ત્યારે મારે પોણાં પીરસવાનાં હોય છે. આપણા પગ લગભગ એકસરખા માપના છે. હું તને મારા જોડાની એક જોડ આપીશ. ૧૯ મી ઑગસ્ટે હું પેરિસમાં હતી. સોળમા લુઇને ગિલોટિન ઉપર ગરદન માર્યો એ મેં નજરે જોયું છે. એને ઉપાડીને માથડા ઉપર લઈ ગયા ત્યારે એણે નહોતો કોટ પહેર્યો કે નહોતો પહેર્યા જોડા; ફક્ત એક ખમીસ અને જૂપરી સુરવાળ અને રેશમી મેળ. મેં મારી નજરે એ જોયેલું. હવે તું ટુકડીમાં જોડાઈ જા. તું સમરસેવિકા નાંખર બે. હું તને બધું શીખવીશ, અરે એ તો બહુ સહેલું છે ! આપણે આપણું ડાબું અને આપણી ઘંટડી રાખવાની. અને પછી ધમસાણની વચ્ચે જવાનું. સામસામા ગોળી-

બાર થતા હોય અને તોપો ગાજતી હોય એની બરાબર વચ્ચે જમને બૂમ પાડવાની, ‘લેશો કોઈ એકાદ ટીપું, છોકરાઓ ?’ બસ એથી વધુ કંઈ જ તકલીફ નહિ હું તો બધાને—ગમે તેને—એક ઘૂંટડો દેતી જાઉં, હા જેમ ભૂરીઆને તેમ સફેદીઆને પણ. હું પોતે ભૂરીઆને પક્ષે છું. પણ હું એ બધાને એકસરખું દેતી જાઉં છું. સહુ જખમીજન સરખાં તરસ્યાં હોય છે. મરતી વખતે એમને કોઈ મત-ભેદ રહ્યા હોતા નથી. મરતાં માનવીઓએ તો હાથ મિલાવવા જેમએ. જતી વખતે પણ સડયે રાખવું એ કેવી મૂર્ખાઈ છે! પણ તું અમારી સાથે જ ચાલ. મારું મોત થાય તો તું મારી જગ્યા લેજે. જોને, દેખાવમાં હું ઠીક ઠીક છું. પણ હું ભલી સ્ત્રી છું અને બહાદુર છું. તું ખીશ નહિ.’

નાયકે બાઈ સાથેની વાતના ત્રાગડો ફરી સાંધ્યો: ‘અને બાઈ તમારા ઘણી શું કરે છે? એનું શું થયું?’

‘એનું કંઈ થયું નથી. એ લોકોએ એમને મારી નાખ્યા.’

‘એ ક્યાં બન્યું?’

‘ઝાડીમાં.’

‘ક્યારે?’

‘ત્રણ દિવસ પર.’

‘એ કોણે કયું?’

‘મને ખબર નથી.’

‘શું? તમારા ઘણીને કોણે માર્યા તેની તમને ખબર નથી?’

‘ના.’

‘ભૂરીઆએ? કે સફેદીઆએ?’

‘બંધૂકની ગોળીએ.’

‘ત્રણ દિવસ પહેલાં?’

‘હા.’

‘અને તમારા ધણીને મારી નાખવામાં આવ્યા ત્યારથી તમે શું કરો છો?’

‘હું મારા છોકરાંને લઈને ભાગું છું.’

‘તમે એમને ક્યાં લઈ જાય છો?’

‘ભાભી વાટે.’

‘તમે સૂવો છો ક્યાં?’

‘જમીન ઉપર.’

‘અને તમે ખાત્રી દેશો?’

‘કાંઈ નહિ.’

લશ્કરી માણસોની ખાસિયત જેવી મોટું અગાડવાની આવડત, જેમાં મૂછ નાકને અડી જાય છે તે, નાયકે અજમાવી. ‘કાંઈ જ નહિ!’

નાયકનું આશ્ચર્ય સમાવવા બાબતે સમગ્રજન્યું કે પોતે સૂકાં ખોર, છોડનાં મૂળિયાં અને એકાદ બે બીજાં જંગલી ફળ આધાર રૂપે લેશે.

‘ત્યારે તો એને ‘કાંઈ નહિ’ કહી શકાય,’ નાયકે અનુમાન આપ્યું.

સાથી મોટો છોકરો કાંઈકે સમજણે લાગ્યો. એ બોલ્યો : ‘મને ભૂખ લાગી છે.’

નાયકે લશ્કરી રીટીના એક ટુકડો પોતાના ખીસામાંથી કાઢ્યો અને બાઈને આપ્યો. બાઈએ એના બે ભાગ કરીને બેઉ બાળકોને દીધા. બાળકો એને રસપૂર્વક આરોગવા માડ્યા.

‘બાઈએ પોતાને માટે તો કાંઈ રાખ્યું નહિ,’ નાયકે ગણગણ્યો.

‘કારણ કે એ ભૂખી નહિ હોય,’ એક સૈનિક બોલ્યો.

‘ના, કારણ કે એ માતા છે,’ નાયકે કહ્યું. અને પછી માતા તરફ ફરીને એ બોલ્યો : ‘ત્યારે બાઈ, તમે ભાગી રહ્યા છો એમ ને?’

‘એ વિના બીજું શું કરું ?’

‘ખેતરો સોંસરવા—જ્યાં નસીબ દોરે ત્યાં જીવ છો ?’

‘પગમાં જોર હોય ત્યાં સુધી દોડું છું—પછી વળી ચાલું—
અને અંતે પડું.’

‘બિચારી ગામડિયણ !’ સમરસેવિકા બોલી.

‘લોકો લડાઈ લડે છે,’ બાઈ બોલી. ‘મારી ચારેકાર બંધૂકો ફૂટે છે. એમને શું જોઈએ છે એની મને કાંઈ ખબર નથી. એમણે મારા ઘણીને મારી નાખ્યો—અસ, હું તો એટલું સમજું છું.’

નાયક પોતાની બંધૂકનો કુંદો જમીનમાં ખૂબ ભાર દબાવે ધર્યો. પછી એ રાડ પાડીને બોલ્યો: ‘જલ્લાદના કસમ, આ તે કેવી જંગલી લડાઈ છે !’

સૈનિકો મૂંગાં મૂંગાં કુંડાળે વળીને આ દુઃખિયાંની વાતો સાંભળતા હતા. એક વિધવા, ત્રણ અનાથ બાળકો; ભાગાભાગ, રખડપાટ, એકાંત, ક્ષીર્તજ ઉપર યુદ્ધનો ગણગણાટ; ભૂખ, તરસ, ખેતરની વનસ્પતિ સિવાય બીજો કોઈ ખોરાક નહિ, આકાશ સિવાય બીજો કોઈ હત્ર નહિ.....

નાયક બાઈની પાસે ગયો અને ધાવતા બાળક સામે તાકી રહ્યો. બાળક માતી છાતી પડતી મૂકી, હળવેથી પોતાનું માથું ફેરવ્યું, નાની લખોટી નેપી રૂપાળી એની આંખની બે કીકોઆંધી નાયકના ખરબચડા, રૂંવાટીભર્યા ચહેરા ઉપર નજર નાખી, અને હસવા માંડ્યું.

નાયક બોલો થઈ ગયા. મોટું એક આંસુ એના ગાલ ઉપરથી દડ્યું અને મૂછને એક છડે મોતી જેવું શોભતું ઊભું એ સૈનિકોએ નિહાળ્યું. સાદ મજબૂત કરીને બોલ્યો:

‘બિરાદરો, મને લાગે છે કે આપણી પલટને આ બચ્ચાંના

બાપ બનવું જોઈએ. છે કપૂલ ? બોલો, આપણે આ ત્રણ છોકરાંને દત્તક લઈએ છીએ ?’

‘પ્રજ્ઞસત્તાકનો જય હો !’ બંધૂકધારીઓ એક અવાજે પોકારી ઊઠ્યા.

‘બસ ત્યારે એ વાત નક્કી થઈ ગઈ !’ નાયક બોલ્યો. એણે પોતાની બે ભુજાઓ માતા અને તેનાં બચ્ચાણાં ઉપર લંબાવી. ‘જુઓ આ લાલ ટોપીની પલટનનાં બાળકો !’

સમરસેવિકા આનંદથી નાચી ઊઠી : ‘એક ટોપીમાં ત્રણ માથાં !’ અને પછી એનાથી ન રહેવાયું—એને ઘસકાં આગ્યાં. વિધવાને એ બેટી પડી.

‘પ્રજ્ઞસત્તાક ઝીંદાબાદ !’ સૈનિકોએ ફરી ઘોષણા કરી.

નાયકે માતાને સંબોધીને કહ્યું, ‘આવો નાગરિકા !’

પ્રકરણ બીજું

‘કલેમોર’ની વિદાય

૧૭૯૩ની વસંત ઋતુ હતી. ચાર વર્ષ પર ક્રાંતિ કરીને પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના કરનાર ફ્રાંસ તેના દરેક સીમાડા પરના પાડોશી રાજવીના આક્રમણનો એકીસાથે ભોગ બની રહ્યું હતું. તે ઉપરાંત, ૧૭૮૯ના મહાવિપ્લવ પછી સત્તા ઉપર આવેલા મત્રાળ પ્રજાશાન-વાદીઓનું તંત્ર પણ અતિમવાદીઓના હાથે ભાંગી રહ્યું હતું. એવી અરાજકતાના એ દિવસો દરમિયાન ફ્રાંસ અને ઇંગ્લાંડ વચ્ચેની ખાડોમાં આવેલા બેટસમૂહમાં આ બની રહ્યું હતું—

પહેલી જૂનની સાંજે, સૂર્યાસ્ત પહેલાં એકાદ કલાકે, એ બેટસમૂહના એક બંદરેથી એક યુદ્ધજહાજને લાંગર ઉપાડીને દરિયાની વાટ પકડી. વાતાવરણ ધૂમ્મસથી છવાયેલું હતું તેથી ભાગનારને એ અનુકૂળ હતું, પીછો પકડનારને પ્રતિકૂળ હતું. જહાજ ઉપરના ખલાસીઓ વગેરે ફેંચે હતા. જો કે જહાજ પોતે તો ખાડોમાં ચોકિયાતી કામગીરી બજાવી રહેલા અંગ્રેજ કાફલામાંનું જ એક હતું. એ કાફલાના સર્વેચ્છ નૌકા-સેનાપતિના ફરમાન મુજબ કોઈ ખાસ અગત્યના કાર્ય માટે આ જહાજને તેના કાફલામાંથી વિખૂટું પાડવામાં આવેલું હતું.

લંડનની ગોદીમાં આ જહાજને ‘કલેમોર’ના નામ હેઠળ તોંધા-વવામાં આવ્યું હતું. દેખાવમાં એ કોઈ વેપારી વહાણ જેવું લાગતું હતું. પણ ખરી રીતે એ લડાયક જહાજ હતું. કોઈ પણ વેપારી વહાણ જેવી શાંત સ્થિતિ એની સૂરત હતી, પણ એની ઉપર વિશ્વાસ રાખવો એ સક્ષાત્ત નહોતું. કળ અને બળ: એવી બેવડી કાર્ય-શક્તિ એનામાં ઉતારવામાં આવી હતી. શક્ય હોય ત્યાં સુધી

છલના, અને જરૂર પડે તો જંગ કરવાની એને તાલીમ મળી હતી. આજની રાતની તેની કામગીરી માટે તેના ભંડારમાં વેપારીઓના માલને ગ્રથાને ભાગે પ્રકારની ત્રીસ તોપો ભરવામાં આવી હતી. દરિયાઈ તોફાનની ખીકથી, કે પછી વહાણનો દેખાવ આશકાપ્રેરક ન અને તેવા દરવાજાથી, તોપોને ત્રેવડી સાંકળોથી બાંધી લેવામાં આવી હતી, અને ઉપરના તૂતક પર જવાનાં બારણાં બગે-બર ભીડી દેવાયાં હતાં. બહારથી કોઈ જ જોઈ શકાય તેમ નહોતું. જહાજમાંથી બહાર નીકળવાના દરવાજા ઉપર પડતા ઢાળી દેવાયા હતા અને સીડીઓ બંધ કરી દેવાઈ હતી જહાજને જાણે બૂરખો પહેરી લીધો હતો. યુદ્ધજલાળે માત્ર ઉપલા તૂતક ઉપર જ તોપો ગણના હોય છે. પણ આને તો છળકપટ માટે બાધવામાં આવેલું હોઈ તેના તૂતક ખાલી પડ્યા હતા—અને, હમણાં જ ઉપર કહ્યું તેમ, એના પેટમાં તોપોન એક જથ્થે લપાઈને ગેઠ હતું.

‘કલેમોર’ બેઠી દડીનું વજનદાર જહાજ હતું. પણ સફરનો એને સારો મહાવરો હતો. અગ્રેજ નાકાદળમાં વપગતુ સારામાં સારું એનું કલેમોર હતું. લડાઈ દરમિયાન નાની નૌકા ગેટલી અપળતા એ દાખવી શકે તેમ હતું. એનું સુકાન કોઈ વિચિત્ર અને છતાં પદ્ધતિ-પૂર્વકના પ્રકારનું હતું. એના વળાંક સાથે નિરાળો જ હતો. ફ્રાંસના નાકાદળમાંથી ભાગી છૂટેલા અફસરો અને ખલાસીઓ એનું સચાલન કરતા હતા. એ તમામ કસાયેલા માનવીઓ હતા; એમાંના એકેએક અઢેલા નાવિક હતા, નુનંદો લડવૈયો હતા, અને કદર રામપક્ષત્રાદી હતા. પોતાના જહાજ, પોતાની તલવાર અને પોતાના રાજવી માટેના ત્રણ જનૂતથી એ રંગાયેલા હતા. તે ઉપરાંત, જરૂર પડ્યે મેદાનમાં ઉતારી શકાય તેવા નૌકા-સૈનિકોની અરધી પલટન એમની સાથે હતી. કુશળ કપ્તાન અને કાર્યદક્ષ અફસરો, એ પણ આ જહાજની એક શકિતરૂપ હતા.

એ તો દેખીતું જ હતું કે જહાજને ફાળે કોઈ અસામાન્ય કામગીરી આવી પડી હતી. હજી હમણું જ જહાજ ઉપર ચઢેલો એક પુરુષ જાણે કોઈ સાહસયાત્રાએ જતો હોય તેવી એની તાસીર હતી. ઉમ્મરમાં એ વૃદ્ધ હોવા છતાં પુરુષનો દેહ કદાવર, ટદાર અને ભરાવદાર હતો. એની મુખાકૃતિ અક્કડ હતી. એની ઉમ્મર કેટલી હશે તે કળવું મુશ્કેલ હતું, કારણ કે એ બૂઠો હતો છતાં જીવાન પણ લાગતો હતો. કેટલાક માણસોની વય અને શક્તિ બંને વધેલી હોય છે; એમને શિરે શ્વેત વાળ હોય છે અને એમની નજરમાં વીજળીનો ચમકારો હોય છે; એમનું જોમ ચાલીસ વર્ષનું હોય છે પણ એંશી વર્ષના માનવી જેટલાં એમનાં પ્રતાપ અને પ્રતિભા હોય છે. આ પુરુષ એવા માનવીઓમાંનો એક હતો.

એ તૂતક ઉપર આગ્યો ત્યારે પવનમાં ફરકતા એના દરિયાઈ જમા નીચેથી એની લાંબી ઢીલી સુરવાળ, શિકારીના જોડા અને બકરાના ચામડાનું જાકીટ દેખાયાં. જાકીટના ચામડાની એક બાજુ કમાવેલી અને કુમાશદાર હતી તેમ જ તેની ઉપર ભરતકામ કરેલું હતું, જ્યારે બીજી બાજુ ઉપરની રૂંવાટી અને ખરબચડી સપાટી એમની એમ રહેલા દેવામાં આવી હતી. ઝિટની ઝાંતના ફેંચ ખેડૂ-તોનો એ અસલી પોષાક હતો. જૂની ઢખના આવાં જાકીટો કામના અને રમના, ખેડ પ્રકારના દિવસોએ ઉપયોગમાં લઈ શકાતાં હતાં. એની રૂંવાટીવાળી કે ભરતવાળી, જ બાજુ બહાર દેખાડવી હોય તે દેખાડી શકાય તેમ હતી. આખું અઠવાડિયું એ સાદું બકરાના ચામ-ડાનું જાકીટ રહેતું, અને રવિવારની રમના દિવસે એ ભલકાદાર પોષાકમાં પલટાઈ જતું.

કાળજીપૂર્વક કરાયેલા આ વેશપરિવર્તનનું સામ્ય વધારવા માટે વૃદ્ધ ઘૂંટણ અને કોણીએથી જળી ગયેલો ખેડુવેશ પહેરેલો હતો; અને એ લાંબા કાળથી વપરાતો હોય તેવો લાગતો હતો. એનો જોડો જમો કોઈ માછીમારનો હોય તેવો દેખાતો હતો.

ખાડીમાંના બેટના ખુદ ગવર્નર અને કાફલાના વડા નૌકાપતિ બને તે આ પુરુષને જણાવ ઉપર બેસાડવા આવ્યા હતા. એક જાણીતા ફ્રેચ ઉમરાવના ગુપ્ત દૂત તરીકે એને વળાવવા આવેલી ત્રીજી એક વ્યક્તિએ જણાવ પરતી એની ફ્રેન્ચિસમાં બધી મગવડો થયેલી છે કે નહિ તે અંગે જાતે ચોકસાઈ કરી હતી. પોતે એક ઉમરાવ હોવા છતાં એ દૂત આ વૃદ્ધના લૂગડાંની પેટી ઉપાડીને તેની પાછળ અદ્યત્ની ચાલતો હતો. કિનારે પાછા ફરવા માટે જુદા પડતી વખતે દૂતે આ બેટુતને માનપૂર્વક સલામ ભરી. બેટના ગવર્નરે કહ્યું, ‘તમને સફળતા તમે, મેનાર્પત !’ કાફલાના વડા બોલ્યા: ‘બધું, કરી મળશે ત્યારે.’

ખલાસીઓ પોતાની અંદરોઅંદરની વાતચીતમાં આ મુસાફરને ‘બેટુત’ને નામે ઓળખવા લાગ્યા. એ આખતમાં રિશિય કાંમ જાણતાં ન હોવા છતાં તેઓ અત્યંત તે સમજતા જ હતા કે જેમ આ વૃદ્ધજાણ એ ફ્રાન્સ વેપારી વહાણ નહેતું, તેમ આ મુસાફર પણ બેટુત તો નહેતો જ.

મંદ પવન વાતો હતો ‘કલેમોર’ લંગર ઉપાડ્યું અને ધીમે ધીમે એ સરકતું ચાલ્યું. પવનની દિશા માથે શઢતી ગોઠવણને મેળ લાવવામાં થોડી વાર થઈ ત્યાં સુધી એ નજરે ચડતું હતું. પણ પછી થેરાતી રાતમાં એ ભુંસાતું ચાલ્યું, અને છેવટે અદ્રશ્ય બન્યું.

કલાકેક પછી પોતાને નિવાસસ્થાને પાછા ફરેલા પેલા ગુમ દૂત પોતાના માલિક ઉમરાવને સંદેશ પાઠવ્યો કે : ‘હમણું જ રવાનગી થઈ. સફળતા નિશ્ચિત છે આઠ જ દિવસમાં આંચિયથી સેંટ માલો સુધીનો કિનારો સળગી ઊઠશે.’

તે અગાઉ ચાર દિવસે, ખાડીને સામે પાર, ક્રાંસને કિનારે પહેલી પ્રજ્ઞસત્તાકની ફ્રેન્ચેનું નિરીક્ષણ કરવા આવેલા એક વરિષ્ઠ અધિકારીને છૂપા કાસદ દ્વારા નીચેના સંદેશો મળેલો :

‘નાગરિક પ્રતિનિધિ, જુનની પહેલી તારીખે, સમુદ્રમાં ભરતી

થાય તે કલાકે ‘કલેમોર’ નામનું યુદ્ધ જહાજ છૂપી તોપો લઇને રવાના થશે. નીચેના વર્ણન મુજબના એક પુરુષને એ ક્રાંસને કિનારે ઉતારશે : ભાંચો, વૃદ્ધ, સફેદ વાળ, વેશ ખેડૂતનો, વાન ઉમરાવનો. વધુ વિગતો હું કાલે મોકલીશ. તારીખ બીજીની સવારે એ કાંઠે પગ મૂકશે. લડાયક નૌકાઓને ચેતવી દેજો, આ યુદ્ધજહાજ કબજે કરજો, અને પુરુષને ગિલોટીન* પર ગરદન મારજો.’

ઉપરના બંને સંદેશાઓ એક જ હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા હતા.

---

* શત્રુઓને ગરદન મારવા માટે ક્રાંસના વિપ્લવવાદીઓએ બનાવેલા આ યંત્રમાં માનવીની ડોક ઉપર ભાંચે લટકતો એક કુહાડો પડતો અને ડોકું ઘડથી બહુ થતું.

પ્રકરણ ત્રીજું

વિકરાળ આગેવાન

દક્ષિણમાં જવાને બદલે યુદ્ધજહાજ ઉત્તરમાં વળ્યું, પધ્વી પશ્ચિમ ભણી ફેંટાયું, અને મક્કમપણે દરિયાની બુખ્યઓમાં પ્રવેશ્યું. એ દિવસોમાં ફ્રાંસને કે ઈજિપ્તને કિનારે એકેય દીવાદાંડી નહોતી. સૂર્ય પૂરેપૂરો અસ્ત પામી ગયો હતો. રાત અંધારી હતી; ઉનાળાની રાત્રિઓ સામાન્ય રીતે હોય છે તેના કરતાં વિશેષ અંધારી હતી, ચંદ્ર ઊગ્યો હતો, પણ મોટાં મોટાં વાદળોએ આકાશ ઉપર પડેલા ઢાળી દીધો હતો. એમ લાગતું હતું કે અસ્ત થતો ચંદ્ર ક્ષિતિજને અડશે નહિ ત્યાં સુધી એનાં દર્શન નહિ થાય. થોડાએક વાદળો પાણી ઉપર લળી પડ્યાં હતાં અને તેથી ત્યાં ધુમ્મસ પેદા થયું હતું.

આ બધી અરપણતા સાતુકુળ હતી.

સીધો અને ટૂંકો રસ્તો મૂકીને કપ્તાને જરા લાંબો ફેરો લીધો હતો, કારણ કે ટૂંકો માર્ગ ઉપર પાકો જાતો રાખવાનું ફ્રેંચ લડાયક-નૌકાઓને ફરમાન હતું. જો પવન અનુકૂળ રહે અને બીજું કંઈ વિધન ન આવે તો દિવસ ઊગતાં જ ફ્રાંસને કિનારે લંગર નાખવાની એની ધારણા હતી.

બધું હેમખેમ પાર ગિતરી રહ્યું હતું. રાતના નવેક વાગે વાતાવરણ, ફ્રેંચ ખલસીઓની ભાષામાં, જાણે તોબડો ચડાવીને બેઠું હોય તેવું લાગતું હતું. પવન સારો હતો અને સમુદ્ર મોજાંથી ભરપૂર હોવા છતાં તોફાની નહોતો. જોકે કોઇ કોઇ વાર મોજાં જહાજના આગલા ભાગ ઉપર ફરી વળતાં હતાં.

ખાડીના બેટના ગવર્નરે જેને ‘સેનાપતિ’ કહેલ અને વડા નૌકાપતિએ

જેને ‘બંધુ’ કહીને સંબોધેલ તે ‘ખેડૂત’ના પગ ખલાસીના જેવા કસાયેલા હતા અને તૂતક ઉપર એ શાંત ગંભીરતાપૂર્વક આંટા મારતો હતો. યુદ્ધ-જહાજ આમથી તેમ સારી પેઠે ડોલતું હતું તેનો પણ એને ખ્યાલ ન હોય એમ લાગતું હતું. થોડીથોડી વારે એ ખીસામાંથી ચૉકલેટનું એક ચોસલું કાઢતો અને એમાંથી એકએક ટૂંકડો બટકાવતો. વાળ ઘોળા હોવા છતાં એનો એક્ય દાંત ઓછો થયો નહોતો.

પ્રસંગોપાત કપ્તાનને હજારા સાદે થોડા શબ્દો ઉતાવળે સંભળાવવા સિવાય એ ડાઘની સાથે વાત કરતો નહોતો. એ બોલે ત્યારે કપ્તાન એવી અદ્યત્થી સાંભળી રહેતો કે પોતાને બદલે પોતાના આ મુસાફરને એ જહાજનો નાયક સમજતો હોય તેવું લાગતું.

બેટ મૂક્યા પછી ખડકો અને બેખડોની લાંમી એક લારમાળાની પાસે થઈને કુશળતાપૂર્વક સરતું સરતું ‘કલેમોર’ ધૂમ્મસમાં અદીહું રહીને ચાલ્યું જતું હતું. અધારામાં ચાલ્યો જતો માણસ હાથેપગેથી પોતાનો રરતો ઓળખતો જાય તેમ સુકાની આ જહાજને ચલાવતો હતો. પોતે માર્ગનો ભામિયો અને પાણીની ઉંડાઈનો જાણકાર હોય તેમ આત્મવિશ્વાસપૂર્વક એ આગળ વધતો હતો. ચોક્કીપહેરા નીચેના આ જળવિસ્તારમાં પોતાની વાટ જતી થઈ જવાની ભીતિથી જહાજને બત્તી સળગાવી નહોતી. ધૂમ્મસ એ એક ભારે આનંદની બાબત હતી. હજી સુધી તો બધું ક્ષેમકુશળ હતું. પણ દરિયો જરા વિશેષ અશાંત બનતો જતો હતો.

રાતના દસ પછી થોડી વારે કપ્તાન અને નાયબ-કપ્તાન ખેડૂ-વેશવાળા પુરુષને તેની ઓરડી તરફ લઈ ગયા. ખરી રીતે તો એ જહાજ ઉપરની સર્વશ્રેષ્ઠ, કપ્તાનની પોતાની જ, કેબિન હતી. એમાં પ્રવેશતાં પ્રવેશતાં એ બન્નેને એણે ધીમા અવાજે કહ્યું:

‘સજ્જનો, ગુપ્તતાની અગત્ય તમે સમજો છો. ઘડાકો થાય તે ઘડી સુધી ચૂપ રહેવાનું છે. અહીં ફક્ત તમે બે જ મારું નામ બોલો છો.’

‘કબ્રમાં પણ અમે એને અમારી સાથે લઈ જશું,’ કપ્તાને જવાબ આપ્યો.

‘અને હું,’ બીજો બોલ્યો, ‘મોત સામું આવીને ભાનું રહે તો પણ હું એ કોઈને કહીશ નહિ.’

પુરુષ કેબિનમાં દાખલ થયો.

કપ્તાન અને નાયબ—કપ્તાન તૂતક ઉપર પાછા ફર્યા. વાતો કરતાં કરતાં એ આંટા મારવા લાગ્યા. પોતાના મુસાફર વિશેજ તેઓ વાત કરતા હતા. એમની વચ્ચેના આ વાર્તાલાપને વાયુતી લહેરો અંધકાર વચ્ચે પ્રસરાવતી હતી—

કપ્તાને અરધું ગળુગળુતાં પોતાના સાથીના કાનમાં કહ્યું: ‘એ સાચો આગેવાન છે કે નહિ તેની હવે ખબર પડશે.’

નાયબે જવાબ દીધો, ‘અને એ પારખું થાય ત્યાં સુધી એ રાજ્ય છે.’

‘લગભગ.’

‘ફ્રાંસનો ઉમરાવ, પણ ચિટનીનો તો રાજવી.’

‘ફ્રેંચ ફ્રાંસનો કોઈ રાજવી છે નહિ તેથી ચિટનીવાસીને લીધો.’

‘બુલબુલ નથી એટલે—ના, ગરૂડ નથી એટલે—કાગડાને પસંદ કર્યો.’

‘હું તો ગીધકું પસંદ કરું.’

‘હા, સાચું! ચાંચ અને નહોરવાળું!’

‘એ તો હવે જોશું.’

‘હા. કોઈ આગેવાની લેનાર નીકળે એ હવે ધણું જરૂરી છે. હું એવા મતનો છું કે સાચો આગેવાન હોય, અને દારૂગોળા હોય તો બસ! જુઓને કપ્તાન, હું તો લગભગ એકેએક આગેવાનને ઓળખું છું: શક્ય હોય તોને અને અશક્યને—ગઈ

કાલના, આજના અને આવતી કાલનાને. પણ આપણે જોઈએ છે એવો ચમકદાર એમાંનો એકેય નથી. વાંદીના એ પાપિયા જંગલમાં તો એવો સેનાપતિ જોઈએ કે જે પાછો ધારાશાસ્ત્રી પણ હોય: દુશ્મનને એ પજવતો હોય, એકેએક ખેતર, ઝાડી, ખાડી અને પથ્થર માટે એ કલ્પ કરતો હોય, દુશ્મન સાથે ઝગડ્યા કરતો હોય, દરેક બાબતના લાભ લેતો હોય, દરેક વાતનું ધ્યાન રાખતો હોય, ખુશખુશ કતલ કરતો હોય, દાખલા ખેસાડતો હોય, નિદ્રાહીન અને દયાહીન હોય. એ જંગલમાંની ખેડૂતમેનામાં આજે વીરલાઓ પડ્યા છે, પણ નાયક એકેય નથી. કોઈ નકામો છે, કોઈ માંલો છે, કોઈક વળી દયાળુ—મટલે કે એવક્રૂ છે, કોઈ હુશિયાર છે તો અનુભવી છે, કોઈ ખુશ્લા મેદાનના જંગ માટે બન્યાર છે પણ આવી સુક્તિપ્રયુક્તિવાળી લગાઈ માટે નાલાયક છે. કોઈ સાવ ગાડાખેડુ જેવો છે, કોઈ ખુશ્લા માલધારી છે, કોઈ તો સાવ ગમાર છે, કોઈ તદ્દન હાર્યારૂપ છે, કોઈ ભારે રિયિય છે. અંતે પેલા હજમની તો હુ વાત જ નથી કરતાં. તાળદો જેનું ઉમરાવોનો નાયક બનાવવાનો હોય તો તો પછી કાંતિનો વિરોધ કે વાંતા અર્થ શો રહે છે? અને તો પછી પ્રગ્નસત્તાવાદીઓ અંતે આપણી વચ્ચે તફાવત પણ શો રહે છે?’

‘જુઆને એ જંગલી કાર્તનો આપણને પણ એપ લાગી ગયો છે.’

‘ક્રાંસને કોઈ લૂપસ વળગી છે.’

‘પ્રગ્નસત્તાવાદ’ની લૂપસ. એક ફક્ત ઈંગ્લેડ જ એને કાઢી શકે તેમ છે.’

‘અને ઈંગ્લેડ આપણને જરૂર અમાંવી બચાવશે. એમા શકા ન રાખશો, કપેતાન.’

‘પણ નાયબ, આ હજમ માટે મને થ્રાડુ ધાણુ માન છે, હો. એકવાર, ત્રણસો ભુગીઆઓ પાંચ એમની પોતાની જ કબજો ખોદાવીને પછી એ બધાને એણ આસાનીથી હાર મારેલા.’

‘સારું કર્યું’, એ તો હું પણ કરી શક્યો હોત.’

‘અરે, એ તો શંકા વિનાની વાત છે. એમ તો હું પણ કરી શક્યો હોત.’

‘યુદ્ધના મહાભારત કાર્યો ઉચ્ચ કૃણના માનવીઓને હાથે થવાં જોઈએ. એ વાળ કાપનારાઓનો નહિ પણ ઉમરાવોનો વિષય છે.’

‘તે છતાંય, આ ‘પ્રજાસત્તાક’વાળાઓમાં કેટલાક આબરૂદાર માણસો છે. દાખલા તરીકે પેલો જ્ઞેબી ઘડિયાળી. અગાઉ ફ્લેન્ડર્સની રેજિમેન્ટમાં એ સાબ્જી હતો. વાંડીમાં એ હવે નાયક બન્યો છે. કિનારા ઉપરની એક ટૂંકડી એના તાબામાં છે. પણ એનો એક દીકરો પ્રજાસત્તાકવાદી બની ગયો છે. એટા ભૂરીઆઓની ભેગો છે, આપ ઘોળીઆએ ની સાથે. એમાં એકવાર ભેડેનો ભેટો થઈ ગયો. લડાઈ થઈ. બાપે દીકરાને કેદ પકડ્યો, અને એની ખોપરીમાં બંધૂકની નાળ ફૂંકી દીધી.’

‘એ હુશિયાર કહેવાય. પણ તેથી, હલકા કૃળનો માણસ ઉમરાવોની આગેવાની ન લઈ શકે એ હકીકતને કાંઈ આંચ આવતી નથી.’

‘અરે ભાઈ, સામો પક્ષ પણ એટલો જ ત્રાસેલો છે. આપણામાં સામાન્યો ભરવા છે; એમનામાં ઉમરાવો ભરાયા છે. તમે શું એમ માનો છો કે એ હલકા પ્રજાસત્તાકવાદીઓને આ અમીર કે તે ઉમરાવની આગેવાની નીચે લડવું ગમતું હશે?’

‘કેવો ખીચડો થઈ ગયો છે !’

પોતપોતાના વિચારતંતુઓ કાંતતાં કાંતતાં એ બંને થોડાં ડગલાં આગળ ચાલ્યા. પછી એમનો વાર્તાલાપ ફરી ચાલુ થયો.

‘કપ્તાન, તમારી કેબિનમાં પેરિસનું છાપું છે ?’

‘હા.’

‘હમણા ત્યાં કયા ખેલ ચાલે છે ?’

કપ્તાને ખે નાટકોનાં નામ આપ્યાં.

‘એ જોવાની મારી મચ્છા છે,’ નાયબે કહ્યું.

‘તમે ચોક્કસ જોઈ શકશો. એક મહિનામાં જ આપણે પેરિસ પહોંચી જશું.’

‘પણ કપ્તાન, બધું જોઈએ તેમ નથી ચાલતું.’

‘અરે, જો એક ચિટનીમાંની લડાઈ બરાબર લડાય તો ખીજું બધું બરાબર ચાલશે.’

નાયબે ડોકું ધુણાવ્યું. ‘કપ્તાન, ‘એણે પૂછ્યું, ‘નૌકા-સૈનિકોને આપણે કિનારે ઉતારવાના છીએ ?’

‘હા, જો કિનારાના લોકો આપણે પક્ષે દશે તો—જો એ આપણો વિરોધ કરશે તો નહિ. લડાઈએ કોમવાર દરવાજા તોડીને પ્રવેશવું જોઈએ, તો કોઈ વાર ચુપકીદીથી પેસી જવું જોઈએ. આપણાથી બનશે તેટલું બધું આપણે કરી છૂટશું. પણ સૌથી મહત્વની વાત તો આગેવાનની છે.’

થોડીવાર વિચાર કર્યા પછી નાયબ ખોલ્યો : ‘રાજની જરૂર છે; ફ્રાંસનો રાજવી, રાજકુળના રુધિરવાળો—સાચો રાજવી.’

‘શા માટે ? રાજ્યોને તો બધા—’

‘બાયલા ગણે છે. હું એ જાણું છું, કપ્તાન. પણ આ ગામ-ડિયાઓની કોડા જેવી આંખો ઉપર અસર પાડવા માટે રાજની જરૂર છે.’

‘પણ મિત્ર, રાજ્યો કોઈ આગળ નહિ આવે.’

‘તો પછી આપણે એમના વિના આગળ વધશું.’

‘હીક, અત્યારે તો આપણી પાસે જે અહીં છે તે સેનાપતિનું પારખું કરી જોઈએ.’

‘એ એક મોટો ઉમરાવ છે.’

‘એ આપણી ખાટ પૂરે એવું તમને લાગે છે ?’

‘જો એ મજબૂત હશે તો પૂરશે.’

‘એટલે કે વિકરાળ હશે તો.’

કપ્તાન અને નાયબ એકબીજા સામે મીટ માંડી રહ્યા.

‘કપ્તાન, તમે ‘વિકરાળ’ શબ્દ વાપર્યો ને?’ અસ, આપણે એની જ જરૂર છે. આ લગભગ દયાને સ્થાન નથી. આ જમાનો લોહી-તરસ્યાઓનો છે. રાજદત્યારાઓએ સોળમા લુછનું મરતક કાપી નાખ્યું છે. આપણે રાજદત્યારાઓના હાથપગ ઉતરડી નાખશું. આગે તો નિર્દય સેનાપતિની જરૂર છે. જ્યાં જ્યાં નાયકો ઉદારદિલ અને દયાળુ થયા જાય છે ત્યાં જરાય પ્રગતિ થતી નથી. અને જ્યાં એ વિકરાળ બન્યા છે ત્યાં આગેકૃત્ય કરી શક્યા છે. જે ગદાસી બને છે તે જ દુરમન સામે ટકી શકે છે—’

કેતનને કાંઈ જવાબ આપવાની વેળા ન રહી. નાયબનું વાક્ય એક કારમી ચીસથી છદ્દાઈ ગયું. સાથે સાથે એમણે એક ભયાનક અવાજ સાંભળ્યો. એ શેનો અવાજ હશે તે સમગ્રતઃ તેમ નહોતું. પણ એ ચીસ અને એ અવાજ જહાજની અંદરના ભંડકારોમાંથી આવ્યા હતાં.

કપ્તાન અને નાયબ તોપાવાળા નીચલા તૂતક ભણી દોડ્યા. પણ એ નીચે ઊતરી ન શક્યા. બધા તોપચીઓ બહારના બનીને ઉપર દોડ્યા આવતા હતા.

હમાણાં જ એક ભયંકર બનાવ બની ગયો હતો.

પ્રકરણ ચોથું

કાંસાનેા રાક્ષસ

ચોવીસ રતલી ગોળા ફેંકતી એક તોપ એની સાંકળમાંથી છૂટી પડી ગઈ હતી.

દરિયાઈ અકરમાલોમાં આ બનાવ સૌથી ભયંકર લેખાય છે. તમામ શઢ મોઢળા મુકીને ભરદરિયે સફર કરતાં વઢાણની ઉપર આથી વધુ કારમી કોઈ આફત ઊતરી શકે નહિ.

પોતાની સાંકળમાંથી વઢૂટી ગયેલી તોપ એકાએક કોઈ અવર્ણનીય રાક્ષસી પ્રાણી બની જાય છે. યંત્ર મટીને એ દેત્ય બને છે. એની ભાગેખમ કાયા એનાં ચાર પૈડાં ઉપર કરે છે. દડાના જેટલા વેગથી એ દોડે છે, આંચકા મારે છે, જાય છે, આવે છે, થાંભે છે, જાણે કે વિચાર કરે છે; ફરી વેગ પકડે છે, ધનુષ્યમાંથી છૂટેલા તીરની માફક વઢાણને એક છેટેથી બીજે છેડે ધસે છે, ધૂમરડાય છે, ફટીને આઘી ખસે છે, છટકે છે, પાછલે પગે જાય છે, ભાંગફેડ કરે છે, જીનથી મારે છે, ખવાસ કરી નાંખે છે.

જાણે કે યુગયુગાની પોતાની ગુલામીનું એ વેર વાળે છે. આપણે જેને એતનહીન પદાર્થો કહીએ છીએ તેમાં લપાયેલી કોઈ આસુરી શક્તિને જાણે કે બહાર નીકળવાને માર્ગ લાંબે છે અને એ ઓંચિ-તાની ફટી નીકળે છે. તમામ ધીંગળ ખાઈ એસીને એ ભયંકર અસ્પષ્ટ વેર વાળવા મથે છે. એતનહીનતા આ રૂપ જેટલું નિર્દય બીજું કોઈ નથી. ભાત ભૂલેલા આ પદાર્થ દીપડાની જેમ છલાંગો મારે છે, એનામાં લાથીનું વળન છે, ઉંદરની ચંચળતા છે, કુહાડાની જીદ છે, ભરતીનો અણચિંતબો વેગ છે, વીજળીની ગતિ છે, કાંચની અધિરતા છે. દસ હજાર રતલનું એનું

વજન છે, અને છતાં છોકરાંને રમવાના દડાની જેમ એ લાછળે છે. વગડાના વટોળિયાને કાટખૂણેથી કાપી નાખ્યો હોય તેમ એ ભાગે છે. એને શું કરવું ? એનો અંત કમ રીતે લાવવો ? તોફાન હોય તો શાંત પડી જાય, આંધી હોય તો પસાર થઈ જાય, પવન હોય તો પડી જાય, શદથંભ તૂટેયો હોય તો એની જગ્યાએ બીજો મૂકી શકાય, ગાખડું હોય તો પૂરી શકાય, અગ્નિ હોય તો એની મેળે ફરી જાય; પણ કાંસાના આ ત્રિશટ વનપશુને કમ રીતે મહાત કરવું ?

શિકારી દ્વિતરાને સમજાવી શકાય છે, આખલાને આભો બનાવી શકાય છે, નાગને મુઘ કરી શકાય છે, વાઘને ભય પમાડી શકાય છે, સાવજને શાંત પાડી શકાય છે; પણ આ રાક્ષસ, આ છૂટી પડેલી તોપ પાસે એકેય કારી ફાવતી નથી. એને મારી શકાતી નથી— એ મરેલી જ છે; અને તે છતાં એ જીવે છે. મહાકાળે એને બદ્દેલું દુષ્ટ જીવન એ જીવે છે.

એના પગ નળેનાં પાટિયાં એને રમાડતાં હોય છે. વદાણુ એને ડોલાવે છે, વદાણુને દરિયા ડોલાવે છે, દરિયાને પવન ડોલાવે છે. આ વિનાશિકા રમકડું બની જાય છે. વદાણુ, મોઝાં, પવનના સપાટા, સહુ એને મદદ કરે છે. એટલે જ એનામાં આવો ભયજનક તરવરાટ આવે છે.

અનેક ગૂંચવણોભરી આ ડાકણુનો સામનો કમ રીતે કરવો ? જહાજને ડુઆડી દે તેવી આ કરામતને કમ રીતે બાંધી લેવી ? એ ક્યાંથી આવશે અને ક્યાં જશે, ક્યાંથી પાછી ફરશે, ક્યાં ઊભી રહેશે અને ક્યાં આંચકા ખાશે એની અટકળ શી રીતે કરવી ? જહાજની દીવાલો ઉપરનો એનો ગમે તે કટકો ગાખડું પાડી દે તેમ હતો. એના કારમા ધૂમરગટની અગાહી કમ રીતે કરવી ? જે જાતે વિચાર કરતી હતી, જે યોજનાઓ ઘડી શકતી હોય એવી લાગતી હતી, હર પળે જે પાતાનો માર્ગ બદલતી હતી એવી એક તોપ સાથે

કામ લેવાનું હતું. જેનાથી દૂર રહેવાનું હતું એના જ વેગ શી રીતે ખાળવો ? તોપ આમથી તેમ પછડાટા મારતી હતી, આગળ વધતી, પાછી ફરતી, જમણી બાજુ પછડાતી, ડાબી બાજુ પછડાતી, ભાગતી, સરકતી, છટકતી, આડશોને તોડી પાડતી, માણસને માખીની જેમ મારતી. સૌથી મોટો ભય તો એનાં પૈડામાં પૂરાયેલા વેગનો હતો. જોણે કે જહાજના પેટાળમાં વીજળી કેદ પૂરાયેલી હતી અને હવે એ છટકવા મથતી હતી. જાણે કે નીચે ધરતીકંપ થતો હતો અને ઉપર મેઘગર્જના ઊડતી હતી.

ઘડીવારમાં જ આખું જ અલાસીદળ પગભર થઈ ગયું. વાંક મુખ્ય તોપચીનો હતો. તોપને બાંધતી સાંકળનો ખીલો ઠોકવામાં એણે બે-દરકારી બતાવી હતી. તોપનાં ચાર પૈડાને જકડતી સાંકળ એણે એટલી ખરાબ રીતે બાંધી હતી કે આંચકાને લાંબે તોપ છૂટી પડી ગઈ હતી. અને બાંધત્રાં બીજાં દોરડાં એણે તોડી નાખ્યાં હતાં. એક મોટાં મોજાંએ જહાજ ઉપર પ્રહાર કર્યો ને ઢીલી સાંકળ છોડાવીને તોપ ગ્રાજીળી, અને ગાંડીતૂર બનીને આમથી તેમ ધસમસવા લાગી. સરકવાની આ અન્યથા ક્રિયાનો કાંઈક ખ્યાલ કાઢતી બારી ઉપરથી લસરતું પાણીનું ટીપું આપી શકશે.

સાંકળો છૂટી ગઈ ત્યારે બધા તોપચીઓ એ ભાંડક્રિયામાં જ હતા. જંગ માટે તૈયાર થવાના ફરમાનની રાહ જોતાં જોતાં અલાસીઓ જે કાંઈ કરે તે કાર્યમાં તેઓ નાના નાના સમૂહમાં કે છુટાછવાયા મશગૂલ હતા. પહેલે આંચકે ફંગોળાયેલી એ તોપ માણસોના આ ટોળા વચ્ચે ધસી ગઈ, અને પહેલે જ સપાટે એણે ચારનો કચ્ચરધાણુ વાળી નાખ્યો. પછી એ પાછી ફરી, દડદડતી અને ગાજતી આવી અને બિચારા એક પાંચમાની કાયાના બે કટકા કરી નાખ્યા. વહાણના દરવાજા પાસે થઈને એ સૂસવતી ગઈ અને બીજા એક તોપને એણે એવી ટક્કર મારી કે એ દરિયામાં જઈ પડી. ત્યારે પછી પેલી કારમી ચીસ પડેલી. સહુ સીડી ભણી દોડ્યા અને

તોપોવાળો તૂતક પાપણના પલકારામાં ખાલી થઈ ગયો. જંગી તોપ એકલી પડી. એને એની જાત ઉપર છોડી દેવામાં આવી. એ પોતાની અને આખા જહાજની રણીધણી બની ગઈ. એ બન્નેનું પોતાને ફાવે તે કરવા એ શક્તિમાન હતી. જંગની વચ્ચેવચ્ચ પણ હસતાં મોઢાં રાખનારા ખલાસીઓ હવે કમ્પવા માંડ્યા. ચારે-કાર જે ઘાક પ્રસરી ગઈ તેનું વર્ણન કરવું એ અશક્ય છે.

કપ્તાન અને તેના નાયબ, એ બન્ને બહાદુર હતા; છતાં સીડીને મથાળે આવીને એ થાંભી ગયા, મૂંગા બની ગયા, દિધ્કા પડી ગયા, અચકામતે નીચેનો તૂતક નિહાળના કાસા રહ્યા. એવામાં, કોણીથી એમને એક આજુ ખેસવીને કાઠ નીચે કાતવું.

એ હતો એમનો મુસાફર—પેલો ખેડૂત—કે જેને વિશે તેઓ પળ-વાર પહેલાં જ વાતો કરી રહ્યા હતા.

સીડીના પગ પાસે પહોંચીને એ ઊભો રહ્યો.

તોપ અને તોપચી

તોપ તૂતક ઉપર આવળ કરતી હતી. એની ઉપર છતમાં ટીંગાતું ફાનસ ડોલતું હતું અને આખાય દૃશ્ય ઉપર અંધારાં—અજવાળાંનો અંદગ્ધો પાથરતું હતું. તોપનો આકાર એના પ્રચંડ વેગથી જુદો પાડી રાકાનો નહોતો. ધડીક ઉગ્ગસમાં એ કાળીથોર દેખાતી. તો વળી ધડીક આ આછા અંધારા વાતાવરણમાં એ અનેક પડછામા પ્રસરાવતી.

ચિનાશની પોતાની કામગરી એણે ચાલુ રાખી હતી. બીજી ચાર વધુ તોપો એ તોડી ચૂકી હતી જહાજની દીવાલમાં એણે બે બાકેરાં પણ પાડ્યાં હતાં. સદ્માગ્યે એ બાકેરાં પાણીની સપાટીથી ઊંચે હતાં. પણ એચિંતાતું તોફાન ચઢી આવે તો એમાંથી જહાજમાં પાણી આવવાનો સભવ હતો. ગાંડીતૂર બનીને એ વહાણનાં પાટીઆં સામે માથાં પછાડતી હતી. એનામાં કોષ ભયાનક સર્વવ્યાપીપણું પ્રવેશ્યું હોય તેમ એકીસાથે ચારેકોર એના કંટકા પડતા હતા. એનાં ચાર પૈડાં ફરીફરીને પેલા મરેલા તોપચી-એના દેહ ઉપરથી પસાર થતાં હતાં એણે એમના કંટકેકંટકા કર્યાં, છપતરાં કરી નાખ્યાં, અને અંતે એ પાંચ મડદાં મટીને તૂતક ઉપર રજળતાં કોડીએક માનવ-દૂંઠાં બની ગયાં. લોહીના વાંકાચૂંકા રેલા ચાલ્યા. છતને પણ કંટલીક જગ્યાએ નુકસાન થયું હોવાથી એ ડાચાં ફાડીને જોતી હોય તેવી લાગતી હતી. આખા જહાજમાં આ ગજગજ નાક ફેલાહલ ફેલાઈ મયો.

કપ્તાને તરતજ સ્વસ્થતા ધારણ કરી. તોપના ગાંડા ધસારાને ખાળવા માટે એની આજ્ઞા મુજબ ખલાસીઓ તૂતક ઉપર સાદીઓ,

કાથળાઓ, વધારાના શઢ, દોરડાંનાં ગૂંચળાં, બીજી નકામી વસ્તુઓ અને જહાજ ઉપર વેપારીના માલનો દેખાવ કરવા માટે ગોઠવાયેલી બનાવટી ગાંસડીઓ ફગાવવા માંડયા.

પણ એ ચોંચરાં શું કરી શકે ? નીચે ઊતરીને એમને કંઈક વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવવાની કામનામાં હિંમત નહોતી. એટલે થોડો વારમાં જ એ બધું કૃથાના પૂંજમાં પલટાઈ ગયું.

અકસ્માત બને તેટલો અસરકારક નીવડી શકે તે માટે દરિયો પણ જાણે કે અમુક અંશે જ તોફાની હતો. મોટું કોષ તોફાન થાય એ ઘણું ધમ્મળીય હતું. તોફાનના પ્રચંડ હડદોલાથી તોપ જીંધી પટકાઈ ગઈ હોત. અને એકવાર એનાં પૈડાં હવામાં આવ્યા પછી એ રાક્ષસી મહાત થઈ શકી હોત. પણ વિનાશ વધતો જતો હતો. જહાજના ઊંચા શઢ-થંભોના નીચલા છેડા અહીં આ પેટાળમાં ઊતરતા હતા તેમાં ચીરાડો અને ખાડા પડી રહ્યાં હતાં. બાકીની તોપો પણ એક પછી એક નકામી થઈ રહી હતી, દીવાલોમાંના બાકારાંની સંખ્યામાં વધારો થઈ રહ્યો હતો, અને જહાજમાં દરિયાનું પાણી પ્રવેશવા માંડ્યું હતું.

તોપના તૂટક સુધી નીચે ઊતરી આવેલો પેલો ગ્રહ મુસાફર સીડીના પગ પાસે મૂકાયેલી પથ્થરની કોઈ પ્રતિમા જેવો લાગતો હતો. નજર સામેનો વિનાશ તાકી તાકીને જોતો એ અચળપણે ઊભો હતો એક ડગલું પણ આગળ ભરવું એ અશક્ય હતું.

સ્વાધીન બનેલી તોપની એકેએક છડાંગ જહાજની હરતી માટે જોખમરૂપ હતી. થોડી વધુ મિનિટો વીતે તો પછી જહાજનું ફૂથવું અનિવાર્ય બની જાય તેમ હતું.

કાં તો એ સહુએ પોતાનો નાશ થવા દેવો અને કાં તો આ ઉલ્કાપાતનો અંત લાવવો : બેમાંથી એક નિર્ણય કરવાનો હતો. પણ નિર્ણય કરવો શી રીતે ?

આ તોપ કોઇ અનેરા ચોદા સમાન હતી ! ગાંડા દૈત્યને અંકૂશમાં લાવવાનો હતો. આ તો વીજળીના ચમકારાને જબ્બે કરવાનો હતો. આ તો વજન ઉથલાવી પાડવાનું હતું.

સહુ શાંત હતા. એક માત્ર તોપે પોતાની કારમી ભાંગફોડ ચાલુ રાખી હતી.

દરિયાનાં મોજાં જહાજ સાથે અફળાતાં હતાં. અંદરથી તોપ પછડાટા મારતી હતી, બહારથી મોજાંના સપાટા એનો ઉત્તર વાળતા હતાં.

ઘડાઘડ ! ઘડાઘડ ! જાણે કે વારાફરતી બે ઘણુના ધાવ પડતા હતા.

એકાએક, તોપ જ્યાં ફૂટતી હતી અને છલાંગો મારતી હતી એ ચકંદામાં એક આદમી ફૂટી પડ્યો. એના હાથમાં લોઢાનો જાડો સળીઓ હતો. આ એ જ માણસ કે જે આ ઉલ્કાપાત માટે જવાબદાર હતો; એ જ તોપચી કે જેની ભયંકર બેદરકારીએ આ અકસ્માત સરજ્યો હતો. આ બદકિસ્મત જન્માવવા માટે પોતે જવાબદાર હોઇને એ એનો અંત લાવવા માગતો હતો. એક મૂડીમાં લાંબો સળીઓ અને બીજામાં સરકતા ગાળીઆવાળું દારકું લઇને એ તોપોવાળા તૂતક ઉપર ફૂટી પડ્યો. અને પછી એક અવનવું દંડયુદ્ધ -કોઇ મહાયુદ્ધ શરૂ થયું : તોપચીની સામે તોપનું યુદ્ધ, જડ પદાર્થ અને માનવબુદ્ધિ વચ્ચેનો જંગ, ચેતનહીન અને ચેતન વચ્ચેનો સંગ્રામ.

આદમી એક બાજુએ ખડો હતો. એની મૂડીઓમાં સળીઓ અને દારકું હતાં. લોઢાના બે પગ ખોડીને ઊભા હોય તેમ શાંત, કરુણ, ભૂખરે ચહેરે એ ખડો હતો તૂતકમાં એના પગ જડાર્થ ગયા હોય તેમ એ વાટ જોતો ઊભો રહ્યો.

તોપ એની પાસે થઈને પસાર થાય તેની વાટ જોતો એ ઊભો હતો.

તોપચી પોતાની તોપને ઓળખતો હતો, અને એને એમ લાગ્યું કે તોપ પણ એને પિછાની લેશે. લાંબા કાળ સુધી એ અને તોપ સાથે રહ્યાં હતાં. કેટકેટલી વાર એણે પોતાનો હાથ એનાં જડખાંમાં નાખ્યો હતો ! એ રાક્ષસી પ્રાણી એનું પાળેલું હતું. પાળેલા કૂતરા સાથે બોલતો હોય તેમ એ એની સાથે વાત કરવા માંડ્યો.

‘આવ !’ એણે કહ્યું. એના દિલમાં એને માટે પ્યાર હશે, કદાચ.

તોપ એની તરફ ફરે એવી એની ઇચ્છા લાગી.

પણ તોપ એની પાસે આવે તો તો એની ઉપર તરાપ મારે. તો પછી એ ખલાસ થઈ જાય. એની નીચે ચગદાવામાંથી કઈ રીતે બચી જવું ? એ જ સવાલ હતો. ભયભીત શાંતિ વચ્ચે સહુ એકીટશે તાકી રહ્યા.

એકેય હેયું મુક્તપણે બચતું નહોતું—સિવાય કે એ ચોદાએને નિહાળતા તૂતકમાં એકલા બિભેલા વૃદ્ધ મુસાફરનું.

વૃદ્ધ પોતે પણ તોપ નીચે ચગદાઈ જાય તેમ હતું. પણ એ અચલ રહ્યો.

અને એ સહુની નીચેથી અંધ મહાસાગર આ દ્રંડયુદ્ધનું નિયંત્રણ કરતો હતો.

આ હાથોહાથનું યુદ્ધ સ્વીકારી લઈને તોપચી તોપને પડકારવા આગળ વધ્યો તે ધડીએ મોખ્ખાની કોઈ અણધારી હીંચ્યાલે તોપને, પત્રવાર માટે એ પરથરમાં પલટાઈ ગઈ હોય તેવી સ્થિતિ બનાવી દીધી.

‘ચાલી આવ !’ તોપચીએ એને સાદ કર્યો. એ જાણે સાંભળતી હોય તેમ બોલી.

એકાએક એ એની ઉપર ધસી આવી. તોપચીએ એની દોટ ચુકાવી.

અને પછી યુદ્ધ શરૂ થયું—કદી ન સાંભળ્યું હોય એવું યુદ્ધ મંડાયું. અભેદની સામે અદ્વૈત પટમાં આગ્યો, કાંસાના દૈત્ય

સામે હાડમાંસની કાયાએ જંગ માંડયો. એક બાળુ હતું અંધ પશુ-
બળ, બીજી બાળુ હતો માનવીનો આત્મા.

આખું દ્રશ્ય આજી ઉઝસમાં ભજવાઈ રહ્યું હતું. કોઈ ચમત્કાર
અસ્પષ્ટ સ્વરૂપે નજરે ચડતો હતો.

માનવીનો આત્મા એક અજબ ચીજ છે. પણ એમ તો તોપને
પણ આત્મા હતો એમ કહી શકાય. રોષ અને ધિક્કારથી ભર્યો એ
આત્મા હતો. એના અંધાપાને પણ જાણે કે આંખો જાગી હતી. એ
વિરાટ પશુ માનવીને નિરખતું જાતું હતું. એનામાં હુઆઈ ભરી
હતી. ચોક્કસ ઘડીએ એ પોતાની હીલચાલ કરતું હતું. એ ધાતુનું
કોઈ મહાકાય જીવડું હોય અને એનામાં રાક્ષસ જેટલી તાકાત હોય
તેવું લાગતું હતું. આ રાક્ષસી ટીડડું તૂનકની નીચી છત સાથે કોઈ
વાર પછડાતું, પાછું પડતું, પોતાના નહોર ઉપર લળતા વાઘની માફક એનાં
ચાર પૈડાં ઉપર જાતું રહેતું, અને તોપચી ઉપર નવેસરથી હલ્લો કરતું.
તોપચી ચંચળ, ચપળ અને કુશળ હતો. વિદ્યુત્વેગી ધસારાઓના
માર્ગમાંથી એ સર્પની માફક સરી જતો. એ પોતે હલ્લાઓથી આઘો
રહી શકતો, પણ જેટલા ધા એ ચુકાવતો એ બધા જહાજ ઉપર તો
પડતા જ હતા. વિનાશ ચાલુ રહેતો હતો.

તૂટેલી સાંકળનો એક કટકો તોપની સાથે જકડાયેલો રહી ગયો
હતો. એનો એક છેડો તોપના નીચલા ભાગ પરના એક ખીલામાં
જડાયેલો હતો. બીજો છેડો ખૂલતો હતો. ચોપાસ એના સપાટા
બોલતા અને તોપના પ્રહારના ભયમાં ઉમેરો કરતા.

જીવતા માણસની મૂડીની માફક ખીલાએ સાંકળને જકડી
રાખી હતી. ફોરડાની માફક વિંઝાતી એ સાંકળ પોતાના સપાટાથી
વંટોળિયાના સૂસવાટા જગાવતી હતી પિત્તળની મૂડીમાં લોઢાનો ચામુક
ખૂલતો હતો. આ સાંકળે યુદ્ધની ગૂંચવણમાં ચોર ઉમેરો કર્યો હતો.

તે છતાં તોપચી લડ્યે જતો હતો. કટલીક વાર તો એ સામે ચાલીને

તોપ ઉપર હુમલો કરતો. હાથમાં સળીઓ અને દોરડું લઈને એ એક બાજુએથી ડગલાં ભરે જતો ત્યારે તોપ જાણે એની ફરેબતો મમ પામી જતી હોય તેમ આઘી ભાગતી. ડર્યા વિના, થડક્યા વિના તોપચી એને પીછા પકડતો.

આવું દાંડયુદ્ધ લાંબું ચાલી શકે નહિ. એકાએક જાણે તોપ પોતાની જાતને કહેતી હોય એવું લાગ્યું: ‘ચાલ, હવે આનો ફેંસલો કરી નાખવો જોઈએ !’ એ જરા થંભી, કટોકટીની પળ આવી પહોંચી હોય તેવું બધાને લાગ્યું. શું કરવું અને શું નહિ તેની મૂંઝવણમાં તોપ ખૂનસપૂર્વક મંથન કરતી લાગી. અને તોપચી ઉપર એણે એક અણધારી તરાપ મારી. એ ફટકાને એક બાજુ ખસી ગયો, તોપને જતી રહેવા દીધી અને અદૃશ્ય કરતો એ બોલ્યો: ‘આવ, ફરીવાર આવ !’ તોપ ક્રોધાવેશમાં ગાંડી બની ગઈ હોય તેમ દોડી, અને વધુ એક તોપને તેણે તોડી પાડી. પછી, જાણે કાંઈ અદૃશ્ય ગોફળ-માંથી વિજાંઘ હોય તેમ એ તૂતકના બીજા છેડા સુધી ફેંકાઈ તોપચી આ વખતે પણ છટકી ગયો.

ત્રણ વધુ તોપો એના પ્રહારથી ભાંગી પડી. પછી તો જાણે એ ગાંડી બની હોય અને પોતે શું કરે છે તેનું ભાન ગુમાવી બેઠી હોય તેમ પાછી ફરી, તોપચીની દિશામાં ધસી, જહાજના ખૂણાનાં એણે છડદાં ઉખેડી નાખ્યાં અને બાજુની દીવાલમાં એક નવું ગાબડું પાડ્યું. ઉપરના તૂતક પરથી આવતી સીડી નજીક તોપચીએ આશરો લીધો. વૃદ્ધ પુરુષ પણ ત્યાં બિભો બિભો જોતો હતો.

તોપચીએ પોતાના હાથમાંનો વજનદાર સળીઓ ભાંય પર જરા ટેકવ્યો. તોપે જાણે એ જોયું હોય તેમ, ધ્રુમરડાઈને પાછી ફરવાને બદલે ફુલાડાના ધાતી ગતિથી એ પાછલે પગે જ તોપચી ઉપર ધસી આવી. તોપચી ખત્રાસ થવાની અણી ઉપર હતો. ખલાસીગણ એકસામટી ચીસ પાડી બહાડ્યાં.

પણ અત્યાર સુધી નિશ્ચય બનીને બિભલા વૃદ્ધ પુરુષે તે વખતે એ ગાંડા ધસમસાટ કરતાં પણ ઝેગીલી ચપળતા દાખવી. બનાવટી માલતી એક ગાંસડી એણે બાંધી અને પોતાનો કચ્ચરઘાણ વળી જવાને જોખમે પણ એને તોપનાં પૈડાંની વચ્ચે ફગોળી. આ નિર્ણયાત્મક અને જોખમભર્યું પગલું આથી વિશેષ કાબેલિયતથી ચાહે તેવો નિષ્ણાત અને અનુભવી તોપચી પણ ન ભરી શક્યો હોત.

તોપના ધોધમાર વેગ આડો ગાંસડીનો દોટો દેવાઈ ગયો. દડયા આવતા સાગતા બીંબને એકાદ પાંચીકા કોઈ વાર રોકી દે છે. ઝાડની એકાદી ડાંખળી પૂરતા રેલાનો પ્રવાહ અદલી નાખે છે. તે પ્રમાણે તોપે આંચકા ખાધા, અને તોપચી એ ઘડી ન ચૂક્યો. તોપનાં પાછલાં પૈડાંના આરા વચ્ચે એણે પોતાનો ભારેખમ સળીઓ હડસેલી દીધો. તોપ થંભી ગઈ. વળી એણે થોડા આંચકા ખાધા. તોપચીએ સળીઆનો પદ્ધતિપૂર્વકનો ઉપયોગ કરીને તોપને ઉથલાવી પાડી; અને પરસેવે રેખાંબ બનેલા એ માનવીએ દોડીને એ ઉલળી પડેલા દૈત્યની કાંસાની ગરદનમાં દોરડાનો ગાળિયો પસેવી દીધો.

ખેલ ખતમ થયો. માનવીનો વિજય થયો હતો. કીડીએ ઔરવતને હંફાવ્યો હતો. વામણાએ વજનને 'કદ પકડ્યું' હતું.

ખલાસીઓ અને તૌકા-સૈનિકાએ તાળીઓ પાડી.

દોરડાં અને સાંકળો લઈને સહુ નીચે જતરી પડ્યા અને ઘડીવારમાં જ તોપનાં અંગેઅંગ એના પાશમાં જકડાઈ ગયાં.

તોપચીએ મુસાફરને સલામ કરી.

‘સાહેબ,’ એ બોલ્યો, ‘તમે મારો જીન બચાવ્યો છે.’

પણ વૃદ્ધ પુરુષે તો પોતાની લાગણીવિહીન મુખમુદ્રા ફરી ધારણ કરી લીધી હતી. એણે કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ.

પ્રકરણ છઠું

સેનાપતિ જડી ગયો !

માનવીનો વિજય થયો હતો, પણ એમ તો તોપનો પણ વિજય થયો હતો. હાલતુરત પૂરતું જહાજને ડૂબતું બચાવી લેવામાં આવ્યું હતું, પણ એ સાવ બચી ગયું હતું એમ ન કહી શકાય. વહાણને થયેલું નુકસાન મરામતની મર્યાદા વટાવી ગયું હતું. એની દીવાલોમાં પાંચ ગાબડાં પડ્યાં હતાં, અને એમાંનું એક ઘણું મોટું તો એના આગલા ભાગમાં જ હતું. ત્રીસ તોપોમાંથી વીસ નકામી થઈ પડી હતી.

જે તોફાની તોપને કેદ પકડીને ફરી જંજીરોમાં જકડવામાં આવી હતી તે પોતે પણ નકામી થઈ ગઈ હતી. એટલે જહાજ ઉપર હાયાક તોપો તો માત્ર નવ જ રહી હતી. જહાજના નીચલા ભાગમાંથી પાણી અંદર પ્રવેશી રહ્યું હતું. તેથી ભાંગફોડા મરામતકાર્ય અને પાંપ વડે પાણી ઉલેચવાનું કામ એકીસાથે કરવું જરૂરી હતું.

તોપોવાળા તૂતક ઉપર હવે કાંઈક નજર નાખી શકાય તેમ હતું. એનો દેખાવ ભયંકર હતો. ખેદાતમેદાન થયેલું કાંઈ ગાંડા હાથીનું પાંજરું જેવું લ્યો !

આ કરુણ બનાવ બન્યો તે દરમિયાન આખું ખલાસીગણ જીવન-મરણના એક જ સવાલમાં એટલું બધું ઓતપ્રોત થઈ ગયું હતું કે દંદયુદ્ધ ચાલતું હતું તેની સિવાયના બહારના બીજા ભાગોમાં શું બની રહ્યું છે તેનો તેમને કાંઈ ખ્યાલ રહ્યો નહોતો. ધુમ્મસ વધુ ઘેરું બન્યું હતું, વાતાવરણ પલટાઈ ગયું હતું, વાવડાએ જહાજને મનદાવતી દિશામાં ધકેલી દીધું હતું, પોતાનો નિશ્ચિત કેડો ચૂકીને એ વધુ પડતું દક્ષિણ ભણી જતું રહ્યું હતું; અને હવે એની ચોપાસનો

દરિયો અશાંત બન્યો હતો. જહાજના ખુલા જખમને મોટાં મોટાં મોજાનાં ચુંબન ચોડાતાં હતાં—અનેક જોખમોથી ભરપૂર એ ચુંબનો હતાં. જહાજ દરિયામાં અસ્થિર બનીને ડોલવા માંડ્યું હતું. વાયુ મંદ મટીને તોફાની બન્યો હતો. મોટા કંઈ તોફાનના ભણકારા વાગતા હતા. ચાર હલેસાંવા છટે પણ કંઈ દેખાવું મુશ્કેલ હતું.

ગાખડાં પૂરીને, અને સાજી રહેલી તોપોને તેના સ્થાને સરખી ગોઠવીને, ખલાસીગણ જ્યારે તોપોવાળા તૂતક પરની ભાંગફોડની ઉતાવળે મરામત કરી રહ્યું હતું ત્યારે પેલો વૃદ્ધ મુસાફર ઉપજા તૂતક ઉપર જઈને ફૂવાથંભને અઢેલીને ઊભો હતો.

જહાજ ઉપર થઈ રહેલા બીજા એક કાર્ય પ્રત્યે એણે કાંઈ લક્ષ્ય દીધું નહોતું. નાયબ-કપ્તાને નોકા-સૈનિકોને ફૂવાથંભની બે બાજુ સામસામી બે હરોળમાં ખડા કર્યા હતા. તે પછી એક સિસોટી વાગી ત્યાં તો દોઝડાં પડતાં મૂકીને તમામ ખલાસીઓ ત્યાં હાજર થઈ ગયા.

પછી કપ્તાન પોતે એ વૃદ્ધ મુસાફર પાસે આવ્યો. એની પાછળ એક દિગ્મૂઢ આદમી શ્વાસભર્યો ચાલ્યો આવતો હતો. એનાં લૂગડાં અસ્તવ્યસ્ત હતાં અને છતાં એનાં ચહેરા ઉપર સંતોષની લાગણી છવાયેલી હતી. એ હતો પેલો તોપચી, કે જેણે હમણાં પોતાની જાતને રાક્ષસોના રમાડનાર તરીકે સાબિત કરી બતાવી હતી, અને જેણે મહાકાય તોપને શિકસ્ત આપી હતી.

ખેડુવેશમાં ઊભેલા એ અજાણ્યા મુસાફરને કપ્તાને લશ્કરી સલામ કરી. એ બોલ્યો : ‘સેનાપતિ, આ રહ્યો એ માણસ’

તોપચી સિપાહીની માફક ટટ્ટાર ઊભો રહ્યો, એની આંખો નાચી ઢળેલી હતી.

કપ્તાને આગળ ચલાવ્યું : ‘સેનાપતિ આ માણસે જે કયું છે

તેના બદલામાં એના કપ્તાને પણ કાંઈક કરવું જોઈએ એમ આપને નથી લાગતું ?

‘હા, કાંઈક કરવું જોઈએ,’ વૃદ્ધ પુરુષે જવાબ આપ્યો.

‘તો પછી કૃપા કરીને આજ્ઞા આપો,’ કપ્તાને કહ્યું

‘એ તો તમારું કામ છે. તમે કપ્તાન છો.’

‘જી હા, પણ આપ સેનાપતિ છો.’

વૃદ્ધ પુરુષે તોપચી સામે જોયું. ‘આગળ આવ !’ એ બોલ્યો.

તોપચી એક ડગલું આગળ વધ્યો. વૃદ્ધ પુરુષે કપ્તાન તરફ ફરીને એના ગણવેશ ઉપર શોભતો એક લશ્કરી ચંદ્રક ઉમેડી લીધો અને એ તોપચીને પહેરાવ્યો.

‘હુ ર.....રા !’ ખત્રાસીએ પોકારી કહ્યા.

નોંકા-સૈનિકાએ બાંધૂકાની સલામી આપી. આભાબનેલા તોપચી સામે આંગળી ચીંધીને વૃદ્ધ ઉમેયું: ‘હવે આ માણસને ગોળીએ દો.’

તાળીઓના ગડગડાટનું સ્થાન અવકાશમાં લીધું.

અને પછી, કદ જોવી એ શાંતિ વચ્ચેથી વૃદ્ધ પુરુષનો ઘેરો સાદ સંભળાયો—

‘એક ગફલતને કારણે આ જહાજ જોખમમાં આવી પડ્યું છે. અત્યારે હવે એના ઉગારની લગભગ કામ આશા રહી નથી. આપણે ભરદરિયે—એટલે કે દુશ્મનની નજર સામે જ છીએ. દરિયામાંનું જહાજ અને મોરચા પરનું લશ્કર, એ બે એકસરખાં ગણાય છે. તોફાન દેખાતું નથી, છતાં એ આપણી ઉપર તોળાઈ રહ્યું છે. આખા સમુદ્રમાં ગમે ત્યાંથી આપણી ઉપર છાપો પડવાની શક્યતા છે. દુશ્મન જ્યારે સામે ખડો હોય ત્યારે કાંઈ પણ ગફલતની એક માત્ર સજા મોત હોઈ શકે. એક પણ ગુનો માફ થઈ શકે નહિ. બહાદુરીના બદલો અપાવો જોઈએ, ને ગફલતની સજા થવી જોઈએ.’

વૃક્ષ ઉપર ફુલાડાના ફટકા પડે તેમ એક પછી એક આ ધીમા, ગંભીર, મક્કમ શબ્દો સંભળાયા.

વૃદ્ધે સૈનિકા ભણી ફરીને ઉમેયું, ‘તમારી ફરજ બજાવો.’

જેની છાતી ઉપર એક નવલો ચંદ્રક ઝળહળી રહ્યો હતો એ માનવીએ શિર નમાવ્યું.

કપ્તાને એક પ્રશિરો કર્યો, અને એ ખલાસીઓ નીચે ગયા તે કંતાનની મોટી એક ચાદર લઈ આવ્યા. જહાજે લંગર ઉપાડ્યું તે થડીથી પ્રભુપ્રાર્થનામાં રચ્યોપચ્યો રહેલો જહાજનો પાદરી એ બે ખલાસીઓની સાથે આવ્યો. નૌકા-સૈનિકાની હરોળમાંથી એક નાયકે ખાર બંધુકધારીઓને જૂદા તારવ્યા અને છ-છની બે હરોળમાં એમને ગોઠવ્યા. એક દરેક પાણુ ઉચ્ચાર્યા વિના તોપચી જમને એ બે હરોળની વચ્ચે ઊભો. હાથમાં પવિત્ર ‘ક્રોસ’ લઈને પાદરી એની પાસે જઈ ઊભો.

નાયકે કૂચતો હુકમ આપ્યો અને એ ટૂંકડી ધીમે પગલે જહાજના આગલા ભાગ તરફ ગઈ. હાથમાં ખાંપણ લઈને ઊભેલા પેલા બે ખલાસીઓ એની પાછળ ચાલ્યા. જહાજ ઉપર શાંતિની ઘેરી છાયા પથરાઈ ગઈ. દર દર તોફાન જાણે કે કીકિયારી કરતું હતું.

થોડી ક્ષણો બાદ આગનો એક લીમોટો દેખાયો અને તરત જ ભડાકો સંભળાયો. અધકાર વચ્ચે એના પડવાઓ પડ્યા. અને ફરી સર્વત્ર શાંતિ ફેલાઈ ગઈ. તે પછી, દરિયામાં એક માનવદેહ પડ્યાનો પછડાટો સંભળાયો.

વૃદ્ધ મુસાફર હજીય કૂચાઈ બનેટેકવીને, અદ્ય વાળીને ઊભો હતો. મૂંગો મૂંગો એ વિચારો કર્યા કરતો હતો.

દર ઊભેલા કપ્તાને એની તરફ આંગળી ચીંધીને નાયબના કાનમાં કહ્યું—

‘વાંડીના જંગલને સેનાપતિ જડી ગયો !’

મકરણ સાતમું

‘ ઈશ્વરના હાથમાં ’

પણ લડાયક જહાજનું શું થવાનું હતું ?

આખી રાત સમુદ્રની સપાટી ઉપર લળી પડેલાં વાદળાં હવે એટલાં બધા ઘેરાં બની ગયાં હતાં કે ક્ષિતિજ અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી. દરિયા ઉપર જાણે કોઈ કંઈન પથરાઈ ગયું હતું. ધુમ્મસ સિવાય ખીન્ન કાંઈ જોઈ શકાતું નહોતું. આવી પરિસ્થિતિ સાગ્ર-સશક્ત જહાજ માટે પણ હંમેશા જોખમભરી ગણાય છે.

વીતી રહેલા સમયનો સદુપયોગ થઈ રહ્યો હતો. ભાંગીતૂટી તોપો, જિપ્પડેલાં પાટીઆં, લોહાં-લાકડાંના ટૂકડાઓ અને તોપે સરજવેલા વિનાશમાંયો જે કાંઈ હાથ લાગે તે કાટમાળ દરિયામાં ફેંચાવી દઈને જહાજનો ભાર હલકો કરવામાં આવતો હતો. ડામરિયા કંતાનમાં વીટેલાં માનવશઓ અને જુદા જુદા અવયવોના ટૂકડા પણ મોજાને હવાલે કરાઈ રહ્યાં હતાં.

દરિયો પણ હવે અંકુશમાં રહે તેવો નહોતો. જો કે તોફાનની શક્યતાઓ ઓછી થતી જતી હતી, પરંતુ હજી ઊંચાં ઊંચાં મોજાં આવી રહ્યાં હતાં એટલે એના ઊંડાણમાં અસ્વસ્થતા દેખાતી હતી. પોતાની આવી પાંગળી હાલતમાં જહાજ દરિયાઈ પ્રહારોની ઝીંક ઝીલી શકે તેમ નહોતું. મોટાં મોજાં એને માટે જીવલેણ નીવડવાની ભીતિ હતી.

સુકાની સુકાન પાસે ઊભો ઊભો વિચાર કરતો હતો. સાગર ઉપર શાસન કરનારાઓને બદ્ધિરમત આવી પડે ત્યારે એની સામે ઉત્તમ મસ્તકે ઊભા રહેવાનો મહાવરો હોય છે.

નાયબ—કપ્તાને એને પૂછ્યું: ‘ સુકાની આપણે ક્યાં છીએ ? ’

‘ આપણે ઇશ્વરના હાથમાં છીએ. ’

સુકાની એ જહાજનો માલિક ગણાય છે. ફાવે તે કરવાની, અને ઘણીવાર ફાવે તે બોલવાની, એને છૂટ હોય છે. સામાન્ય રીતે આ જાતના માણસો ઓછાબોલા હોય છે.

નાયબ ત્યાંથી ખસીને આગળ ગયો. સુકાનીને એણે સવાલ પૂછ્યો હતો; એનો જવાબ ક્ષિતિજે આપ્યો. વાતાવરણ એકાએક સ્વચ્છ બની ગયું.

મોઝાં ઉપર પથરાયેલું ધુમ્મસ ઝડપભેર વિખાઈ ગયું. અને પ્રભાતના આછા ઉજ્જસમાં દૂરના ક્ષિતિજ ઉપર નાયબની નજર પડી. આકાશ ઉપર વાદળાંનું ઢાંકણ દેવાઈ ગયું હતું પણ વાદળ હવે પાણીને અડતાં નહોતાં. પૂર્વમાં પ્રભાતનો ઉજ્જસ દેખાતો હતો; પશ્ચિમે એના પ્રતિબિંબ સમું આથમતા ચંદ્રનું તેજ હતું. અને બન્ને બાજુની ક્ષિતિજ ઉપર ઊભેલી અચલ આકૃતિઓની કાળી રેખાઓ દેખાતી હતી.

ચંદ્રતેજથી છવાયેલા પશ્ચિમના આકાશની પાર્શ્વભૂમિ ઉપર ત્રણ ઊંચી કરાંડો સ્પષ્ટ દેખાતી હતી.

પ્રભાતના અરધા ઉજ્જસવાળા ઊગમણા ક્ષિતિજ ઉપર એકબી-જાથી ચોક્કસ અંતરે પદ્ધતિપૂર્વક ગોઠવાયેલા આઠ શઠ ઊભા હતા.

જહાજની પાછળ નામચીન દરિયાઈ કરાંડો હતી, અને એની આગળ ફ્રેંચ લડાયક નૌકાઓ હતી. પશ્ચિમે વિનાશની ઊંડી ખાઈ હતી, અને પૂર્વમાં હતું કતલખાનું.

એક બાજુ કરાંડો હતી; અને જહાજના આગલા ભાગમાં ગાયડું હતું, એના શઠનાં દોરડાં વેરવિખેર હતાં, ફૂવાથંભોના પાયા ડગમગતા હતા. બીજી બાજુ દરિયાઈ જંગ હતો; અને એની ત્રીસમાંથી એકવીસ તોપો નકામી બનીને પડી હતી, એના સારા સારા તોપ-

ચીએ મરી ગયેલા હતા. પવન જહાજને કરાડોની દિશામાં ધકેલી રહ્યો હતો. પોતાની કમળેર અને અપંગ દશામાં જહાજ સુકાનના કબ્બામાં રહી શકતું નહોતું. પડછંદ મોજાના પ્રહારો ઝીલતું એ દડતું જતું હતું. એ કરાડોની પાડોશમાં પહોંચનારું કામ પણ જહાજ પાછું ફર્યું હોય એવું હજી સુધી અન્ય નહોતું.

જહાજ પૂરેપૂરું સાળું ને સશક્ત હોત તો પણ એનો પાછો ફરવાનો માર્ગ આ કરાડોએ રોક્યો હોત અને ક્રાંસ ભણીની તેની આગેદૃશ્ય આ લડાયક તોફાનોએ થંભાવી હોત. દરિયાની ઉપર અશાંત વાવડો હતો, અને એના પેટાળમાં ખડકોવાળું તળિયું હતું.

પોતાને જ કરવું હોય તે દરિયો કદી કહી દેતો નથી. પોતાના પેટમાં ખીજ અનેક વસ્તુઓની માફક છલકપટને પણ એ છુપાવીને રાખે છે. એ પોતાની યોજનાઓ ઘડે છે. એ આગળ ધસે છે અને પાછો ખસે છે. એ એક વાત કહે છે, અને પછી એથી ઊલટું જ કરે છે. તોફાનની એંધાણીઓ આપીને પછી એ પોતાનો ધરાદો માંડી વાળે છે. એ ઘૂરકે છે ઉત્તરમાં, અને ત્રાટકે છે દક્ષિણમાં.

રાત આખી ‘કલેમોર’ જહાજની આસપાસ ધુમ્મસ હતું, તોફાનની ભીતિ હતી. પણ દરિયાએ એ એંધાણીઓને નિર્દય રીતે ખોટી ઠરાવી હતી. તોફાનને અદલે એ કરાડોને લમ આપ્યો હતો જહાજને એ હુઆડવા માગતો હતો, પણ હુઆડવાની રીત એણે અદલી હતી.

કાં તો દરિયાઈ જગમાં ખતમ થઈ જવું, અને કાં તો ઊંચી આ કરાડો ઉપર પછડાઈને પોતાના ધુરયા ઉડાડી દેવા : જહાજ સામે એકબીજાના પૂરક એવા આ બે દુશ્મનો ખડા હતા.

લડાયક જહાજ હવે લગભગ ડૂબી ગયેલું જ કહી શકાય.

કિંકો જાંખો પ્રકાશ હતો, વાદળોની કાળી છાયા હતી, ક્ષિતિ-જની રેખાઓ બહારની જતી હતી. કબ્રસ્તાન જેવી નીરવતા પથરાયેલી હતી. વાયુના સિસકારા સિવાય સર્વત્ર શાંતિ હતી. વિનાશ પણ કોઈ ભવ્ય સ્વરૂપે ચાલ્યો આવતો હતો. ‘કલેમોર’ કઠોર વાસ્તવિકતા વચ્ચે નહિ પણ કોઈ કદપનાસૃષ્ટિમાં ઉભું હોય તેવું લાગતું હતું. કરોડોમાં કાંઈ હલનચલન થતું નહોતું, નૌકાઓમાં કોઈની હીલચાલ દેખાતી નહોતી. એ શાંતિનું સ્વરૂપ વિરાટ અને અવર્ણનીય હતું. ઘડીભર તો એમ થઈ આવતું કે, શું આ બધું સાચું હશે? સમુદ્ર ઉપર થઈ ને કોઈ સ્વપ્ન તો સરી રહ્યું નહિ હોય ને? એવાં સ્વપ્નની રામાયક લોકકથાઓ કોણે નથી સાંભળી?

કપ્તાને હળવા સાદે નાયબને કાંઈક સૂચનાઓ આપી એટલે એ નીચે તોપોવાળા તૂતક ઉપર ગયો. તે પછી દૂરબીન લઈને કપ્તાન સુકાની પાસે ગયો. કરોડો પાણીની બહાર દેખાતી હતી તેની ચોપાસ દરિયાની અંદર એના નાના-મોટા ખડકોની હારની હાર પથરાયેલી હતી. એટલે ડૂબવા માટે જહાજને કરોડોની સાય નજીક પહોંચવાની પણ જરૂર નહોતી. પશ્ચિમ ભણી દૂરબીન ગોઠવીને કપ્તાને કરોડોનું નિરીક્ષણ કર્યું. પછી એ પૂર્વ તરફ ફર્યો, અને નરી આંખે પણ જોઈ શકાતા સહ ઉપર એણે દૂરબીન મોડ્યું.

બરાબર આઠ નૌકાઓ એકકતારે ખડી હતી. એમની લડાયક આકૃતિઓ પાણી ઉપર બિહામણે સ્વરૂપે તરવરતી હતી.

કપ્તાન અને સુકાની બેઉ ભૂતકાળમાં ફેંચ નોકાદળ ઉપર કામ કરી ચૂક્યા હતા.

આજે એમનાં દુશ્મન બનીને બિભેલાં એ આર્ય જહાજ એમનાં જાણીતાં હતાં. પ્રત્યેકની પાસે રહેલી તોપોના આંકડા એમની જીભને ટેરવે હતા.

એટલે પોતાને કેટલી તોપોનો સામનો કરવાનો છે તેની ગણતરી કરતાં એમને વાર ન લાગી.

એટલામાં નીચેના તૂતક ઉપરથી નાયબ-કપ્તાન ઉપર આવ્યો. કપ્તાને એને સાદ પાડીને કહ્યું, ‘મિત્ર આપણી સામે ત્રણસો ને એંશી તોપો મંડાયેલી છે. તમે નીચે તપાસ કરીને આવો છો, તો બેલો આપણે ઉપયોગમાં લઈ શકીએ એવી કેટલી તોપો રહી છે ?

‘નવા’ નાયબે જવાબ આપ્યો.

સુકાનીના હાથમાંથી દૂરબીન લઈને કપ્તાને એ દિશિજ ઉપર માંડ્યું.

આઠ શાંત અને કાળી નોકાઓ સ્થિર બનીને બિભી હોય તેમ લાગતું, પણ એ મોટીને મોટી બનતી જતી હતી.

મક્કમ પગલે એ નજીક આવતી જતી હતી.

નાયબે એક લશ્કરી સલામ ભરીને પછી કહ્યું ; ‘કપ્તાન, મેં કરેલી તપાસનો અહેવાલ આ રહ્યો આ ‘કલેમોર’ જહાજમાં મને પહેલેથી જ અવિશ્વાસ હતો જે જહાજ આપણને પિછાનતું નથી, કે જેને આપણી સાથે કેઈ જાતની મહોળખત બંધાઈ નથી એની ઉપર સફર કરવી મને કદી રચતી નથી. ઇંગ્લંડના જહાજને ફ્રાંસને માટે હંમેશા દગાખોર નીવડે છે. આ જહાજે એ સાબિત કરી બતાવ્યું છે. મેં બધી વ્યવસ્થા જોઈ તપાસી નાખી છે. લંગરો સામ્યુત છે, નક્કર પોલાદની એ બનાવટ છે. દોરડાં સારામાં સારી હાલતમાં છે. દાડગોળો પુષ્કળ છે, છ તોપચીઓ મરી ગયા છે. તોપ દીઠ એકસો ને એકાતેર ગોળાઓ આવે છે.’

કપ્તાને દુરખીનમાંથી જોયું. દુશ્મનનો કાફલો હજી નજીક આવી રહ્યો હતો.

‘કલેમોર’ની તોપો મધ્યમ પ્રકારની હતી. એનો એક લાભ એ હતો કે પ્રત્યેક તોપના સંચાલન માટે માત્ર ત્રણ માણસોની જરૂર પડતી પણ એના ગોળાઓ મોટી તોપોના જેટલા દૂર જઈ શકતા નહોતા એ એની ખામી હતી. પરિણામે, દુશ્મનને હજી વધુ નજીક આવવા દેવાની જરૂર હતી.

આખા જહાજમાં શાંતિ પથરાઈ ગઈ હતી. યુદ્ધ માટે તૈયાર થવાનું ‘કાંઈ ફરમાન થયું નહોતું’, પણ સહુ પોતપોતાની મેજે તૈયારીઓ કરતા હતા. મોખ્ખાં કે માનવી : બેમાંથી એકેય સામે લડવાની જહાજમાં શક્તિ નહોતી. તે છતાં, આ ખડિયેર સમા લડાયક જહાજ ઉપર શક્ય તેટલી બધી તૈયારીઓ થઈ રહી હતી. ફૂવાથંબ ડોલવા માંડે કે હીલા પડી જાય તો તેને સ્થિર, મજબૂત બાંધી રાખવા માટે વધારાનાં દોરડાંના પૂંજ ખડકાયા હતા. જખમીઓની માવજત માટે એક ખૂણો સાફ કરવામાં આવ્યો હતો. તૂતક ઉપર આડશો ઊભી કરવામાં આવી હતી. એનાથી તોપના ગોળા અટકાવી શકાત, પણ બંધૂકની ગોળીઓ ન રોકી શકાત. દરેક ખસાસીને કારતૂસોનું એકએક પાકીટ આપવામાં આવ્યું હતું. સહુએ પોતાના પટ્ટામાં પિસ્તોલની એક જોડ અને એકએક છૂરી ખોસી દીધી હતી. તૂતક ઉપરની પથારીઓ ઉપાડી લેવાઈ, તોપો ગોઠવાઈ ગઈ, બંધૂકો સજ્જવાઈ ગઈ, કારતૂસોની પેટીઓ હાજર કરવામાં આવી, અને દાડગોળાનો ભંડાર ઉઘાડો મૂકી દેવાયો. દરેક માનવી પોતાને સ્થાને ખડો હતો. મરતા માણસના ચોરડામાં જે રીતે તૈયારીઓ થાય તેમ આ બધું કાર્ય મૂંગા મૂંગા કરવામાં આવતું હતું. ચારેકોર દોડાદોડ અને શોકનું વાતાવરણ હતું.

અને પછી ‘કલેમોર’ આડું ફરીને ઊભું રહ્યું. છ જુદા જુદા

પ્રકારનાં લંગરો એની પાસે હતાં. એ છએ છ જમને સાગરતળિયે બેઠાં. એની નવેનવ તોપ એક જ બાણુ ઉપર, દુશ્મનની સામે, ગોઠવાઈ ગઈ.

સામે, નૌકા-કાફલાએ પણ પોતાની વ્યૂહરચના એટલી જ ચૂપકી-દીથી પાર પાડી દીધી હતી. આંદુલ નૌકાઓ અર્ધગોળાકારમાં ગોઠવાઈ ગઈ હતી. એની સામેની બાણુ સીધી લીટીમાં પેલી કરાડોની હારમાળા ઊભા હતી. વચમાં ‘કલેમોર’ ઊભું હતું. ચોપાસથી એ ઘેરાયેલું હતું, અને લંગરોએ એના પગ જકડી લીધા હતા.

શિકારી ફતરાઓએ જાણે કે સૂતરને ઘેર્યો હતો. એમની જીભ લસલસતી હતી, પણ જડબાં હજી ફાટ્યાં નહોતાં.

જાણે કે બેઉ પક્ષ કોઈ સંજાની વાટ જોતા હતા.

‘કલેમોર’ના પ્રત્યેક તોપચી પોતાની તોપ સાબલી કરીને ખરો હતો.

મુસાફર છટકયો

મુસાફર તૂતક ઉપરથી ખર્યો નહોતો. એની એ જ અચળ મુખમુદ્રા રાખીને એ બધું જોયા કરતો હતો.

કપ્તાન એની પાસે આગ્યો. ‘સાહેબ,’ એણે કહ્યું, ‘સંપૂર્ણ તૈયારીઓ થઈ ચૂકી છે. આપણે હવે આપણી કબ્જ ભણી ઝડપભેર ધકેલાઈ રહ્યા છીએ. પણ અમે ડગથું નહિ. આપણે કાં તો દૂરમનના અગર તો પેલી કરાડોના કેદી બનવાના છીએ—કાં તો આપણે નોકા-કાફલાને શરણે જશું, અને કાં તો ખડકા ઉપર ભાંગીને ભુસ્કો બનશું. તે સિવાય આપણે માટે કાંઈ રસ્તો નથી. પણ એક માર્ગ છે—અને એ છે મૃત્યુનો માર્ગ. ખડક ઉપર અથડાઈને મરવું એના કરતાં લડવું એ બહેતર છે. હું પોતે તો દૂબવાને બદલે બંધૂકની ગોળીએથી મરવું પસંદ કરું છું. મોત આવવાનું જ હોય તો પાણીરૂપે નહિ પણ અગ્નિસ્વરૂપે ભલે આવતું. પણ મરવાનું કામ અમારા સહુનું છે—આપનું નહિ. આપ તો રાજાના કાસદ છો. વાંડીના જંગલમાંના યુદ્ધનું સંચાલન કરવાનું ભગીરથ કર્તવ્ય આપને શિરે છે. આપ નહિ હો તો કદાચ સમગ્ર રાજ્યવંશ હતો—નહતો થઈ જશે. એટલે આપને તો જીવવું જ રહ્યું. અમારું ગૌરવ અમને અહીં રોકે છે, આપનું આપને અહીંથી જવાનું કહે છે. સેનાપતિ, આપ જહાજમાંથી રવાના થઈ જાવ. હું આપને એક હોડી અને એક ખલાસી આપું છું. એક ચકરાવો ખાઈને કિનારે પહોંચી જવું એ સાવ અશક્ય નથી. હજી દિવસ પૂરો બિગ્યો નથી, બાંચાં બાંચાં મોજાં આવે છે, સમુદ્રનાં પાણી ઘેરાં છે, અને તમે જરૂર છટકી શકશો. વિજયને વરવા માટે કેટલીક વાર ભાગવું પણ પડે છે.’

દૃઢ પુરુષે પોતાનું સત્તાધારી શિર સંમતિપૂર્વક ધુણાવ્યું.

કપ્તાને જાએ સાદે હાક મારી : ‘ સૈનિકો અને નાવિકો ! ’

જહાજ ઉપરની એકેએક હીલચાલ બંધ થઈ ગઈ. જહાજને ખૂણે ખૂણેથી તમામ આંખો કપ્તાન તરફ ફરી.

એણે કહ્યું : ‘ આપણી વચ્ચેના આ પુરુષ મહારાજના પ્રતિનિધિ છે. આપણે શિરે એમની સન્નામતીની સોંપણી થઈ છે. આપણે એમને બચાવવા જ જોઈએ. ફ્રાંસના રાજ્યતખ્તને કાળે એમની જરૂર પડી છે. વાંડીના સંગ્રામનું સંચાલન એમને સોંપાયું છે. એ એક મહાન સેનાપતિ છે. આપણી સાથે એમને ફ્રાંસને કાઢે ઉતારવાના હતા, પણ હવે આપણી વિના પણ એમણે ત્યાં પહોંચવું જોઈએ. એક આગેવાન બચે તે આખી સેના બચ્યા બરાબર છે.’

‘ જરૂર ! જરૂર ! ’ ખલાસીગણે સમૂદયોષ કયો.

કપ્તાને આગળ ચલાવ્યું : ‘ એ પોતે પણ એક જોખમ ઉઠાવી રહ્યા છે. કિનારે પહોંચવું સહેલું નથી. આ કાપેલા સમુદ્ર સોંસરવા જવા માટે બને એટલી મોટી હોડી જોશે, પણ દુશ્મનની લડાયક નૌકાઓની નજર ચુકાવવા માટે એ હોડી બને તેટલી નાની ય હોવી જોઈએ. વળી કિનારાના કાષ્ટ ચોક્કસ અને સલામત કટકા ઉપર એમને ઉતારવા જોઈએ. એને માટે કસરતખાજ અને કુશળ તરવૈયો હોય તેવો ખલાસી જોશે. હલેસાં મારવામાં એ પાવરયો હોવો જોઈએ. આ કાંઠાના પ્રદેશનો એ રહીશ અને આ ખાડીનો જાણકાર હોવો જોઈએ. હજી રાત પૂરી વીતી નથી, એટલે કોઈની નજરે ચડ્યા વિના હોડી આપણા જહાજમાંથી રવાના થઈ શકે તેમ છે. ઉપરાંત, આપણે ધુમાડો કાઢવાના છીએ, એ પણ હોડી આડો પડેલા ઢાળી દેશે. ખડકવાળા છીછરા પાણીમાંથી નાની હોડી પસાર થઈ શકશે. દીપડો જ્યાં સપડાઈ જાય ત્યાંથી લોકડી છટકી શકે છે. આપણે માટે

કોઈ છટક્યારી નથી, હોડી માટે છે. હોડી હવે પૂરપાટ વેગે ભાગશે, દુશ્મનની નોકાઓ એને ભાળશે નહિ. વળી, એ ભાગતી હશે તે દરમિયાન આપણે પણ દુશ્મનને થોડી રમત બતાવશું ! બોલો છે કબૂલ ?’

ખત્રાસીઓએ એકીઅવાજે હા પાડી.

‘તો પછી ઘડીનોય વિલંબ પાત્રવે તેમ નથી,’ કપ્તાન બોલ્યો.

‘એ હોડીનો ખત્રાસી બનવા છે કોઈ તૈયાર ?’

અધકાર વચ્ચેથી એક ખત્રાસી આગળ આવ્યો અને બોલ્યો : ‘હું’.

પ્રકરણ દસમું

ભાગનારાનું ભાગ્ય

થોડી મિનિટો પછી એક નાનીશી છોડી જહાજમાંથી ઊતરીને પોતાને પંથે પડી. એમાં બે માણસો બેઠા હતા. એના પાછલા ભાગમાં વૃદ્ધ પુરુષ હતો, અને આગલા ભાગમાં હતો રવેચ્છાએ એનો નાવિક બનલો પેલો ખલાસી. જતા જતાંય રાત લંબાયે જતી હતી. કપ્તાનના ફરમાન મુજબ ખલાસી પોતાની તમામ તાકાત સીચીને કરાડોની દિશામાં હલેસાં મારે જતો હતો. તે સિવાય બીજી એકંય દિશા ખુલ્લી પણ નહોતી.

છોડીમાં થોડી ખાધાપીરાઈ પણ લેવાઈ હતી. બિસ્કિટની એક કોથળી અને પાણીના એક કૂર્ગે એક બાબુ પડ્યાં હતાં.

છોડીએ પોતાની સફર શરૂ કરી અને થોડી વારમાં જ તેની અને એને જહાજ વચ્ચે સારું એવું અંતર થઈ ગયું. પવન અને મોજાં હલેસાં મારનારની મદદ હતા. એટલે નાવડી વેગભરી ભાગી રહી હતી. ઊંચાં ઊંચાં મોજાની દીવાલો વચ્ચે એ લપાયેલી હતી.

હવે પછીની ઘડીએ શું થશે, ને શું નહિ, તેની અકથ્ય ઈતેભરી સમુદ્રના ઘેરા વદન ઉપર છવાયેલી હતી.

મહાસાગરના વિરાટ શાંત વાતાવરણ વચ્ચેથી એકાએક, ભૂંગળા વાટે ઝૂંકાયેલી ત્રાડ સંભળાઈ.

જહાજનો કપ્તાન હુકમો છોડી રહ્યો હતો : ‘સમ્રાટના સૈનિકો, કૂવાથંભ ઉપર શ્વેત ધ્વજ ફરકાવો, અને આપણા જીવનનો આખરી સૂર્યોદય નિહાળવા તત્પર બનો !’

અને ‘હલેમોર’ની તોળોએ પોતાનો પ્રથમ ગોળો આલમાં વીંઝ્યો.

‘મહારાજનો જય હો !’ ખલાસીઓએ ગર્જના કરી.

એના જવાબમાં ક્ષિતિજની કિનારી પરથી દૂરદૂરની પ્રચંડ ઘોષણા પડવારૂપે આવી. એના શબ્દો રપ્પટ સંભળાયા: ‘પ્રજાસત્તાક અમર રહે !’

એક સામટા ત્રણસો વજનના કડાકા થયા હોય તેવો નાદ સમુદ્રના ઊંડાણ સુધી સંભળાયો.

સંગ્રામ શરૂ થયો.

દરિયા અગ્નિ અને ધુમાડાથી છવાઈ ગયો હતો. ગોળીઓના વરસાદના ઘોળા લીસોટા ચોપાસનાં મોજાં ઉપર સૂસવાટા કરતા હતા.

આડેય ફરમન ઉપર ‘કલેમોર’ આગની પિયકારીઓ વરસાવવા માંડ્યું સાથેસાથે, ‘કલેમોર’ની આસપાસ અર્ધચંદ્રાકારે ગોઠવાયેલા નૌકા-કાફલાએ પણ તોપમારો ચલાવ્યો. આખી ક્ષિતિજ ભડકે બળવા માંડી. સમુદ્રમાં એકાએક કોઈ જવાલામુખી ફાટી નીકળ્યો. પવનમાં આમથી તેમ લહેરાતા, ગાતાઘેરા યુદ્ધધ્વજ સમા, ધુમાડાના પૂંજ વચ્ચે કોઈ પ્રેત સમાં આ જહાજો ભડીક દેખાતાં, અને ઘડીક અદૃશ્ય બનતાં હતાં.

‘કલેમોર’ના થંભ ઉપરનો શાહી વાવટો જાંચે જાંચે ફરકતો હતો.

નાની હોડીમાં બેઠેલા બેઢિ માનવીઓ મૂંગા હતા. કરાડો દેખાતી હતી તેની બન્ને બાજુ દરિયાની અંદર એક ટાપુ જેટલા વિસ્તારમાં હારબંધ ખડકો પ્રસરેલા હતા. એ ખડકો છીછરાં પાણી હેઠળ લપાયેલા હતા. એમના શિખર સમી કરાડોની ટોચ સુધી જાંચામાં જાંચી ભરતીનાં મોજાં પણ પહોંચતાં નહિ. ખડકોની હારમાળા કોઈ દરિયાઈ દીવાલ સમી હતી, એની ઉપરથી તરીને જવાનું કામ ફક્ત સાવ નાની હોડીઓથી જ થઈ શકતું.

આ નાવડીના સુકાની બનેલા ખલાસીએ એ છીછરાં પાણી ભણી ફાળ ભરી. અત્યંત કુશળતાપૂર્વક એ ખડકો વચ્ચેની સાંકડી નાળ્યમાંથી નાવ હંકારતો ગયો. હોડીનો આગલો કે પાછલો ભાગ

કયાંક કોઈ ખડક સાથે અથડાઈ ન પડે તેની તેણે ખણી કાળજી રાખી. અને થોડીવારમાં તો એ કરોડોની પેલી બાળુ નીકળી ગયો. હોડીની અને નૌકાયુદ્ધની વચ્ચે હવે જાંચી કરોડોનો કાળમીઠ પડદો પડી ગયો. હોડી ખુલ્લા સમુદ્રમાં પ્રવેશી અગનગોળાઓનો ઝળહળાટ અને તોપબાજીનો ગડગડાટ ઓછો થતો ગયો. તે છતાં જે ધડાકા સંભળાતા એકહેતા કે ‘કલેમોર’ મક્કમપણે લડી રહ્યું છે, અને પોતાના એકસો ને એકાતેર ગોળાઓમાંથી એકએકનો ઉપયોગ કરી છૂટવાનો એનો નિર્ધાર છે. થોડીવારમાં હોડી સત્રામત જલવિસ્તારમાં પહોંચી ગઈ. કરોડોથી દૂર, યુદ્ધથી દૂર, અને ગોળાઓની તરાપની બહાર એ જઈ પહોંચી.

ધીમે ધીમે સાગરનું વદન ઓછું ને ઓછું શ્યામ બનતું ગયું. અંધકાર સામે લડી રહેલાં રવિકિરણો વિસ્તરતાં ગયાં; સમુદ્રશીલુમાંથી પ્રકાશના ઝુવારા ઊડ્યા; અને મોજાનાં મસ્તક શ્વેત પ્રાનિઓએ અમકાવી ઊઠ્યાં.

દિવસ ઊગ્યો.

દુશ્મનના પંજનની બહાર પહોંચી ચૂકેલી હોડી સામે હજી પોતાના પંથનો સૌથી આકરો કટકો પડ્યો હતો. તોપગોળાથી એ બચી હતી, પણ દૂબીને સાગરતળીએ જઈ એસવાનું જોખમ હજી એને શિરે ઊભું હતું. આ ધૂધવના સાગરમાં એ ઈડાના કાચલા સમાન હતી. એને તૂટક નહોતું, એને શઠ નહોતો, ફૂવાથંભ નહોતો, કે નહોતું દિશા સુઝાડનારું હોકાયત્ર. પોતાનાં હલેસાં સિવાય એને કોઈની સહારો નહોતો. સમુદ્ર અને તોફાનની સન્મુખ ઊભેલી આ હોડી રાક્ષસો સમીપ પડેલા તણખલા જેવી લાગતી હતી.

એવામાં, આ વૈરાટ્ય અને આ એકલતા વચ્ચે, ઊગતા સૂર્યના પ્રકાશથી રંગાયેલું પોતાનું મોટું જાંચું કરીને, હોડીના આગલા ભાગમાં બેઠેલા માણસે પાછલા ભાગમાંના પુરુષની સામે નજર ફેરવી અને કહ્યું : ‘તમે જેને ગોળાએ દેવરવ્યો તેનો હું સગો ભાઈ છું.’

પ્રકરણ અગિયારમું

મેતાનનો સાગરિત

૫૬ પુરુષનું મસ્તક ધીમે ધીમે જાંચું થયું.

બોલનાર માણસ ત્રીસેક વર્ષની ઉમ્મરનો હશે. લાંબા કાળથી એ દરિયો ખેડતો હોય તેવો તાંબાવરણો એના કપાળનો રંગ હતો. એની આંખો વિચિત્ર હતી: ડોળા ખેડૂતના હતા, નજર ખલાસીની હતી. એના મજબૂત હાથમાં એ હલેસાં હતાં. એનું સ્વરૂપ શાંત હતું.

એની કમર પરના પટામાં એક ખંજર, એ પિસ્તોલ અને એક માળા ભરાવેલાં હતાં.

‘તું કોણ છે ?’ કદે પૂછ્યું.

‘મેં તમને હમણાં જ કહ્યું ને !’

‘તારે મારું શું કામ છે ?’

ખલાસીએ હલેસાં હેઠાં મૂક્યાં, હાથની અદખ વાળી, અને જવાબ આપ્યો: ‘તમારો જન લેવો છે.’

‘જેવી તારી મરણ,’ ૫૬ પુરુષે કહ્યું.

પેલાએ સાદ જરા જાંચો કર્યો: ‘થાવ તૈયાર !’

‘શેતે માટે ?’

‘મરવા.’

‘શા માટે ?’

પલવાર શાંતિ રહી. એ સવાલે ખલાસીને મૂંઝવે હોય તેવું લાગ્યું. એ ફરી બોલ્યો: ‘હું કહું છું કે મારે તમારો જન લેવો છે.’

‘અને હું તને એમ પૂછું કે શા માટે ?’

ખલાસીની આંખોમાં વીજળીનો ચમકારો થયો: ‘કારણ કે તમે મારા ભાઇનો જન લીધો છે.’

વૃદ્ધ પુરૂષે સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાથી જવાબ વાલ્યો: ‘પ્રથમ તો મેં એનો જન બચાવેલો.’

‘એ ખરું. પહેલાં તમે એને બચાવ્યો, અને પછી માર્યો.’

‘મેં એને નથી માર્યો.’

‘ત્યારે કાણે ?’

‘એની જ ગંડલતે.’

ખલાસી મોઢું વકાસીને વૃદ્ધ સામે જોઇ રહ્યો. અને પછી પાછું એની ભમ્મરોએ સંકોચાઇને ખૂતીનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.

‘તારું નામ શું છે ?’ વૃદ્ધ પુરૂષે પૂછ્યું.

‘હલમાલો,’ ખલાસી બોલ્યો. ‘પણ મારે હાથે મરવા માટે મારું નામ જાણવાની તમારે જરૂર નથી.’

એ કાણે સૂરજે દિશામાંથી ડોકું બહાર કાઢ્યું. એનું એક કિરણ ખલાસીના મોઢા ઉપર પડ્યું અને એની પિશાચી મુખાકૃતિ એણે અજવાળી મૂકી. વૃદ્ધ એને ટીકી ટીકીને નિરખી.

તોપમારો હજી ચાલુ હતો, છુટાછવાયા અવાજો સંભળાતા હતા. ધુમાડાનું એક વિરાટ વાદળું ક્ષિતિજ ઉપર તોળાઈ રહ્યું હતું. હોડીને ખલાસીનાં હલેસાં વાગતાં નહોતાં એટલે પવન એને લઈ જાય ત્યાં એ જતી હતી.

પટામાં ખોસેલી એક પિસ્તોલ ખલાસીએ પોતાના જમણા હાથમાં લીધી, અને ડાબા હાથમાં માળા ધરી. ‘હું તમને એક મિનિટ આપું છું—ઈશ્વરને સંભારવા હોય તો !’ એ બોલ્યો.

વૃદ્ધે પોતાની કાયા પૂરેપૂરી ટટાર કરી. ‘તું ઈશ્વરમાં માને છે ખરો ?’ એણે પૂછ્યું.

‘બેશક,’ કહીને ખલાસીએ પિસ્તોલનો ઘોડો ચડાવ્યો.

‘તારા માલિક ઉમરાવની આજ્ઞા તું પાળે છે?’

‘જરૂર. એની આજ્ઞા ન પાળું તો તો હું કાફર જ ગણાઉં ને! મારી પહેલી ફરજ ઈશ્વરની આજ્ઞા પાળવાની છે. મારી બીજી ફરજ રાજાની આજ્ઞા પાળવાની છે, કારણ કે રાજા ઈશ્વર સમાન છે. ને પછી મારી ફરજ મારા માલિક ઉમરાવની આજ્ઞા પાળવાની છે, કારણ કે ઉમરાવ રાજા સમાન છે. પણ આપણે એ બધાની સાથે કાંઈ લેવાદેવા નથી. તમે મારા લાઇનો જાન લીધો છે—મારે તમારો લીધા વિના છૂટકો નથી.’

વૃદ્ધ પુરૂષે જવાબ આપ્યો : ‘કબૂલ; મેં તારા લાઇને મારી નાખ્યો છે. એ મેં સાચું કયું છે.’

ખલાસીએ પિસ્તોલ બચાવવાની પકડી. ‘ચાલો!’ એ બોલ્યો.

‘ભલે ત્યારે,’ વૃદ્ધે કહ્યું.

અને એટલી જ સ્વસ્થતાથી એણે ઉમેર્યું, ‘ક્યાં છે પાદરી?’

ખલાસી એની સામે તાકી રહ્યો : ‘પાદરી?’

‘હા, પાદરી. તારા લાઇને મરતી વખતે મેં પાદરી * આપેલો. તારે મને પણ આપવો જોઈએ.’

‘મારી પાસે પાદરી નથી,’ ખલાસીએ કહ્યું. ‘મધદરિયે પાદરી ક્યાંથી હોય?’

નૌકાયુદ્ધની ધણેણાટી વધુ ને વધુ દૂર સરતી જતી હતી. એની દિશામાં આંગળી ચીંધીને વૃદ્ધ બોલ્યો : ‘પણ જોઓ મરી રહ્યા છે તેમની પડખે તો પાદરી બિંબો છે.’

* ખ્રિસ્તીઓ મરતી વખતે પોતાના ધર્મગુરુ સમક્ષ જિંદગીનાં તમામ પાપોની કચુલાત કરે છે. એમ ન કરી શકનારનો આત્મા દુર્ગતિ પામે છે એમ તેઓ માને છે.

‘એ સાચું છે,’ ખલાસી ગણુગણ્યો. ‘જહાજ ઉપર પાદરી છે.’

‘તો પછી મારા આત્માની અવગતિ થશે,’ વૃદ્ધે કહ્યું. ‘આ બાબત ઘણી ગંભીર છે.’

ખલાસીનું ડોકું વિચારમાં નીચું નમ્યું.

‘અને મારો આત્મા અવગતે જશે,’ વૃદ્ધે આગળ ચલાવ્યું, ‘તેમાં ખુદ તારો પણ અવગત પામશે. સાંભળ, મને તો તારી દયા આવે છે. તને જે પસંદ પડે તે કર. મેં મારી ફરજ બજાવેલી છેઃ પ્રથમ તારા ભાઈનો જન બચાવવામાં અને પછીથી જન લેવામાં. તારા આત્માને અવગતે જતો રોકવાનો પ્રયત્ન કરીને અત્યારે પણ હું તો મારી ફરજ બજાવી રહ્યો છું. વિચાર કરી જો ! આ વાતને તારી સાથે નિસ્ખત છે. તોપોના ધડાકા સાંભળાય છે તને ? પણે માણસો મરી રહ્યા છે—એ મરણીયા બનીને મરી રહ્યા છે. એમાં કેટલાય પુરુષો પોતાની સ્ત્રીઓનું મોઢું કદી જોવાના નથી, પિતાઓ પોતાનાં બાળકોને ફરી કદી મળવાના નથી, અને તારા જંગમ કેટલાય ભાઈઓ પોતાના ભાઈને ફરી ભેટવાના નથી એ બધું કોના પાપે ? તારા ભાઈના—તારા ! તું ઈશ્વરમાં માને છે ને ! તો પછી તને ક્યાં બબર નથી કે આ ક્ષણે ઈશ્વરને સંતાપ થઈ રહ્યો છે. ઈશ્વરનો પ્યારો પુત્ર, ક્રાંસનો રાજકુંવર અત્યારે કેદમાં છે તેથી ઈશ્વરને સંતાપ થઈ રહ્યો છે (ચિટનીના તેના દેવળમાં ઈશ્વર યાતના ભોગવી રહ્યો છે. એનાં દેવળોનાં અપમાન થઈ રહ્યાં છે, એના ધર્મગ્રંથો અપવિત્ર થઈ રહ્યા છે, એનાં પ્રાર્થના-સ્થાનો રગદોળાઈ રહ્યાં છે, એના પૂજારીઓનાં ખૂન થઈ રહ્યાં છે. ઈશ્વરને એ બધાનો સંતાપ લાગી રહ્યો છે. પણે ડૂબી રહેલા જહાજમાંના માણસો અને આપણે સહુ શું કરવા ધારતા હતા ? આપણે ઈશ્વરના ફરજંદોને મદદ કરવા જઈ રહ્યા હતા. તારો ભાઈ જો સારો ચાકર હોત, ગાલ્યા માણસની માફક જો એણે પોતાની ફરજનું

ચોકસાઈથી પાલન કર્યું હોત, તો તોપવાળો અકસ્માત ન થાત, જહાજ પાંગળું ન બની જત, પોતાનો માર્ગ એ ન ચૂકી જત, આ પાપિયા કાફલાના સકંજમાં એ ન આવી પડત, અને આ ઘડીએ આપણે સહુ શરવીર સૈનિકો અને નાવિકો ક્રાંસને કિનારે ઊતરી રહ્યા હોત. આપણા મુખ ઉપર હર્ષ હોત, હાથમાં તલવાર હોત, શ્વેત ધ્વજ ફરકતી હોત, અને ક્રાંસને બચાવવા માટે આપણે વાંડીના જંગલવાસી ખેડૂતોની મદદે જમ પહોંચ્યા હોત. આપણે રાજને બચાવવા ગયા હોત, આપણે ઇશ્વરનું સોંપેલું કર્તવ્ય બજાવી રહ્યા હોત. આપણે એ કામ કરવા ધારતા હતા—એ કામ કરવાની આપણી ફરજ હતી. અને હવે, બાકી રહેલો હું એકલો પણ એ જ કામ કરવા જમ રહ્યો હતો. પણ તું પોતે જ એનો સામેનો કરે છે. પાદરીઓ સામેના પાપીઓના આ જંગમાં, રાજ સામેની રાજ-હત્યારાઓની આ જહાદમાં, ઇશ્વર સામેના સેતાનના આ યુદ્ધમાં તું સેતાનને પક્ષે ઊભો છો. સેતાનનો પ્રથમ સાગરિત તારે ભાઈ બનેલો, તું બીજો બન્યો છે. એણે શરૂ કર્યું, તું પૂરું કરે છે તું રાજ્યતખ્તની સામે અને રાજહત્યારાઓની સાથે ભળ્યો છે; તું દેવળની સામે અને પાપિયાઓની સાથે જોડાયો છે. ઇશ્વરનો છેલ્લો આધાર પણ તું એની પાસેથી ખૂંચવી લઇ રહ્યો છે. હું, રાજનો પ્રતિનિધિ, ત્યાં નહિ પહોંચું એટલે ગામડાંઓ સળગ્યા કરશે, કુટુંબો કકળાટ કર્યા કરશે, પાદરીઓનાં લોહી રેડાયાં કરશે, બિટની દુઃખો વેઠ્યા કરશે, રાજકુમાર કેદખાને પડ્યાં રહેશે અને ઇશ્વરનો સંતાપ ચાલુ જ રહેશે. આ બધું કોને પ્રતાપે? તારે! ચલાવ પિસ્તોલ. એ તારી મુખ્યતારીની બાબત છે. એનાથી ઊંધું જ પરિણામ લાવવા માટે મેં તારી ઉપર આધાર રાખ્યો હતો. પણ હું છેતરાયો છું. હા,—એ સાચું છે; તું ખરું કહે છે—મેં જ તારા ભાઈને મારી નાખ્યો. તારા ભાઈએ હિંમત બતાવી, અને મેં એની કદર કરી. એણે ગફલત કરી, અને મેં સજા કરી એ એની ફરજ ચૂક્યો, હું મારી ન ચૂક્યો. મેં જે

ક્યું છે તે જ હું ફરીવાર કરું. સંતોના સોગંદ ખાધને હું કહું છું કે આ જાતનો બનાવ અને તો તારા ભાઈને જેમ માર્યો તેમ મારા સગા દીકરાને પણ હું ઠાર મારું. પણ અત્યારે બાજુ તારે હાથ છે. હા, સાચેજ મને તારી દયા આવે છે તારા કપ્તાન સામે તું જૂઠું બોલ્યો છે. તું ખ્રિસ્તી છે, પણ તારામાં ધર્મ નથી; તું ખ્રિસ્તીવાસી છે, પણ તારામાં ઇમાનદારી નથી. તારી વફાદારીને મારી સોંપણી થયેલી, પણ તારી દગાખોરીએ મને પરહેજ કર્યો છે. જેને તેં મારી જિંદગીનો કાલ આપેલો એમને હવે તું મારું મૃત્યુ બક્ષી રહ્યો છે. અહીં તું કોની હત્યા કરી રહ્યો છે તે જાણે છે? તારી પોતાની જ! રાજના હાથમાંથી તું મારું જીવન ખૂંચવી લઈ રહ્યો છે, અને તારું જીવન સદાને માટે સેતાનના હાથમાં સોંપી રહ્યો છે. જલે, કર હત્યા તું તારે! તારે પ્રતાપે સેતાનનો વિજય થશે, તારે પ્રતાપે દેવજોનો ધ્વંસ થશે. તારે પ્રતાપે કાફરો દેવજના ઘંટ ગાળી ગાળીને તેમાંથી તોપો બનાવતા રહેશે અને એનાથી માનવીની હત્યા કરતા રહેશે. ચઢાવ ગોળી! કર સેતાનને મદદ! ખચકાય છે શા માટે? હા, મેં જ તારા ભાઈને મોતની સજા ફરમાવેલી. પણ એટલું ધ્યાન રાખજે કે હું દેવી સંકેત પ્રમાણે વતી રહ્યો છું. ઇશ્વરના સંકેતનો ઇન્સાફ તોળવાનું કામ શું તું કરવાનો છે? દુર્ભાગી, તું શું કરે છે તેનો ખ્યાલ રાખજે! તને દીક લાગે તે કરજે. તું મને નરકમાં ધકેલી શકે છે, અને સાથેસાથે તારી જાતને પણ તું ત્યાં જ ધકેલી રહ્યો હઈશ. આપણા બંનેની અવગતિ તારા હાથમાં છે. ઇશ્વરના દરબારમાં તારે જ એનો જવાબ દેવો પડશે. આપણે બે એકલા છીએ—મોતની ખાઈમાં સામસામા ઊભા છીએ. દયાવ ઘોડો—ખતમ કર! હું વૃદ્ધ છું, અને તું જીવાન છે; હું નિઃશસ્ત્ર છું, તું શસ્ત્ર-સજ્જ છે. મને મારી નાખ!

સમુદ્રની ગજના કરતાં જ ઊંચા સાદે વૃદ્ધ પુરૂષ આટલું બોલી ગયો. બલાસીનો ચહેરો ફિક્કો પડી ગયો. એના કપાળ પરથી પરસેવાનાં

મોટાં મોટાં ટીપાં ટપકવાં માંડ્યાં. પાંદડાની માફક એ ધ્રજવા લાગ્યો. પોતાના હાથમાંની માળાને એ ફરી ફરીને ચૂમતો હતો. વૃદ્ધ બોલતો બંધ થયો ત્યારે પિસ્તોલ ફેંકી દઈને ખલાસી એને ચરણે ઢળી પડ્યો.

‘દયા કરો, મારા માલિક ! મને માફ કરો !’ એ બોલ્યો. ‘તમારે મોઢેથી દેવી વાણી નીકળે છે. મેં બહુ બોટું કામ કર્યું છે. મારા લાઘવે પણ ભૂલ કરેલી. એના ગુનાનો બદલો વાળવા હું પ્રયત્ન કરીશ. તમને ફાવે તેમ મારો નિકાલ કરો. ફરમાવો માલિક ! હું આપનો પડ્યો બોલ ઊઠાવીશ.’

‘હું તને મારી બધું છું,’ વૃદ્ધે કહ્યું.

પ્રકરણ બારમું

મુસાફરનો કાસદ

હોડીમાં સાથે લીધેલાં ખોરાકપાણી ઘણા ઉપયોગી નીવડ્યાં. આ બે ભાગેડુઓને શત્રુની નજર ચુકાવવા માટે લાંબા લાંબા ચકાવા લેવા પડ્યા, અને કિનારે પહોંચતાં એમને છત્રીસ કલાક લાગ્યા. આખો દિવસ અને રાત દરિયામાં ગાળીને બીજા દિવસની સાંજે એમણે કાંસને કાંઠે પગ મૂક્યો.

હલમાલો કોઈ અદ્ભુત ખલાસી હતો. ખડકો, મોજાં અને દુશ્મનની ચોકી વચ્ચેથી એણે જે કુશળતા અને બુદ્ધિપૂર્વક માર્ગ કાઢ્યો તેનાથી વૃદ્ધ મુસાફર દિંગ થઈ ગયો હતો. સૂર્યાસ્ત પહેલાં એકાદ કલાકે કાંઠાના એક વેરાન ટુકડા ઉપર એણે હોડીને પહોંચાડી. ટૂંકીને એ નીચે જાતર્યો. એની પાછળ વૃદ્ધ પણ જાતર્યો: એણે ક્ષિતિજનું નિરીક્ષણ કર્યું, અને પછી વાંકા વળીને હોડીમાંથી એક બિરિકટ લઈ પોતાના ખીસામાં મૂક્યું. બાકીની ખોરાકી એણે હલમાલોને દમ દીધી. હલમાલોએ એને એક થેલામાં મૂકી, થેલો ખલા ઉપર લટકાવ્યો અને કહ્યું: ‘માલિક મારે તમારી આગળ ચાલવાનું છે કે પાછળ?’

‘ન આગળ, ન પાછળ,’ વૃદ્ધ બોલ્યો, અને હલમાલો દિગ્મૂઢ બનીને એની સામે જોઈ રહ્યો. ‘હલમાલો, આપણે હવે જુદા પડવાનું છે. માણસે કાં તો એક દળરને સાથે રાખવા જોઈએ, અને કાં તો એકલા રહેવું જોઈએ.’

જરા થંભીને એણે પોતાના ખીસામાંથી લીલા રેશમની એક પટ્ટી કાઢી, એની ઉપર સોનેરી રાજચિહ્નનું ભરત ભરેલું હતું. એણે હલમાલોને પ્રશ્ન્યું: ‘તને વાંચતાં આવડે છે?’

‘ના.’

‘ઘણું સારું ત્યારે તો. વાંચી જાણનારાઓ જ મુશ્કેલીઓ ઊભી કરે છે. પણ તારી યાદશક્તિ સારી છે ને ?’

‘હા.’

‘અસ ત્યારે, સાંભળ હલમાલો. તારે જન્મણી બાળુ જવાનું છે, મારે ડાખી બાળુએ. તારે થેલો તારી પાસે જ રાખજે, એનાથી તું ખેડૂત જેવો લાગીશ. તારાં હથિયાર છૂપાવેલાં રાખજે; ઝખરામાંથી એક લાકડો કાપી લેજે. ખેતરમાં મોલ ઊભા છે તેની વચ્ચેથી સરકતો જજે, વાડ ટપતો જજે, વટેમાર્ગુઓથી આધો રહેજે. રસ્તાઓ અને પૂલથી દૂર તરીને ચાલજે. હા, પણ તારે નદી ઓળંગવી પડશે તેનું શું કરીશ ?’

‘તરીને સામે પાર જઈશ.’

‘ખરાબર. અને રાત પડે ત્યારે સૂઈશ ક્યાં ?’

‘ઝાડનાં પોલાણુ ક્યાં ઓળાં છે ? ખલાસી બન્યો તે પહેલાં હું ખેડૂત હતો.’

હલમાલોની શક્તિમાં વૃદ્ધ પુરુષની શ્રદ્ધા વધતી જતી હતી. રાજદ્વિવાળી લીલી પટ્ટી એણે એ ખલાસીના હાથમાં આપી : ‘મારા કાસદનું આ નિશાન છે. હજી મારું નામ કોઈ ન જાણે એ જરૂરનું છે. પણ આ પટ્ટી પૂરતી છે.’

હલમાલોએ પટ્ટી લઈને પોતાની છાતી પરના ગજવામાં છુપાવી.

વૃદ્ધે આગળ ચલાવ્યું : ‘સાંભળજે ખરાબર. તારે આ સંદેશો બધાને પહોંચાડવાનો છે : જંગો ! બળવો કરો ! દયા ન ખાશો !’

તે પછી વૃદ્ધે એ પ્રદેશનાં એક પછી એક જંગલો, ગામો, રસ્તાઓ વગેરેનાં નામ ઝપાટાબંધ લેવા માંડ્યા. પહેલાં ક્યાં જવું, કોને મળવું, ત્યાંથી ક્યાં જવું, ત્યાં કોની રાહ જોવી, પછી કઈ દિશામાં ફંટાવું અને કોને સંદેશો આપવો, કઈ સંજોગો

કરવી, કેવા કેવા જાણુમેદ્દાઓ પાસે જવું, કયા નિર્દય માનવીને પ્રજ્ઞસત્તાક સામે ઉશ્કેરવો, કયા કિલ્લામાં શસ્ત્રો ભેગાં કરવાં, વગેરે અનેક સૂચનાઓ એણે આપવા માંડી. આ પ્રદેશના ખૂણેખૂણાનો જાણુકાર હોય તેવી અદાથી હલમાલો પણ આ નવો પાઠ સ્મૃતિમાં એટલા જ વેગથી ઉતારતો ગયો. એના મોઢા ઉપર સંપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ તરવરતો હતો. વૃદ્ધના દિલમાં એનું પ્રતિબિંબ પડતું જતું હતું. એકાએક એણે પૂછ્યું !

‘તેં તુરગ્યુનો ગઢ જોયો છે?’

‘જોયો છે શું ! હું ત્યાંનો જ રહેવાસી છું,’ હલમાલો બોલ્યો. ‘મારા માલિક ઉમરાવના કુળનો જ એ ગઢ છે. મોટા જખ્ખર ચકરાવામાં પડ્યો છે. એના જૂના ભાગ અને નવા ભાગ વચ્ચે એક મોટું લોઢાનું બારણું છે; તોપનો ગાજો પણ એને ન તોડી શકે એવું એ મજબૂત છે. સત બારથેલોગ્યુની પેલી પુરાણી પોથી એ નવા મકાનમાં છે. કેટલાય લોકો એના દર્શન ત્યાં આવે છે. એની આસપાસની ખાડીમાં જાતજાતનાં દેડકાં છે હું નાનો હતો ત્યારે જમને એમને બહુ પજવતો. અને પેલું બોંયરું ! હું એ પણ જાણું છું. એને જાણુનારમાંથી કદાચ બીજું કાંઈ હવે જીવતું નહિ રહ્યું હોય.’

‘કયું બોંયરું ? તું શેની વાત કરે છે ? હું કાંઈ સમજતો નથી.’

‘એ જૂના જમાનાનું બોંયરું છે. પહેલાંના વખતમાં તુરગ્યુ ફરતો દુશ્મને ઘેરા બાલેલો ત્યારે એ બોંયરું બનાવેલું. એમાં થઈને ગઢમાંના લોકો છટકી જતા અને નજીકના જંગલમાં નીકળતા.’

‘એવી જાતનાં બોયરાં બીજા બે ત્રણ કિલ્લાઓમાં છે તે હું જાણું છું, પણ તુરગ્યુમાં તો એવું કાંઈ જ નથી.’

‘છે, મારા માલિક, છે જ ! બીજા ગઢની મને ખબર નથી પણ તુરગ્યુના બોંયરાની તો મને પાકી ખબર છે. ત્યાંજ હું નાનેથી

મેટો થયો છું. વળી મારા સિવાય બીજું કોઈ એ જાણતું નથી. કોઈ એની વાત પણ ન કરતું. લડાઈમાં જ વાપરવાની એ છપી કરામત હતી. એટલે એની વાત કોઈનેય કરવાની મનાઈ હતી. પણ મારો બાપ એ ભેદ જાણતો હતો. એણે મને એ બતાવેલો. કેવી રીતે અંદર જવું અને કેવી રીતે બહાર નીકળવું તે હું બરાબર જાણું છું. જંગલમાંથી હું ગઢમાં જઈ શકું છું, અને ગઢમાં હોઈ તો કોઈ ન જુએ તેમ જંગલમાં પહોંચી જઈ શકું છું. દુસ્મન ગઢમાં દાખલ થાય ત્યારે કોઈ એને હાથ નથી પડતું. એવું છે, એ તુરંચુતું ભોંયરું. મને બધી ખબર છે.’

વૃદ્ધ પુરૂષ ઘડીભર શાંત રહ્યા પછી બોલ્યો : ‘ચોક્કસ તારી કાંઈક જૂલ થાય છે. એવી કોઈ છપી કરામત હોત તો હું જરૂર જાણતો હોત.’

‘માલિક, મને પૂરી ખાતરી છે. ગઢની ભીંતમાં એક પથરો છે તે ખસે છે.’

‘હાઆ.....તમારા ખેંડુતોની તો બધી વાતો જ એવી: પથરા ખસે છે, અને પથરા ગીત ગાય છે, અને પથરા રાતે વોંકળામાં પાણી પીવા જાય છે. અર્થ વગરની બેવકુફી બધી!’

‘પણ મેં પોતે એ પથરો ખેસવેલો છે—’

‘એમ તો ધણાએ પથરાને ગાતા સાંભળ્યા છે. દોસ્ત, તુરંચુતો ગઢ મજબૂત છે, વિશ્વાસપાત્ર છે. એનું રક્ષણ કરવું સહેલું છે. પણ એમાંથી બહાર નીકળવા માટે જો કોઈ ભોંયરા પર આધાર રાખે તો તે એ નક્કી મૂરખ કહેવાય.’

‘પણ માલિક—’

વૃદ્ધ ખભા હસાવ્યા : ‘આપણે નાહક વખત બગાડીએ છીએ. ચાલ, મૂળ વાત પર આવીએ.’

હલમાલો મૂંગો બન્યો, અને વૃદ્ધ પુરુષે પોતાની સૂચનાઓનું પ્રવચન આગળ ચલાવ્યું. સ્થળો અને વ્યક્તિઓનાં નામોની હારમાળા એની જીભને ટેરવેથી ઊતરતી જતી હતી. વચ્ચે વળી એણે કહ્યું;

‘ આ પ્રદેશ ગામડિયાઓ અને ડુંગરાળ માનવીઓનો છે. તારો વેશ બરાબર બદલજે. એ ધણું સહેલું છે. આ પ્રજ્ઞસત્તાકવાળાઓ એટલા તો બેવકૂફ છે કે એક ભૂરો ડાંગલો, ત્રિકાણી ટોપી અને ત્રિરંગી બિલ્સો પહેરીને તું ગમે ત્યાં જઈ શકીશ..... પણ બધેજ તારે એટલું કહેવાનું છે કે : “ મારો, મારો, બસ મારો ! બળવો કરો ! દયા ન રાખો ! ” મેં કહેલાં બધે સ્થળે ફરી રહ્યા પછી તું રાજ્યસેનામાં-ધર્મસેનામાં જોડાઈ જજે. એ જ્યાં હોય ત્યાં પહોંચી જજે; એના સેનાપતિઓમાંથી જે જીવતા રહી ગયા હોય તેમને મારી આ પટ્ટી બતાવજે. એ બધા એનો અર્થ સમજે છે. મારી વતી એમને આટલું કહેજે : ‘ મોટી લડાઈ અને નાની લડાઈ, એ બેને ભેગી કરી દેવાનો કાળ હવે પાછી ગયો છે. મોટી લડાઈ ગાજે છે વધુ. પણ વધારે કતલ તો નાની લડાઈ જ કરે છે. આંતરવિગ્રહ-માં તો જે વધુ વિકરાળ તે વધુ સારું. લડાઈમાં જેટલી કતલ થાય તેની ઊપરથી જ એની સફળતાનો આંક મંડાય. ’

ઘડીક થંભીને એણે ઉમેર્યું ; ‘ હલમાલો, આ બધું હું તને કહું છું. તું શબ્દો સમજતો નથી, પણ વાત સમજે છે. તેં જે રીતે હોડી ચલાવી તે જોઈને મને તારી ઉપર શ્રદ્ધા બેસી છે. તું ભૂમિતિ નથી જાણતો, છતાં સમુદ્રમાં જે અટપટા ચક્રવાતે લીધા તે અદ્ભૂત છે. જે હોડીનું સંચાલન કરી શકે છે, તે બળવાને પણ દોરી શકે છે. દરિયામાં તેં જે આંટીઘૂંટી પાર કરી બતાવી તેની ઉપરથી મને લાગે છે કે મારાં તમામ ફરમાનોનો તું અમલ કરી શકીશ. આખી વાત તું એ આગેવાનોને કહેજે; તારી રીતે કહેજે, પણ બરાબર કહેજે. ખુલ્લા મેદાનની લડાઈ કરતાં ડુંગરાની લડાઈ હું વધુ પસંદ કરું છું. મારે એકાદ લાખ ખેડૂતોને એકઠાંતરે ખડા કરીને ભૂરીઆ દુશ્મનની

તોપે ઉડાવી દેવાવવા નથી. મહિનો વીતે તે પહેલાં પાંચ લાખ બરકંદાએને જંગલની ઝાડીઓમાં હું ગોઠવી દેવા માગું છું. પ્રજા-સત્તાકનું લશ્કર એ મારો શિકાર છે, લડાઇ લડવાની મારી રીત છાપો મારવાની છે. હું ઝાડીઓના વ્યૂહ ગોઠવું છું. રીતસરની લડાઇઓ કરતા ઝાડીઓ વચ્ચેની ઝપાઝપી ઉપર હું વિશેષ આધાર રાખું છું. તું બધાને કહેજે કે દયા ન રાખો ! અને ચારેકારથી છાપા મારો ! એમ પણ કહેજે કે, અંગ્રેજો આપણી પડખે છે. પ્રજાસત્તાકને આપણે બરાબર સાણસામાં લેશું. યુરોપ આપણી ભેરે છે. આપણે આ ક્રાંતિનું નિકંદન કાઢી નાખવું છે. આ બધું તારે કહેવાનું છે; સમજાય છે ?

‘હા: જે હાથ આવે તેને આગ ચાંપો, તલવાર લગાવો !’

‘બરાબર’

‘દયા ન રાખો !’

‘એક પણ માણસની નહિ. બરાબર.’

‘હું બધે જ ફરી વળીશ.’

‘પણ ધ્યાન રાખજે આ દેશમાં માણસને મડદું બનતાં વાર નથી લાગતી.’

‘મોતની મને પરવા નથી. જે મોખરે ડગલું ભરે છે તે છેવટ સુધી જીવતો રહે છે.’

‘તું બહાદુર છો.’

‘અને કોઈ મને માલિકનું નામ પૂછે તો ?’

‘એ હજી તારે જાણવાનું નથી. તારે કહેવું કે એમને ખબર નથી.’

‘માલિકને હું ફરી ક્યાં મળું ?’

‘હું જ્યાં હોઉં ત્યાં.’

‘પણ એ મને ખબર કેમ પડશે ?’

દુનિયા આખીને ખબર હશે. આઠ જ દિવસમાં બધે મારી વાતો થતી હશે. હું દાખલા બેસાડીશ, ધર્મ અને રાજ વતી હું વેર લમ્પશ. લોકો મારી જ વાત કરતા હશે એ તને સમજાઈ જશે. હવે તું જા. ધધિર તારી રક્ષા કરે ! જા’

‘તમે મને જે કાંઈ કહ્યું છે તે હું કરીશ. હું તમારી આજ્ઞા પાળીશ.’

‘સારું.’

‘અને જો હું આ કાર્ય પાર પાડું તો—’

‘તો હું તને સંત લુખનો ચાંદ પહેરાવીશ.’

‘મારા ભાઈની જેમ ! અને જો હું નાસીપાસ થાઉં તો મને ગોળીએ દેશો ?’

‘તારા ભાઈની જેમ જ.’

‘ભલે, માલિક.’

વૃદ્ધ પુરુષે મસ્તક નમાવ્યું અને એ કોઈ ગહન વિચારમાળામાં અટવાઈ ગયો. એણે આંખો ફરી ઊંચી કરી ત્યારે એ એકલો જ હતો. હલમાલો ક્ષિનિજ ઉપર અદ્રશ્ય બનતું એક કાળું ટપકું બની ગયો હતો.

સૂરજ હજી હમણાંજ આગમ્યો હતો. દરિયાની દિશામાંથી પંખી ધરભણી ઊડ્યાં આવતાં હતાં.

રાત્રિ પહેલાં જે અશાંતિ જાગે છે તે વાતાવરણ પ્રસરી રહી હતી. દેડકાંએ ડૂં-ડૂંકાર માંડ્યાં; કોઈ પંખી ખાઓચિયાને કાંઠેથી સીસો-ટીએ મારતાં ઊડ્યાં; કોઈએ પોતાનો સંધ્યાશોરૂંચાલુ રાખ્યો, કોઈએ સમુદ્રતટેથી કિકિયારીઓ કરી. પણ એમાં એકેય અવાજ માનવીનો નહોતો. સંપૂર્ણ એકલતા હતી. દરિયામાં એક પણ શબ નહોતો, ખેતરમાં ખેડૂત નહોતો. નજર પહોંચે ત્યાં સુધી નિજન મેદાનો પથરાયેલાં હતાં. ઘાસનાં લાંબાં લાંબાં તરણાં ધૂજતાં હતાં. સંધ્યાના શ્વેત આકાશે કિતારા ઉપર કોઈ વિરાટ ફિકાશ બિછાવી દીધી હતી. દરિયામાંથી ચાલ્યો આવતો વાયુ નિસાસો નાખતો હતો.

અકરણુ તેરમું

ઘંટારાવ દેખાયેા

હલમાલો સાવ અદ્દશ્ય થઈ જાય ત્યાં સુધી રાહ જોયા પછી વૃદ્ધ પુરુષે એનાથી ઊલટી જ દિશામાં ધીમા પગલે ચાલવા માંડ્યું. ઊંડા વિચારમાં એ ડૂબેલો દેખાતો હતો. સામે જ એક ટેકરી હતી. એની ટોચેથી કાંઠાનો પ્રદેશ દૂર દૂર સુધી જોઈ શકાતો હતો. વૃદ્ધ એની ઉપર ચડ્યો. ટોચ ઉપર જૂના વખતનો કોઈ કીર્તિસ્થંભ હતો. એને અંદેલીને એ ખેડો, અને એના પગ પાસે પથરાયેલા વિશાળ છવતા જંગલના નકશાનું એણે નિરીક્ષણ કરવા માંડ્યું. એક વખતના પોતાના પરિચિત આ પ્રદેશમાં એની નજર કોઈ કોઈ શોધી રહી હતી. સંધ્યા દૃશ્યને અરપષ્ટ બનાવી રહી હતી, અને ઘેરું બનેલું ક્ષિતિજ આકાશમાં ગાયેબ બનતું જતું હતું.

અગિયાર ગામનાં છાપરાં એની નજર સામે પડેલાં હતાં. કિનારા ઉપર ઊંચા ઊંચા ઘંટ-મિનારાઓની કતાર માંડેલોના માંડેલો સુધી લંબાયેલી હતી એ પણ એ ઓળખી શકતો હતો. ઊંચા મિનારાઓ દરિયામાંની હોડીઓને માર્ગસૂચક બનતા, અને એમની ઉપરના ઘંટ કડોકડીને વખતે લયસૂચક સ્વરો ગળવી મૂકતા ને આવી રહેલા કોઈ પણ જોખમ સામે પ્રજ્વળે જાગ્રત કરી મૂકતા.

થોડી મિનિટોની શોધને અંતે આ જાંખા ઉજ્જસમાં વૃદ્ધ જે ખોળતો હતો તે એને જડી ગયું. ઊંચાં વૃક્ષો, દીવાલો અને છાપરાંના એક ઝૂમખા ઉપર એની નજર સ્થિર થઈ. એણે સંતોષપૂર્વક ડોકું ધુણાવ્યું.

દૂર દૂરના મિનારાઓ ઉપર બધું રહેલા ઘંટ આમથી તેમ

ડોલના દેખાતા હતા, પણ પવન ઊંધી દિશામાં વહેતો હોવાથી એમનો ગુંગરન વૃદ્ધના કાન સુધી પહોંચતો નહોતો. ચોવીસે કલાકમાં અજોડ એવો સંધ્યાનો શાંત સમય હતો. એનો આનંદ પીતો અને નીરવતાનું ગૂંજન કાનમાં સાંભળતો વૃદ્ધ બેઠો હતો. એકાએક, ટેકરીની તળેટીમાંના રસ્તા ઉપરથી પસાર થતાં સ્ત્રી-પાળકાના અવાજ એણે સાંભળ્યા. અધકાર વચ્ચેથી અચાનક ઘંટડીઓના મધુર સ્વર સાંભળાય એમ એ અવાજને આલ્યા. અવાજ જ્યાંથી આવતો હતો તેની અને વૃદ્ધની વચ્ચે ઝાડ-ઝાંખરાં હતાં તેથી એ કામને જોષ શકતો નહોતો. પણ અવાજ સ્પષ્ટ અને તાજગીભર્યો હતો તેથી બોલનારાઓના શબ્દ-શબ્દ એ પકડી શક્યો.

એક સ્ત્રીનો સાદ બોલ્યો : ‘મિશોન, આપણે જલદી જવું જોઈએ. ક્યાં આ બાળુ જવાનું છે ?’

‘ના, પેલી બાળુ.’

એક તીણા સ્વર, અને બીજો મૃદુ અને શરમાળ અવાજ : એ બે વચ્ચેનો વાર્તાલાપ આગળ ચાલ્યો—

‘આપણે ઉતારે પહોંચનાં હજી કેટલી વાર લાગશે ?’

‘પાએક કલાક તો ખરો જ.’

‘વાળુટાણે પહોંચી જવું હોય તો આપણે ઉતાવળે ચાલવું પડશે.’

‘હા, મોડું થઈ ગયું છે.’

‘ખરી રીતે તો આપણે દોડવું જોઈએ. પણ આ તારાં છોકરાં થાકેલાં છે. અને આપણે બે બાઈ મળીને આ ત્રણ તોફાનીઓને કમ કરીને તેડીએ ? આ સીસાના ગદ્દા જેવી એકને તો તેં તેડેલી છે. એ ખાઉધરીને તેં ધાવણુ છોડાવ્યું, પણ હજી તારે એને તેડવી પડે છે. એ દેવ સારી નથી.’

‘તમે દીધેલા આ જોડા બહુ મળતા છે. જાણે મારું માપ દબને જ સીવડાવ્યા હોય ને !’

‘હીક છે. ઉઘાડે પગે ચાલવું પડે એના કરતાં તો એ સારાને?’

‘જલદી ચાલ, અદ્યા એમ જનન !’

‘એ છોકરો જ આપણને મોડું કરાવતો આવે છે બધે. રસ્તે મળે એટલી બધી ખંડૂતની છોકરીઓ સાથે વાત કર્યા વિના એને ચાલવું નથી. અત્યારથી જ રંગીલો બનવા માંડ્યો છે જીવાન ! હજી તો આપણને આ બાળુ આવ્યાને ત્રણ દિવસ માંડ થયા ત્યાં તો એણે બહેનપણીઓ કરવા માંડી છે !’

ધીમે ધીમે અવાજો દૂર નીકળતા ગયા અને છેવટે એ વાતાવરણમાં દૂબી ગયા.

વૃદ્ધ પુરુષ હઠ્યાચઠ્યા વિના ખેડો જ રહ્યો. આરામ, સન્નામતી, શાંતિ અને એકાંતનું વાતાવરણ હતું. ટેકરીની ટોચ ઉપર હજી દિવસનો ઉજાસ હતો, પણ નીચેનાં મેદાનોમાં રાત પડી ચૂકી હતી. પૂર્વમાંથી ચંદ્ર ડોકિયું કરી રહ્યો હતો. ભૂરા આકાશની વચ્ચેવચ્ચ થોડા તારા ઊગ્યા હતા. અનેક મૂંઝવણો અને ચિંતાઓથી ઘેરાયેલો આ માનવી પણ એ અનંત શાંતિમાં ગરકાવ થઈ ગયો. એના અંતરમાં આશાનું પ્રભાત ફૂટ્યું. ઘડીભર એને થઈ આવ્યું કે જોખમભર્યો સમુદ્ર વટાવીને કાંડે પહોંચવામાં પોતે તમામ સંકટો પાર કરી ગયો છે. કોઈ એનું નામ જાણતું નહોતું. દુશ્મનના પંજમાંથી એ એકલો ભાગી છૂટ્યો હતો. એની પાછળ દરિયામાં કોઈ પગેરું લઈ શક્યું નહોતું. એક અવર્ણનીય શાતા એના હૃદયમાં ફરી વળી. જરાક વાર થઈ હોત તો એ જાંઘમાં ઢળી પડ્યો હોત.

એકાએક એ ઊભો થઈ ગયો.

એની નજર ચોંકી ઊઠી. એણે ક્ષિતિજ સામે જોયું. અંધાર

આકાશમાં સ્પષ્ટ દેખાતા નજીકના મિનારાની ટોચે કાંઈક હલચલ થતી હતી. મિનારાની ટોચે ચારે દિશામાંથી ખુલ્લો એવો ઘંટનો ગોખલો હતો. એ ગોખલો જાણે કે ઉઘાડખંધ થતો હોય તેમ એની ખુલ્લી જગ્યા ધડીક સફેદ દેખાતી, ધડીક કાળી. એ ખુલ્લા ગોખલાની આરપાર ધડીક આકાશનો ઉજ્જસ દેખાતો ને બીજીજ પજે ત્યાં કાળું ધાબું દેખાતું. પ્રકાશ આવતો અને પછી તરત જ અહણ થઈ જતું. એરણ ઉપર પડતા હથોડાની નિયમિત ગતિથી આ ઉઘાડખીડ થયા કરતી હતી. આ મિનારા ઉપરથી નજર ખેંચવીને વૃદ્ધે જમણી બાજુ થોડે અંતરે આવેલા બીજા મિનારાની ટોચે માંડી. ત્યાં પણ એવીજ ઉઘાડખીડ થતી હતી. ડાબી બાજુના ત્રીજા મિનારાએ પણ એ જ દૃશ્ય દેખાડ્યું. ક્ષિતિજ ઉપર ઊભેલી મિનારાઓની આખી કનાર એણે એક પછી એક તપાસી જોઈ. એ બધાના ઊંચા ગોખલા ઝબક ઝબક થતા હતા.

એનો અર્થ શું ?

એનો અર્થ એ જ કે બધા મિનારા પરના ઘંટ વાગી રહ્યા હતા.

શા માટે ? કોઈ ભય, જોખમ, કોઈ અનર્થ સામે એ આ પ્રદેશની પ્રજાને ચેતવી રહ્યા હતા. ચારેકાર એ ઘંટ એકસામટા બજી રહ્યા હતા. પણ પવન ઊંધી દિશામાં વહેતો હોવાથી એનો અવાજ વૃદ્ધને સંભળાતો નહોતો. માત્ર એનું હલનચલન એને દેખાતું હતું. ગામડે ગામડે આટલો બધો અવાજ થતો હતો, અને છતાં એની આસપાસ તો સંપૂર્ણ શાંતિ હતી. ઘંટારવ સંભળાતો નહોતો—દેખાતો હતો. કોઈ અજબ અનુભવમાંથી વૃદ્ધ પસાર થઈ રહ્યો હતો.

આટલા બધા ઘંટનો ખોફ એકસામટો કોની ઉપર ગિતરી પડ્યો હશે ? ગામડાંની વસ્તીને એ કોની સામે સાવચેત કરતા હશે ?

લાન્તેનાકનો ઠાકોર

ચોક્કસ કોઈક સપડાઈ ગયું હશે. પણ કોણ ?

આ લોખંડી પુરુષના દેહમાંથી એક કંપારી છૂટી ગઈ. એ પોતે તો નહિ હોયને ? એના આગમનની કોઈને ખબર પડી ગઈ હોય એ અસંભવિત હતું. પ્રજાસત્તાકના અહીંના વહીવટકર્તા પ્રતિનિધિને કોઈએ બાતમી પહોંચાડી દીધી હોય એ તો બિલકુલ અશક્ય હતું. હજી તો એ હમણાં જ કિનારે જતર્યો હતો. એનું લડાયક જલ્દાજ ડુબી ગયું હશે, અને એમાંથી એકેય જીવ બચ્યો નહિ હોય. વળી, જલ્દાજ ઉપર પંજુ માત્ર કપ્તાન અને નાયબ સિવાય એનું નામ કોઈ જાણતું નહોતું.

ઘંટારવ ચાલુ જ હતો. વૃદ્ધને એ અકળાવી રહ્યો હતો. યંત્રવત્ બનીને એ ડંકાના ઝખકારા ગણ્યા કરતો હતો. એના વિચારો એક પછી એક અટકળો ઉપર ફૂદતા હતા. સંપૂર્ણ સલામતીની શ્રદ્ધામાંથી માણસ એકાએક સંકટો સન્મુખ ધકેલાઈ જાય ત્યારે જાગતી અનેક આશંકાઓ એના મગજને પીંખી રહી હતી. અને છતાં, આ ઘંટારવ માટે ખીજાં અનેક કારણો દર્શાવી શકાય તેમ હતું. તેથી છેવટે એણે મન મનાવ્યું કે : ‘હું અહીં આવ્યો છું તેની કોઈને જાણ નથી. મારું નામ કોઈ જાણતું નથી.’

છેલ્લી થોડીક પળો દરમિયાન એની પાછળ ઉપરની બાજુએ કાંઈક ફફડાટ થયા કરતો હતો. પાંદડાના ખખડાટ જેવો એ અવાજ હતો. પહેલાં તો એણે એની તરફ કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ પણ અવાજ ચાલુ રહ્યો. મુસાફરનું ધ્યાન ખેંચવાની જાણે કે એણે જીદ

પકડી હતી. તેથી એણે પાછળ ફરીને જોયું. સાચે જ ત્યાં કાગળનો એક કટકો હતો. એની પાછળના સ્થંભ ઉપર ચોટાડેલા એક પતાકડાનો એક ખૂણો ઉખેડીને પવન તેને ફરફરાવતો હતો. પતાકડું હમણાં જ ચોટાડેલું હોય તેવું બીતું જણાતું હતું. એ સુકાય તે પહેલાં જ પવને એનો એક છેડો પોતાની ઝપટમાં લઇ લીધો હતો. સ્થંભની પાછલી બાજુએથી ટોચે ચઢેલા વૃદ્ધે આ પતાકડું જોયું નહોતું.

નજીક ડગલું ભરીને એણે પતાકડાના ઉખેડેલા ખૂણાને હાથ વડે દાખ્યો. ઉનાળાની લાંબી સંધ્યા હતી અને આકાશ સ્વચ્છ હતું. ટેકરીની તળેટીમાં અંધારું હતું છતાં ટોચ ઉપર હજી થોડો ઉગ્ગસ રહ્યો હતો, અને પતાકડા ઉપરના લખાણનો થોડો ભાગ મોટા અક્ષરોમાં છાપેલો હતો. વૃદ્ધની આંખો એ અક્ષરો ઉકેલી શકે તેટલો ઉગ્ગસ હજી હતો. એણે વાંચ્યું :—

‘ અખંડ અને અવિભાજ્ય કૈંચ પ્રજાસત્તાતં

હું, શેરબુર્ગના કિનારા પ્રદેશના લશ્કરનો સત્તાધીશ અને પ્રજાનો પ્રતિનિધિ વહીવટકર્તા આથી ચેતવણી આપું છું કે : લાન્તેનાકનો ઠાકોર અને શ્રિટનીનો કહેવાતો રાજા આ કિનારા ઉપર ગુપ્ત રીતે જતરો છે. તેને આથી બહારવટિયો બહાર કરવામાં આવે છે. એના માથા સાટે ઇનામ બહાર કરવામાં આવ્યું છે. એને જીવતો કે મૃતેલો પકડી લાવનાર કોઈ પણ માણસને સાઠ હજાર ફ્રાંક મળશે. આ રકમનો ચુકાવો કાગળની નોટોથી નહિ પણ નગદ સુવર્ણ મહોરોથી થશે. લાન્તેનાકના આ કહેવાતા ઠાકોરને કેદ પકડવા માટે એક લશ્કરી ટુકડી તાબડોતોબ રવાના કરવામાં આવશે.

‘ આ કાર્ય માટે દરેક પ્રકારની મદદ કરવાનું પ્રજાને ફરમાન છે.

બીજી જુન, ૧૭૯૩.

(સહી) વહીવટકર્તા

આ નામ નીચે બીજી પણ એક સહી હતી. પરંતુ હવે ક્ષીણ બનેલા પ્રકાશને કારણે વૃદ્ધ એ વાંચી શક્યો નહિ.

હવે ટોચ ઉપર રહેવું એ જોખમભર્યું હતું. એ ત્યાં વધુ પડતો રોકાઈ ચૂક્યો હોય તેવો સંભવ મેદાનવાળા આખા પ્રદેશમાંથી ટોચ ઉપર શું છે તે કળી શકાય તેમ હતું.

તળેટીમાં પહોંચીને એણે પોતાની ઝડપ એટલી કરી. ઉપરથી એણે શોધેલા કેડા ઉપર એણે પગલાં માંડ્યાં. એ દિશામાં પોતે સલામત બનશે એમ માનવાનું એને કારણ હતું.

મેદાન નિર્જન હતું. એવે સમયે કાઠિ વટેમાર્ગ નીકળતાં નહોતાં. એક જાંખરાની પાછળ થંભીને એણે પોતાનો જમો ઉતારી નાખ્યો, જાકીટની રૂંવાટીવાળી બાજુ બહાર કાઢી, ફરી જમ્બાની કસ બાંધી લીધી અને ચાલવા માંડ્યું.

ચંદ્ર પ્રકાશી રહ્યો હતો,

જુદી જુદી દિશાઓમાં બે કેડા ફટાતા હતા તે સ્થળે એ પહોંચ્યો. ત્યાં એક થાંભલા ઉપર એણે સફેદ ચોરસ આકાર જોયો. પોતે હમણાં જ વાંચેલી ચેતવણીની એ બીજી નકલ હશે એમ માનીને એ થાંભલાની નજીક ગયો.

‘ક્યાં જાવ છો?’

પાછળ ફરીને એણે જોયું. એના જેટલો જ ઊંચો એક માણસ વાડ પાસે ઊભો હતો. એના જેટલો જ એ વૃદ્ધ હતો, એના જેવા જ શ્વેત એના બાળ હતા, અને એનાં લૂગડાં પણ વિશેષ થીંગડિયાળાં અને જળી ગયેલાં હતાં. જાણે કે કાઠિએ હાથે એનો જ સ્વાંગ સજ્યો હતો. લાંબી એક લાકડીને ટેકે એ ઊભો હતો.

એ ફરી બોલ્યો : ‘હું એમ પૂછું છું કે તમે ક્યાં જાવ છો?’

‘પહેલાં તો હું કઈ જગ્યાએ ગિભો છું, એ મને કહેશો કાંઈ ?’
એણે જવાબ આપ્યો.

પેલા માણસે પ્રત્યુત્તર વાળ્યો, ‘તમે જ્યાં ગિભા છો તે ધરતીનો
હું બિખારી છું, અને તમે તેના માલિક છો.’

‘હું ?’

‘હા, મારા માલિક, લાન્તેનાકના ઠાકોર, તમે.’

બે બિખારીઓ

લાન્તેનાકના ઠાકોરે શાંતિથી જવાબ આપ્યો : ‘ ભલે ત્યારે. મને પકડીને સોંપી દે. ’

પેલા માણસે કહ્યું : ‘ અહીં આપણું ઘર છે, તમે ફિકર ન કરો. ’

‘ હવે વાતનો અંત લાવ. તારું કામ કર. મને પકડાવી દે. ’ ઠાકોર બોલ્યો.

‘ તમે પેલા ખેતર ભણી જતા હતા ? ’ માણસે પૂછ્યું.

‘ હા. ’

‘ તો ન જતા. ’

‘ કેમ ? ’

‘ ભૂરીઆઓ ત્યાં બેઠા છે. ’

‘ ક્યારથી ? ’

‘ ત્રણ દિવસથી. ’

‘ ગામના લોકોએ એમનો સામનો કરેલો ? ’

‘ ના, એમણે તો ખારણાં ઉઘાડાં મૂકી દીધાં હતાં. ’

‘ અરે ! ’ ઠાકોરે ઉદ્ગાર કાઢ્યો.

ખેતરમાં એક મકાન હતું તેના છાપરા ભણી આંગળી ચીંધીને માણસ બોલ્યો : ‘ ઠાકોર, તમને પેલું છાપરું તો દેખાય છે ને ? ’

‘ હા. ’

‘ એની ઉપર શું છે એ કળાય છે ? ’

‘કાંઈક ફરક છે ?’

‘હા.’

‘વાવટો લાગે છે.’

‘પ્રજ્ઞસત્તાકનો ત્રિરંગી વાવટો છે.’

‘ભયના ધંટા વગડી રહ્યા છે ?’

‘હા.’

‘કોને માટે ?’

‘તમારે માટે જ હશે.’

‘પણ ત્યારે હું કેમ એનો અવાજ સાંભળતો નથી ?’

‘પવન ઊલટી દિશાનો છે.’ પછી માણસે ઉમેયું, ‘તમારી વ્યાખ્યાતની જાહેરાત જોઈ તમે ?’

‘હા.’

‘ચારેકાર તમારી શોધ ચાલે છે.’ અને ખેતર તરફ એક નજર નાખીને એણે કહ્યું : ‘પણ એક નાનકડી પલટન પડી છે.’

‘પ્રજ્ઞસત્તાકની ?’

‘હા, અને એમાં ચ પાછી પેરિસવાળાઓની.’

‘હીકે ચાલે ત્યારે,’ એમ કહીને ઠાકોરે ખેતરની દિશામાં ચાલવા માંડ્યું.

પેલા માણસે એનો હાથ પકડ્યો : ‘ત્યાં ન જતા.’

‘તો પછી ક્યાં જાઉં ?’

‘મારે ઘેર.’

ઠાકોર આ ભિખારીને નિરખી રહ્યો.

‘સાંભળો મારા ઠાકોર સાહેબ. મારું ઘર રૂપાળું નથી, પણ

સલામત છે. ગુફા જેટલી જાંડી એક ઓરડીમાં હું રહું છું. જમીન ઉપર દરિયાઈ વેલા પાથર્યા છે. કાખળાં અને કડખતું બનાવેલું છજી છે. ચાલો. ખેતરમાં જશો તો તમને ગાળીએ દેશે. મારે ઘેર તમે સ્વસ્થ જાઓ. તમને થાક લાગ્યો હશે. કાલ સવારે ભૂરીઆઓ અહીંથી આગળ જશે. પછી તમને મનફાવે ત્યાં જાઓ.

હાંકારતું નિરીક્ષણ હજી ચાલુ હતું. ‘તું કોને પક્ષે છો?’ એણે પૂછ્યું. ‘પ્રજાસત્તાકવાદી છો? કે રાજભક્ત છો?’

‘હું બિખારી છું.’

‘તું ક્રાંતિપક્ષેય નથી, ને રાજપક્ષે પણ નથી?’

‘હું કાંઈ સમજતો નથી.’

‘પણ તું રાજની રક્ષા માગે છે કે હત્યા?’

‘એવા વિચાર કરવાની મને વેળા જ નથી.’

‘અત્યારના મામલા વિશે તું શું ધારે છે?’

‘એટલું જ કે હું ખરચીખૂટ છું.’

‘અને છતાંય તું મારી વહારે આવે છે?’

‘કારણ કે મેં જોયું કે તમને કાનૂન બહાર ઠરાવ્યા છે. કાયદો એટલે શું એ મને ખબર નથી. હું પોતે કાનૂનની અંદર છું કે બહાર તેનીય મને કાંઈ ગમ નથી પડતી. શું ભૂખે મરવું એ કાનૂન-સર છે?’

‘કેટલા દિવસથી તું ભૂખે મરી રહ્યો છો?’

‘જાન્યો ત્યારથી.’

‘છતાંય તું મને બચાવે છે?’

‘હા.’

‘શા માટે?’

‘ મને થયું કે, આ એક માણસ મારા કરતાંય ગરીબ છે. મને તો શ્વાસ લેવાનો ય હક્ક છે, પણ એને એ નથી. ’

‘ સાચી વાત છે તારી. ભલા, તું મને બચાવીશ ? ’

‘ અલબત્ત ! ઠાકોર સાહેબ, આપણે બેઉ તો સગા ભાઈ જેવા છીએ. હું રોટી બીધું છું, તમે જિંદગીની બીખ માગો છો. આપણે બેઉ ભિખારી છીએ. ’

‘ પણ મારા માથા સાટે ઇનામ છે એ તું જાણે છે ખરો ? ’

‘ હા. ’

‘ તેં કંઈ રીતે જાણ્યું ? ’

‘ મેં જાહેરાત વાંચી છે. ’

‘ તને વળી વાંચતાં આવડે છે ? ’

‘ હા, લખતાંય આવડે છે—જનવર થોડો જ છું ? ’

‘ તને વાંચતાં આવડે છે, અને તેં જાહેરાત પણ વાંચી છે. ત્યારે તો તને ખબર હશે જ કે મને કેદ પકડાવી દધને ચાહે તે માણસ સાઠ હજાર ફાંકની કમાણી કરી શકે છે ? ’

‘ હા, મને ખબર છે. ’

‘ કાગળની નોટા નહિ હો ! ’

‘ ના, ના. નગદ સોનામહોંગ. એ પણ જાણું છું. ’

‘ સાઠ હજાર ફાંક—સમજ પડે છે ? આવી દોલત ! ’

‘ સાચું. ’

‘ અને મને પકડાવી દેનાર હરકોઈ માણસ એ મેળવી શકે છે. ’

‘ બસ એ જ—બરાબર એ જ વિચાર મને આવ્યો હતો. તમને જોઈને મને થયું કે, આને પકડાવી દધને ગમે તે માણસ સાઠ હજાર ફાંકની કમાણી કરી બેસશે, માટે ચાલને એને છુપાવી દઉં ! ’

ઠાકાર લિખારીની પાછળ પાછળ ચાલ્યો. જંગી ફોર્ડ વૃક્ષ, નીચેની અંધારી, ઊંડી, છૂપી અને અદ્રશ્ય બખોલમાં બંને ઊતર્યા. એમાં એ માણસ સમાય એટલી જ જગ્યા હતી. વાંકા વળીને, બાખોડીઆલર ચાલતાં ચાલતાં એ અંદર જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાં બિછાવેલી સૂકા દરિયાઈ વેલ્લાની જાળમાં ઉપર બેઠા. એક ખુણામાં પાણીનું ડબ્બું, રોટી અને થોડા શીંગદાણા પડ્યાં હતાં.

‘ચાલો, વાળુ કરી લઈએ,’ લિખારી બોલ્યો.

શીંગદાણાના એમણે ભાગ પાડી નાખ્યા. ઠાકારે પોતાના ખીસામાંથી બિરિકટના કટકો કાઢ્યો. કાળી બટાઇ ગયેલી રોટીમાંથી બેઉ બટકાં ભરતા ગયા, અને એક જ ડબ્બું મોઢે માંડીને વારાફરતી પાણી પીતા ગયા.

બેઉ વાતોએ વળગ્યા. ઠાકારે પૂછ્યું :

‘ત્યારે તો દુનિયાનું ચાહે તેમ થાવ; તારે મન બધું સરખું જ છે, એમને?’

‘હા,’ લિખારી બોલ્યો. ‘તમે બધા ઠાકારો છો, બીજાં વળી બીજાં છે, પણ એ સૌસાને ફાવતી વાત છે.’

‘તે છતાંય, આજના બનાવો—’

‘મને અડયા વિના, જાંચે થઈને ચાલ્યા જાય છે. પણ એથીયે જાંચે બીજું ઘણુંય બને છે. સૂરજ જાગે છે, ચાંદાની વધઘટ થાય છે. મને તો રાત-દી’ એના જ વિચાર આવ્યા કરે છે.’

‘તારું નામ શું?’

‘લિખારો,’ યજ્ઞમાને કહ્યું. ‘વળી, આજ ચાલીસ વરસથી ચાડોસના લોકો મને ખુદ્દો કહીને બોલાવે છે.’

‘ચાલીસ વરસથી! પણ એ વખતે તો તું જુવાન હોઈશ!’

‘જુવાની મેં કોઈ દી’ દીડી નથી. ઠાકાર સાહેબ, તમ સરખાં

સદાય જુવાન રહે છે. તમારા પગમાં વીશ વર્ષના જુવાનનું કૌવત છે. ઊંચા ટેકરાઓ તમે દોટ મૂકીને ચઢી જાય છો. પણ હું તો પા ગાઉ ચાલું ત્યાં મારા પગ કળવા માંડે છે, મારો શ્વાસ ભરખી જાય છે. તેમ છતાં આપણી ઉમ્મર એકસરખી છે. પણ પૈસાવાળામાં ને અમારામાં એક ફેર હોય છે—એમને રોજ પેટ ભરીને ખાવાનું મળે છે.’ અને પછી એણે ઉમેર્યું: ‘ખોરાક ભારે ટકાઉ ચીજ છે ખરીને!’

થોડી ચુપકીદી. અને પછી ભિખારાએ આગળ ચલાવ્યું: ‘ગરીબી અને અમીરી. આ બધું સત્યાનાશ એમાંથી જ જન્મે છે. સાચે જ, મારું મન એની સાથે પરે છે. ગરીબને અમીર થઈ જવું છે, અમીરને ગરીબ થવું નથી. આખી વાતનો તાગ આ છે. હું તો કોઈની ભેળો કે કોઈની સામે ભળતો નથી. જે બને છે તે બન્યા કરશે. હું તો નથી લેણદારને પક્ષે, કે નથી દેણદારનો પડખો. હું ફક્ત એટલું જાણું છું કે કેટલાય વરસનું દેણું આજ ચુકવાઈ રહ્યું છે. બસ, એટલું જ. મને તો ઘણુંય થાય છે કે રાજાને ન માયો હોત તો સારું હતું. પણ એનું કારણ કહેતાં મને આવડતું નથી. ત્યાં વળી બીજું કોઈક એમ કહેશે કે, આપણા કેટલાય ગરીબોને વગર વાંકે ઝાડની ડાળીએ ફાંસી દઈ દીધી હતી. જુઓને, રાજાના દરણિયાને ભૂતભૂતમાં ફૂંકી બેસનાર એક માણસને ફાંસી દેવાની મેં નજરે જોઈ છે. એની સ્ત્રી અને સાત બાળકો કળેળાટ કરતાં હતાં. એટલે, એકબીજા સામું ઘણુંય કહેવા જેવું છે.’

વળી પાછો થોડી વાર એ મૂંગો રહ્યો. પછી બોલ્યો: ‘હું થોડોક હાડવૈદ છું, થોડોક લકીમ પણ છું. વનસ્પતિ માત્રને હું ઓળખું છું નવા છોડવા હું ગોતતો ફરું છું. હું બહાર જૂજજૂજ નજરે ચડું—મારા કામમાં પડ્યો હોઉં—એટલે ખેડૂતો મને કીમિયાગર ગણે છે. મને ભાતભાતના તરંગ આવ્યા કરે છે. એટલે બધા મને હાપણવાળો માને છે.’

‘તું આટલામાં જ રહે છે?’

‘હું આટલાની બહાર કદી નીકળ્યો નથી.’

‘મને તું ઓળખે છે?’

‘હાસલો. આજથી બે વરસ પર તમે અહીંથી નીકળ્યા ત્યારે, મેં તમને છેલ્લા દેખેલા. ત્યારે તમે અહીંથી ઇંગ્લેન્ડ જતા હતા. થોડી વાર પહેલાં મેં ડુંગરા ઉપર કોઈ પડછંદ આદમી જોયેલો લાલ્યો. એવા પડછંદ માનવી અહીં પાડતા નથી. ઇટલીનાં રહેવાસી એકી દહીનાં હોય છે. મેં ટીકી ટીકીને તમને જોયા. પેલું પતાકડું મેં વાંચેલું એટલે મને થયું કે એ જ લાગે છે. અને તમે નીચે આબ્યા ત્યારે ચાંદાનું તેજ હતું. એટલે હું તમને તરત ઓળખી ગયો.’

‘હતાં હું તને નથી ઓળખતો.’

‘તમે મને જોયેલો ખરો, પણ મારી સામું તમે કદી નહિ જોયું હોય. માગણુ અને દાતારની નજર સરખી ક્યાંથી હોય?’

‘આપણે અગાઉ કદી મળેલા ખરા?’

‘ઘણીય વાર. હું તમારા ગામનો લિખારી છું. તમારા ગઢમાંથી નીકળતા રસ્તાને છેડે બેઠો બેઠો હું ભીખ માગતો. તમે મને ભીખ દીધી પણ છે. પણ દેનાર કાંઈ જોતો નથી, એ એકાદ ત્રાંખિયો ફગાવીને જતો રહે છે. તમારે મન લિખારી એટલા બધા જાસૂસ હોય છે. મારું મોઢું શાગિયું હશે, પણ હું જાસૂસી કરું એવો બૂરો માણસ નથી. હું હાથ લખાવીને જોતો રહેતો. તમે એકલો હાથ લાળતા અને એમાં કાંઈક દાન કરતા. પણ સવારે તમે જે ભીખ દેતા એનાથી સાંજે હું મરતાં બચી જતાં. ઘણી વાર મારે ચોવીસ કલાકની લાંઘણુ ખેંચવી પડી છે. કોઈક વાર તો એક ત્રાંખિયે જ મારી જિંદગી બચાવી છે. તમે મારી જિંદગી બચાવેલી છે. આજે હું એ કરજ ચૂકવું છું.’

‘સાચી વાત છે; આજે તું મારી જિંદગી બચાવી રહ્યો છે.’

‘હું તમને બચાવું છું, ઠાકોર સાહેબ,’ અને ભિખારીનો સાદ ઘેરો બન્યો, ‘પણ એક શરતે.’

‘કઈ?’

‘કે અહીં આવીને આ મુલકનું નિકંદન ન કાઢતા.’

‘હું તો મુલકને ઉદ્ધાર કરવા આવ્યો છું,’ ઠાકોર બોલ્યો.

‘ચાલો હવે સૂઈ જઈએ,’ ભિખારી બોલ્યો.

દરિયાઈ વેલાના બિછાના ઉપર બન્ને પડખોપડખ સૂઈ ગયા. ભિખારી તરત જ ગાઢ નિદ્રામાં પડી ગયો. ઠાકોર થાક્યોપાક્યો હતો છતાં થોડી વાર સુધી ઊંડા વિચારમાં જાગતો પડ્યો રહ્યો. અંધકાર વચ્ચેથી એણે ભિખારી સામે તાકી તાકીને જોયું, અને પછી એ પડખું ફરી ગયો. એના કાન ધરતી સાથે ચંપાયા. ભૂમિના પેટાળમાંથી કોઈ વિચિત્ર ધમધમાટ સંભળાતો હતો. ઘંટના અવાજો પૃથ્વીમાં પડવા પાડતા હતા. ભયની સૂરાવળ હજી બજી રહી હતી.

અને ઠાકોર પોઠી ગયો.

પ્રકરણ સોળમું

‘(સહી) : ગોવેન’

એ જાણ્યો ત્યારે વાતાવરણ ખુશનુમા હતું. બખોલની બહાર ખુલ્લામાં લિખારી જાઓ હતો. હાથમાં એની લાકડી હતી : એના મોઢા ઉપર સૂરજનું તેજ પડતું હતું.

‘ઠાકોર સાહેબ,’ લિખારો બોલ્યો, ‘સવાર પડ્યું છે, પણ ખેતર ભણીથી કાંઈ અવાજ સંભળાતો નથી. એટલે ભૂરીઆઓ કાં તો જાંધે છે અને કાં તો રવાના થઈ ગયા હાગે છે. એક મોઢું જોખમ ટળ્યું. હવે આપણે જુદા પડીએ એમાં જ ડહાપણ છે. મારે બહાર નીકળવાની વેળા પણ થઈ ગઈ છે.’ ક્ષિતિજ ઉપરના એક ટપકા સામે આંગળી ચીંધીને એ બોલ્યો : ‘હું આ બાબુ જાઉં છું.’ અને પછી એથી જલદી જ દિશામાં હાથ લંબાવીને એણે ઉમેર્યું : ‘તમે આ રસ્તે જાઓ.’

ઠાકોર સામે સલામ જેવા કાંઈક હાવભાવ કરીને પછી એણે રાતના વાળુમાંથી વધેલા ખોરાક સામે આંગળી ચીંધીને કહ્યું : ‘તમને ભૂખ લાગી હોય તો શીંગદાણા સાથે લેતા જાઓ.’

પલ્લવાર પછી એ ઝાડીમાં અદસ્ય બન્યો.

ઠાકોર જાઓ થયો અને લિખારીએ દર્શાવેલી દિશામાં એણે ચાલવા માંડ્યું. ગઈ રાતે એ બંને જ્યાંથી આવ્યા હતા એ કુડી ઉપર જ ઠાકોર પાછો ચાલ્યો. ગઈ રાતે એણે જ્યાં બે રસ્તા જુદા પડતા જોયા હતા ત્યાં એ આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પેલા થાંભલા ઉપરની જાહેરાતનું સફેદ પતાકડું સૂર્યના તેજમાં પ્રકાશી રહ્યું હતું. એને યાદ આવ્યું કે પતાકડાને છેડે ઝીણા અક્ષરમાં કાંઈક લખેલું હતું

તે પોતે ગઈ સાંજે ટેકરી ઉપરના અંધારામાં વાંચી શક્યો નહોતો. એટલે એ થાંભલા પાસે ગયો. “વહીવટકર્તા”ની સહી નીચેની એ વધુ લીટીઓ એણે વાંચી:—

“આ લાન્તેનાકનો ઠાકોર પકડારો અને એ ખુદ ઠાકોર જ છે એમ સાબિત થશે એટલે તરત જ એને ગોળીએ દેવામાં આવશે.

(સહી): ગોવેન

અતુની શોધમાં નીકળેલી પલટનના સેનાપતિ.”

‘ગોવેન!’ ઠાકોર ગણુગણ્યો જાડો વિચાર કરતા એ સ્થિર બિભો રહ્યો, એની આખો પતાકડા ઉપર જડાઈ ગઈ. ‘ગોવેન!’ એણે રટણ કયું.

એ આગળ ચાલ્યો. વળી એણે પાંદ ફેરવી, ફરી થાંભલા સામે જોયું, એ પાછો ફર્યો, અને પતાકડું વધુ એકવાર વાંચી ગયો પછી એ ધીમે ધીમે જતો રહ્યો. નજીકમાં કોઈ બિંબ હોત તો ‘ગોવેન’ના નામનો ગણુગણાટ ઠાકોરના મોઢામાંથી એને સંભળાયો હોત.

થોડુંક ચાલીને એ એક નાના ટેકરા ઉપર પહોંચ્યો. ટેકરાના પગ સુધી લીલી વનરાજ છવાયેલી હતી, અને તળેટીમાં બિભેલાં વૃક્ષો વચ્ચે એ અદૃશ્ય બનતી હતી. ચોપાસની સૃષ્ટિ પ્રકાશમાં રનાન કરી રહી હતી.

એકાએક આ સૃષ્ટિસૌંદર્યમાં ભયાનકતા વ્યાપી ગઈ. કોઈએ અણચિંતવ્યો છાપો માર્યો હોય એવો કાલાદત્ત મચી ગયો. સૂર્યોત્તેજમાં ઝખોળાઈ રહેલાં આ મેદાનો અને જંગલો ઉપર જંગલી કોકિયારીઓ, બંધૂકના ભડકાઓ અને રણુશીંગાની ચીસોનું એક વાદળું જાણે કે એકાએક તૂટી પડ્યું. ગામ અને ખેતરમાંનાં મકાનો ઘાસની ગંજીની માફક સળગી રહ્યાં હોય તેમ ધુમાડાના મોટા મોટા ગોટા અને આગના ભડકા દેખાવા માંડ્યા. ખેતરમાંના પેલા જાંચા મકાનની દિશામાં ઝપાઝપી થઈ રહી હતી. ઠાકોર શાંત બિભો રહ્યો. એ જ્યાં બિભો હતો ત્યાંથી એ મકાન અને ગામનાં ઘર જોઈ શકાતાં હતાં. ગામમાંનાં માણસો પણ એને જોઈ શકે એટલી ઉંચાઈએ એ બિભો હતો.

ઠાકોર આમથી તેમ જોતો હતો. શું થયું હશે ? ગામ ઉપર કોઈએ છાપો માર્યો હશે ? કોણે ? ઝપાઝપી થતી હશે ? કે પછી પોતાની પ્રત્યે દુઃખનાવટ રાખનારાઓની જે વસ્તે ભૂરીઆઓ કરે છે તે મુજબ આ ગામને પણ એમણે સળગાવી મૂક્યું હશે ? પ્રજાસત્તા-કના લશ્કરને અમુક સગવડો આપવાના ફરમાનનો અમલ ન કરવાની સખ તો ગામલોકો નહિ ભોગવતાં હોયને ?

જો એ સખ જ હોય તો એનો અમલ ઘણો ઝડપપૂર્વક થયો હતો. ઠાકોર એકમાંથી અનેક કલ્પનાઓ કરતો કરતો જિભો હતો. નીચે જિનરતાં એ અચકાતો હતો. એટલામાં તો નાદ પૂરો થઈ ગયો. ઝાડી વચ્ચેથી એની નજર હર્ષવેશમાં ગાંડા બનીને દોડ્યા આવતા રીનિકો ઉપર પડી. એમની દોડાદોડનો ધમપછાટ ટેકરાની તળેટીમાંનાં ઝાડપાન વચ્ચેથી સાંભળી શકાતો હતો ગામની દિશામાંથી એ ટોળું જંગલ ભણ્ણી દોડ્યું આવતું હતું. નગરાં વાગતાં હતાં. પણ અંધૂકના ભડાકા હવે નહોતા થતા. આવનારાઓ કોઈની યોજ કરતા જણાતા હતા. નજીક આવતા જતા એમના ખદખદતા શોરઅંકારમાંથી એક નામ સ્પષ્ટ તરી આવતું હતું. લગ્નરો જુદા જુદા સાદ એ એક જ નામ પુકારી રહ્યા હતા. ઠાકોરે પણ એ સાંભળ્યું—

‘લાન્તેનાક ! લાન્તેનાક ! લાન્તેનાકના ઠાકોર !’

ત્યારે તો એ લોકો એની જ પાછળ પડ્યા હતા.

સેનાપતિની સેના

એકાએક, એની ચોપાસ એકી સાથે તલવારો અને સંગીનો ચમકી ઊઠ્યાં, અંધૂકા ફૂટી નીકળી, ત્રિરંગી ઝડો આમથી તેમ ફંગોળાયો, ‘લાન્તેનાક’ના પોકારે એના કાનના પડદા ફાડી નાખ્યા, અને એના પગ નીચેની ઝાડીમાંથી સેંકડો ઝનૂની ડાચાંએ ડોકિયાં કર્યાં.

હજાર અંધૂકના એક જ નિશાન સમો ઠાકાર એકલો ઊભો હતો. લાલધૂમ ડોળાએ એની ઉપર મંડાઈ ગયા હતા. પોતાના ટોપની કિનારી એણે ઊંચી વાળી નાખી અને પોતાનો ચહેરો સંપૂર્ણપણે ખુલ્લો કર્યો. પછી, વનવગડામાં કાઠી રણશીંગું ફ્રંકાય તેવા એનો સાદ સંભળાયો—

‘તમે જેને શોધો છો એ જ હું છું. ઘિટનીનો રાજવી અને મહારાજની સેનાઓનો નાયબ સરસેનાધિપતિ, એ જ હું લાન્તેનાકનો ઠાકાર. ચલાવો ગોળી ! ખતમ કરો !’ એમ કહેતાં કહેતાં એણે ચામડાનું જાકીટ ખોલી નાખ્યું અને પોતાની છાતી ઉઘાડી કરી.

અંધૂકોનો તારોરો નિહાળવા માટે એણે નીચે જોયું તો એની આસપાસ ઘૂંટણીએ પડીને માણસો બેઠા હતા. એણે મજાના સાંભળી—

‘લાન્તેનાકનો જય હો ! ઠાકાર સાહેબનો જય હો ! સેનાધિપતિનો જય હો !’

વાંડીના જંગલની એક લશ્કરી ટૂંકડીની વચ્ચે એ ઊભો હતો. સૈનિકો એની સન્મુખ લળી પડ્યા હતા. એમના હાથમાં અંધૂકા હતી, તલવારો હતી, ધારીઆં અને વાંસડા હતા, લાકડીઓ હતી; માથે કથાઈ રંગની ટોપીઓ હતી, અને ઠાકારના ટોપાની વજેલી કિનારી

નીચેથી દેખાતા બિલ્લા જેવા સફેદ બિલ્લાઓ એ દરેકની ટોપી ઉપર હતા; ગળામાં માળાઓ, કંડીઓ અને તાવિજો હતાં, ચામડાનાં જાકીટ પહેરેલાં હતાં, માથે લાંબા વાળ હતા અને મોટી ઘેરી એમની આંખો-માંથી જંગલી ઝનૂન નીતરતું હતું.

ઘૂંટણિયે પડેલા ટોળાની વચ્ચેથી અમ્બીરકુળની મુખકાંતિ ધારણ કરતો એક જુવાન ઉતાવળે પગલે આગળ આવ્યો. ખેડૂતોની માફક એણે પશુ પોતાની ટોપી ઉપર સફેદ બિલ્લો ચોટાડેલો હતો. પરંતુ એનો પોશાક કિંમતી ચામડાનો બનેલો હતો. એના સફેદ રેશમી કમરબંધમાંથી સોનાની મૂઠવાળી તલ્લવાર ઝૂલતી હતી.

ઠાકોરની સન્મુખ પહોંચીને એણે ટોપી ઉતારી નાખી, કમરબંધ છોડ્યો, અને એક પગે ઘૂંટણુજર વળીને તલ્લવાર અને કમરબંધ ઠાકોર પાસે ધર્યાં. એ બોલ્યો:

‘અમે આપની જ શોધમાં હતા, અને અંતે આપ અમને સાંપડી ગયા છો. અમારા સેનાપતિપદના ચિહ્ન તરીકે આ તલ્લવાર આપ ગ્રહણ કરો. આ સૈનિકો હવે આપના જ છે. આજ સુધી હું એમના નાયક હતો, પણ આપની સમક્ષ તો હું એક અદ્વેત સિપાહી છું. અમારી સલામી સ્વીકારો, મારા માલિક ! અમને ફરમાન આપો, સેનાધિપતિ !’

પછી એણે એક ઇશારો કર્યો અને ત્રિરંગી ઝંડો ઉપાડનારા માણસે આગળ આવીને એ ઝંડો ઠાકોરના ચરણમાં ધર્યો. જુવાને કહ્યું—

‘સેનાધિપતિ, આ વાવટો હજી હમણું જ અમે ભૂરીઆઓ પાસેથી હાથ કરેલો છે. ખેતરમાંના પેલા મકાનમાં એમનો પડાવ હતો.’

‘સારું કયું,’ ઠાકોર બોલ્યો. એની એ જ સ્વસ્થતા અને ગંભીર

રતાથી એણે કમરબંધ બાંધ્યો. પછી ઉઘાડી તલવાર હવામાં વીંઝીને એણે સાદ પાડ્યો : ‘ મહારાજનો જય હો ! ’

અને જંગલમાં એ વિજયમસ્ત ઘોષણાના પડધા ફરી વળ્યા : ‘ મહારાજનો જય હો ! અમારા ઠાકોરનો જય હો ! લાંતેનાકનો જય હો ! ’

ઠાકોરે જીવાન નાયક સામું ફરીને પૂછ્યું : ‘ તમે કેટલા જાણુ છો ? ’

‘ સાત હજાર. ’ અને પછી બન્ને નીચે ઊતર્યા. ‘ ઠાકોર સાહેબ, વાત સાવ ટૂંકી છે. ફક્ત એક તણખાની જ જરૂર હતી. પ્રજાસત્તાકે તમારા માથા સાટે ધનામ જાહેર કર્યું અને એ રીતે તમારી આ ભૂમિ પરની હાજરીની સહુને જાણુ કરી દીધી. બસ, પછી તો આખો પ્રદેશ મહારાજને પડખે ખડો થઈ ગયો. ’

‘ અને તમે સાત હજાર તૈયાર થઈ ગયા ? ’

‘ આજના એક જ દિવસમાં. કાલે આપણું વધીને પંદર હજાર પહોંચ્યું. બીજા એક ટુકડી આપણને ગેટવાની છે. અમે આપની શોધમાં આ બાજુ આવ્યા કારણ કે અમને ખાતરી હતી કે આપ જંગલમાં જ ક્યાંક હશે. ’

‘ અને ત્યાં તમે આ ખેતરના મકાનમાં ભૂરીઆઓને જોઈને છાપો માર્યો ? ’

‘ હા, એમને તો બિચારાને કોઈ જાતની શંકા નહોતી. ગામના લોકો બખૂચુકો છે, એટલે એમણે આ ભૂરીઆઓને આવકારેલા. પણ આજ સવારના એ ઊંઘતા હતા ત્યાં જ અમે તૂટી પડ્યા. મારી પાસે એક ઘોડો છે. આપ કૃપા કરીને એની ઉપર સ્વારી કરશે સેનાધિપતિ ? ’

‘ હા. ’

એક ખેડૂત સંકેદ ઘોડો દોરીને લાવ્યો. એની ઉપર લસ્કરી જીન હતું. નાયક મદદ કરવા ગયો, પણ એની મદદ વિના જ ઠાકોર છલાંગીને ઘોડા પર સવાર બન્યો.

‘હુ...રૂરૂરૂર.....રા!’ ખેડૂતોએ પોકાર કર્યો. નાયકે લશ્કરી સલામ કરી અને પૂછ્યું: ‘ઠાકોર સાહેબ, આપનું વહુ મથક ક્યાં રાખવાનું ઠરાવે છે?’

‘પ્રથમ તો ડ્રજેસના જંગલમાં.’

‘એ તો આપનાં જ સાત જંગલોમાંનું એક છે, મારા માલિક.’

‘સહુને કહી દો કે અહીંયા વિખરાઈ જઈને ત્યાં આવી પહોંચે.’

‘જી હા.’

‘પણ ઊભા રહો. તમે જ મને એમ કહ્યું ને કે ગામના લોકોએ ભૂરીઆઓને આવકારેલા?’

‘જી હા.’

‘તમે ખેતરવાળું મકાન બાળી મૂક્યું છે?’

‘જી હા.’

‘ગામ સળગાવી મૂક્યું છે?’

‘ના.’

‘તો એને સળગાવી મૂકા.’

‘ભૂરીઆઓ પોતાનો ખ્યાવ કરવા ગયા તો ખરા, પણ એ દોઢસો હતા, અને અમે હતા સાત હજાર.’

‘એ કંઈ ટુકડી છે?’

‘પેરિસની પત્રટન લાગે છે. એના વાવટા ઉપર ‘લાલ ટેપીની રેન્જિમેન્ટ’ એમ લખેલું હતું.’

‘ત્યારે તો રાજને ગરદન મારતી વખતે જેણે નગારાં વગડાવ્યાં હતાં એ જ ટુકડીના માણસો. નરપિશાચો!’

‘ધવાયેલાઓનું શું કરવાનું છે?’

‘એમને ખતમ કરી નાખો.’

‘અને કુદીઓને ?’

‘ગાળીએ ઘો.’

‘એંશી નેટલા છે.’

‘એકેએકને ફૂંકી મારો !’

‘બે સ્ત્રીઓ છે—’

‘એમને પણ.’

‘અને ત્રણ બાળકો છે.’

‘એમને સાથે લઇ લ્યો. એમનું શું કરવું એ આગળ ઉપર જોશું.’

અને ઠાકારે ઘોડો મારી મૂક્યો.

પ્રકરણ અઢારમું

‘આવી ખપ્પર હોત !’

આમમાં આમ ખની રહ્યું હતું ત્યારે લિખારો ફરતો ફરતો દૂર નીકળી ગયો હતો. કોઈ પણ વસ્તુ પ્રત્યે લક્ષ આપ્યા વિના, તરંગીની માફક એ ચાલ્યો જતો હતો. ઘડીક ઉતાવળો, ઘડીક ધીમો, ઘડીક થંભીને થાક ખાતો, કોઈ વનસ્પતિનાં ખટમીઠાં પાન ચગળતો, ઝરણાંનાં જળ પીતો, કોઈ કોઈ વાર માથું ઊંચું કરીને દૂરના કોઈ અવાજને તરફ કાન માંડતો, ફરી પાછો કુદરતના આકર્ષણમાં ડૂબી જતો, પોતાનો ચીંથરાળ વેશ સૂરજના તાપમાં તપાવતો, ક્યારેક ક્યારેક માનવીની ત્રાણી સાંભળતો, ને સદાય પંખીનાં ગીત પાછળ ભમતો ભમતો એ ચાલ્યો જતો હતો.

એને ઘડપણ આવ્યું હતું એટલે એનો વેગ ધીમો હતો. બહુ દૂર જતાં પહેલાં જ એ થાકી ગયો. સીમમાં એક ચક્કર લગાવીને એ પાછો વળ્યો ત્યારે સાંજ પડી ગઈ હતી. ગામથી થોડે દૂરના ટેકરા ઉપર થઈને એનો કેડો આવતો હતો. ત્યાંથી એણે ધુમાડાનો એક મોટો ગોટો ગામની દિશામાં જોયો.

ધુમાડા જેટલું શાંત ખીજું કાંઈ નથી, તેમ ધુમાડા જેટલી કમ-કમાટીભરી પણ ખીજી કાંઈ ચીજ નથી. શાંત ધુમાડા હોય છે અને આસુરી ધુમાડા પણ હોય છે. હવામાં ઊડતી ધુમ્રરેખા કયા રંગની છે, અને કેટલી ઘેરી છે, એ એક જ એંધાણી યુદ્ધ અને શાંતિ વચ્ચેનો, ભાઈચારા ને વૈમનસ્ય વચ્ચેનો, પરજોગત ને કષ્ટ વચ્ચેનો, જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવે છે. ઝાડવાં વચ્ચે થઈને ઊંચે ચઢતો ધુમાડો દુનિયાની સૌથી મધુર વસ્તુનું પ્રતીક હોઈ શકે છે, અને સૌથી કારમી વસ્તુની નિશાની પણ હોઈ શકે છે—એની નીચે

કુટુંબમેળા વચ્ચેનું તાપણું હોય, અને વનનો દવ પણ હોય. પવનમાં લહેરાતી આ આછી વરાળમાં જ કેટલીક વાર માનવીની તમામ સુખ-સંપત્તિ કે એની સંપૂર્ણ વેદનાનું પ્રતિબિંબ પડતું હોય છે.

લિખારાની નજરે પડેલો ધુમાડો અશાંતિભર્યો હતો. કાળોધોર એ ધુમાડો ગામનાં ખોરડાં ઉપર થઈને જાયે ચઢતો હતો અને એની વચ્ચે વચ્ચે રાતા ચમકારા દેખાતા હતા.

લિખારાએ ઉતાવળે પગ માંડ્યા, અને ધુમાડાની દિશામાં એ આગળ વધ્યો. થાક્યોપાક્યો એ ગામની સાવ લગોલગ આવેલા ખીજા એક ટેકરા ઉપર જઈ પહોંચ્યો, અને એણે જોયું તો ગામ જેવી કોઈ ચીજ ત્યાં રહી નહોતી.

થોડા કલાકો પર જે ગામ એણે જોયેલું તેને સ્થાને હજીય સળગી રહેલું એક ખંડિયેર જામું હતું. આગમાં ભરખાતી મોટી મહેલાત કરતાંય સળગતી જૂંપડીનાં દૃશ્યમાં વધુ કશુંતા સમાયેલી હોય છે. કંગાલિયત ઉપર વિનાશ જીતરી પડ્યો હોય, ધરતીના કીડા ઉપર ગીધડાં તૂટી પડ્યાં હોય, એના જેવી આ એવડી કઠોરતા અંતરને થિજવી દે છે.

આ અધિકાંડ નેષ્ટને લિખારો પથરના પૂતળા સમાન બની ગયો. અખંડિત શાંતિ વચ્ચે તાંડવ એનું કાર્ય પૂરું કરી રહ્યું હતું. એક પણ ચીસ પડતી નહોતી, આ ધુમાડા વચ્ચેથી એકેય માનવ-નિઃશ્વાસ સંભળાતો નહોતો. આ વિરાટ ભટ્ટી ધમધમતી હતી, અને ખાખ બનતાં ઘાસ અને સળગતાં લાકડકામની કોડાટી સિવાય ખીજો કશો જ અવાજ ક્યાં વિના આખા ગામને એ ભરખી રહી હતી. ક્યારેક ધુમાડાનો પડદો ચિરાઈ જતો અને એની વચ્ચેથી છાપરાં-વિહીન ઓરડા મોઢું વકાસીને જાહેલા દેખાતા હતા. ગામમાં ઝાડનું એક જૂમણું હતું તે ભડકે બળતું હતું.

કોઈનો અવાજ, કોઈનો સાદ કે કોઈની ચીસ સાંભળવા લિખા-

રાએ કાન માંડી માંડીને કાશિશ કરી જોઈ, પણ ભડકા સિવાય હલનચલન કરનારું ત્યાં બીજું કાઈજ નહોતું. અગિત સિવાય બીજું બધું વાચાહીન બન્યું હતું. ત્યારે શું ગામલોકો બધા નાસી ગયા હશે ? લિખારો ટેકરા પરથી નીચે ઊતર્યો. પડછાયાના જેવા હળવા પગલે એ ખંડિયેર ભણી આગળ વધ્યો. આ કચ્છમાં પોતે કાઈ પ્રેત હોય એવું એને લાગ્યું.

પ્રથમ એ ખેતર વચ્ચેના મકાનમાં પહોંચ્યો. એને હવે દીવાલો રહી નહોતી. એના મોટા વચલા ફળિયામાં એક કાળો ખડકલો પડ્યો હતો. એક બાજુથી એની ઉપર જવાલાઓનો પ્રકાશ પડતો હતો, બીજી બાજુથી ચંદ્રનું તેજ પડતું હતું.

એ ખડકલો માણસોનો—ના, મડદાનો—જનેલો હતો. ખડકલાની બાજુબાજુ એક ખાખોચિયું ભરાયેલું હતું. જવાલાઓનું એમાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું. એ જવાલાઓની રતાશ વિના પણ ખાખોચિયું રાતુચોળ દેખાયું હોત—એ લોહીનું ખાખોચિયું હતું.

લિખારો નજીક ગયો. આ ચેતનહીન કાયાઓને એણે એક પછી એક નિરખવા માંડી. એકએક માણસ મરેલો હતો.

ચંદ્ર વધુ પ્રકાશ્યો—અને અગ્નિ પણ....

મડદાં સૈનિકોનાં હતાં. તમામના પગ ઉઘાડા હતા—એમનાં પગરખાં ઉઠાવી જવામાં આવ્યાં હતાં. એમનાં હથિયાર પણ ઊપડી ગયાં હતાં. ભૂરા રંગનો એમનો ગળુવેશ દરેકે પહેરેલો હતો. ધડ-માથાના આ પૂંજ વચ્ચે ક્યાંક ક્યાંક એણે ત્રિરંગી ખિસ્તાઓ પણ જોયા. એ બધાં શબ પ્રજ્વલતાકવાદીઓનાં હતા. પેરિસવાસી-ઓની ટુકડીના એ સૈનિકો હતા. હજી ગામ સાંજે જ એ ત્યાં જીવતા જાગતા આવ્યા હતા અને ખેતરના મકાનમાં ઊતર્યા હતા. એ કુસરીતે ગાઠવાયેલાં એમનાં શરીર બતાવતાં હતાં કે એમને પકડી પકડીને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. એકેએકનાં પ્રાણ ઊડી ગયા હતા.

આખા ઢગલામાંથી એક પણ આખરી શ્વાસ સંભળાતો નહોતો. એમને ઠાર મારનારાએને ખીજે ક્યાંક પહોંચવાની ઉતાવળ હશે તેથી મડદાને દફનાવવાની તકલીફ પણ એમણે નહિ લીધી હોય એમ ભિખારીને લાગ્યું.

ભિખારો ત્યાંથી ખસવા જતો હતો ત્યાં એની આંખ એક બાબુની તુટેલી દીવાલ ઉપર પડી. એના એક ખૂણા પાછળથી એણે ચાર પગ લંબાયેલાં લાગ્યા.

એ પગે જોડા પહેરેલા હતા, પણ ખીજાએના કરતાં એ નાના હતા. ભિખારો એની સમીપ ગયો. એ પગ ચોરતના હતા. દીવાલની પાછળ એ સ્ત્રીએ પડખોપડખ પડી હતી. એમને પણ ગોળીએ દેવામાં આવી હતી.

ભિખારાએ વાંકા વળીને જોયું. એમાંથી એક ચોરતે એક જતનેા ગણવેશ પહેરેલો હતો. એની બાબુમાં નારતાનું એક ખાલી ડબલું પડ્યું હતું. એ સમરસેવિકા હોય એવું લાગતું હતું. એનાં મસ્તકમાં ચાર ગોળીઓના ધા હતા. એ મરી ગયેલી હતી.

ભિખારાએ ખીજા બાઇ ઉપર નજર નાખી. એ ખેડુ જેવી લાગતી હતી. એ ભૂરી પડી ગઇ હતી, એનું મોઢું ઉધાડું રહી ગયું હતું. એની આંખો વિંચાયેલી હતી, પણ એના માથામાં જખમ નહોતા. એ લાંબી મજલ કાપતી ચાલી આવતી હોય એવો જર્જરિત એનો વેશ હતો. વિખરાયેલાં વસ્ત્રોમાંથી એની અધધુલી છાતી દેખાતી હતી. ભિખારાએ એનું વસ્ત્ર ઝિયું કરીને જોયું તો ખલા ઉપર ગોળીનો ધા હતો. ખલાનું હાડકું ભાંગી ગયું હતું. બાઇનાં ભૂખરાં સ્તન સામે એણે જોયું.

‘ધાવણા બાળકની મા લાગે છે,’ એ ગણગણ્યો.

ભિખારાએ બાઇને અડી જોયું. એ સાવ ટાઢીબોળ નહોતી.

ખભા ઉપરના ઘા સિવાય બીજા એકેય જખમ એને થયો નહોતો. એના હૃદય ઉપર એણે હાથ મૂક્યો, અને એક આછો ધમકારો એને સંભળાયો. બામ હજી મરી ગઇ નહોતી ઊભા થઇને લિખારાએ રાડ પાડી : ‘અહીં કાંઈ કરત’ કાંઈ નથી ?’

‘કાણુ, લિખારો ?’ માંડ માંડ સંભળાય તેવો એક આછો અવાજ નીકળ્યો. અને એ જ વખતે ખંડિયેરના એક બાંકોરામાંથી એક માથું બહાર આવ્યું તે પછી બીજા ખૂણામાંથી બીજું મોહું દેખાયું. એ બંને ખેડૂતો હતા. લાગ જોઇને સતાઈ ગયા હશે એટલે ફક્ત એ બે જ બચ્યા હતા. લિખારાના પરિચિત અવાજે એમનામાં હામ પૂરી અને બેઉ બહાર આવ્યા. વેન કે એમની કમ્પારી હજી સાવ બંધ નહોતી પડી.

લિખારાથી રાડ તો પડાઈ ગઇ પણ એને ગળે ડૂમો ભરાઈ ગયો હતો, તેથી એ વધુ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ. એના પગ પાસે પડેલી બાઈ સામે એણે મૂંગા મૂંગા આંગળી ચીંધી.

‘એનામાં જીવ છે હજી ?’ એક ખેડૂતે પૂછ્યું.

લિખારાએ હકારમાં ડોકું ઢલાવ્યું.

‘બીજી બાઈ પણ જીવે છે ?’ બીજા ખેડૂતે પૂછ્યું.

લિખારાએ માથું ધ્રુણવ્યું.

પહેલા ખેડૂતે આગળ ચલાવ્યું; ‘બીજા બધા મરી ગયા છે ને ? મેં બધું નજરેનજર જોયું છે. હું મારા ભાંડકયામાં હતો. ઈશ્વરનો પાડ કે મારે કાંઈ બાળબચ્ચાં નથી. મારું ઘર તો બળી ગયું. અરે પ્રભુ ! એમણે તો એકએકને મારી નાખ્યાં. આ બાઈનાં ત્રણ છોકરાં હતા—નાનાં નાનાં. છોકરાં ‘મા ! મા !’ કરતાં રહ્યાં. મા ‘બેટા ! બેટા !’ કરતી રહી. અને કતલ કરનારા જતા રહ્યા. એમને સંતોષ થઇ ગયો હશે છોકરાંને એ ઉપાડી ગયા, અને માને ગાળીએ દેતા ગયા. મેં બધું જોયું છે. પણ બાઈ હજી મરી ગઇ

ભાગતી નથી. તેં એમ જ કહ્યું ને? મરી ગઈ નથી ને? બોલ ને લિખારા, તું એને બચાવી શકીશ? તારી બબોલ સુધી એને ઉપાડીને મૂકી જઈએ?’

લિખારાએ હકારાત્મક સંજ્ઞા કરી.

ન સળગેલા જાડની ડાળીઓમાંથી એમણે ઝટઝટ એક ડાળી બનાવી. નિશ્ચેતન બાઈને એની ઉપર સુવરાવી. એક ખેડૂતે ડાળી પગેથી ઉપાડી, બીજાએ માથેથી. લિખારો બાઈનો હાથ પકડીને એની નાડના ધબકારા સાંભળતો સાંભળતો ચાલ્યો.

ચાલતાં ચાલતાં બેઉ ખેડૂતો વાતે વળગ્યા. બાઈના લોહીઆળા દેહ અને ચંદ્રતેજમાં ચળકતા એના શ્વેત વદન ઉપર થઈને એમનો ભયભીત સંવાદ સામસામી દિશામાં ચાલ્યો—

‘અસ, બધાને મારી નાખવા !’

‘બધું સળગાવી મૂકવું !’

‘હે ભગવાન! દુનિયા શું હવે આમ જ ચાલશે?’

‘આ બધું કરવાના હુકમ પેલા જાંચા બુદ્ધાએ જ દીધેલા ને?’

‘હા, એ જ એમનો ઉપરી હતો.’

‘બધાને ગોળીએ દેતા હતા ત્યારે એ ત્યાં હતો ખરો?’

‘ના. એ જતો રહ્યો હતો. પણ હુકમ તો એનો જ દીધેલો ને?’

‘ત્યારે તો એણે જ બધું કરાવ્યું.’

‘એણે જ કીધેલું કે : મારો ! કાપો ! જલાવો ! દયા ન રાખો !’

‘એ ઠાકાર પોતે જ હતો.’

‘હારતો, આપણો જ ઠાકાર.’

‘એનું નામ શું?’

‘લાન્તેનાક.’

ચોકીને લિખારાએ આકાશ સામે આંખો જાંચી કરી, અને એ બોલ્યો : ‘અરે, જે આવી ખબર હોત—!’

એ દિવસોના પેરિસમાં—

લોકો શરીરોમાં વસતાં, રસ્તા ઉપર જ ટેબલ-પુરશી મૂકીને ભોજન લેતાં, દેવજોનાં પગથિયાં ઉપર બેસી બેસી સ્ત્રીઓ નવું રાષ્ટ્ર-ગીત ‘માસેઈઝ’ ગાતી અને ગૂંથતી. આજના મોટા બગીચાઓ ત્યારે કવાયતનાં મેદાનો તરીકે વપરાતા. અંધૂક બનાવનારા લુહારોની કોડય રાતદિવસ ધમધમ્યા કરતી. દરેક માણસના મોઢા ઉપર એક જ વાક્ય હતું : ‘આમેશ ! આપણે ક્રાંતિમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ.

જર્મનો દેશને દરવાજે આવી પહોંચ્યા હતા. એવી પણ એક અફવા હતી કે પ્રશીઆના રાજ્યએ અમુક તારીખે પેરિસમાં વિજેતા તરીકે પ્રવેશ કરવાનું નક્કી કર્યું હતું અને એ જ રાતનો ખેલ જોવા માટે નગરની નાટકશાળામાં પોતાની બેઠક લઈ રાખી હતી. દરેક વાતમાં સનસનાટી ભરી હતી, પણ કોઈ ભયભીત બનતું નહિ. જાસસો સામેનો ગુપ્ત કાનૂન દરેક માણસને શિરે ‘ગિલોટીન’નો કુહાડો લટકતો રાખતો હતો. કોઈને એશઆરામની વેળા નહોતી. આખી દુનિયાને જાણે કોઈ ઉતાવળ આવી ગઈ હતી. દરેક ટોપી ઉપર બિલ્લો લાગેલો હતો. રાજ્યની મહેલાઓમાંથી ઉઠાવી જવાયેલા રાજમુગટ, ધર્મગુરના શિરપેચ, રાજદંડો અને રાજચિહ્નોથી જૂનીપૂરાણી ચીજોની દુકાનો છલોછલ હતી. રસ્તા ઉપર ઉધાડે પગે મજૂરી કરનારા કંગાલો જોડાની રેંકડી ઊભી રાખીને પોતાના ઉધરાણામાંથી પંદર જોડ પગરખાં લઈ મોરચા પરના રાષ્ટ્રસૈનિકો માટે મોકલાવી રહ્યા હતા. દેશનેતાઓનાં પૂતળાં ચારેકાર નજરે પડતાં હતાં.

મોટી દુકાનોમાંથી કો'ક કો'ક જ ઉઘાડી હતી. તૈયાર લૂગડાં અને રમકડાંની રેંકડીઓ લઈને સ્ત્રીઓ શહેરમાં ફેરી કરતી. અગાઉ જે મઠની સાંવીઓ હતી તે પોતાના કેશવિહીન મસ્તકો ઉપર બનાવટી વાળ પહેરીને રસ્તા ઉપર દુકાનો ચલાવતી. મોજાને તૂની રહેલી આ સ્ત્રી અગાઉ ઉમરાવ-પત્ની હતી; પણ દરજી-કામ કરતી બાઈ, તે એ પહેલાં કાઈ દરજી હતી. ફેરીઆઓ છાપાં લઈને આમથી તેમ દોડા-દોડ કરતા. જેરીમાં ગીત ગાનારાઓનાં ટોળાં વળતાં. મોટા મોટા ચોકમાં લોકો ક્રાંતિનું નૃત્ય કરતાં. એકબીજાને 'મહારાવ' અને 'સત્તારી' કહેવાને બદલે હવે 'નાગરિક, અને 'નાગરિકા'થી સંબોધનો થતાં હતાં. ખંડેર બનેલાં ધર્મલયોમાં નાચ થતા હતા. જૂતા રસ્તાઓનાં નવલાં નામ પડ્યાં હતાં, પુગણું શિલ્પોનું સ્થાન નવાં પૂતળાંઓએ લીધું હતું.

પગથી ઉપર બેસીને લોકો મત્તાં રમતાં. ક્રાંતિના પરમાં પત્તાં પણ ઘસડાયાં હતાં. બાદશાહનું સ્થાન અરબી કથાએ. માંહેલા જીન-ભૂતે લીધું હતું, રાણીને રથાને સ્વતંત્રતાની દેવી આવી હતી, ગુલામને બદલે સમાનતાના પ્રતીક સમી આકૃતિઓ વપરાતી હતી.

છાપાં અગણિતની સખ્યામાં નીકળતાં હતા. વાળદો સ્ત્રીઓના વાળ જાહેરમાં વાંકડિયા બનાવતા. હજમની દુકાનમાં કેટલીક વાર માંસ પણ વેચાતું. ક્રાંતિથી ભાગી છૂટેલા અમીરોના સૂતા ઘરમાંથી તફડાવાયેલો મૂલ્યવાન શરાબ શરીરોમાં વેચાતો રોટીની, કોલસાની અને દાળની અછત હતી. આસપાસનાં ગામડાંમાંથી દૂઝણી ગાયોનાં ધણુ આલ્યાં આવતાં હતાં.

ખાટકીની દુકાને લોકોની કતારો બની રહેતી. આ કતારો કેટલીક વાર તે શહેરના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગ સુધી લંબાતી. આવી મુસીબતો વચ્ચે સ્ત્રીઓ બહાદુરી અને શાંતિથી જીવતી હતી. ભઠિયારાની દુકાનોમાં દાખલ થવાના પોતાના વારાની વાટ જોતી એ સ્ત્રીઓ રાતની રાત રસ્તા ઉપર જ ગાળતી.

શિયાળામાં ધુવારાઓ થીજી જતા. પાણીનાં એક બેડાંના વીસ ક્રાંક આપવા પડતા. ઘોડાગાડીમાં એક સફર કરનાર છસો ક્રાંક ચૂકવતો. એક કાઠિયણે એક જ દિવસમાં વીસ હજાર ક્રાંકનું શાક વેચેલું. જોડા ખરીદવા માટે પોતે કરેલું દેણું ચૂકવવા માટે એક ભિખારી બસાને ત્રીસ ક્રાંકની ભીખ માગતો હતો.

પ્રજ્ઞમાં કેટલી જતનનો થડકાટ નહોતો. સિંહાસનોનો સદાને માટે નાશ કર્યાનો આતંત્ર સહુના અંતરમાં ભરેલો હતો. સ્વયંસેવકોનો તોટો નહોતો. દરેક ઝેરીમાંથી એક પલટન ઊભી થઈ હતી. દરેક દીવાલ ઉપર ચોટાગ્રયેલાં નાનાં ને મોટાં, સફેદ, પીળાં, લીલાં અને રાતાં, હાથે લખેલાં ને છાપેલાં પત્રાકડા ઉપર આ જ શબ્દો દેખાતા હતા: ‘પ્રજ્ઞસનાક અમર રહે!’

સાગંદ ખાવામાં પણ લોકો જતનજતનનાં અને નવા નવા શબ્દપ્રયોગોનો ઉપયોગ કરતાં પેરિસનું લોકત્વક આમથી તેમ ડોલતું હતું. લોકો આજે એક આગેવાનની, તો કાલે બીજાની પાછળ ઘેરાં બનતાં. જનસમૂહના આવા માનીતાઓમાંના કેટલાક તોફાની હતા, કેટલા સાચા અને સુયોગ્ય હતા. એ ગંધામાંનો એક સિમુરદેન હતો. એની પ્રમાણિકતા સચોટ હતી.

સિમુરદેનનું અંતર સપ્તર્ષિપણે વિશુદ્ધ હતું. પણ એમાં ઉગ્મસ નહોતો. એની અંદર એક પ્રકારનું અચલ મનસ્વીપણું હતું. અગાઉ એ પાદરી હતો. એનામાં આકાશના જંબી ઘેરી અને અત્યાગ ભવ્યતા હતી. પાદરીપણાએ સિમુરદેનના અંતરમાં રાત્રિનો અંધકાર છાઈ દીધો હતો. માણસ એકવાર ધર્માચાર્ય અને, પછી એ જીવનભર ધર્માચાર્ય જ રહે છે. પરંતુ, જ્યાં રાત હોય ત્યાં તારા પણ હોય છે તેમ, સિમુરદેનમાં અનેક સહગુણો ભર્યા હતા. પણ એ પંજા અંધકાર વચ્ચેથી જ પ્રકાશતા હતા.

સિમુરદેનની કથા સાવ ટૂંકી છે. પહેલાં એ એક પાદરીને ત્યાં

મદદનીશ તરીકે નોકરી કરતો હતો. પાછળથી એણે એક મોટા કુટુંબમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરેલું.

સૌથી વિશેષ તો એ જિંદગી હતો. દરેક વસ્તુને એ ચિંતનના ચીપિયાથી પકડતો. એક વિચારના અંત સુધી પહોંચે નહિ ત્યાં સુધી એ એને પડતો મૂકતો નહિ. એ મક્કમપણે વિચાર કરતો. યુરોપની તમામ ભાષાઓ એ જાણતો હતો, અને અન્ય ભાષાઓ પણ થોડી થોડી સમજતો હતો. એને અભ્યાસ અવિરતપણે ચાલુ રહેતો. એને કારણે જ અલ્પવયસ્કને બોલે એ ઉઠાવી શકતો. પણ આવી દબાયેલી જીર્મિઓવાળી જિંદગી અત્યંત ભયંકર હોય છે.

પાદરી બનતી વખતે પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓને એ ધમંડને લીધે, કિસ્મતને કારણે, કે અંતરની દિવ્યતાને પરિણામે વળગી રહી શક્યો હતો. પણ એની શ્રદ્ધા એ અચલ રાખી શક્યો નહોતો. વિજ્ઞાન એ શ્રદ્ધા તોડી પાડી હતી.

એણે આત્મનિરીક્ષણ કયું અને જોયું કે એનો આત્મા ખંડિત બન્યો હતો. પાદરીની પ્રતિજ્ઞાઓ તો એ ફેંક કરી શકે તેમ નહોતો, પણ પોતાની જાતને એણે ફરીને માનવસ્વરૂપે ઘડવા માંડી. એની પાસેથી કુટુંબ છીનવી લેવાયું હતું; એણે સમરત દેશને પોતાનું કુટુંબ બનાવ્યું. એને લગ્ન કરવાનો નિષેધ હતો; એણે માનવજાત સાથે મહોબ્બત માંડી. આવી અપાર વિશાળતાનું તળિયું સદાય ખાલીખમ હોય છે.

એનાં બેકુ માઆપે એને પાદરી બનાવીને સામાન્ય માનવીથી જાંએ આસને બેસાડવા ધાર્યો હશે, પણ એ સ્વેચ્છાથી સામાન્યોની વચ્ચે પાછો ફર્યો.

જીર્મિઓથી ભરીભરી શક્તિ લઇને એ પાછો ફર્યો. માનવીનાં હૃદય એ અત્યંત મૃદુતાપૂર્વક નિહાળતો. પાદરીમાંથી એ કિલસૂક બન્યો. પંદરમે લૂઈ રાજ કરતો હતો ત્યારથી સિમુરેન્ટ પ્રગસતાક-

વાદી ભાવનાઓથી રંગાવા માંડ્યો હતો. પણ એ ચાલક તો હતો કવિઓએ કલ્પેલાં અને ચિંતકોએ આલેખેલાં પ્રજ્ઞસત્તાકોનો.

પ્રેમ એનાથી કરાય તેમ નહોતો, એટલે એ ધિક્કારને મારગે વળ્યો. જૂઠાણાંને, રાજાશાહીને, ધર્મજનૂનને અને ધર્મગુરુઓના માન-સને એ ધિક્કારવા માંડ્યો. વર્તમાનને એ ધિક્કારતો, અને ભાવિને એ સાદ પાડીને બેલાવતો. એની નજર સામે ભાવિની ઝાંખી હતી. ભવિષ્ય ભયાનક અને ભવ્ય બનવાનું છે એવું એ ભાખતો હતો. માનવીની રાતનાઓનો અંત લાવવા માટે કોઈ વૈરપિપાસુ મુકિતદાતાએ જન્મ લેવો પડશે એમ એ માનતો. દૂર દૂરની ક્ષિતિજ ઉપર ગરજ રહેલા પ્રલયને એ પૂજતો હતો.

૧૭૮૯માં એ મહાવિનાશક પ્રલય આવ્યો ત્યારે સિમુરદેન એને વધાવવા માટે તૈયાર જ બિભો હતો. માનવીના આ નવસર્જનની વિરાટ યોજનામાં સિમુરદેન વિચારપૂર્વક ફૂદી પડ્યો. વિપ્લવનાં માદ્યાર વર્ષોમાં એ જીવતો હતો અને કાળના શ્વાસોચ્છ્વાસના ધબકારા અનુભવતો હતો: '૮૯માં 'આસ્ટિયનું' કારાગૃહ જમીદારત થયું', પ્રજ્ઞની ઉપર ગુજરતા સિતમેનો અંત આવ્યો; '૯૦માં ઠંકરાત-પદ્ધતિનો નાશ થયો; '૯૧માં રાજાશાહી નાબૂદ થઈ; '૯૨માં પ્રજ્ઞસત્તાકનો જન્મ થયો. પ્રજ્ઞસત્તાકને એણે પ્રચંડ વેશે જીવનમાં પ્રવેશતું જોયું. પણ એ રાક્ષસથી ડરી જાય એવો માનવી એ નહોતો. બિલટાના એ નૂતન પ્રાણસંચારે એની પચાસ વર્ષની કાયામાં પણ નેમ પૂરું. એક પછી એક, વર્ષ વીતતાં ગયાં અને બનાવોની ભવ્યતા વધતી ચાલી એ એણે જોયું; અને એ પોતે પણ વિકસતો ચાલ્યો. પ્રથમ એને દહેશત હતી કે વિપ્લવ નિષ્ફળ બનશે. એણે એનું નિરીક્ષણ કર્યું. વિપ્લવને પક્ષે ઈન્સાફ હતો એટલે એને સફળતા મળવી જ જોઈએ એવો એણે સંકલ્પ કર્યો. ભીરુઓના દિલમાં વિપ્લવ ભય પેદા કરતો ગયો તેમ તેમ એના અંતરની શ્રદ્ધા વધતી ચાલી.

એ રીતે એ '૯૩ સુધી આવી પહોંચ્યો.

‘હડની સાલમાં સારું’ એ યુરોપ ફ્રાંસ સામે લુહ્લે ચઢ્યું હતું, અને ફ્રાંસે પેરિસ સામે જંગ માંડ્યો હતો. યુરોપ ઉપર ફ્રાંસનો અને ફ્રાંસ ઉપર પેરિસનો વિજય થાય એમાં જ વિશ્વ સમાયો હતો. એટલે જ ‘હડ’એ આખી અદારમી સદી કરતાંય વધુ મહત્તા પ્રાપ્ત કરી. યુરોપ ફ્રાંસ ઉપર ચાક્રમાળુ કરતું હતું, અને ફ્રાંસ પેરિસ ઉપર હલ્લો કરતું હતું : એથી વિશેષ કશ્વતા બીજી શી હોઈ શકે ! નાટક નાટક મટીને મહાકાવ્યની ભવ્યતાએ પહોંચી રહ્યું હતું. ‘હડ’નું વર્ષ ક્રોડટીનું હતું. તુકાનનાં તાંડવ અને ભવ્યતા એમાં સમાયાં હતાં. સિમુરદેન જેને માટે અંખતો હતો એવું એ વાતાવળુ હતું. તુકાન ઉપર થમને બાડતા દરિયાઈ ગરડની માફક એ માનવી સ્વસ્થ રહ્યો અને નેખમો વચ્ચે જીવવાની મોજ ઉડાવતો ગયો.

ધ્યાને એણે ફેરે મૂકી હતી; ધૂળિનોને માટે જ એને અનામત રાખી હતી. ગ્રાસ ઉપજતી મૂકે એવી ગાતાઓની અંદાસ્ત માટે એણે કમરે કસી. એને કાઈ વાતનો દોલ નહોતો. એ એની વિલક્ષણ ભલામંત્રા પ્રકાર હતો જે જુગુસાવતક હતું તેની વધારે ચડાની એનામાં દેવી તાલાવેલી હતી. અખમો અને ચાકાંત એ શાપતો હતો— ચૂમવાને માટે. જેનું બાલ્ય ચરણ ચીનરી ચરે તેવું હોય તેવા પ્રકારનાં સત્કર્મો કરવાં એ અતિ આકર્ષક છે. પણ સિમુરદેનને એની લગતી લાગી હતી. રસ્તા ઉપર એક દિવસ એક માણસ મરવા પડ્યો હતો. એના ગળામાં મોટું એક રસીમયું ગૂમડું થયું હતું એનાથી એ ગૂંગળામ રહ્યો હતો. સિમુરદેન ત્યાંથી નીકળ્યો. ગૂમડું એ હોઠ વચ્ચે દાખીને એણે ચૂસી લીધું, રસીનો કાગળો કરી નાંખ્યો. ગૂમડું ખેરીયું, મરતો માનવી બચી ગયો. સિમુરદેન તેવખતે હજી પોતાનો પાદરીવેશ પહેરતો હતો. કાઠએ એને કહ્યું : ‘રાખને ખાતર તમે જે આમ કર્યું હોત તો રાખએ તમને વડા આચાર્ય બનાવ્યા હોત.’ સિમુરદેન જવાબ આપ્યો : ‘રાખને ખાતર હું એવું ન કરું.’ એ એક જ કાર્ય અને એ જવાબે એને પેરિસનાં કંગાલ ઘરોમાં લોકપ્રિય બનાવ્યો.

એવા પણ માનવીઓ હોય છે કે જેને અંતરાત્મા હોય, અને જે એનો સાદ સામળતા હોય. સિમુરદેન એમાંનો એક હતો. એ જ્ઞાની હતો, અને અજ્ઞાની પણ હતો. દરેક વિદ્યા એ સમજી શકતો હતો, પણ જીવન અંગેની તમામ બાબતોથી એ અજ્ઞાણ હતો. એટલે જ એ કઠોર બન્યો હતો. એની આંખે બાજે કે પાટા બાંધેલા હતા. ધનુષ્યમાંથી છૂટેલું તીર આંધળું હોય છે-નિશાન એને દેખાતું નથી, અને છતાં એ સીધું નિશાન ઉપર જ જઈ પહોંચે છે. સિમુરદેનમાં પણ એવું જ આંધળું અચૂકપણું હતું. વિપ્લવના દિવસોમાં સીધી લાંટીએ ચાલ્યા જવું એના જેટલું કઠિન બીજું કંઈ જ નથી હોતું. સિમુરદેન સીધેસીધો અડગપણે ચાલ્યો જતો હતો.

અંકર અતિમવાદી ક્રાંતિકારીઓનું એક મંડળ પેરિસમાં રથપાયું હતું. સિમુરદેન એમાં જોડાયો હતો. એનામાં તેજસ્વી બુદ્ધિશક્તિ હતી. એ માનતો હતો કે સત્યને ખાતર જે કામ કરાય તે ન્યાયી છે. એને લાંબું અતિમવાદીઓ ઉપર એનું સ્વામીત્વ રથપાયું. લકંગાઓ એના પ્રામાણિક માનતા અને તેથી સતોષ અનુભવના. દુર્જનોને સજ્જન આગેવાન મળે છે ત્યારે એ હાથ અનુભવે છે. પ્રખર વિપ્લવવાદીઓ પોતાની ગુપ્ત મંત્રણાઓથી એને વાકેફ રાખતા. અનેક જુદાં જુદાં પક્ષ અને તડાંનાં માનવી એની સલાહ માગતાં. એ કોઈની સાથે રોનિશમાં, કોઈની સાથે મટાલિયનમાં, કોઈની સાથે અગ્રેજીમાં તો કોઈની સાથે જર્મનમાં વાતો કરતો. અનેક જુદા જુદા સૂર વચ્ચે એ એકતાનતા ઊભી કરતો હતો.

એવા કાળમાં અને આવી કડજી પક્ષાપક્ષી વચ્ચે સિમુરદેન રૂઝે રથાપિત થયેલો હતો. એ કદી ગફલત કરતો નહિ. એ માનતો કે પોતે કદી ભૂલ કરી શકે નહિ. કોઈએ એને કદીય રડતો જોયો નહોતો. એ આદર્શના ઉત્તુંગ હીમાદિ શિખર સમો હતો. ધનસાક્ષુ એ વિકરાળ ફરજદ હતો. એનામાં ભગ્યતા હતી; પણ જ્યાં ન પહોંચી શકાય એવી દૂર દૂરની ઊંચી પહાડટોચ જેવી એ

ભવ્યતા હતી. વાદળ સાથે વાત કરતા ગિરિરાજોમાં એવી ભવ્યતા હોય છે.

સિમુરદેન દેખાવમાં સામાન્ય માનવી જેવો હતો. એનો વેશ સાદો હતો. એ ગરીબ જેવો લાગતો હતો. નાનો હતો ત્યારે એને માથે મૂંડો કરાવેલો. વૃદ્ધાવસ્થામાં એને ટાલ પડી હતી. થોડાક જે વાળ રહી ગયા હતા એ ભૂખરા બન્યા હતા. એનું ભાલ વિશાળ હતું અને નિરખીને જોનારને એમાં એના સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ દેખાતું. એ ટૂંકા વાક્યો બોલતો. એમાં દર્દ અને ગંભીર્ય ભર્યું હતું. એનો અવાજ ઝડપી હતો ને એનો બોલ સત્તાવાહી હતો. એનું મોઢું કઠોર અને વિશાલભર્યું હતું. એની આંખો સ્વચ્છ અને ગંભીર હતી. એના સમગ્ર ચહેરા ઉપર એક અનિવાર્ય પ્રકોપ-મુદ્રા પથરાયેલી હતી. આવો હતો એ સિમુરદેન.

આજ તો એનું નામ પણ કોઈ જાણતું નથી. તવારીખમાં આવા અનેક મહાન અનામીઓ પડ્યા છે.

અંતરનું સંતાન

આવો માનવી એ માનવી રહી શકે ? આખી માનવજાતનો સેવક બનનાર પ્રેમાળ બની શકે ? એને હૃદય જેવી ચીજ હોય શકે ? સમષ્ટિને બ્યાપી વળનારું આલિંગન એક જ વ્યક્તિને સમાવી શકે એટલું સાંકડું બની શકે ખરું ? સિમુરહેન મહોબ્બત કરી શકે ખરો ? હા.

સિમુરહેન જુવાન હતો ત્યારે એક અમીરકુળમાં શિક્ષક તરીકે કામ કરતો. એના શિષ્ય ઉપર એને પ્રેમ હતો. શિષ્ય એ કુટુંબનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હતો, અમીરાતનો વારસ હતો. બાળકને ચાહવું એ કેટલું સહેલું છે ! બાળકનો કંપો દોષ આપણે માફ નથી કરતા ? એ અમીરકુળમાં કે નાજવશમાં જન્મ્યો હોય છતાં તેની ઉપર રાષ થઈ શકતો નથી. એની બાલ્યાવસ્થાની નિર્દોષતા ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ લેવાનો એનો ગુનોય ક્ષમ્ય બનાવે છે. એ એટલું નાનું હોય છે કે આવી મહત્તા સાથે સંકળાયેલું હોવા છતાં એ દરગુજરને પાત્ર બને છે. એ માલિક હશે તો પણ એનો ગુલામ એને માફ કરશે. હાસી ગુલામ પોતાના ગોરા માલિકના શિશુ સાથે ખ્યાર કરતો જ હોય છે ને !

સિમુરહેનના દિલમાં એના શિષ્ય માટે પ્રેમનાં ઝરણાં ફૂટ્યાં હતાં. એ નિર્દોષ મધુર બાળક આ એકાંતવાસી હૃદયનું જાણે કે શિકાર બની ગયું. પિતાની, બધુની અને મિત્રની એવી ત્રિવિધ સુકુમારતા એના પ્રેમમાં ભરી હતી એ એનું જ બાળક હતું—એનાં રુધિરમાંસનું નહિ પણ એના અંતરનું. એ પોતે પિતા નહોતો કે નહોતું એ એનું સર્જન. પણ એ સર્જક હતો, અને એ એનું શ્રેષ્ઠ સર્જન હતું. એ નાનકડા અમીરમાંથી એણે માનવી સરજ્યો હતો. અને કોને ખબર છે—આગળ જતાં એ મહાન માનવી બનવાનો હશે. એવાં એનાં

સ્વપ્નો હતાં. તેજસ્વી બુદ્ધિશક્તિ, તમન્ના કે ઉન્નત ચારિત્ર્યનું સર્જન કરવા માટે શિષ્યના કુટુંબની રજા લેવાની શી જરૂર હોય ? પોતાના જુવાન શિષ્ય રૂપી ડાગતા ઉમરાવતા મગજમાં એણે પોતાના તમામ પ્રગતિશીલ વિચારોનું મીંચન કર્યું હતું. પોતાના સહજગુણોને એપ એણે એ શિષ્યને લગાડ્યો હતો. પોતાનાં મનઝ્યો, પોતાનો અંતરાત્મા, પોતાનો આદર્શ એણે એની રજોરમાં ઉતાર્યો હતો. આ અમીરગઢાના મગજમાં એણે ધન્સાનનો આત્મા રેડ્યો હતો.

વિદ્યા એ સ્તન છે આત્મા એને ધાવે છે. પોતાનું દૂધ દેનારી દાદા અને પોતાના વિચારો દેનાર ગુરૂ વચ્ચે સાચ્ય ન. કેટલીકવાર, સગી મા કરતાં દાદામાં જેમ વિશેષ માતાપણું હોય છે, તેમ સગા બાપ કરતાં ગુરુમાં વધુ પિતૃત્વ સમાયેલું હોય છે.

આ જીંદું આત્મીય પિતૃત્વ સિમુરદેનને એના શિષ્ય સાથે જકડી રાખતું હતું. બાળકને જોઈને જ એનું દિલ પોચું પડી જતું.

વળી, બાળકના પિતાનું સ્થાન લેવું સહેલું હતું, કારણ કે સગો પિતા હયાત નહોતો. વસ્તુતઃ તો બાળક અનાથ હતો ; એનાં મા અને બાપ બન્ને મરી ગયાં હતાં. એની દરદાર રાખનારાઓમાં એક આંધળાં દાદી અને એક મોટા કાકા હતાં. પછી દાદી પણ મરી ગયાં. કુટુંબના વરિષ્ઠ સમા મોટા કાકા સિપાહીગીરીને મારજો ગયેલા. એમના ઉચ્ચ કુળને કારણે એ રાજદરબારમાં ઉચ્ચાસને બિરાજતા અને કુટુંબના આ પુરાણા નિવાસસ્થાનને બદલે પાટનગરમાં જ રહેઠાણુ રાખતા આખા કિલ્લામાં આ અનાથ એકલો રહ્યો હતો. એટલે એના ગુરૂ સાચા અર્થમાં એના માલિક બન્યા હતા.

તે ઉપરાંત, એના જન્મ વખતે પણ સિમુરદેન હાજર હતો. નાનપણમાં બાળક ઉપર મોટી બિમારી આવી પડેલી. એની ઉપર મૃત્યુ તોળાઈ રહ્યું હતું ત્યારે રાત ને દિવસ સિમુરદેન એની પાસેથી ખસ્યા વિના બેસી રહેતો. દવા દાકતર આપે છે, પણ જિંદગી તો

ચાકરી કરનાર જ બચાવે છે. સિમુરદેને જિંદગી બચાવી. એના શિક્ષણ ઉપરાંત એની તાંદુરસ્તી માટે પણ શિષ્ય એનો ઝગણી બન્યો. એના મગજનો વિકાસ જ નહિ, એની આખી જિંદગી સિમુરદેનને આભારી હતી. પોતાના સર્વસ્વ બદલ જે આપણા ઝગણી હોય તેને આપણે પૂજ્યે છીએ. સિમુરદેનને એના શિષ્ય માટે પૂજ્યભાવ હતો.

કુદરતે એનો સમય થયો ત્યારે બંનેને વિખુટા પાડ્યા. શિક્ષણ પૂરું થયું, છોકરો જુવાન બન્યો અને સિમુરદેને વિદાય લીધી. આવા વિચ્છેદા કેટલી અન્યાયી અને ઠંડી નિર્દયતાથી ચલાવી લેવાતા હોય છે ! બાળકમાં પોતાનો આત્મા મૂકી જનાર શિક્ષકને અને પોતાના અંતરનું ડુધિર મૂકી જનાર દાઢને કેટલી સહેલાઈથી રજા અપાતી હોય છે !

એ ભવ્ય મનોસૃષ્ટિમાંથી સિમુરદેન નીકળ્યો. ઊંચ અને નીચ વચ્ચેની દીવાલ વળી પાછી ખડો ચઢીગઢ. જુવાન ઉમરાવને તરત જ લશ્કરમાં અદસરપદ મળી ગયું અને એ પોતાની ટુકડીવાળી છાવણીમાં જઈ પહોંચ્યો. અને ગરીબ બિચારો શિક્ષક દેવળના અગ્નિ ભોંયતળિયે પાછો ફર્યો. એના શિષ્ય એની નજર બહાર નીકળી ગયો.

પછી આવ્યો વિપ્લવ. પોતે એક માનવીનું ઘડતર કર્યું હતું તેની સ્મૃતિ સિમુરદેનના હૃદયમાં ઘોળાયા કરી. પ્રગ્નકાર્યની વિપુલતા વચ્ચે એ ઢંકાઈ ગઈ હતી, પણ ખુઝાઈ નહોતી.

એક પ્રતિમા ઘડીને તેની અંદર પ્રાણ પૂરવા એ કેટલું મધૂર છે ! પણ ખુદ્દિનો ઘટ ઘડવો અને એની અંદર સત્યનું સોંચન કરવું એ એથી ય વધુ મધુરું છે.

આત્માને પણ બાળક હોઈ શકે છે.

આ શિષ્ય, આ છોકરો, આ અનાથ, પૃથ્વી ઉપર એ એક જ એવી ચીજ હતી કે જેને એ ચાહતો હતો. આવો ગાઢ સંતેહ પણ શું આવા માનવીને ડગાવી શકે ?

જેશું.

પ્રકરણ એકવીસમું

ત્રણ જીવતાં વળ

પરિસની એક હોટલના એક પાછલા ઓરડામાં ૧૭૯૩ની ૨૮મી જુનની સાંજે ત્રણ માનવીઓ ટેબલની ત્રણ બાજુએ ખુરશીઓ મૂકીને બેઠા હતા. ચોથી બાજુ ખાલી હતી. બહારના રસ્તા ઉપર હજી અજવાળું હતું, પણ આ અંદરના ઓરડા સુધી એ પહોંચતું નહોતું. છતમાંથી ટિંગાતો એક દીવો ટેબલ ઉપર પ્રકાશ નાખતો હતો.

આ ત્રણમાંનો એક માનવી ફિક્કો, જુવાન, અને ગંભીર હતો. એના હોઠ પાતળા હતા, એની દષ્ટિ ઠંડી હતી. એના વાળ બરાબર એળેલા હતા. આછાબૂરા રંગના એના કોટમાં એક પણ કરચલી નહોતી, એનાં બટન બરાબર બંધ કરેલાં હતાં. એણે સૂરવાળ અને સફેદ મોજાં પહેર્યાં હતાં. એના જોડાને રૂપેરી બકલ હતાં.

બીજા બેમાંનો એક માનવી વિરાટકાય હતો, બીજો વામણા જોવો હતો. કદાવર માનવીનો વેશ અબ્યવરિથત હતો, એનું ગળું ખુલ્લું હતું. એના માથાનાં ઝંટીઆં ઊભા થઈ ગયેલાં હતાં. એના મોઢા ઉપર શીળીનાં ચાઠાં હતાં. એના હોઠ જડા હતા, દાંત મોટા હતા. એની આંખોમાં આગ હતી. બેડી દડીનો માનવી રંગે પીળાશ પડતો હતો. બેઠો હોય ત્યારે એ કદરૂપો લાગતો હતો. એની આંખોમાં લોહીના ટશિયા હતા. એના વાળ ઉપર રૂમાલ બાંધેલો હતો. કપાળ જેવું કાંઠ એને હતું નહિ. એની મોંફાડ ઘણી મોટી હોવાથી દેખાવમાં બપંકર લાગતી હતી.

ફ્રેંચ ક્રાંતિના એ ત્રણેય આગેવાનો હતા. એમાંનો પહેલો હતો રાએસપિયર, બીજો ડાન્ટન અને ત્રીજો મેરેટ.

ઔરડામાં એમના સિવાય ખીજું કોઈ નહોતું. ડાન્ટનની સામે એક પ્યાલું અને શરાબનો ધૂળિયો શીશો પડ્યાં હતાં. મેરેટની સામે ફાશીનો એક પ્યાલો પડ્યો હતો. રોબેસપિયરની સામે માત્ર કાગળિયાં હતાં. કાગળિયાંની નજીક એક ગોળ, વજનદાર સીસાનો ખડીઓ હતો; એની બાજુમાં બેદરકારીથી ફગાવાયેલી એક કલમ હતી. કાગળિયાં ઉપર પિત્તળની એક મોટી મહોર હતી. ટેબલની વચ્ચેવચ્ચ ફ્રાંસનો નકશો પથરાયેલો હતો.

એમની મંત્રણાઓ સારા એવા સમયથી ચાલુ હતી. ટેબલ પર પડેલાં કાગળિયાં રોબેસપિયરે વાંચી સંભળાવ્યા બાદ ચર્ચા ચાલી રહી હતી. એમના સાદ ઊંચા થતા જતા હતા. ત્રણેયનાં મોઢાં ઉપર આવેશનાં ચિહ્નો દેખાવા માંડ્યાં હતાં. અચાનક પોતાની ખુરશીને પાછળ-ધકેલીને ડાન્ટન ઊભો થયો હતો.

‘જુઓ !’ એ બોલ્યો. ‘આપણી સમક્ષ એક જ વસ્તુ છે— પ્રજાસત્તાક ઉપરનો ભય. હું તો એક જ વાત સમજું છું—કે ફ્રાંસને એના દુશ્મનોથી મુક્ત કરવાનું છે. એ ધ્યેય હાંસલ કરવા માટે એકથી તમામ ઉપાયો વાજખી છે. તમામ ! હા, તમામ ! સંખ્યા-બંધ જોખમોનો સામનો કરવાનો હોય ત્યારે પછી હાથમાં આવે તે તમામ ચત્રોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. મારા વિચારો તો સિંહજી જેવા છે. અધકચરાં પગલાં મને પસંદ નથી. નિર્ધારમાં નબળાઈ જરાય ન હોવી જોઈએ. આપણે ત્રાસ વર્તાવી શકશું તો આપણું કાર્ય સિદ્ધ થશે. પોતે ક્યાં પગલું મૂકે છે તે જેવા માટે હાથી કદી અટકતો નથી. દુશ્મનને આપણે કચડી નાખવો જોઈએ.’

રોબેસપિયરે શાંતિથી જવાબ આપ્યો : ‘મને એ બહુ ગમશે. પણ સવાલ એ છે કે, દુશ્મન છે ક્યાં ?’

‘એ દેશની બહાર છે. મેં એને ત્યાં તગડી મૂક્યો છે,’ ડાન્ટન બોલ્યો.

‘એ દેશની અંદર જ છે, અને હું એની ભાળ રાખું છું,’
રોએસપિયરે કહ્યું.

‘અને હું એનો પીછા છાડીશ નહિ,’ ડાન્ટને કહ્યું.

‘આંતરિક દુશ્મનને બહાર હાંકી કાઢી શકાય નહિ.’

‘ત્યારે એને શું કરાય ?’

‘એને તો સાફ જ કરી નખાય.’

‘કબૂલ, પણ રોએસપિયર, હું કહું છું કે એ બહાર છે.’

‘ડાન્ટન, હું તને કહું છું કે એ અંદર જ છે.’

‘રોએસપિયર, એ દેશને સીમાડે બોલે છે.’

‘ડાન્ટન, એ વાંડીના જંગલમાં પડ્યો છે.’

‘તમે બન્ને જરા શાંત થાવ !’ ત્રોએ અવાજ બોલ્યો. ‘એ સર્વત્ર છે. તમે નાહક ઊંડા ઊતરી ગયા છો.’ બોલનાર મેરેટ હતો.

‘ગોળ ગોળ વાતો હવે બંધ કરીએ. હું તો નક્કર હકીકતો રજૂ કરું છું.’ પોતાની સામે ટેબલ પર પડેલાં કાર્ગાળિયાં ઉપર હાથ મૂકીને રોએસપિયરે આગળ ચલાવ્યું : ‘વાંડીના કિનારા-પ્રદેશના વહીવટકર્તાના સંદેશાઓ મેં તમને હમણાં જ વાંચી સંભળાવ્યા છે. સાંભળ ડાન્ટન ! પરદેશીઓની લડાઈ કાંઈ નથી. જે છે તે બધું આંતર-વિગ્રહમાં છે. પરદેશીઓ સાથેની લડાઈ તો કાણી ઉપરના ઉઝરડા સમાન છે; પણ આંતરવિગ્રહ જઠરમાં પડેલા ચાઠા જેવો છે. હું જે વાંચી ગયો છું તેના સાર આટલો છે : આજ સુધી વિવિધ નાયકો વચ્ચે વિચ્છિન્ન બનેલું વાંડીનું વન એકત્ર થઈ રહ્યું છે. હવે પછીથી એ એક જ આગેવાન નીચે કાર્ય કરશે—’

‘એક મુખ્ય બદમાશ નીચે,’ ડાન્ટન ગણગણ્યો.

‘એ માણસે,’ રોએસપિયરે વધુમાં કહ્યું, ‘જીનની ખીજીએ ક્રાંસના કિનારા પર પગ મૂક્યો છે. જંગલમાંની લડાઈ માટે મોટા

પાયા ઉપર તૈયારીઓ થઈ રહી છે. સાથે સાથે ઇંગ્લેન્ડમાં ક્રાંસ પરના આક્રમણની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. વાંડીવાસીઓ અને અંગ્રેજો બેગાં મળ્યાં છે. ખંડૂતોના બળવા માટેની તૈયારીઓ સંપૂર્ણ બનશે ત્યારે આપણે કિનારે અંગ્રેજોનું ઉતરાણ થશે. આ નકશા સામે જુઓ, અને એમની યોજના તમને સમજશે. ’

નકશા ઉપર ખાતાની આંગળી મૂકીને દુશ્મનના સંભવિત બ્યૂહની સમજણ રોએસપિયર આપતો ગયો. દુશ્મન ક્યાં ઊતરશે, પ્રથમ કોનો કબજો કરશે, ત્યારથી ક્યાં જશે, કઈ દિશામાં ફેંટાશે, કોને ઘેરી વળશે, ક્યાં છાપો મારના, ક્યાં થંભી જશે, વળી પાછો ક્યાં ધસારો કરશે, નદીઓ ઉપરના પૂલ પ્રજ્ઞસત્તાકની સેનાએ ઉડાડી મૂક્યા હશે તેથી ક્યાં છીછરા કાંટથી નદીપાર ઊતરશે, ક્યું શહેર શરણે જશે, કોની ઉપર દુશ્મનની વિજય-ધ્વજ ફરકશે, કોનો કબજો મેળવવાથી ક્યાં અગત્યનો રાગ્નમાર્ગ એમના હાથમા આવી જશે, અને છેવટે એ કઈ રીતે પાટનગર પેરિસને સીમાડે આવી પહોંચશે એ બધું રોએસપિયર ઝપાટાબંધ બોલી ગયો. એની જીભ શહેરો, પ્રદેશો ને નદીઓનાં નામ લેતી ગઈ અને એની આંગળી નકશા ઉપર બરાબર એ જ નામો કેડેડાટ દર્શાવતી ગઈ. છેવટે એણે કહ્યું : ‘ પંદર જ દિવસમાં દુશ્મન પાસે ત્રણ લાખ લુટારાઓનું સૈન્ય થઈ જશે. આખું બ્રિટની ક્રાંસના રાગ્નના હાથમા આવ્યું જશે. ’

‘ એટલે કે ઇંગ્લેન્ડના રાગ્નના હાથમાં જશે, ’ ડાન્ટને કહ્યું.

‘ ના, ક્રાંસના રાગ્નના હાથમાં. ’ અને રોએસપિયરે બિમેયુ : ‘ક્રાંસનો રાગ્ન ઇંગ્લેન્ડના રાગ્ન કરતાં બહાર પડે તેમ છે. પરદેશીને હાંકી કાઢતાં માંડ પંદર દિવસ લાગે. પણ રાગ્નશાહીને ઉખેડી નાખતાં અઢારસો વરસ લાગ્યાં છે. ’

ડાન્ટન ખુરશી ઉપર બેસી ગયો. ટેબલ ઉપર કાણી ટેકવીને હથેળીમાં માથું નાખી એ વિચારે ચડ્યો.

‘હવે ભય ક્યાં છે એ તને સમજાય છે ને ?’ રોએસાપયરે પ્રશ્ન્યું.
‘વાંડા ઉપર કમળે મેળવી. અંગ્રેજો પેરિસનો ગીધ. નરતો હાય
કરી ત્યે તેમ છ.’

એરણ ઉપર ધાવે તો હાય તેમ એ હાથની મૂળી નકશા ઉપર
પગાડીને ડાન્ટન બોલ્યો : ‘રોએસાપયર, એમ તો વડુનતો કમળે
કરીને પ્રશિયનોએ પણ પેન્સિતા માગ હાય કયો નહોતો ? તો પછી
આપણે તેમ પ્રશિયનોને હાકી કાઢેલા તેમ અંગ્રેજોને પાગ હાકી
કાઢશું.’ અને ડાન્ટન કરી બોલ્યા થયે.

એના ધગધગતા પગ ઉપર પોતાનો હડો હાથ મૂકીને રોએસ-
પયર બોલ્યો : ‘ડાન્ટન, વડુન પ્રશિયનોને હાથ પડેલું, પણ એ
પ્રદશની પ્રજા એમની પડખે નહોતી ચડી. જપાર સિટની તો આખું
અંગ્રેજપક્ષી બની ગયું છે. વડુન જતના માટે આપણે પરદેશીઓ
સાથે જંગ બેલ્યો હતો, સિટની જીતના માટે આંતરવિગ્રહ લડવો
પડશે.’ અને એનો હડો, બાકો અનાજ આલ્યો : ‘અને એ તફા-
વત નાનોસૂતો નથી.’ પછી એણે બોલ્યે સાદે ઉમેર્યું. ‘હડો બેસ
ડાન્ટન, અને નકશા ઉપર મુક્કા પગાડાને બદલે તારી નજર
એમાં પડેલ.’

પણ ડાન્ટનને એની જ વાતનું ઘેલું લાગ્યું હતું. એ તડૂકી
બોલ્યો : ‘આ તો નર્થ ગાંડપણ જ છે. જમન પૂર્વમાં હોય ત્યારે
એને માટે પશ્ચિમમાં ખાજ કરવી—કેટલું બેહુ ! રોએસાપયર, હું કમળ
કરું છું કે ઈંગ્લેન્ડ દરિયાની કિનારામાંથી માથું બાંધકી રહ્યું છે. પણ
પીરનીજની પર્વતમાળામાંથી સ્પેશન બિલું થયું રહ્યું છે, આલ્પ્સના
પહાડોમાંથી ઈટલી ડોકિયું કરી રહ્યું છે, રૂદાલ્પ નદીને સામે પારથી
જર્મની છૂટકી રહ્યું છે. અને રશિયન રીંછડું પણ સહુની પાછળ
બિલું છે. રોએસપયર, ભય કુંડાળું વળીને બિલો છે; આપણે એના
મધ્યબિન્દુએ છીએ. બહારના દુશ્મનો સંયુક્ત બન્યા છે, અંદરના
રાષ્ટ્રદ્રોહ કરી રહ્યા છે. આપણું સૈન્ય નાશ પામી રહ્યું છે. જેના

આરસોથી વધુ સૈનિકો જીવતા હોય એવી એક પણ પત્રટન રહી નથી. પ્રશિયતો જે જડપથી આગળ વધી રહ્યા છે એ ખાળવામાં નહિ આવે તો તો પછી આપણે કાંઈના રાજનું માથું કાપ્યું અને એનું અંત પ્રશિયાના રાજને લેવા દીધું એમ કહેવાશે.' અને ડાન્ટને એક અટ્ટહાસ્ય કર્યું.

મેરેટ હાલી પડ્યો. એ બોલ્યો: 'તમને અન્નેને એક એક ધૂત લાગી છે. ડાન્ટને પ્રશિયાની, રાએસપિયરને વાંડીની. પણ હકીકત શું છે તે હું કહેવા માગું છું. સાચો ભય તો તમને ખ્યાલ જ નથી. એ ભય આ બધી હોટલોમાં અને જુગારખાનાંઓમાં છે. દરેક હોટલમાં કામ એક પક્ષના માણસો બેગા થાય છે. કામ હોટલમાં બંટકાખીનપક્ષના, કામમાં રાજપક્ષના; કામમાં અમુકના વિરોધીઓ, કામમાં ખીજના અનુયાયીઓ; કામમાં ક્રિસ્ટેરબીગારો, વૈરપિપાસુઓ; એમ સહુ ટોળે વળે છે. આ આખત ઘણી ગંભીર છે. તમે અન્ને ગફ-લતમાં છો. રાએસપિયર માને છે તેમ ભય લાંડનમાં નથી, ડાન્ટને કહે છે તેમ ભય અર્જિનમાં નથી; સાચો ભય, પેરિસમાં જ છે. એ ભય છે આપણી વચ્ચેની એકતાનો અભાવ. તમારા અન્નેની માફક દરેક માણસ પોતપોતાની લીધી બાત મૂકતો નથી એમાં એ ભય સમાયેલો છે. ભય છે મગજના અધાપામાં, મગજોએની અરાજકતામાં.'

'અરાજકતા!' ડાન્ટને વચ્ચે પડ્યો. 'એ તો તારા સિવાય બીજું કાણુ બિલી કરે છે?'

મેરેટ થંબ્યો નહિ. 'રાએસપિયર, ડાન્ટને, સાચો ભય આ હોટ-લોના ખડકલામાં, આ જુગારીઓના ઢગબંધ અડાઓમાં છે, જુદા જુદા મંડળોમાં છે. સાચો ભય દુકાળમાં છે—જે દુકાળને કારણે શેરીના મજૂરે અમરના ભડિયારને ગળે ફાંસો નાખીને અત્તીને થાંભલે લટકાવી દીધેલો. સાચો ભય મન્સાફમાં છે—જે મન્સાફ ભડિયારને ફાંસો ખવડાવનાર મજૂરને ફાંસી દીધી. સાચો ભય આ કાગળ-નાણાંમાં છે—જેને પ્રજા સ્વીકારતી નથી. સો ફાંકની એક નોટ રસ્તા ઉપર

પડી ગયેલી, અને રસ્તે જતો એક આદમી બોલ્યો કે “વાંકા વળીને એને ઉપાડવાની મહેનત નેટલી પણ એની કિંમત નથી.” સટોડિયાઓ અને ધ્વજરદારો—ભય એમનો છે. અરેરે, તમે પેરિસની સામે તો જોતા પણ નથી. ભય તમારી આંખ સામે ખટો છે ત્યારે તમે એને દૂર દૂર શોધ્યા કરો છો. તમારી પોલીસ ને તમારા જસૂસો શા કામનાં છે? હું કહું છું કે ભય તમ્મરા માથા પર તોળાઈ રહ્યો છે, તમારા પગ નીચે લપાઈ રહ્યો છે. ચારેકાર બસ દગો છે, ને કપટ છે; દગો ને કપટ! તમે જે કહો છો તેમાં કાંઈક સત્ય છે. પણ સાચું સત્ય, સર્વાંશ સત્ય તો માત્ર હું કહું છું તેમાં જ છે. આપણી ચોપાસ જે ભય છે તે શું બતાવે છે? કે આપણી વચ્ચે એકતા નથી. આપણી પહેલી જરૂરિયાત એકતાની છે. એમાં જ આપણી સન્નામતી રહેલી છે. પેરિસે ક્રાંતિનો વહીવટ હાથમાં લેવા જાણ્યો. આપણે એક કલાક પણ ગુમાવશું તો વાંદીવાળાઓ કાલે લંગાલગ આવી પહોંચશે, પ્રશિયનો પેરિસમાં પ્રવેશી જશે. તમારા બેઠેની અમુક અમુક વાત સ્વીકારવા હું તૈયાર છું. પણ સૌ વાતનો સરવાળો એક જ છે કે આપણે સરમુખત્યારીની જરૂર છે. વિપ્લવના આપણે ત્રણેય મશાલચીઓ છીએ. ચાલો આપણે સરમુખત્યાર બનીએ.....હું બહુ લાંબુ દેખું છું. હું પ્રજાની દૂરદર્શિની આંખ છું. હા, હું લાળું છું; હા, હું સાંભળું છું; હા, હું જાણું છું.’

વાર્તાલાપ ધીમી ગતિએ આગળ ચાલતો ગયો. એકબીજા સામેના કટાક્ષો, આક્ષેપો, રોષદર્શનો, પ્રતિ-આક્ષેપો વધતાં ચાલ્યાં. થોડીવાર સુધી તો મેરેટ અને રોમેસપિયરે વાતાવરણની ગરમી સુવાંગ કરી લીધી.

પછી ડાન્ટન વચ્ચે પડ્યો. પણ તેથી તો બળતામાં ઘી હોમાયું.

‘રોમેસપિયર, મેરેટ,’ એ બોલ્યો. ‘તમે શાંત થાવ.’

પોતાનું નામ પહેલું ન લેવાયું તે મેરેટને ન રૂચ્યું. માથું ફેરવીને એ બોલ્યો: ‘ડાન્ટન શેમાં માયું મારે છે?’

ડાન્ટન ફૂદી પડ્યો : ‘હું શેમાં માથું મારું છું ? એમાં જ કે, આપણે ભાઈભાઈ વચ્ચેની લડાઈ ન કરવી જોઈએ. એમાં જ કે, જનતાની સેવા કરનારા એ પુરૂષો વચ્ચે કસાહ ન હોવો જોઈએ. આપણી સામે પરદેશીઓનો જંગ છે એ બસ છે; આપણી સામે આંતરવિગ્રહ છે એ પૂરતો છે. ગૃહકલેશ આપણે માટે વધુ પડતો બની જશે. મેં ક્રાંતિ જગાવી છે અને હું એને બગડવા નહિ દઉં. ખબર પડીને હવે કે હું શેમાં માથું મારું છું ?’

‘અરે !’ મેરેટ બોલ્યો. ‘અરે, રાખેસપિયર ! અરે ડાન્ટન ! તમે મારું નહિ સાંભળો. ભલે, તમે હવે હાથથી ગયા છો. હું તમને કહું છું કે તમારી નીતિમાં આગળ વધવાની પૂરી અશક્યતા છે. બહાર નીકળવાનો એકેય માર્ગ હવે તમારી પાસે રહ્યો નથી. તમારાં કૃત્યોએ તમારી સમક્ષનાં તમામ દ્વાર બીડી દીધાં છે. ખુલ્લું રહ્યું છે એક માત્ર કબ્રનું દ્વાર.’

‘એમાં જ અમારી મદત છે,’ ડાન્ટને કહ્યું.

આ રીતે એ ત્રણ ભયાનક માનવીઓનો વાર્તાલાપ ચાલતો ગયો.

મળે ત્રણ વજ્ર અંદરોઅંદર અથાત્ર રહ્યાં હતાં !

અકરણ બાવીસમું

વિકરાળની સામે વિકરાળ

વાર્તાલાપમાં થોડા વિરામ આવ્યા. રાણેય પ્રખર વ્યક્તિએ પોતા-પોતાની વિચારમાળામાં ગૂંથાઈ ગઈ.

રોએસપિયર ઘણા કિડકો પડી ગયા હતા. હાન્ટન રાતોચોળ થઈ ગયા હતા. બન્નેની કાયામાં ટ્રેનની પ્રસરી ગઈ હતી મેરેટના આંખમાંના પતપથુનો ભડકા ખુલ્લો ગયો હતો. હાન્ટનને લાગ્યું કે એની પરાજય થયો છે. પણ એ નમતું આવે તેવા નહોતા એણે કહ્યું :

‘મેરેટ સરમુખત્યારીની અને એકવની મોટી મોટી વાતો કહે છે ખરો, પણ એનામાં તો ભાંગીને કટકા કરવાની એકજ આરાડત છે.’

મેરેટ એ બન્નેની સામે તાકી રહ્યો. એણે કહ્યું : ‘હાન્ટન, મારે તને થોડી સલાહ દેવાની છે. તું પ્રેમમાં પડ્યો છે. તું ફરી પંજી-વાનો વિચાર કરે. રાજકારણમાં માથું મારતું ફાંડી દેવું.’

બારણા નરક પાછલે પગે હાલતું ભરીને એણે ધાકભરી એક સલામ કરી અને ચાલવા માગ્યું.

હાન્ટન અને રોએસપિયર મંજી હાડ્યા. એ જ વખતે એમડાને બીજાં છંદેથી અવાજ આવ્યો : ‘તારી ભૂલ થાય છે, મેરેટ.’

રાણેયે માથાં ફેરવ્યાં. મેરેટ રાખ્દાની તડાફઠી કરતો હતો ત્યારે એમડાના બીજા બારણામાંથી કોઈ માનવી અંદર સરકી ગયું હતું.

‘કોણ, નાગરિક સિમુરદેન ?’ મેરેટે પૂછ્યું.

એ સિમુરદેન જ હતા.

‘હું કહું છું કે તારી ભૂલ થાય છે, મેરેટ,’ એણે ફરી ઉચ્ચાળ્યું.

‘તું ધણો ઉપયોગી છે, પણ ગેમેસપિયર અને ડાન્ટન એટલા જ જરૂરી છે. એમને શીતન ધમકાવે છે જ એમના. નાગરિકો, એમના ! પ્રજા તમારી પાસેથી એમનાની આજ્ઞા નામ લે.’

આ માણસના આગમનની અસર ઠીક પાણીની માસક જેવી થઈ. અનુભવો નાવી તર અને કુટુંબકેશ, અંદરથી નાહ તો પણ ઉપરથી, સગી ન્તય તેવું આ ઝગડાનું થયું.

સિમુરદેન દેખત ભની આગળ વધ્યો. ગેમેસપિયર અને ડાન્ટન પણ એમને પચાનતા હતા ક્રાંતિકારીઓના ધારાગૃહની ખુલ્લી બેઠકોમાં આ સક્રિયતાથી માનવાને એમણે અનેકવાર જોયેલા હતા. લોકો એમને સન્માનો કરતા હતા. ડાન્ટન બોલ્યો :

‘નાનગિરિ સિમુરદેનને આખી અતુરિશ્ચિત સમગ્રવેળા એ યોગ્ય મહીએ જ આવી પહોંચ્યા છે. એનો મન ત્રણમાંથી કાને પહે પડે છે તે જુદા.’

‘ભલે,’ સિમુરદેન શાંતિથી અને ગભીરતાપૂર્વક બોલ્યો. ‘કદાચ આખર આ પવન આવી ન્હા છે ?’

‘વાહી,’ ગેમેસપિયરે જવાબ આપ્યો.

‘વાંદી !’ સિમુરદેન બોલ્યો. ‘એનો ભય બહુ મોટો છે. વિપ્લવનો જન ધ્વંસ થશે તો એ વાંદીને લાથે જ થશે. એક વાંદીનું પત ઘસ જર્મની કરતાં વધુ કઠોર હુકમન છે. કાસને જિવાડવું હોય તો વાંદીને લણવું પડે.’

આટલા શબ્દોથી ગેમેસપિયર એને પહે જિત્તાઈ ગયો. પછી એણે પૂછ્યું :

‘પણ આ વાંદીનું કંઈ શું ?’

ગેમેસપિયરે જવાબ દીધો : ‘એને એક આગેવાન જાડી ગયો છે. એ વિકરી બેડું છે.’

‘કાણુ છે એ આગેવાન, નાગરિક રાએસપિયર ?’

‘છે એક લાન્તેનાકનો ઠાકાર. પોતાને એ સ્વિટ્ઝીની રાજવી કહેવરાવે છે.’

‘હું એને ઓળખું છું. એના ઘરમાં હું પાદરી હતો. એ ખુદો આનંદી છે. લડાઈમાં એ ભારે આકરો હશે.’

‘બિહામણો છે બિહામણો,’ રાએસપિયરે કહ્યું. ‘એ ગામડાં સળગાવે છે, જખમીઓને ઠાર મારે છે, કેદીઓની કતલ કરાવે છે અને સ્ત્રીઓને પણ ગોળીએ દે છે.’

‘સ્ત્રીઓને !’

‘હા. હજી હમણાં જ ત્રણ બાળકોની એક માતાને એણે ઠાર મરાવેલી. એનાં બચ્ચાંનું શું થયું તેય કોઈ જાણતું નથી. એ સાચો સેનાપતિ લાગે છે; લડાઈ કેમ લડવી તે એ બરાબર જાણે છે.’

ઘડીભર રાએસપિયર મૂંગો રહ્યો. પછી એની અને સિમુરદેનની વચ્ચેનો સંવાદ ફરી શરૂ થયો.

‘નાગરિક સિમુરદેન, આ માણસ વાંડીમાં છે.’

‘ક્યારથી ?’

‘ત્રણ અઠવાડિયાથી.’

‘ત્યારે તો એને બહારવટિયો જાહેર કરવો જોઈએ.’

‘એ થઈ ગયું છે.’

‘એના માથા સાટે ખનામ જાહેર કરવું જોઈએ.’

‘એ થઈ ગયું છે.’

‘એને કેટ પકડી લાવે તેને મોટી રકમ આપવાની જાહેરાત કરવી જોઈએ.’

‘એ પણ થઈ ગઈ છે.’

‘કાગળિયા રૂપે નહિ હો !’

‘ના, નહીં જ. ’

‘સુવર્ણમહોરોમાં જ. ’

‘એ થઈ ગયું છે. ’

‘અને એને ગિલોટીન ઉપર મરદન મારવો જોઈએ. ’

‘એ થઈ જશે. ’

‘કાણુ કરશે ?’

‘તમે !’

‘કાણુ હું ?’

‘હા, પ્રજાકીય સલામતી સમિતિ તમને અમર્યાદિત સત્તાઓ સાથે મોકલવા માગે છે. ’

‘મને એ મંજૂર છે. ’

રોએસપિયર માણસોની પસંદગી આંખના પલકારમાં કરી નાખતો. સાચા રાજપુરુષમાં એ ગુણ હોવો જોઈએ. પોતાની સામેના આમજાના મોટા પાકીટમાંથી એણે એક સફેદ કાગળ કાઢ્યો. એનું મથાળું આ પ્રમાણે છાપેલું હતું: “ ફ્રેંચ પ્રજાસત્તાક: એક અને અખંડ, પ્રજાકીય સલામતી સમિતિ. ”

સિમુરદેને આગળ ચલાવ્યું; ‘હા, મંજૂર. વિકરાળની સામે વિકરાળ થવું જોઈએ. લાન્તેનાક ભયાનક છે, હું પણ ભયાનક થઈશ. એ માણસની સામે જીવનમરણનું યુદ્ધ લડીશ. ઈશ્વરની કૃપા હશે તો પ્રજાસત્તાકને હું એના પંખમાંથી છોડાવીશ. ’

‘ઈશ્વરનો જમાનો હવે ચાલ્યો ગયો છે,’ ડાન્ટન બોલ્યો.

‘હું ઈશ્વરમાં માનું છું,’ સિમુરદેને અડગ રહીને જવાબ દીધો. એણે રોએસપિયરને પૂછ્યું: ‘મને કોની પાસે મોકલવામાં આવે છે ?’

‘લાન્તેનાકની સામે લાગ્યા મોકલાયેલા લશ્કરી દળના સેનાપતિ પારે. પણ જુના, એટલું ન લૂંટતા કે એ સેનાપતિ પણ ઉમરાવદળનો છે. નાગરિક સિમરદેત, તમારે એક જુવાન માણસ સાથે કામ પાડવાનું છે. તમારી ઉમ્મર એનાથી બમણી હશે એટલે તમારો હાથ એની ઉપર રહી શકશે પણ એની સાથે સાવ-એનીથી કામ લેવું. એનામા લશ્કરી કુશળતા ભરી છે એને વિજેતા તમામ અહેવાલો એ અત્યંતમાં એકમત છે. રૂદાણ નદીના સેન્યમાંથી જુદાં પાડાને એનું દળ વાંચીમા મોકલવામાં આવ્યું છે. રૂદાણને મોરચે એણે પોતાની તેજસ્વીતા અને વિગતથી સજ્જત દેવાનું એમનું હતું. પોતાના દળને એ નિયંત્રણની અદાથી દોરી રહ્યા છે, પદર દિવસથી એણે લાન્તેનાકના ખુલ્લું ડાકારનું ચામારી દીધું છે, એને આગળ વધતો અટકાવતાં છે. અટકું છું નહિ, પણ એ તો દરિયા ભણી તગડી રહ્યો છે. છપટ જતાં એ લાન્તેનાકને તાંગામાં ફાંચી દેશે. લાન્તેનાકમાં એક અનુભવી મેનાપાતાની હુસ્મતિ છે અને જુવાન લડાયેલાની દિશન પણ આ જુવાન હાથે કરનારાઓ એના દરનન અન્યા છે. કેટલાક એમ કહે છે કે એને હાર માનવો જોઈએ, તો વાળી બીજાઓ કહે છે કે એને બદલી આપવી જોઈએ.’

‘મને તો આ જુવાનમાં મહાન શક્તિઓ પડી હોય તેમ લાગે છે,’ સિમરદેત બોલ્યો.

‘પણ એનામાં એક ખામી છે !’ મેરેટ વચ્ચે બોલ્યો.

‘કઈ?’ સિમરદેતે પૂછ્યું.

‘દયા,’ મેરેટ કહ્યું. ‘યુદ્ધમાં એ મક્કમ હોય છે, પણ પાછળથી ઢીલો પડી જાય છે. એ રદમ બતાવે છે. એ માછી બંધે છે. એ ક્ષમા કરે છે. પ્રશ્નરભક્તો અને દેવળની સાધ્વીઓને એ રક્ષણ આપે છે. અમીરોની વહુમેટીઓને એ બચાવી લે છે. કેદીઓને એ છોડી મૂકે છે, પાદરીઓને મુક્ત કરે છે.’

‘આ એક ગંભીર ખામી ગણાય,’ સિમુરદેન ગણગણ્યો.

‘ભયંકર ગુનો ગણાય,’ મેરેટ બોલ્યો.

‘કોઈક વાર,’ ડાન્ડને કહ્યું.

‘ઘણી વાર,’ રોબેસપિયર બોલ્યો.

‘લગભગ દરેકવાર,’ મેરેટ સાદ પ્રત્યે.

‘દેશના પ્રમુખો સાથે કામ પાડવાનું હોય ત્યારે તો દરેકદરેક વાર,’ સિમુરદેને કહ્યું.

મેરેટ એની સામે ફર્યો. ‘કોઈ રાજ્યપક્ષી સેનાપતિને કેદમાં છોડી મૂકનાર પ્રજાસત્તાકપક્ષી સેનાપતિને તમે શું કરો ?’

‘હું એને ગાળીએ દેવરાવું.’

‘કે ગિલોટીન પર ગરદન મરાવો,’ મેરેટ પૂછ્યું.

‘એ આપનની પસંદગી હું એની ઉપર છોડું,’ સિમુરદેને કહ્યું.

‘ત્યારે તો નાગરિક સિમુરદેન,’ મેરેટ બોલ્યો, ‘કોઈ પ્રજાસત્તાકવાદી આગેવાન નખખાઈ ખલાસે તો તમે એનું ડોકું ધડથી જુદું કરોને ?’

‘ચોવીસ કલાકમાં જ.’

‘બહુ સારું,’ મેરેટ કહ્યું. ‘હું પણ રોબેસપિયરના અભિપ્રાય સાથે મળતાં થાઉં છું. નાગરિક સિમુરદેનને જાહેર સજામની સમિતિના પ્રતિનિધિ તરીકે કિનારા-પ્રદેશમાં ફરતા લશ્કરી દળ પાસે મોકલવા જોઈએ.’ પાછળથી એને કોઈક સાંભળ્યું હોય તેમ એણે પૂછ્યું :

‘આ જુવાન સેનાપતિનું નામ શું છે ?’

રોબેસપિયરે જવાબ આપ્યો : ‘એ ઉમરાવજી છે.’ અને નામ શોધવા માટે એણે કાગળિયાં ઉથલાવવા માંડ્યાં.

‘ઉમરાવ ઉપર ચોક્કસ રાખતા ધર્મગુરુને મોકલો !’ ડાન્ડને બોલ્યો.

‘એકલા ધર્મશુરો મને ઇતિવાર નથી. એકલો ઉમરાવ હોય ત્યારે હું એનો પણ ઇતિવાર ન રાખું. પણ એઉ ભેગા હોય ત્યારે એમનો ડર નથી રહેતો. એઉ એકખીજની ચોકી રાખે છે, અને ગાડું ચાલ્યું જાય છે.’

સિમુરદેનના સદાય રાણલયા ચહેરાની રેખાઓ વધુ કરડી બની. પણ ડાન્ટન સામે જોયા વિના જ મક્કમ સાદે એ બોલ્યો:

‘મારા અંકુશ નીચેનો પ્રજાસત્તાકનો સેનાપતિ એક પણ ખોટું ડગલું ભરશે તો એની સજા મોત હશે.’

કાગળિયામાં નજર રાખીને રાણેસપિયર બોલ્યો: ‘આ રહ્યું એનું નામ, નાગરિક સિમુરદેન. જે સેનાપતિ અંગે તમને સંપૂર્ણ સત્તા આપવામાં આવી છે તે ઉમરાવનું નામ છે ગોવેન.’

સિમુરદેનના મોઢા પરથી નૂર ઊડી ગયું. ‘ગોવેન!’ એ બોલી ઊઠ્યો.

મેરેટે આ વિજ્ઞાપક પરિવર્તન નિહાળ્યું.

‘ઉમરાવનદો ગોવેન!’ સિમુરદેન ફરી બોલ્યો.

‘હા, એ જ,’ રાણેસપિયરે કહ્યું.

‘કેમ, છે કાંઈ!’ પાદરી ઉપર નજર તાકેલી રાખીને મેરેટે પૂછ્યું.

થોડી પજો શાંતિ છવાઈ ગઈ. પછી મેરેટે જ એનો લંગ કર્યો.

‘નાગરિક સિમુરદેન, તમે પોતે કપૂલેલી શરતો અનુસાર તમે સેનાપતિ ગોવેન સમક્ષ સમિતિના પ્રતિનિધિ તરીકે જવાનું સ્વીકારો છો? એ નક્કી છે?’

‘એ નક્કી છે,’ સિમુરદેને જવાબ આપ્યો. એના મોઢા પરની ફિક્કાશ વધતી જતી હતી.

પોતાની પાસે પડેલી કલમ ઉપાડીને રાણેસપિયર એના ધીમા, એકસરખા હસ્તાક્ષરોમાં ‘પ્રજાકીય સલામતી સમિતિ’ના મથાળા-

વાળા કાગળ ઉપર ચાર લીટીઓ લખી, એની નીચે પોતાની સહી કરી, અને પછી એ કાગળ અને કલમ ડાન્ટનને આપ્યાં. ડાન્ટને સહી કરી; અને એની પછી મેરેટ સહી કરી. સિમુરદેનના ક્ષિક્ષા ચહેરા ઉપરથી એણે હજી આંખ ઉઠાવી લીધી નહોતી.

તે પછી રોએસપિયરે કાગળ પાછો લીધો, એની નીચે તારીખ લખી, અને એ સિમુરદેનને સોંપ્યો. સિમુરદેન એ વાંચી ગયો—

“પ્રજ્ઞસત્તાક્તું પ્રથમ વર્ષ.”

ક્રિતારા પરના લશ્કરી દળના સેનાપતિ નાગરિક ગોવેન સમક્ષના પ્રજ્ઞકીય સલામતી સમિતિના પ્રતિનિધિ નાગરિક સિમુરદેનને સંપૂર્ણ સત્તાઓ આપવામાં આવી છે.

રોએસપિયર

ડાન્ટન

મેરેટ

૨૮મી જુન, ૧૭૯૩.”

સિમુરદેન વાંચતો હતો ત્યારે મેરેટ એની સામે તાકી રહ્યો હતો.

‘નાગરિક સિમુરદેન,’ રોએસપિયર બોલ્યો, ‘એક ધડીની પથ્થુ ઢીલ પાલવે તેમ નથી. કાલે તમને તમારા પ્રતિનિધિત્વનો સત્તાવાર ખરીતો મળશે. સમિતિના તમામ સભ્યોની એની ઉપર સહી હશે. અમે તમને પિછાનીએ છીએ. તમારા હાથમાં અબ્બાધિત સત્તાઓ મૂકવામાં આવી છે. ગોવેનને તમે સરસેનાધિપતિ બનાવી શકો છો, તેમ એને ફ્રાંસને માયકે પથ્થુ મોકલી શકો તેમ છો. તમારો ખરીતો કાલે ત્રણ વાગે તમને મળી જશે. બોલો, તમે ક્યારે રવાના થશો ?’

‘ચાર વાગે,’ સિમુરદેને કહ્યું.

અને એ ચાર વિખુટા પડ્યા.

*

*

*

ખીજે દિવસે પ્રજ્ઞકીય સલામતી સમિતિની બેઠક મળી. વાંડીના

જંગલમાં બગેચો કરનારાઓમાંથી કેદ પકડાયેલાઓને પ્રગ્નસત્તાકનો ગમે તે અક્ષર મુક્તિ આપી દેતો તેની સામે સમિતિનો રોષ પ્રગટયો. એવી ખતરનાક દયા બતાવનારને સજા કરવાના કાનૂન પ્રગ્નસત્તાકે બંડેલો હતો, પણ એનો અમલ થતો નહોતો. એટલે એ કાયદાનો કડકપણે, નિર્દયપણે અમલ કરવાનું નક્કી થયું. જિંચા દરજ્જાના એ-
-વણ અક્ષરોને એ અંગે આકરો મગ્ન કરીને દાખલો બેસાડવાનો નિર્ણય થયો.

ત્રીજા દિવસની સવારે વાડીના શહેરો અને ગામડાંની દિશામાં પ્રગ્નકીય સજામતી સમિતિનું ફરમાન છૂટ્યું કે, લૂટારાઓ અને બળવા-
ખોર કેદીઓને બગાડવામાં સદાયમૂત થનાર કોઈ પણ પ્રગ્નજનને મોતની સજા ફટકારના કાયદાને યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ આપવી અને એનો કડકપણે અમલ કરવો.

ઈતિહાસનું સત્ય જુદું હોય છે, લોકકથાનું સત્ય નિરાશું હોય છે. વાંડીના વન વિશે સાચી સમજણ પામવા માટે ઈતિહાસ સાથે લોકકથાની મિત્રાવટ કરવી જરૂરી છે. ઇતિહાસ એનો વિશાળ પટ દર્શાવે છે, લોકકથા એમાં વિગતો પૂરે છે. વાંડીની પાછળ એક અહમ્મત કથા પડી છે.

અજાનીઓની એ લડાઈ કેટલી બેવફરીભરી હતી અને છતાં કેટલી અહમ્મત હતી, કેટલી લજ્જારૂપક અને છતાં કેટલી ભવ્ય હતી ! ક્રાંસની એ શરમ હતી, અને ક્રાસનું એ ગૌરવ પણ હતું. ક્રાંસના દેહમાં એ જાખમ સમાઈ હતી અને છતાં એમાં ક્રાંસની મગરૂની હતી.

ઈતિહાસમાં અમુક કટોકટીની પળો દરમિયાન માનવજાત સામે કોયડાએ ઊભા થાય છે. ડાહ્યાં જનોને એ કોયડાના ઉકેલમાંથી પ્રકાશ લાધે છે, પણ અધારામાં પડેલા અજાનીઓ એને હિંસા અને જંગાલિયતના ડંપમાં જુએ છે. વાંડીને સમજવા માટે માણસે આ વિરોધાભાસ નજર સામે રાખવો જોઈએ: એક બાબુ ફ્રેંચ ક્રાંતિ અને બીજી બાબુ બ્રિટનીનો બેફૂત. એક બાબુ આ અર્નલ્ડ બનાવોની હારમાળા, દરેક પ્રકારની ઝડપી પ્રગતિનાં એક મહાન કોલ, ગાંડપ-જીભરી આંગેકૂચનો અતિરેક, માપ કે મર્યાદા વટાવી ગમેલા સુધારા — એક બાબુ આ બધું; અને બીજી બાબુ કરડી મુખમુદ્રાવાળો અજાણ્યો વનવાસી, ગરડના જેવી તીણી નજરવાળો, કોડતા વાળવાળો, દૂધ અને શીંગદાણા ઉપર પેટગુજારો કરનારો, એના નીચા છાપરા અને એ પીડાડી મર્યાદામાં રહીને કેળવેલા વિચારોવાળો, પાણીનો

પીવા સિવાય બીજો કશો જ ઉપયોગ ન કરનારો, અણુધડ રેશમી ભરતકામવાળું ચામડાનું બાકીટ પહેરનારો, મૃતભાષા બોલનારો—એટલે કે પોતાના વિચારોને કબ્જમાં રહેવાની ફરજ પાડનારો, બળદ હાંકનારો, દાતરડાં સમ્પાદનારો, કાળા ઘઉં વાવણનારો, એની રોટી બનાવનારો, પ્રથમ લગ્નને અને પછી માતાને પૂજનારો, ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારો અને છતાં જંગલ વચ્ચે ભિભેલા કોઈ ગેંથી પાળીઆને પૂજનારો, ખેતરોનો મજૂર અને કિનારા પરનો માછીમાર, એના રાજાને ને એના ઉમરાવોને અને એના પાદરીઓને ચાહનારો, ગૂઢ બનીને વિચારો કરનારો, સુવિશાળ નિર્જન સમુદ્રતટે કેટલીકવાર કલાકો સુધી નિશ્ચલ પણે બેસી રહેનારો, સાગરના સંગીતનો કણ્ણાધેરો શ્રોતા.

આવો અંધ માનવી પ્રકાશને શી રીતે આવકારી શકે ?

ખ્રિસ્તીના ખેડૂતને એ વસ્તુના આધાર હતો : એને રોટલો દેતું ખેતર, અને આશરો દેતું જંગલ.

ખ્રિસ્તીનાં જંગલો મોટાં શહેર સમાં હતાં. ઝાંખરા અને ઝાંખ-જાંની એ ભુલભુલામણી જોટલું ગુપ્ત, મૂંગું અને ભયાનક દુનિયામાં બીજું કંઈ નહિ હોય. એની મોટી મોટી ઝાડીઓમાં અચંચલતા અને શાંતિ વસતી હતી. મૃત્યુ સમી એકલતા એનામાં વ્યાપેલી હતી. પણ જો વીજળીના ઝબકારા સમા એક જ પ્રદારે એનાં તમામ વૃક્ષો કોઈ કાપી નાખે તો એની છાયા નીચેથી માનવીઓનું મોટું કટક નીકળી પડે. એ જંગલમાં ગોળ સાંકડી ફૂંધો હતી. એનાં મોઢાં પથ્થર અને ડાળખીઓથી ઢાંકી દેવામાં આવ્યાં હતાં. ફૂંધોનો અંદરનો ભાગ પ્રથમ સીધો ઊતરતો, પછી આડો લંબાતો, જમીન નીચેના કેડાઓમાં ફંટાતો અને અંધારી બપોલો સુધી જઈ પહોંચતો. એવી ભૂગર્ભની બપોલો ઇતિહાસકારોએ એક ઇજ્જતમાં અને બીજી ખ્રિસ્તીમાં ભાળી છે. ઇજ્જતની એ ગુફાઓમાં માનવીનાં શબ્દ હતાં, ખ્રિસ્તીમાં જીવતાં માનવી હતાં.

હિટનીમાંનું આ ભૂગર્ભ—જીવન અનાદિકાળથી ચાલતું આવ્યું છે. માનવીથી ભાગેલો માનવી ઇતિહાસના આરંભકાળથી ત્યાં લપાતો આવ્યો છે. વનપશુઓની ખોડ જેવી આ બખોલો જાડની નીચેનાં પોલાણોમાં બનાવવામાં આવી હતી. લોકકથાની કીડી અને ઇતિહાસના ઔરોવતો આ અંધારા પ્રદેશ ઉપર થઇને ચાલ્યાં ગયાં છે. સદીએ સદીએ નવા સિતમગરો જન્મ્યા—કાઠ રાજ, કાઠ ઉમરાવો. કાઠ વિદેશી લૂંટારા, કાઠ જલ્મિ ધર્મગુરુઓ. સૈકે સૈકે નવા જુલમો આ પ્રદેશની પ્રજા ઉપર ઊતર્યા. અને એ નિર્દય જુલમોટો નીચે કચડ તાં માનવીઓએ આ જાડીઓમાં અદ્રશ્ય બનવાના મનસૂઆ ધડ્યા. શિકારી કૂતરાઓથી ભાગતાં પ્રાણીની માફક એમણે પ્રથમ વનમાં આશરો લીધો અને પછી ભૂમિના પેટાળમાં. સિતમગરોને હાથે સમસ્ત રાષ્ટ્રસમૂદાયોની આવી પાપમાલી હંમેશા થતી આવી છે. એ હજાર વર્ષ દરમિયાન આક્રમણ, ઠંકરાતપણું, ધર્મઝૂલ, કરવેરા—એવા એવા અનેક સ્વરૂપે જુલમોએ આ ગરીબ બિચારા હિટનીને ચૂંથ્યું છે. એક સ્વરૂપે એનો અંત આવે ન આવે ત્યાં તો એ નવે સ્વરૂપે ઊભા થતા આવ્યા છે. ફ્રેંચ વિપ્લવનો પ્રકોપ જ્યારે લભૂકી ઊઠ્યો ત્યારે જંગલમાં બખોલો તૈયાર પડી હતી. આ ફરજિયાત અંધનમુક્તિથી હિટનીને સંતાપ થયો, અને એણે બંડ કયું. ગુલામને માટે આવી ભૂલ સ્વાભાવિક છે.

યુગયુગોથી બંડખોરોનાં સાથી બનેલાં હિટનીનાં જંગલોએ પોતાનો પાદ ફરી એકવાર લજવવા માંડ્યો. દરેક જંગલની ધરતી નીચે ચારે દિશામાં ફંટાતાં ભોંયરાં હતા, ગુફાઓ હતી, બખોલો હતી. એ પ્રત્યેક અંધારી બખોલ પાંચથી છ માણસોને આશરો આપી શકતી. એક જંગલમાં કાઠનો શ્વાસ સુદ્ધાં સંભળાતો નહોતો, જીવતા માનવીની એક પણ એંધાણી કળાતી નહોતી, છતાં એમાં છ હજાર માણસો એકત્ર થયેલાં હતાં. બીજા એક જંગલમાં કાળો કાગડો પણ દેખાતો નહોતો, છતાં એની અંદર આઠ હજાર બળવાખોરો

હાંડારાયા હતા. અને ખિટનીનાં મુખ્ય જંગલો તો આથી ય ઘણાં મોટાં હતાં.

અદસ્ય પક્ષટનો એમાં લપાઇને તૈયાર રહેતી; જંગલમાંથી પસાર થતા પ્રજાસત્તાકના સૈન્યની નીચે નીચે ભોંયરાં વાટે એ ફૂચ કરતી; એકાએક ધરતીનું પડ ચીરીને બહાર આવતી અને ફરી અંદર સમાઇ જતી; અગણિતની સંખ્યામાં ફેદી પડતી અને મન ફાવે ત્યારે અદસ્ય બનતી; પાણીના પૂરની માફક ધસી આવતી અને બીજી જ ઘડીએ નાના વંટોળિયાની માફક ચાલી જતી. એના સેનિકા યુદ્ધમાં રાક્ષસ જેવા હતા, પણ ભાગીને છુપાઈ જવામાં વેંતિયા જેવા કુશળ હતા.

આ બધાં જંગલો વચ્ચે ભોંયરાઓ વાટે સંપર્ક ચાલુ રહેતો. પુરાણા કિલ્લાઓ, ગામડાં અને ખેતરો—એ બધાની એક એવી જાળ ગૂંથાઈ ગઈ હતી કે પ્રજાસત્તાકનાં દળો એમાં અચૂકપણે સપડાઈ જતાં.

કેટલાંક જંગલોમાં તો આવા ભૂગર્ભનાં વસવાટસ્થાનો ઉપરાંત જમીન ઉપર બેઠા ઘાટના અનેક ઝૂંપડાં પણ બાંધવામાં આગ્યાં હતાં. સ્ત્રીઓ એ ઝૂંપડાંમાં રહેતી, પુરુષો ભોંયરામાં રહેતા. જમીનમાં દટાયેલા માનવીઓને બહારથી ખોરાક પહોંચાડવામાં આવતો, કેટલાક માણસો બુલાઈ જતા અને ભુખે મરી જતા; પણ એવું બદ-કિસ્મત તો ફૂંધનું મોઢું ન ઉઘાડી જાણનારા અબુધોને જ કાળે જેતું. સામાન્ય રીતે ફૂંધ ઉપરનાં ઢાંકણાં ડાખળાં અને ઘાસથી બનાવવામાં આવતાં. એની બનાવટમાં એવી કળા હતી કે બહારથી એ જરાય કળાય નહિ, છતાં અંદરથી એની ઉઘાડખીડ સરળતાપૂર્વક થઈ શકે. આવાં છૂપાં સ્થાનો ઘણી કાળજીથી ખોદવામાં આવતાં. એમાંથી નીકળેલી મારી નજીકની કોઈ તળાવડીમાં નાખી દેવાતી. એને તળિયે ઘાસ બિલાવવામાં આવતું. ત્યાં હવા ઉગસ, અન્ન અને

અમિનાં અભાવ હતો એટલા પૂરતી જ એમાં રહેનારા માનવીઓને અગવડ હતી.

એમની કબરમાંથી બહાર નીકળીને જીવતાં માનવીઓ વચ્ચે બહાર આવવું એ ભૂતવાસીઓ માટે ઘણું મુશ્કેલ હતું. કોઈક વાર તો એ કૂચ કર્યે જતા સૈન્યના કદમ વચ્ચે ફટી નીકળતા. એ જંગલોમાં બેવડાં છટકાં હતાં. ભૂરીઆઓ એમાં પ્રવેશ કરતાં ડરતા, અને ઘોળીઆઓ એમાંથી બહાર નીકળતાં અચકાતા.

ધીમે ધીમે આ ભૂગર્ભ જીવનથી માણસો કંટાળતા. રાતને વખતે, જોખમ વહેરીને પણ એ બહારની ખુશી હવામાં આવતા અને નાચવા માંડતા. તે સિવાય, સમય વિતાવવા માટે એ પ્રભુ-પ્રાર્થના કરતા અને માળા ફેરવ્યા કરતા. એમની પ્રયજ્ઞ ધર્મભાવના બંડખોર પાદરીઓના હાથમાં રમકડું બની ગઈ હતી. ખૂનખાર જંગ સાક્ષતો હોય આ ખેડૂતોનું કટક પ્રગ્નસત્તાકના અડા ઉપર તૂટી પડ્યું હોય, અને એવામાં 'કોઈ' 'કોસ' કે 'કોઈ' દેવળ એમની નજરે ચડતાં કે તરતજ સડૂ ધુર્ટાણુએ પડી જતા અને દુશ્મનની ગોળીઓના વરસાદ વચ્ચે એકાદી પ્રભુપ્રાર્થના કરી લેતા, માળા ફેરવી લેતા, અને પછી જેટલા જીવતા રહ્યા હોય તેટલા દુશ્મન સામે ધસી જતા. દોડતાં દોડતાં બધૂંકો ભરવી એ એમની ખાસિયત હતી. એમના આગેવાનો જે કાંઈ કહે તે બધું એ લાવિકો માની લેતા. ગળે દોરકું બાંધીને કોઈ રાત્રી કચેલા થોડા પાદરીઓને એમની સમક્ષ લાવવામાં આવના અને આગેવાનો કહેતા કે, 'જુઓ, ભૂરીઆઓએ આમને ગરદન મારેલા, પણ એ પાછા જીવતા થયા છે.' તે ઉપરાંત, આ ખેડૂતોમાં કોઈ કોઈનાર વીરધર્મની છાળો પણ ફૂટતી. પોતાના દેહના બે કટકા થઈ ગયા છતાં વાવટો પડતો ન મૂકનાર એક પ્રગ્નસત્તાકના ધ્વજ-ધારકનું એમણે બહુમાન કરેલું.

શરૂઆતમાં એ દુશ્મનની તોપોથી ડરતા. પણ પછીથી,

એ લાકડીઓ લઇને દોટ મૂકતા અને તોપો કબજે કરતા. દુશ્મનની તોપો વડે એ દુશ્મનને જ તગડતા. ગામડાના જે લોકો પ્રજ્ઞસત્તાકને પક્ષે લખેલા હતા તેમને એ ધિક્કારતા અને વધુ અનૂનપૂર્વક એમની કતલ કરતા. લડાઇ ઉપર એમને યોદ્ધાઓના જેટલો પ્યાર હતો, કતલ ઉપર ડાકુઓના જેટલો. એકપ્રસંગે પાંચ-પાંચ અઠવાડિયાં સુધી રોજના ત્રીસને હિસાબે એમણે પ્રજ્ઞસત્તાકવાદીઓને હારબંધ ઊભા રાખીને ગોળીએ ફંદીધેલા. એ હારની પાછળ જ એક ખાઈ ખોદેલી હતી. મડદાંની સાથે કેટલાક જીવતાં પણ એમાં પડતા. એમને પણ સહુની સાથે દફનાવવામાં આવતા. કેદ પકડાયેલા ભૂરીઆઓ માટે ખાસ પ્રકારની ખેદીઓ બનાવવામાં આવી હતી. એ કેદીઓને જાહેરમાં કતલ કરતી વખતે ખેડૂતો યુદ્ધ-લલકારોની કિકિયારી પાડતા. ત્રાસનો જવાબ ત્રાસથી અપાતો હતો.

વાંડીની વનસેનામાં એકસો ચોપન ફાળે હતી. એ સેના દુશ્મન મથકો ફરતો રીતસરનો ઘેરો ધાલતી. દસ-દસ હજારનું કટક ઘેરામાં પડાવ નાખતું. ગામ ઉપર ધગધગતા અગન-ગોળા વરસાવતું. એક વાર, એક જ દિવસમાં આ સેનાએ પ્રજ્ઞસત્તાકની ચૌદ લશ્કરી છાવણીઓનો નાશ કર્યો હતો. સોનામહેર કરતાં પણ એમને બંધૂકના કારતૂસની વધુ કિંમત હતી. ચાલુ લડાઈએ પોતાનો દારૂગોળો ખૂટતો તો એ એક માળા ફેરવીને પ્રજ્ઞસત્તાકની તોપો ઉપર ધસી જતા. એનો દારૂગોળો હાથ કરતા. દુશ્મન આવે છે એવી ખબર પડતાં જખમીઓને એ ઊભા મોલમાં સંતાડી આવતા અને અપાઝખી પૂરી થાય ત્યારે પાછા શોધી આવતા. એ કોઈ ગળુવેશ પહેરતા નહિ. એમનાં લુંગડાં ચીથરાં બનેલાં હતાં. ખેડૂતો અને ઉમરાવો પોતાને હાથ પડ્યું તે ચીથરું વીંટી લઇને નીકળી પડ્યા હતા. દરેક સફેદ કમરપટો બાંધેલો હતો. એમની વચ્ચે કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હતી. વખત આવ્યે એ પણ મોખરે રહીને લડતી, ખેડૂતોને દોરતી અને સામી છાતીએ ગોળીઓ ઝીલતી.

એમના નાયકો પણ સામાન્ય ખેડૂતો જેટલા જ અબૂધ હતા. કેટલાકને તો પોતાનું નામ લખતાં પણ નહોતું આવડતું. વળી એ નાયકોની અંદરોઅંદર વૈમનસ્ય હતું. એમની પાસે ઘોડેસ્વારો બહુ ઓછા હતા. પોતાના બે દીકરા હસતે મોઢે દઈ દેનારો ખેડૂત પણ ઘોડાની માગણી થાય ત્યાં ઠંડો પડી જતો. એમનાં શસ્ત્રોમાં વાંસડા, દંતાળ, દાતરડાં, બંધૂકા (જૂની અને નવી), છરીઓ, કડિયાળી ડાંગ અને લોઢાના સળીઆનો સમાવેશ થતો.

તીણી કિકિયારીઓ પાડતાં પાડતાં એ હલ્લો કરતા અને ચોપા-સથી—જંગલોમાંથી, ટેકરીઓ ઉપરથી ને ઝાડીઓમાંથી—એકાએક ધસી આવતા, મારફાડ અને ભાંગફેડ કરતા અને ભાગી છૂટતા. કોઈ પ્રગ્લસતાકવાદી શહેરમાંથી પસાર થતી વખતે એ સ્વાતંત્ર્ય-સ્તંભને કાપીને સળગાવી મૂકતા અને એ ખાક થઈ જાય ત્યાં સુધી તેની ફરતું કુંડાળું કરીને નાચતા. એમની બધી આદતો પિશાચી હતી. અણુચિંતબ્યા તૂટી પડવું એ એમનો અફર નિયમ હતો. માઇલોના માઇલો સુધી એક હરફ સુદ્ધાં ઉચ્ચાર્યા વિના એ કૂચ કથે જતા; ધાસનું એક તરણું પણ એ હલાવતા નહિ. સાંજ પડે, અને પ્રગ્લસતાકના કયા મથક ઉપર આવતી કાલે ઓચિંતો હલ્લો કરવાનો છે તે એમના નાયકો નક્કી કરે, ત્યારે એ ખેડૂતો બંધૂકમાં ગોળી ભરતા, પ્રભુપ્રાર્થના બબડી જતા, તલવારો ખુલ્લી કરતા અને લાંબી કતારે પડીને જંગલમાં ઉઘાડે પગે ચાલી નીકળતા—એક પણ અવાજ વિના, એક પણ શબ્દ વિના, શ્વાસના એક પણ ધબકારા વિના. અંધકાર વચ્ચેથી જાણે રાત્રી બિલાડાઓની ફોજ નીકળી પડી હોય એવું લાગતું.

પણ પેરિસની દિશામાં બહુ આગળ વધવું એ વાંડી માટે અશક્ય હતું. આંતરવિગ્રહ આક્રમણ કરીને પ્રદેશો જીતી નથી શકતો. વાંડીનું બળ વાંડીમાં જ, એના ધરઆંગણામાં જ હતું; ત્યાં એ અભેદ હતું, અવિજ્ઞેય હતું.

વાંડીનો બળવો આખરે નિષ્ફળ ગયો. બીજા કેટલાક બળવાઓ સફળ પણ થયા છે. દાખલા તરીકે સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના. પણ સ્વિટ્ઝર્લેન્ડના પહાડવાસીઓના બળવા અને વાંડીના વનવાસીઓના બળવા વચ્ચે એક તફાવત છે: એક આદર્શને ખાતર લે છે, બીજો લે છે પૂર્વગ્રહને કાળે. એક બ્યોમમાં જાડે છે, બીજો ભૂમિ પર ધસડાય છે. એક સમરત માનવજાત કાળે લે છે, બીજો પોતાના એકાંતવાસ માટે લે છે. એક સુખિત માગે છે, બીજો અલગપણું માગે છે. એક જિલ્લાનું રક્ષણ કરે છે, બીજો ગામડાનું. એકને કરાડો પાર કરવાની છે, બીજાને કાદવ-કીચડમાંથી પસાર થવાનું હોય છે. એક જળધોધ અને બળબળતાં ઝરણાં વચ્ચે મલાલે છે, બીજો મહારાગના નિવાસ સમા અંધિયાર ખામોચિયામાં વિહરે છે. એકનું મરતક નીલ ગગનમાં છે, બીજાનું જાડના જૂંડમાં. એક શિખરે ચઢીને જોભો છે, બીજો તળેટીના અંધારામાં.

માણસ ટોચ ઉપરથી જે શીખે છે અને સપાટ મેદાનમાંથી જે શીખે છે એ બેમાં ફેર છે. પર્વત છે દૂગ સમો, જંગલ છે લપાછને છાપો મારવા માટેનું સ્થાન. એક પરાક્રમની પ્રેરણા આપે છે, બીજું કપટ શીખવે છે.

ક્ષિતિજ વિશાળ હોય ત્યારે એ માનવીમાં વિશાળ ભાવના પ્રગટાવે છે. સાંકડી ક્ષિતિજ સાંકડા, એકતરફી વિચારો જન્માવે છે. વિશાળ હૈયાના આત્માને એ સંકુચિત બનાવે છે.

સંકુચિત ભાવના વિશાળ ભાવનાને ધિક્કારતી હોય છે. માનવ-પ્રગતિનું એ જ મહાયુદ્ધ છે.

પાડોશ—અને સ્વદેશ: વાંડીના આખા બંડનો સરવાળો આ બે શબ્દોમાં આવી જાય છે. સંકુચિત ભાવના અને વ્યાપક ભાવના વચ્ચેનો, ખેડૂત અને વતનપ્રેમી વચ્ચેનો એમાં કસક હતો.

શ્વિટ્ઝરી ધણું પુરાણું બળવાખોર છે. છેલ્લાં બે હજાર વર્ષ દર-

મિયાન એણે જ્યારે જ્યારે, બંડ કયું, ત્યારે સાચ એને પક્ષે હતું; પણ આ છેલ્લા બળવા વખતે એને પક્ષે જઈ હતું. અંતરને તળિયેથી તો એ જેમ પ્રજાસત્તાકનું વિરોધી હતું તેમ રાજાશાહીનું પણ વિરોધી જ હતું; પ્રજાકીય વહીવટદારોનું અને રાજાશાહી ઉમરાવોનું એ એક સરખું વિરોધી હતું. એનું યુદ્ધ હમેશા સ્થાનિક ભાવના અને વ્યાપક ભાવના વચ્ચેનું જ હતું.

એ પુરાણો પ્રદેશ આમેઝિયા સમાન હતો. એનાં બંધિયાર પાણીથી વહેને બનવું સહ્યું જતું નહોતું. પવનની લહેરો એનામાં નવપ્રાણ પૂરવાને બદલે એને અકળાવતી હતી.

જ્યારે જ્યારે પેરિસમાં કાંઈ નવી હીલચાલ થઈ છે—પછી એ હીલચાલ રાજ્યએ કરી હોય કે પ્રજાસત્તાકે, એનાથી એકદમ શાસનને લાભ થતો હોય કે સ્વતંત્રતાને—ત્યારે ત્યારે, માત્ર એની નવીનતાને કારણે જ ઐટનીનાં પોંઝાળિયાં એની સામે લાભ થઈ જતાં આવ્યાં છે: ‘અમે જેમ છીએ તેમ અમને રહેવા દો. તમારે અમારી શી પંચાત છે?’ એના ખેડૂત દંતાળ ને બંધૂક ઉઠાવે છે. માણસના તમામ પ્રયત્નો, નવા નવા કાયદાઓ, નૂતન શિક્ષણકાર્ય જ્ઞાન-મથો અને વિચારધારાઓ, માણસની અંદરનું સર્વશ્રેષ્ઠ તત્વ, એની ભગ્યતા, એ બધું ત્યાં નિષ્ફળ નીવડે છે.

કેવો ભયાનક અંધાપો !

વાંડીનો બળવો એ એક કારમી અણસમજણનું પરિણામ હતું. કોઈ મહાયુદ્ધ સમો એ અમાપ હતો. તવારીખમાં એ માત્ર એક શબ્દ મૂકી જવાનો હતો—વાંડી: તેજસ્વી અને છતા અંધારધેરો શબ્દ. એમાં કોઈ જાતની ગણતરી નહોતી, બૂહરચના નહોતી, ચાલ્યાજી નહોતી, યોજના નહોતી, એનું કોઈ ધ્યેય નહોતું, એનો કોઈ નાયક નહોતો, નહોતી એને કોઈ જવાબદારી. અર્થહીનતાની એ અવધિ હતી. એણે પ્રકાશ આડા તિમિરના મોરચા બાંધ્યા હતા.

ઇન્સાફ, સત્ય, અને સ્વાધીનતા સામે અજ્ઞાનતાએ લાંબો જંગ માંડયો હતો—મૂર્ખાઈભર્યો અને છતાં ભગ્ય એ જંગ હતો. આઠ વર્ષ સુધી એણે ત્રાસનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, ચૌદ બિલ્લાઓને ખેદાનમેદાન કરી નાખ્યા હતા. ખેતરોમાં ઊભા મોલનો નાશ કર્યો હતો, ગામડાં બાળી મૂક્યાં હતાં, શહેરોને ખંડિયેર બનાવ્યાં હતાં, ધરબાર જમીનદોસ્ત કર્યાં હતાં, સ્ત્રી અને બાળકની કતલ ચલાવી હતી. ધાસનાં છત્તમાં એણે મશાલ મૂકી હતી, છાતીમાં છૂરી ચલાવી હતી, પિતૃહત્યાની કોશિશ કરી હતી.

એણે ઊભા કરેલી પરિસ્થિતિમાં ખિટનીના અંધકારને ચોપાસથી ભેદ્ય વિના છૂટકો નહોતો, એની ઝાડીઓને ચારે દિશામાંથી તેજ બાણ વડે વીંધ્યા વિના છૂટકો નહોતો. વાંડીએ એ રીતે પ્રગતિની સેવા કરી. વિનાશમાં પણ ઉપયોગિતાનો અંશ સમાયો હતો.

અકરણુ ચોવીસમું

કાકો અને ભત્રીજો

૧૯૯૩ની સાલમાં આંતરવિગ્રહને કારણે, ખિટનીમાં રસ્તાઓ જેવું કાંઈ રહ્યું નહોતું.

જુલાઈ મહિનાનો એક દિવસ આથમી રહ્યો હતો. ત્યારે, પેરિસની દિશામાંથી આવતા ઘોડેસ્વારે એક ગામની વીંશી પાસે લગામ ખેંચી ને અશ્વ થંભાવ્યો. દિવસ આખાના ઉકળાટ પછી હવે કાંઈક વા આવતો હતો.

મુસાફરે પહેરેલો મોટો એક જમો ઘોડાની પીઠ ઉપર ઢળકતો હતો. પહોળી દીવાલના એના ટોપા ઉપર ત્રિરંગી બિલ્લો હતો. ઝાડીઓ અને ગોળીઆરોવાળા આ પ્રદેશમાં આમ ફરવું એ જેવાતેવાનું કામ નહોતું, કારણ કે આવા બિલ્લાઓ ત્યાં બંધૂકનાં અચૂક નિશાનો બન્યા હતા. મુસાફરનો જમો ખભા પાછળ ફગાવેલો હોવાથી એના હાથ ખુલ્લા હતા. જમો નીચેનો એનો ત્રિરંગી કમરબંધ, અને એમાં ખોસેલી બે પિસ્તોલો, દેખાતાં હતાં. નીચે એક તલવાર લટકતી હતી.

ઘોડાના ડાબાના અવાજે વીંશીનાં કમાડ ઊઘડ્યાં. હાથમાં દીવો લઈને વીંશીવાળો બહાર આવ્યો. સંધ્યાકાળ હતો. રસ્તા ઉપર ઉજ્જસ હતો, પણ ઘરમાં અંધારું ફેલાઈ ચૂક્યું હતું. યજમાનની નજર બિલ્લા ઉપર પડી. ‘નાગરિક,’ એ બોલ્યો; ‘અહીં રાત રોકાશે ને?’

‘ના.’

‘ત્યારે તમે ક્યાં જાવ છો?’

‘દોલ ભણી.’

‘તો તો પછી તમે જ્યાંથી આવ્યા ત્યાં જ પાછા ફરજો, અથવા અહીં રોકાજો.’

‘કેમ ?’

‘કેમ કે દોલમાં તો ધિંગાણું જમ્યું છે.’

‘ઓહો !’ ઘોડેસ્વાર બોલ્યો. પછી એણે ઉમેયું : ‘ઘોડાને થોડું જોગાણુ દેજો તો !’

વીશીવાળો જમને એક બકડિયું ભરી આવ્યો. ‘ઘોડાનું ચોકડું એણે ઉતારી લીધું અને ઘોડો નસકોરાંના અવાજો કરતો કરતો ખાવા માંડ્યો.

સંવાદ આગળ ચાલ્યો—

‘નાગરિક, આ ઘોડો કોઈની પાસેથી પડાવી લીધેલો છે ?’

‘ના.’

‘ત્યારે તમારો છે ?’

‘હા. મેં એના દામ ચૂકવ્યાં છે.’

‘તમે ક્યાંથી આવો છો ?’

‘પેરિસથી.’

‘આજ આખો દી’ ઘોડો હાંક્યો છે ?’

‘પરોઢીએથી.’

‘અને કાને પણ ?’

‘પરમ દિવસે પણ.’

‘ત્યારે તો માઈ કહ્યું માનો, નાગરિક. અહીં આરામ લ્યો. તમને થાક લાગ્યો હશે. ઘોડો પણ થાક્યો છે.’

‘ઘોડાને થાકવાનો અધિકાર છે, માણસને નથી.’

વીશીવાળાએ મુસાફરને નિરખી નિરખીને જોયોઃ એની શાંત, ગંભીર, કરડી મુખમુદ્રા શ્વેત વાળમાં મઢાયેલી હતી. પછી એણે રસ્તા ઉપર આંખ ફેરવી. નજર પહોંચે ત્યાં સુધી એ નિર્જન દેખાતો હતો. એણે પૂછ્યુંઃ ‘આવા વખતમાં તમે એકલા ગામનજ્ કરો છો?’

‘મારી સાથે વેળાવિયાં છે,’ જવાબ આવ્યો.

‘ક્યાં છે?’

‘મારી તલવાર ને પિસ્તોલો.’

પાણીની એક બાલ્કની લાતીને વીશીવાળાએ ઘોડા સામે ધરી. ઘોડો પાણી પીતો હતો તે દરમિયાન ફરીને એણે મુસાફરને નિહાળ્યો, અને એ મનમાં બોલ્યોઃ ‘ગમે તેમ હો, લાગે છે કાઈ ધર્મગુરૂ.’

ઘોડેસ્વારે વાત આગળ ચલાવીઃ ‘તમે શું એમ કહો છો કે દોલમાં લડાઈ મંડાણી છે?’

‘હા. હવે તો શરૂ થઈ ગઈ હશે જ.’

‘કાણુ કાણુ લડે છે?’

‘એક ઉમરાવ સામે બીજો ઉમરાવ.’

‘શું કહ્યું?’

‘મેં કીધું કે પ્રગ્નસત્તાકવાળો એક ઉમરાવ રાખના પક્ષના બીજા ઉમરાવ સાથે લડે છે.’

‘એમ?’

‘હા, અને ખુબી તો એ છે કે પાછા એ બેય સગા થાય છે.’

ઘોડેસ્વારે વાત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા માંડી. વીશીવાળાએ આગળ ચલાવ્યુંઃ ‘એક છે જુવાન ને બીજો બુઢો. ભત્રીજે કાકા સામે લડાઈમાં જીત્યો છે. કાકો રાજભક્ત છે, ભત્રીજો ફેશપ્રેમી છે. કાકાના હાથ નીચે ધોળીઆઓ છે, ભત્રીજો છે ભૂરીઆનો આગેવાન.

અરે, બેમાંથી એકેય નમતું તોળે એવા નથી હો! જીવસટોસટનો જંગ છે આ તો!'

‘એટલું બધું?’

‘હા, નાગરિક. ઊઝા રહેજો. એકબીજા માટે એમને કેવી ઠારક છે એ હું તમને દેખાડું. જુઓ આ પતાકડું! બુઢ્ઢાએ ધરેધરે અને ઝાડવે ઝાડવે આવાં પતાકડાં ચોડાગ્યાં છે. મારે બારણે ય કોઈ એ ચોડી ગયું છે.’

એમ કહીને વીશીવાળાએ એક કમાડ ઉપર ચોડેલા સફેદ ચોરસ પતાકડા સામે દીવો ધર્યો. મોટા અક્ષરોમાં લખેલું એનું લખાણ મુસાફર ઘોડાની પીઠ પરથી વાંચી શક્યો:

‘લાન્તેતાકના ઠાકોર સાહેબ આથી એમના ભત્રીજા ઉમરાવ ગોવેનને જાણ કરે છે કે જો નશીબજોગે ઠાકોર સાહેબ એને કેદ પકડશે તો એને માનપૂર્વક ગાળીએ દેવામાં આવશે.’

‘અને,’ વીશીવાળાએ ઉમેર્યું, ‘આ રહ્યો એનો જવાબ.’

બીજા કમાડ પાસે જઈને એની ઉપરના બીજા એક પતાકડા સામે એણે દીવો ધર્યો. મુસાફરે વાંચ્યું:

‘ગોવેન લાન્તેતાકને ચેતવે છે કે જો એ પકડાશે તો એને ઠાર મારવામાં આવશે.’

‘હજી તો કાલ જ,’ વીશીવાળો બોલ્યો, ‘આ પહેલું પતાકડું અહીં કોઈ ચોડી ગયેલું. અને આજ સવારે જ બીજું ચોડાઈ ગયું. જવાબ માટે વાટ જોવી પડે તેમ નથી.’

જાણે પોતાની જાત સાથે વાત કરતો હોય તેવા હજવા સાદે મુસાફરે આ શબ્દો ગળ્યગણ્યો—વીશીવાળાને કાતે એ પડ્યા, પણ સમજવા નહિ—

‘હા, આ લડાઈ દેશ આખામાં ફેલાઈ ગઈ છે, એટલું જ

નહિ, કુટુંબોમાં પણ એ પ્રસરી ગઇ છે. એ જૈરતું છે, એ જ બરોબર છે. લોકશક્તિની પુનઃસ્થાપનાનાં આવાં મૂલ્ય ચૂકવવાં જ જોઇએ.

મુસાફરે પોતાનો પંજો ટોપાને અડાડીને બીજા પતાકડાને સલામ કરી. એની આંખો હજી ત્યાંથી ખસતી નહોતી.

વીંશીવાળાએ પોતાની વાત ચાલુ રાખી; ‘ત્યારે નાગરિક, હવે તમને આખી વાત સમજાય છે ને? મોટાં મોટાં નગરોમાં અને શહેરોમાં આપણે સૌ ક્રાંતિને પક્ષે છીએ. પણ ગામડાના લોકો એની વિરુદ્ધમાં છે. શહેરીઓ અને ખેડૂતો વચ્ચેની આ લડાઇ છે. તેઓ આપણને બખૂચકો ગણે છે. આપણે એમને અબુધો કહીએ છીએ. ઉમરાવો અને ધર્મગુરુઓ એમને પક્ષે છે.’

‘બધાજ નહિ,’ ઘોડેસ્વાર વચમાં પડ્યો.

‘ના, બધા તો નહિ જ. આપણી નજર સામે જ એક ઠાકોર બીજા ઠાકોર સાથે લડી રહ્યો છે.’ અને પછી મનમાં જ એણે ઉમેર્યું: ‘અને મને ખાતરી છે, કે હું જેની સાથે વાત કરું છું એ પણ કોઈ ધર્મગુરુ જ છે.’

ઘોડેસ્વારે પૂછ્યું: ‘અને બેમાંથી અત્યારે કોનો હાથ ઉપર છે?’

‘આજ સુધી તો બુઢ્ઢાનો રહ્યો છે. પણ એનું કામ કપરું છે. બુઢ્ઢો ભારે આકરો માણસ છે. બન્ને ગોવેન ફૂળના અમીરો છે. એક જ ઝાડની બે ડાળ : એક મોટી ને બીજી નાની. આજ એ બે બાઝે છે. ઝાડવામાં એવું નથી બનતું, પણ માણસમાં બને છે. લાન્ટેનાકતો આ ઠાકોર ચિટનીમાં બહુ બળિયો મનાય છે. ત્યાંના ખેડૂતો એને રાજા ગણે છે. એણે કાંઈ પગ મૂક્યો તે જ દિવસે આઠ હજાર માણસ એની પડખે ચડી ગયા. એક અઠવાડિયામાં તો ત્રણસો પાદર જાગી ઊઠ્યાં. જો એને કિનારા ઉપર ઊભા રહેવાની જગ્યા મળી હોત તો તો અંગ્રેજોએ અહીં ફોજ ઉતારી હોત. પણ સદ્-લાગ્યે આ ગોવેન, બુઢ્ઢાનો જ લાત્રીજો, અહીં હાજર હતો. પ્રજા-

સત્તાકની એક ફેજનો એ સેનાપતિ છે. પોતાના કાકાને સાંપટમાં લઇ લીધો છે. વળી, ભોગળેગે એવું બન્યું કે, આ લાન્ટેનાકે આવીને કેદીઓની કનલ કરાવા માંડી એમાં બે બાઇને પણ એણે ગોળીએ દેવરાવી. એમાંની એકનાં ત્રણ છોકરાંને પેરિસની એક પલટને દત્તક લીધેલાં. એને બધા લાલ ટોપીની પલટન કહે છે. એ પલટનમાં હવે ઝાઝા જણ જીવતા નથી રહ્યા. પણ છે એટલા મરણિયા થઈ ગયા છે. સેનાપતિ ગોવેનની ફેજમાં એ ભળી ગયા છે. એમની સામે કોઈ ટકી શકતું નથી. બાઇઓનું અને પેલાં છોકરાંનું એને વેર વાળવું છે. બુઢાએ એ બચાણાંનું શું કર્યું એ કોઈને ખબર નથી. એથી તો પેરિસવાળા બરકંદાએ ધુંવાધુવા થઈ ગયા છે. આ છોકરાં ને લડાઈમાં આમ ન સંડોવાઈ ગયા હોત ને—તો લડાઈના રંગ આવો ન હોત. ઉમરાવ છે તો મગ્નનો ને બહાદુરિયો જીવાન, પણ બુઢિયો ભારે કરડો ઠાંકાર છે.’ પછી, વાતમાંથી ધધો માંભરા આવ્યો હોય તેમ એણે પૂછ્યું, ‘નાગરિક, તમે શું વાળ કરશો?’

‘મારી પાસે થોડું ભાતું છે; પણ દોલમાં શું થઈ રહ્યું છે તે તો તમે મને કહેતા નથી.’

‘દોલમાં બાબત આમ બની છે: કિનારા પરની ચોકિયાતી ફેજ ગોવેનના હાથ નીચે છે. લાન્ટેનાકનો ધરાદો એ આખા પ્રદેશમાં બંડ જગાવીને અંગ્રેજોને માટે કિનારા સલામત બનાવવાનો હતો. તે પછી વીસ હજાર અંગ્રેજો અને બે લાખ ખેડૂતોની સેના લઇને એને આગળ વધવું હતું. પણ ગોવેને એની આ યોજના તોડી પાડી છે. કિનારા ઉપર એણે પોતાનો કબજો મજબૂત કર્યો છે. અને લાન્ટેનાકને એ અંદરના ભાગમાં ધકેલી રહ્યો છે. આથી અંગ્રેજો તો દરિયામાં જ રહી ગયા છે. ગોવેનનો ધરાદો લાન્ટેનાકને ડ્રુજેર્સના વનમાં ધકેલી દઇને ઘેરી લેવાનો છે. કાલ સુધી તો એના પાસા પોઆર પડતા હતા. ગોવેન એની ફેજને લઇને અહીં આવ્યો હતો. પણ એકાએક ચતુર બુઢો નવી ચાલ

રમી ગયો. એણે દોલ ભણી કૂચ કરી. જે દોલ એને હાથ પડે અને દોલના કુંગર ઉપર એ તોપો માંડી દે તો પછી અંગ્રેજોને ઊતરવા માટે કિનારાનો એક ભાગ એ સલામત બનાવી શકે. તો તો પછી બાજી ખલાસ થઈ સમજવી. એટલેજ, એક મિનિટ પણ ગુમાવવી પોસાય તેમ ન હોવાથી, ગોવેને પોતાની બુદ્ધિ વાપરી, કાઠની સલાક લીધી નહિ, કાઠના ફરમાનની રાહ જોઈ નહિ અને ઘોડો પલાણ્યો, ફેજ સાબરી કરી અને ઉઘાડી તલવારે ધસારો કર્યો. એક બાજુ લાન્તેનાક દોલ ઉપર તૂટી પડ્યો, અને બીજી બાજુ ગોવેન લાન્તેનાક ઉપર તૂટી પડ્યો. દોલમાં જ બ્રિટનીનાં આ બે માથાં સામસામાં અફળાશે. અત્યારે તો ખરાખરીનો જંગ જામ્યો હતો.’

‘અહીંથી દોલ પહોંચનાં કેટલી વાર થાય ?’

‘તોપખાનું ઢસડી જવું હોય તો ફાજને ત્રણ કલાક તો લાગે જ.’

કાન દબને સાંભળતો હોય તેમ મુસાફર બોલ્યો: ‘અને તો તોપના અવાજ સંભળાય છે.’

વીશીરાણાએ કાન માંડ્યા: ‘હા, નાગરિક, બંધૂકોની તડાફડી પણ સંભળાય છે. તમે અહીં જ રાતવાસો કરો. ત્યાં જવામાં કાંઈ માલ નથી.’

‘મારાથી રોકાવાય તેમ નથી. મારે જવું જ જોઈએ.’

‘તમે ભૂત કરો છો. તમારે શું કામ છે તે હું જાણતો નથી, પણ તમે બહુ મોટું જોખમ પહોંચી રહ્યા છો. એટલે, દુનિયામાં તમને સૈથી વહાલું એવું કાંઈક—’

‘હા, એ જ એમાં સંડોવાયેલું છે,’ ઘોડેસ્વારે કહ્યું.

‘તમારો દીકરો તો—’

‘હા, લગભગ એવું જ,’ ઘોડેસ્વાર બોલ્યો.

વીશીરાણાએ માથું ઊંચું કરીને જોયું, અને પછી પોતાની

જાતને કહ્યું: ‘હજીય મને તો આ નાગરિક કોઈ ધર્મગુરુ જેવો લાગે છે.’
પછી થોડો વિચાર કરીને, ‘એમાં શું, ધર્મગુરુને ય છોકરાં
હોય એ તો !’

‘ઘોડાનું ચોકકું ચડાવી દેજો,’ મુસાફરે કહ્યું અને ઘોડાની ચંદીના
પૈસા ચૂકવ્યા.

બકડિયું અને બાલદી ભીંત પાસે મૂકી આવીને વીશીવાળો
બોલ્યો: ‘તમારે જવું જ છે તો પછી મારી આટલી સલાહ માનજો.
તમારે આગળ જ જવું છે તો પછી દોલમાં થકને ન જશો. અહીંથી
બે રસ્તા ફંટાય છે: એક છે દોલનો રસ્તો અને બીજો દોલની એક
બાજુથી તરીને આગળ જાય છે. આ શેરીને છોડી જ એ બે રસ્તા જુદા
પડે છે. ડાબો મારગ દોલના અને જમણો દરિયા બાજુનો. સાંભળો
નાગરિક, તમે દોલને રસ્તે જશો તો નાહક કતલમાં આવી જશો.
માટે જ કહ્યું છું કે ડાબે નહિ પણ જમણે મારગે જજો.’

‘ભલે,’ મુસાફર બોલ્યો.

એણે ઘોડાને એડી મારી. અંધકાર હવે સંપૂર્ણ બન્યો હતો.
ઘેરાતી રાતમાં એણે થોડો મારી મૂક્યો. આંખના પત્તકારામાં એ
વીશીવાળાની નજર વટાવી ગયો.

એ શેરીની છોડે પહોંચ્યો ત્યારે મુસાફરે બે મારગ જુદા પડતા
જોયા અને દૂરદૂરથી વીશીવાળાના સાદના પડવા એને સાંભળાયા:
‘જમણે મારગે જજો !’

એ ડાબે રસ્તે વળ્યો.

દોલ શહેર નથી, શેરી જેવું છે. પુરાણા કાળનો એક મોટો રસ્તો ત્યાં છે. જૂની ઇમારતોની કતાર એને બેય કાંઠે ઊભી છે. રસ્તો ઘણો પહોળો અને વાંકાચૂંકો છે. આ રસ્તામાંથી નહેરની માફક નીકળેલી ખીજ સંખ્યાબંધ ગલીઓમાં આખું શહેર સમાઈ જાય છે. શહેરને નથી દરવાજો કે નથી દીવાલ. શહેર દુસ્મનના ઘેરા સામે ટકી શકે તેમ નહોતું, પણ આ મુખ્ય રસ્તો ટક્કર ઝીલે તેવો હતો. દોલની સીમમાં જ દોલનો પહાડ હતો. રસ્તાની લગભગ અધવચ્ચે જૂની મારકીટ હતી.

વીંશીવાળાએ સાચું જ કહ્યું હતું. એના મોઢામાંથી એ શખ્દો નીકળતા હતા તે જ સમયે દોલમાં ઘેર સંગ્રામ મચી ગયો હતો. સવારના આવેલા ધોળીઆઓ અને સાંજના એમની ઉપર કટક લઈ આવેલા ભૂરીઆઓ વચ્ચેની લડાઈ શહેર ઉપર ઓચિંતાની આવી પડી હતી. ધોળીઆઓ છ હજાર હતા, ભૂરીઆઓ પંદરસો હતા. એમનું સંખ્યાબળ અસમાન હતું, પણ એમની મક્કમ રાષ-જવાલાઓ વચ્ચે સમાનતા હતી. વિચિત્રતા તો એ હતી કે પંદરસોએ છ હજાર ઉપર હુમલો કર્યો હતો.

એક બાજુ ટોળું હતું, બીજી બાજુ હતી દીવાલ જેવી કતાર. એક બાજુ હતા છ હજાર ખેડૂતો: એમનાં ચામડાનાં બકીટ ઉપર તાવીજો લટકતાં હતાં. એમના ગોળ ટોપા ઉપર સફેદ પટ્ટીનાં ફૂમકાં હતાં. એમનાં બાવડાં ઉપર ધાર્મિક છૂંદણાં હતાં, એમના પટ્ટામાં માળાઓ ભરાવેલી હતી, એમની પાસે તલવારો હતી તેના કરતાં ખંખાળીઓ વધારે હતી, એમની બંધૂકો સંગીન વિનાની હતી, તોપોને રાંદવે બાંધીને એ ખેંચતા હતા. એમની સાધનસામગ્રી કંગાલ હતી,

એમનામાં શિસ્તનો અભાવ હતો, શસ્ત્રોની અછત હતી; પણ એ જૂને ચઢેલા હતા. એમની સામે હતા પંદરસો સિપાહીઓ: એમણે ત્રિકાશ્વી ટોપીઓ પહેરી હતી, ત્રાંખાની મૂઠવાળી એમની તલવારો હતી, એમની બંધૂકોની ટોચે લાંબા સંગીનો ચમકતા હતાં. એ સિપાહીઓ તાલીમબદ્ધ અને કુશળ હતા, શાંત છતાં ખૂનખાર જંગ ખેંચી બાણતારા હતા. એ પણ સ્વયંસેવકો હતા એ પણ ચીથરેલાલ અને ઉધાડે પગે હતાં, પણ પોતાના દેશને ખાતર એ સ્વયંસેવકો બનેલા હતા. રાજપક્ષ અને ક્રાંતિપક્ષ, બન્નેનો આત્મા એમના આગેવાનોમાં હતો; રાજપક્ષવાળાનો આગેવાન વૃદ્ધ હતો: પ્રગ્નસત્તાક-વાળાઓનો યુવાન હતો; એક બાબુ જ્ઞાતેનાક, સામી બાબુ ગોવેન.

વિધવને કારણે જે આદર્શવાદી યુવાનો આગળ આવ્યા તેમાંનો એક ગોવેન હતો. ત્રીસ વર્ષની એની કાયામાં અસીમ તાકાત ભરી હતી; પયગમ્બર જેવી એની આંખો હતી; બાળકના જેવું સદા મરકતું એવું મુખકું હતું. તમાકુ કે દારૂને એ અડતો નહિ. આખા યુદ્ધ દરમિયાન એણે પોતાની સાથે એક નાબુક પેટી રાખી હતી એની અંદરનાં સાધનો વડે એ પોતાના નખ, દાંત અને કાળા સુંવાળા વાળની માવજત કરતો. ફોજે પડાય નાખ્યો હોય ત્યારે એ પોતે જ એના લશ્કરી કોટમાંથી ધૂળ ઝાપડતો. ઝપાઝપામાં એ હમેશા મોખરે રહેતો છતાં કદી જખમી બન્યો નહોતો. એનો મધુર કંઠ સેનાપતિ માટે જરૂરી એવો સત્તાવાહી સૂર પણ કાઢી શકતો. વા, વરસાદ કે બરફ વગ્ને પણ પોતાનો દેહ જમમાં લપેટીને અને પોતાના અમીરી મસ્તકને પત્થરનું ઓશીકું કરાવીને એ જમીન ઉપર જ સૂતો અને પોતાની નીચેના સૈનિકો માટે દાખલો બેસારતો. એનો અંતરાત્મા શરવીર અને નિર્દોષ હતો. એ હાથમાં તલવાર લેતો ત્યારે એનામાં કોઈ દૈવી શક્તિ પ્રવેશી હોય તેવું લાગતું. યુદ્ધમાં રણચંડી પાણું ધારણ કરી લે એવું એક જાતનું સોહામણું નારીત એના ચહેરા ઉપર શોભતું હતું.

એ બધા ઉપરાંત એ વિચારક હતો અને ફિલસૂફ હતો—કાંઈ જીવાન અવધૂત હતો. .

ફ્રેંચ ક્રાંતિના પ્રયંત્ર ધડનરમાં આ યુવાન ઝડપભેર આગેવાનપદે પહોંચી ગયો હતો. એની હાથ નીચેની ફ્રેન્ચની રચના એણે પોતે જ કરી હતી અને એને એક સંપૂર્ણ સેનાનું સ્વરૂપ આપ્યું હતું. એની ફ્રેન્ચમાં પાયદળ હતું અને ઘોડેસ્વારો પણ હતા. તે ઉપરાંત એની પાસે ત્રણ તોપો હતી.

લાન્તેનાક પણ નખશીખ ચોદ્યો હતો. એનામાં સાવચેતી હતી અને નિર્ભયતા પણ હતી. જીવાનોના કરતાં વૃદ્ધ ચોદ્યાએનો નિર્ધાર વધુ ઠંડો, વધુ અફર હોય છે કારણ કે જીવનપ્રભાતની ઉખાટી એ ઘણા દૂર પડ્યા હોય છે; એમનામાં સાદસ વધારે હોય છે કારણ કે એ મૃત્યુની સમીપ હોય છે. એમને ગુમાવવાનું શું હોય છે ? લગભગ કાંઈ જ નહિ. એને કારણે જ લાન્તેનાકની હીલચાલમાં નિર્ભયતા અને હુશિયારીનું મિશ્રણ હતું. પણ વૃદ્ધ અને જીવાન વચ્ચેના આ લાથોહાથના અને જનૂલી સંગ્રામમાં લગભગ દરેક પ્રસંગે ગોવેન કાંઈક હાંસલ કરી શકતો. એમાં બીજું કાંઈ નહિ પણ એનું ભાગ્યબળ જ કામ કરી રહ્યું હતું. ખુશકિસ્મત સદા યુવાનને જ વરે છે. વિજયશ્રી પણ એક યુવતી જ છે. લાન્તેનાકને ગોવેન ઉપર એ કારણે બહુ ચીડ ચડતી હતી. એક તો એ કે ગોવેન એની સામે લડતો હતો, અને બીજું ગોવેન એના જ કુળનો હતો. આ ગોવેન પ્રજાસત્તાકવાદી બની ગયો ! એના મનમાં એ શું સમજતો હશે ? તોફાની ફૂતો ! એનો પોતાનો વારસ—કારણ કે ઠંકોરને કાંઈ સંતાન નહોતું—‘હાય.’ કાકો દાંત પીસતો, ‘જો મારા હાથમાં આવે તો એને હું ફૂરાને મોતે મારું.’

લાન્તેનાકને કારણે પ્રજાસત્તાક ચિંતાતૂર બન્યું હતું તેમાં કાંઈ ખોટું નહોતું. એણે કિનારે પગ મૂક્યો તે પછી જાણે એક ધરતીકંપ

થયો હતો. વાંડીના બાંડખેરો વચ્ચે એનું નામ વગડાના દવની માફક ફરી વળ્યું. એ આખા સમૂહનું એ મધ્યબિંદુ બની ગયો. એ જાતના બળવામાં આગેવાનો એકબીજાની ધર્ષા કરતા હોય અને દરેક પક્ષ એકબીજાનો હરીફ બનતો હોય ત્યારે કાંઈ વરિષ્ઠ વ્યક્તિનું આગમન એ વેરવિખેર હરીફાને એકત્ર કરતું હોય છે. વનમાંના લગભગ તમામ આગેવાનો લાન્તેનાકને જઈ મળ્યા હતા. દૂર હોય કે નજીક, સહુ એનો ખોલ ઉઠાવતા. લાન્તેનાક ખેડૂતનો ઉપયોગ કરતો પણ આધાર તો સૈનિકો ઉપર જ રાખવાનો એનો ધરિદો હતો. એની વ્યૂહરચનામાં ટોળાંનું અને પક્ષટોળાંનું નિરનિરાળું રથાન હતું. ઓચિંતાના છાપા મારવા માટે, હુમલા કરવા માટે, ઝપાટાબંધ એકત્ર થઈને એટલી જ ઝડપભેર વિખરાઈ જવા માટે આ ગ્રામસેનાઓ ઉપયોગી હતી. પણ એમનામાં નક્કરપણાનું તત્ત્વ ખૂટતું હતું એમ એને લાગ્યા કરતું હતું એ ગ્રામસેના ખોખામાંના પાણી જેવી હતી. જંગલની આ પિશાચી સેના સાથે એને તાલીમબદ્ધ અને કસાયેલા સૈનિકો જોડવા હતા. એની એ યોજના જે ખર આવી હોત તો વાંડી અવિન્યેય બની ગયું હોત.

પણ આવા તાલીમબદ્ધ સૈનિકો કાઢવા ક્યાંથી? એવા સિપાહીઓની પક્ષટનો ક્યાં હતી? આવું તૈયાર લશ્કર ક્યાં શોધવું? ઈંગ્લેંડમાં. એટલેજ લાન્તેનાકે અંગ્રેજોને ફ્રાંસને કાઢે ઉતારવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. એટલે જ દોલને રક્ષણવિહોણું ભાળીને એણે ત્યાં ફાળ ભરી હતી. દોલ જીતે તો દોલનો પહાડ એના હાથમાં પડે, અને પહાડ હાથ આવે તો કિનારા ઉપર એનું વર્ચસ્વ જામે તેમ હતું. દોલની પસદગી એણે ધણી સારી કરી હતી.

આ નિર્ણયાત્મક પગલું ભરવા માટે એ પોતાની સાથે છ હજાર ચુનંદા લડવૈયા અને હતી તેટલી બધી તોપો—સોળ રતલી ગોળા વાળી દસ, પાંચ રતલી ગોળાવાળી એક અને ચાર રતલીની એક—લાવ્યો હતો. કેમેય કરીને એ તોપો પહાડની ટોચે ગોઠવાઈ જાય તો પછી

બસ, ફત્તેહ હાથવેંતમાં આવી પહોંચી હતી. એની પાસે છ હજાર માણસો હતા. દોલની એક આબુના પ્રદેશમાં ગોવેન અને એના પંદરસો સૈનિકો હતા; બીજી દિશામાં લેશેલ્લ નામનો પ્રજ્ઞતાકનો બીજો એક સેનાપતિ પચીસ હજારની ફોજ સાથે ફરતો હતો. પણ દોલથી એ પાંત્રીસેક ગાઉ વેગળો હતો. એટલે લાન્ટેનાકને સફળતા માટે પૂરો વિશ્વાસ હતો : લેશેલ્લ પાસે મોટી સંખ્યા હતી, પણ એને કાપવાનું અંતર પણ મોટું હતું; ગોવેન નજીક હતો પણ એની પાસે સંખ્યા નાની હતી.

આ રીતે લાન્ટેનાકે સંપૂર્ણ સલામતીની ખાતરી સાથે દોલમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. એનું આગમન અણધાર્યું અને કરડાકીભર્યું હતું. એની કરડાઈનો કીર્તિ ચોપાસ પ્રસરી ચૂકી હતી. લોકો જાણતા હતા કે એનામાં દયાનો છાંટો પણ નહોતો. એટલે એની સામે થવાનો પ્રયત્ન સરખો કોષ્ટકે ન કર્યો. ભયભીત પ્રજા ઘરનાં બારણું બંધ કરીને અંદર બેસી ગઈ. છ હજાર વાંડીવારીઓના ટોળાંએ શહેરમાં જેમ ફાવે તેમ ધામા નાખ્યા શહેરમાં જાણે કોઈ મેળાની મેદની ફરતી હોય તેવું લાગતું. કોઈના કાંઈ નિશ્ચિત પડાવો નહોતા. જેને જ્યાં ફાવ્યું ત્યાં પડ્યા; પથરા માંડીને ચૂલા સળગાવ્યા. કોઈ દેવળમાં ગયા અને બંધૂકો આબુએ મૂકીને એમણે હાથમાં માળા લીધી. કેટલાક તો પચી-ઓને લઈને લાન્ટેનાક ઉભાવળે દોલ પહોંચી તપાસ કરવા ગયો. પોતાની પાછળ એ ઇમાનસ નામના માણસને કામચલાઉ સેનાપતિ બનાવતો ગયો.

આ ઇમાનસ ઇતિહાસમાં ઝાંખો લીસેટો મૂકતો ગયો છે. દેશ-ભક્તોની કતલ અને પોતાના અવર્ણનીય વિકરાળપણાને કારણે એણે નામના મેળવી હતી. વાંડીમાં જંગલીઓ ઘણા હતા પણ ઇમાનસ તો નરપિશાચ હતો. લડાઈ દરમિયાન એ અધોર શૌર્ય બતાવતો, લડાઈ બાદ એ અત્યાચારી બનતો. અનેક પ્રકારના સિતમોની ઝીણી-મોટી યોજનાઓ એના મગજમાં બદબહતી હતી. એનામાં વફાદારી.

હતી અને ગાંડપણુ પણુ હતું. એના નિર્ધારિતા રાક્ષસીપણાને કારણેજ એ બંધ લાગતો. કાઠએ ન કલ્પી હોય તેવી હેવાનિયતો એને મન સહજ હતી. એની ભયાનકતા ન વિસરાય તેવી હતી.

એની નિર્દયતામાં લાન્તેનાકના ઠાકોરને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી.

કૂરતામાં ઇમાનસ પારંગત હતો એ સાચું, પણ વ્યુદયનામાં એ એટલો કુશળ નહોતો. એટલેએને કામચલાઉ સેનાપતિપદ આપવામાં ઠાકોર કદાચ ભૂલ કરી બેઠા હશે. ઇમાનસ લડવૈયો હતો, પણ એનામાં સિપાહીગીરી નહોતી. શહેરનું રક્ષણ કરવા કરતાં કોઈ ટોળીનાં ગળાં કાપવાની આવડત એનામાં વધારે હતી.

સાંજ પહોં. પહાડની ટોચ ઉપર તોપો જે ઠવવાનું સ્થાન નક્કી કરીને લાન્તેનાક દોલ બણી પાછો ફરતો હતો, ત્યાં એણે એકાએક તોપની ગર્જના સંભળી. એણે નજર નાખી અને એને શહેરના મુખ્ય માર્ગમાંથી રાતો ધુમાડો ઊડતો દેખાયો. કોઠએ અણધારું આક્રમણ કહ્યું હતું, શહેરમાં જંગ જામ્યો હતો.

લાન્તેનાકને કદી કોઈ આશ્ચર્યચકિત કરી શક્યું નહોતું, પણ આ વખતે એ ઝિગ્મુઠ બની ગયો. આવા કોઈ બનાવની કલ્પના પણ એણે કરેલી નહોતી કોણુ આવ્યું હશે? ગોવેન તો નજ હોય એ દેખીતું હતું. પોતાનાથી ચારગણી સંખ્યાવાળી ફોજ ઉપર કોઠ હુમલો ન જ કરે. ત્યારે લેશેલ્લ? પણ આટલી લાંબી મજલ એ કાપી શકે ખરો? લેશેલ્લ—અસંભવિત. ગોવેન—અશક્ય.

લાન્તેનાકે ઘોડાં મારી મૂક્યાં. આગળ જતાં એને ભાગતાં લોકોનો ભેટો થયો. એણે એમને કારણ પૂછ્યું. પણ એ તો ભયથી જાન ગુમાવી બેઠાં હતાં. એટલી ચીસો એ પાડતાં ગયાં કે: ‘ભૂરીઆ! ભૂરીઆઓ!’ જ્યારે લાન્તેનાક આવી પહોંચ્યો ત્યારે પરિસ્થિતિ બગડી ચૂકી હતી.

વાત આમ બની હતી—

અકરણુ છબ્બીસનું

ખેડૂતો અને સિપાહીઓ

ઉમણું જ આપણે જોયું તેમ શહેરમાં આવતાંની સાથે જ ખેડૂતો જેને જ્યાં ફાવે ત્યાં વિખરાવા માંડેલા. રસ્તા વચ્ચેથી પોતાના સરસામાન અને તોપો ખસેડીને જૂની મારકીટના મોટા છાપરા નીચે એમણે ધકેલેલાં. એ થકેલા હતા. એમણે ખાધું, પીણું પીધાં, માળા ફેંવી અને મુખ્ય રસ્તા ઉપર એમણે જ્યાં ત્યાં લંબાવ્યું. રસ્તાનું રક્ષણ કરવાને બદલે એ એની ઉપર બોજારૂપ થઈ પડ્યા.

રાત પડી ન પડી ત્યાં તો ઘણાખરાએ ધોરવા માંડ્યું. ઘણાએ બગલથેલાનાં ઓશીકાં કર્યાં હતાં. કેટલાકનાં પડખાંમાં એમની સ્ત્રીઓ હતી. ખેડુ-સ્ત્રીઓ ઘણીવાર પોતાના પતિની સાથે જતી અને એમાંની ભરાવદાર બાંધાત્રાળી સ્ત્રીઓ જલ્દસનું કામ કરતી. ઉનાળાની સાંજ હતી. ભૂરા આકાશમાં નક્ષત્રો ચમકતાં હતાં. લશ્કરી છાવણી કરતાં કોઇ વણજારના મુકામને વધુ મળતો આવતો આખો પડાવ આરામથી પડ્યો હતો. એકાએક, જેની આંખ હજી વિંચાઇ નહોતી તેમણે, સંધ્યાનાં ભૂખરાં અંધારાં વચ્ચેથી, રસ્તાને નાકે ત્રણ તોપો મંડાયેલી જોઈ.

એ ગોવેનની તોપો હતી. નાકાના ચોકીદારને ઓગિંતાના મહાત્મકરીને એ શહેરમાં પ્રવેશી ચૂક્યો હતો. એની ફાજે રસ્તાનું નાકું પકડી લીધું હતું.

એક ખેડૂત ચમકીને ઊભો થઇ ગયો; એણે રાડ પાડી: ‘કોણ છે ઇ?’ અને બંધૂકનો ભડાકો કર્યો. જવાબમાં તોપનો એક ગોળો વિંચાયો. અને પછી ગોળીઓના મેઘ તૂટી પડ્યા. ઊંઘણશીઓનું આખું રાણું સફાણું બેઠું થઇ ગયું. આકાશના તારાની નીચે સૂવું અને ગોળીઓના

વરસાદ વચ્ચે જગવું એ આંચકો જેવો તેવો નહોતો. શરૂઆતની પગો તો અચકર હતી. ભયભીન બનીને દિશાના ભાન વગર આમથી તેમ અથડાતા ટોળા જેટલું કંઈનાભયું બીજું કંઈ જ નથી. હથિયારો માટેએ ફાંફાં મારવા લાગ્યા, એ ચીસો પાડતા પાડતા દોડ્યા; કેટલાક ભોંય પડ્યા. અણચિંતવ્યા આક્રમણનો ભોગ બનેલા ખેડૂતોને શું કંવું ને શું નહિ તેનું ભાન ન રહ્યું અને આંધળા બનીને એ એકબીજાને ગોળીએ દેવા માડ્યા. ગામના લોકો થરથર કાંપતા ધરતી અંદરથી બહાર અને બહારથી અંદર દોડવા માંડ્યા અને કેટલાક તો આ કાલાહલ વચ્ચે દીવાનાની માફક ભટકવા લાગ્યા. કુટુંબીજનો એકબીજાના નામની કિકિયારીઓ પાડતા હતા. આંધેર સંગ્રામમાં સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ સપડાયાં હતાં. માથા ઉપર થઇને સુસવાટા કરતા જતા તોપગોળાઓ અંધારામાં તેજના લીસોટા પાડતા હતા. ચોપાસ ધુમાડા ને શોરબકોર સિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નહોતું. સરસામાનની ગાડીઓ અને તોપનાં ગાડાં સહુના પગમાં અટવાતાં તેથી તો વળી ગોટાળામાં વધારો થયો. ઘોડાં ખીજેથી છૂટવા મથતાં હતાં. જખમીઓ પગ નીચે કચડાતાં હતાં. જમીન ઉપર નિરાધાર બનીને પડેલા એ ખિચારા હુર્લાગીઓની ચીસોથી વાતાવરણ છવાઇ ગયું હતું. ભયાનકતા અને આશ્ચર્યચકિતપણું સર્વત્ર વ્યાપેલાં હતાં. સિપાહીઓ અને અફસરો એકબીજાની ખોજ કરતા હતા. આ બધાની વચ્ચે, નિજના કર્તવ્યને કારણે આ ભયાનકતા પ્રાયે એદરકાર બનેલાં માનવી દેખાતાં હતાં. એક ભાંગેલી દીવાલના ટૂકડા ઉપર ખેડીખેડી એક સુવાવડી બામ પોતાના બાળકને ધવરાવતી હતી; એ ભીંતને અદેલીને એનો પગભાંગલો ધણી ઊભો હતો. એના ધામાંથી લોહી ચાલ્યું જતું હતું અને એ મૂંગો મૂંગો પોતાની બંધૂક ભયે જતો હતો અને અંધારામાં નાકની ઢાંડી પધોર ભડાકા કયે જતો હતો. જમીન ઉપર લાંબા થઈ ને પડેલા માણસો ગાડાંના પૈડાં વચ્ચે થઇને ગોળીબાર કરતા

હતા. કોઈ કોઈ વાર આ ભયાનક શોરબકાર સંભળાતો, વળી પાછું તોપોની મહાગર્જનાઓમાં બીજું બધું ડૂબી જતું.

જંગલનાં વૃક્ષો જાણે કે કપાઈ કપાઈને એકબીજા ઉપર પડતાં હતાં. ગોવેનનાં શસ્ત્રો મોત વરસાવતાં હતાં. એની ખુવારી નજીવી હતી.

ખેડૂતો અંધાધૂંધીમાં અટવાઈ ગયા હતા પણ હિંમત હાર્યા નહોતા. થોડીવાર પછી એમણે પોતાના રક્ષણનું કામ બરાબર હાથ ધર્યું. મારકીટના લાંબા-પહોળા મકાનની અંદર એ પ્રવેશ્યા. મારકીટના ઊંચા છાપરાને ટેકવતા અનેક થાંભલાઓએ એ મકાનને જંગલ જેવો દેખાવ આપ્યો હતો. ત્યાંથી એમણે ટક્કર ઝીંકવા માંડી. જંગલ જેવી કોઈ પણ વસ્તુ એમનામાં આત્મવિશ્વાસ પ્રગટાવી શકતી. ઈમાનસ લાનતેનાકની ખોટ પૂરવા માટે પોતાથી બનતા તમામ પ્રયાસો કરતો હતો. એમની પાસે તોપો તો હતી, પણ એનો ઉપયોગ થતો નહોતો તેથી ગોવેનને અત્યંત આશ્ચર્ય થયું. એનું કારણ એ હતું કે મુખ્ય તોપચીઓ લાનતેનાકની સાથે દોલના પહાડનું નિરીક્ષણ કરવા ગયા હતા, અને ખેડૂતોને એવી યાંત્રિક તોપો ચલાવતાં આવડતું નહોતું. તે છતાં ભૂરીઆઓના ગોળાઓનો જવાબ એ બંધૂકો વડે આપી રહ્યા હતા. હવે એમને ઓથ મળી ગઈ હતી. મારકીટમાંની રેંકડીઓ, ઉકરડા-ગાડીઓ, મારકીટનાં પીપડાં વગેરે ભેગાં કરીને એમણે જેવોતેવો મોરચો બાંધ્યો અને એની વચ્ચે વચ્ચે રાખેલાં બાકારામાંથી બંધૂકની નાળ્યો તાકવા માંડી. એ નાળ્યોમાંથી વહૂટેલી ગોળાઓ દુશ્મનનો આકરો ભોગ લેવા માંડી. બહુ થોડીવારમાં આખી ગોઠવણી થઈ ગઈ. પા કલાકમાં તો મારકીટ અભેદ દૂગ સમી બની ગઈ.

ગોવેનને માટે વિનાસજી બની થઈ. આમ એકાએક ગઢ જેવી બની ગયેલી આ મારકીટનો એને ખ્યાલ જ નહોતો આવ્યો. હવે એની અંદર ખેડૂતો સંગઠિત અને મજબૂત બનીને ઊભા હતા.

ગોવેનનો છાપો સફળ થયો હતો પણ હવે એ બાજુ ગુમાવી એસે એવી બીતિ ઊભી થઈ હતી. પેગડામાંથી એ ઊતર્યો. એકીટશે અધકારને નીરખતો એ ટટાર બોલો રહ્યો. એના હાથમાં તલવાર હતી. એની તોપોને અજવાળતી એક બત્તીનું તેજ એની ઉપર પડતું હતું.

એની પડછંદ કાયા ઉપર પડતા એ પ્રકાશે સામેના મોરચા પાછળના માનવીઓની નજર એની ઉપર ટેરાવી. એમનું એ નિશાન બન્યો—પણ ગોવેનને એનો ખ્યાલ નહોતો.

મોરચાની પાછળથી આવતી ગોળીઓ એની આસપાસથી સૂસવતી જતી હતી. પણ એ તો વિચારોમાં લીન બની ગયો હતો.

સામે ગમે તેટલી બંધૂકો હોય તો પણ એ પોતાની તોપો એમની ઉપર માંડી શકે તેમ હતો. અને આખરે જતાં તો જેની પાસે તોપો હોય એની જ જીત થાય છે. એટલે એની તોપો એને એના પક્ષના અધિયાતા બળ વિશે નિશ્ચિંત બનાવી રહી હતી.

એકાએક, મારકીટના અધકારમાંથી વીજળીનો ચમકારો વિંજાયો. મેઘગર્જના સમો ગડગડાટ સભળાયો, અને ગોવેનના માથા ઉપરની ઇમારતમાં એક ગોળાએ ગાબડું પાડ્યું. ગોવેનની તોપોને મોરચા પાછળથી પણ એની જ ભાષામાં ઉત્તર અપાઈ રહ્યો હતો. થયું શું ? કાંઈક નવીન બન્યું હોયું જોઈએ. તોપો હવે એક પક્ષનો ઇન્જરો મરી ચૂકી હતી.

પહેલાની પછવાડે જ બીજો ગોળો સૂસવતો આવ્યો અને ગોવેનની પાછળની દોરાલમાં ખૂંતી ગયો. ત્રીજાએ એનો ટોપો ઉડાડી મૂક્યો.

આ ગોળા સોળ રતલી હતા. મોટી તોપોનાં જડખાંમાંથી એ વફૂટેલા હતા.

‘એ લોકો તમારી ઉપર નિશાન લઇ રહ્યા છે, સેનાપતિ !’
તોપચીઓ બોલી બેઠ્યા.

‘એમણે બત્તી ખુઝાવી નાખી. તરંગમાં ડૂબેલા ગોવેને ધૂળમાંથી પોતાનો ટોપો ઉપાડી લીધો.

ગોવેનની ઉપર નિશાન લેનાર હતો લાન્તેનાક. મોરચાત્રી બીજી બાજુ પર ઠાકાર હજી હમણાં જ આવી પહોંચ્યો હતો.

ઈમાનસ ઉતાવળો ઉતાવળો એને મળવા ગયેલો.

‘મારા માલિક, આપણી ઉપર છાપો પડ્યો છે.’

‘કોનો ?’

‘કાંઠા ખબર પડતી નથી.’

‘તો પછી આપણે પીછેહઠ શરૂ કરવી જોઈએ.’

‘એ શરૂ થઈ પણ ગઈ છે. ઘણા ભાગી છૂટ્યા છે.’

‘આપણે ભાગવું ન જોઈએ. આપણે કૂચ કરતાં કરતાં પાછા ફરવું જોઈએ. અને આ તોપો કેમ તપરાતી નથી ?’

‘માણસો બહારના બની ગયા હતા. વળી અફસરો પણ અહીં મોજૂદ નહોતા.’

‘ચાલો, હવે તો હું આવી પહોંચ્યો છું.’

‘માલિક, બને તેટલા સામાન સાથે સ્ત્રીઓ અને તમામ બિન-જરૂરી વસ્તુઓને મેં રવાના કરાવી દીધી છે. પણ પેલા ત્રણ નાના કેદીઓનું શું કરવાનું છે ?’

‘હા, પેલાં છોકરાંને ?’

‘હા.’

‘એને તો આપણે બાત પકડ્યાં છે. એમને તુરંતુને કિલ્લે પહોંચાડી દેજો.’

આટલું બોલીને ઠાકાર મોરચા ભણી ધર્યો. આગેવાનના આગ-
મનથી વસ્તુસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. મોરચાની વચ્ચે તોપો રાખવા
માટે કાંઈ સગવડ નહોતી. તાબડતોબ આકારાં પાડી પાડીને ઠાકારે
સોળ રતલી ગોળા ફેંકતી થોડીક તોપો એમાં ગોઠવાવી દીધી. એક
તોપ ઉપર લળીને એના આકારામાંથી એ દુશ્મનની તોપો નિહાળતો
હતો, ત્યાં એની નજર ગોવેન ઉપર પડી.

‘આ તો એ જ છે!’ ઠાકાર બોલી બેઠો.

અને એણે પોતાને હાથે જ તોપમાં ગોળો અને દારૂ ઠાંસ્યાં,
નિશાન લીધું અને દાગી.

ત્રણ વાર એણે ગોવેન ઉપર નિશાન લીધું પણ ચૂકી ગયો, ત્રીજી
વાર એના ટોપાને ઊડાડી મૂકી શક્યો.

‘બેવફૂદ!’ લાન્તેનાક ગણગણ્યો; ‘જરાક નીચું નિશાન લીધું
હોત તો એનું ડોકું ઊડી પડ્યું હોત.’

એકાએક સામેની બત્તી ખુઝાઈ ગઈ, અને એના સન્મુખ માત્ર
અંધારું જ રહ્યું.

‘એમ તો એમ,’ એ બોલ્યો. પછી ખેડુ-તોપચીઓ તરફ
ફરીને એણે કહ્યું; ‘હવે એમને બરાબ દેખાડી આપો.’

સામે પક્ષે ગોવેન પણ એણે મક્કમ નહોતો. પરિસ્થિતિની
ગંભીરતા વધતી જતી હતી. આ યુદ્ધનો એક નવો તબક્કો શરૂ
થયો હતો. મોરચાની પાછળથી તોપો વપરાવા માંડી હતી. એ હવે
રક્ષણાત્મક મટીને આક્રમક સ્વરૂપ ધારણ નહિ કરે એવી કાને ખબર
હતી? મરેલા અને ભાગી છૂટેલાઓને બાદ કર્યા પછી પણ એની
સામેના લડવાની સંખ્યા પાંચ હજારની રહેતી હતી અને એની પોતાની
પાસે લડી શકે એવા માત્ર બારસો સિપાહીઓ રહ્યા હતા. પ્રજાસત્તાકવાદી-
ઓની સંખ્યા આટલી એણી છે એની દુશ્મનને જાણ થઈ જાય તો

એમના શા હાલ થાય ? એકબીજાના પાઠ અદલાધ રહ્યા હતા. અત્યાર સુધી એ શિકારી હતો, હવે એને શિકાર બનવાનો વારો આવ્યો હતો. મોરચાવાળાઓ જો એક સામટો ધસારો કરે તો ખેલ અતમ થઈ જાય તેમ હતું,

ત્યારે કરવું શું ? મોરચા ઉપર સન્મુખેથી હલ્લો કરવાનો વિચાર પણ થઈ શકે તેમ નહોતો; બારસો માણસો પાંચ હજારને હઠાવી શકે નહિ. એમની ઉપર ધસારો કરવો એ અશક્ય હતું, થોભવવામાં જાનનું જોખમ હતું. કાંઈક ફેંસલો લવાવો જોઈએ. પણ કય રીતે ?

ગોવેન એ પ્રદેશનો જ રહેવાસી હતો, ગામનો એ ભોમિયો હતો; વાંડીવાસીઓએ જેમાં આશરો લીધો હતો તે મારફ્ટના મકાનની પાછળ સાંકડી અને વાંકીચૂંકી ગલીકુચીઓની એક ભૂલ-ભૂલામણી હતી તે એ જાણતો હતો.

એના નાયબ તરફ એ ફર્યા.

‘ફટન,’ એણે કહ્યું, ‘હું તમને નેતૃત્વ સોંપતો જાઉં છું. તમારાથી અને તેટલી ઝડપે તોપમારો ચલાવજો, મોરચા ઉપર ગોળાઓ વરસાવે જઈને, સામાવાળાને જરાકે નવરા ન પડવા દેજો,’

‘હું સમજી ગયો,’ નાયબે કહ્યું.

‘આપણી આખી ફોજને ભરી બંધૂક અહીં એકત્ર કરજો અને તૂટી પડ્યા માટે તૈયાર રાખજો.’

તે પછી એણે નાયબના કાનમાં થોડા શબ્દો ઉમેર્યા.

‘સમજી ગયો,’ નાયબ બોલ્યો.

ગોવેને તે પછી પૂછ્યું : ‘આપણા બધા નજારચીઓ સાજા છે ?’

‘હા.’

‘આપણી પાસે નવ છે. તેમાંથી બેરાખો અને સાત મને આપો.’

સાત તોપચીઓ મૂંગા મૂંગા ગોવેનની સામે ખડા થયા.

પછી એણે સાદ પાડ્યો: 'લાલ રોપીની પલટન !'

ફોજના સમૂહમાંથી બાર સિપાઈઓ આગળ આવ્યા. એમાંનો એક નાયક હતો.

'હું આખી પલટનની માગણી કરું છું,' ગોવેને કહ્યું.

'આ રહી પલટન,, ' નાયક બોલ્યો.

'તમે બાર જ જણ છો ?'

'બાર જ બાકી રહ્યા છીએ.'

'બહુ સારું.' ગોવેને કહ્યું.

આ નાયક એ જ પેલો ભલો સિપાઈ રાદુઅ કે જેણે જંગલમાં મજેલાં ત્રણ બાળકોને આખી પલટનને નામે દત્તક લીધાં હતાં.

કંઠાળના ગામમાં એમની ઉપર હલ્લો થયો તેમાંથી આટલા બચી ગયા હતા.

નજીકમાં જ ઘોડાં માટેના ઘાસની એક ગાડી બિભી હતી. ગોવેને એની સામે આંગળી ચીંધી.

'નાયક, તમારા માણસોને કહો કે ઘાસને દોરડાની જેમ વાળી વાળીને એમની બધૂંકા ફરતું વીંટી લે. એટલે એ અથડાય તોય અવાજ ન થાય.'

એક પળ વીતી; અંધારામાં એ ફરમાનનો મૂંગો મૂંગો અમલ થઈ ગયો.

'થઈ ગયું,' નાયક બોલ્યો.

'સૈનિકો, તમારા જોડા કાઢી નાખો,' ગોવેને હુકમ આપ્યો.

'અમારે જોડા છે જ નહિ.' નાયકે કહ્યું.

નગારચીઓ સહિત એ ઝોગણીસ જણ હતા; વીસમો ગોવેન.

એણે સાદ કર્યો: 'મારી પાછળ પાછળ ચાલ્યા આવો ! એક-કતારે ! મારી પાછળ પહેલાં નગારચીઓ અને એમની પાછળ પલટન. નાયક, તમે પલટનને દોરતા રહેજો.'

આખી કતારને મોખરે રહીને એ ચાલી નીકળ્યો. ખેડ પક્ષોનો તોપમારો ચાલુ હતો ત્યારે પડછાયાની માફક સરકતા સરકતા આ વીસ માનવીઓએ નિર્જન શેરીઓમાં ડૂબકી મારી. આખું ગામ નિખ્રાણ બની ગયું હતું. શહેરીઓ પોતપોતાના ભંડકિયામાં લપાઈ ગયાં હતાં. દરેકદરેક દરવાજો બીડેલો હતો, દરેક સાંકળ વાસેલી હતી, એક દીવો પણ ક્યાંય દેખાતો નહોતો.

આ શાંતિ વચ્ચે મુખ્ય રસ્તાનો નાદ ગાજતો હતો. તોપમારો ચાલુ હતો. પ્રજાસત્તાકની અને રાજપક્ષની તોપો પોતાની આગ એટલા જ ઝડપથી ફાટી જતી હતી.

વીસેક મિનિટની આવી દૂર પછી, અંધારામાં પણ ભૂલ કર્યા વિના સાચી દિશા પકડી રાખનાર ગોવેન એક ગલીને છેડે પહોંચ્યો. એ છેડા મુખ્ય રસ્તા ઉપર—પણ મારકીટવાળા મકાનની ખીણ બાબુએ પડતો હતો.

અહીં પરિસ્થિતિ જુદી હતી. મોરચા બાંધનારાઓના શાશ્વત ગેરહાથપણને પરિણામે અહીં કોઈ વિધન ઊભું નહોતું મારકીટ ખુલ્લી હતી. પ્રવેશદ્વાર મોકળું હતું. એના થાંભલાઓ વચ્ચે કેટલીક સરંજામ—ગાડીઓ રવાના થવા માટે તૈયાર થઈને ઊભી હતી. ગોવેન અને એના ઓગણીસ સિપાહીઓની સન્મુખ પાંચ હજાર વાંડીવાસીઓ હતા, પણ એમની છાતીને બદલે પીઠ એમની સામે હતી.

ગોવેને નાયકને હળવા સાદે કાંઈક કહ્યું. સૈનિકોએ બંધૂકો ફરતું વીરેલું ઘાસ કાઢી નાખ્યું, અને બારેય જણ દારૂબંધ ઊભા રહી ગયા. નગારાં ઉપર દાંડીઓ તોળેલી રાખીને નગરચીઓ ખડા થઈ ગયા. તોપમારો ચાલુ જ હતો. એકાએક, બે લડાકા વચ્ચેની શાંત પળો આવી, અને પોતાની તરફ વાળેલાં વીંઝાં ગોવેને ત્રાડ પાડી—એનો અવાજ એ શાંતિ વચ્ચે રણશીંગા જેવો ગૂંજી બિડ્યો: ‘જમણી બાબુએથી બસો, ડાખી બાબુએથી બસો; ખીજા બધા મધ્યમાં !’

બાર બંધૂકોએ ગળંના કરી, સાત નગારાં ગાળી બિડ્યાં.

ગોવેને ભૂરીઆઓનો ઘોર યુદ્ધનાદ ગળ્યો : ‘ ખુલી સંગીનો ! તૂટી પડો ! ’

એની અદ્ભુત અસર થઇ.

આખા ખેડુ-સમૂહને પીઠ પાછળથી અણુધારી આફત ઊતરી પડી હોય તેવું લાગ્યું. એમણે એમ માન્યું કે પછીતે નવી એક ફોજ આવીને ઊભી છે. એ જ વખતે, નગારાંનો અવાજ સાંભળીને રસ્તાને બીજે નાકેઊભેલા નાયબે ગોવેનની ફોજને લઇને આગળ ધપવા માંડ્યું. એમણે પણ પોતાનાં નગારાં બજાવ્યાં અને મોરચા ભણી દોટ મૂકી. ખેડૂતો બેવડી અશ્વિવર્ષામાં રહેસાઇ રહ્યા હતા. ભાગાભાગને કારણે રજતું ગજ થવા માંડ્યું : પિસ્તોલનો ભડાકો તોપના ધડાકા જેવા લાગ્યો. થરથર ધ્રુજતા માણસની કલ્પનાને દરેક અવાજ એ હોય તેથી અનેકગણો મોટો ભાસે છે : કૃતરો ભસતો હોય તો એમાં એને સિંહની ગર્જના સાંભળાય છે. વળી, સૂકા ઘાસને દવ લાગે એટલી ઝડપથી ખેડૂતને બીક લાગી જાય છે. અને ઘાસનું સળગતું છબ્બું મોટી આગમાં પલટાઈ જાય એટલા વેગથી ભયભીત ખેડૂતો ભાગવા માંડે છે. અવર્ણનીય ભાગાભાગ થઇ પડી.

થોડી પળોમાં જ મારકીટનું મકાન ખાલી થઇ ગયું. ભયભીત ગામડિયાઓ ચારે દિશામાં નાસી રહ્યા હતા. અફસરો કાંઇ કરી શકે તેમ નહોતા. બે-ત્રણ ભાગેડુઓને ધમાનસે અમરતા અમરતા મારી નાખ્યા. ‘ ભાગો ! ભાગી છૂટો ! ’ એવા સાદ સિવાય બીજું કાંઇ સંભળાતું નહોતું. ચાળણીમાંથી પાણી વહું જાય તેમ મારકીટમાંથી એ સેના નીકળી ગઇ; વટોળિયામાં તણાઈ ગયેલા વાદળની ગતિથી એ આમપ્રદેશમાં વિખરાઈ ગઈ.

લાન્તેનાક આ નાસભાગ જોઈ રહ્યો. એણે પોતાને હાથે જ તોપોમાં ખીલા ધરબી દીધા અને પછી સૌથી છેવાડે, ધીમે, મક્કમ પગલે એ ત્યાંથી ખસ્યો. એ ગણગણતો હતો : ‘ નક્કી, આ ખેડૂતો કામ નહિ આવે. અંગ્રેજો વિના છુટકો નથી.’

‘ ખીજ વાર ! ’

ફોલો સંપૂર્ણ હતી.

લાલ ટોપીની પલટન તરફ ફરીને ગોવેન બોલ્યો, ‘ તમે બાર છો, પણ હજારને પૂરા પડો તેમ છો. ’

પોતાના આગેવાનની પ્રશંસા એ જ એ કાળનો શ્રેષ્ઠ ચંદ્રક ગણાતો.

ગોવેનના માણસોએ ભાગતા દુશ્મનનો પીછો પકડ્યો અને શહેર બહારથી પણ અનેકને કેદ પકડ્યા. મશાલો સળગાવીને આખા શહેરમાં શોધખોળ ચલાવવામાં આવી. ન ભાગી શકેલા તમામ શરણે થઈ ગયા. મુખ્ય રસ્તો મરેલાં અને જખમીઓથી ઘવાયેલો હતો. સામનનાં જડમૂળ ઉખેડી નાખવા માટે અહીંતહીં હજીય ટકી રહેલી ઝનૂની ટૂંકડીઓને ઘેરી લેવામાં આવી. પછી એમણે પણ હથિયાર હેઠાં મૂક્યાં.

આ ભાગાભાગ વચ્ચે એક નિડર માનવી ગોવેનની નજરે ચડ્યો હતો. એ કેદવર હતો અને ચપળ હતો. બીજાઓ નાસતા તેમનું એ રક્ષણ કરતો, પણ પોતે ભાગતો નહોતો. આ ખેડૂતે એની બંધૂકનો એટલો બધો જુસ્સાભર્યો ઉપયોગ કર્યો હતો—નાજ્ય ગોળી છોડવામાં અને કૂંદો ફટકારવામાં—કે એ ભાંગી ગઈ હતી. હવે એણે એક હાથમાં પિસ્તોલ અને બીજા હાથમાં તલવાર ધરી હતી. એની નજીક જવાની કાઠિની દેન નહોતી. એકાએક ગોવેને એને દોડીને એક થાંભલાની આડશ લેતાં જોયો. એને હમણાં જ એક જખમ થયો હતો. પણ તલવાર અને પિસ્તોલ ઉપરથી એની મૂઠીઓ હજી પોચી નહોતી પડી. ગોવેન પોતાની તલવારને બગલમાં દબાવીને એની પાસે ગયો.

‘શરણે આ,’ એણે કહ્યું.

પેલો માણસ એની સામે તાકીતાકીને જોઈ રહ્યો. જખમનું લોહી એનાં લૂગડાંમાં થકને વહેતું હતું અને એના પગ પાસે ખાઓચિયું બતાવતું હતું.

‘તું મારો કેદી છે,’ ગોવેને ઉમેયું.

માણસ મૂંગો જ રહ્યો.

‘તારું નામ શું?’

માણસે જવાબ દીધો : ‘લોકો મને નાયનારો કહે છે.’

‘તું ધણો બહાદુર છો,’ ગોવેને કહ્યું, અને એણે હાથ લંબાવ્યો.

માણસે રાડ નાખી: ‘મદારાજનો જય હો!’

એની રહીશહી શક્તિ એકત્ર કરીને એણે બેઠ હાથ એકી સાથે ઊંચા કર્યા, ગોવેનની છાતી સામે તાકીને એણે પિસ્તોલનો ભડાકો કર્યો, એના મસ્તક ઉપર તલવાર વીંઝી.

વાઘની ચપળતાથી એણે આ પગલું ભર્યું, પણ બીજું કોઈકે ત્યાં એનાથી ય વધુ ચપળ નીવડ્યું હતું. એ હતો એક ધોડેસ્વાર. કોઈની નજરે ચઢ્યા વિના થોડી મિનિટો પર જ એ ત્યાં આવી પહોંચ્યો હતો. ખેડૂતને પોતાની પિસ્તોલ અને તલવાર ઉઠાવતો જોઈને એ ધોડેસ્વાર એની અને ગોવેનની વચ્ચે ધસ્યો હતો. એ આડો ન પડ્યો હોત તો ગોવેન ખસવાસ થઈ ગયો હોત. પિસ્તોલની ગોળી ધોડાને વાગી; તલવારનો પ્રહાર સવાર ઉપર પડ્યો; અને એબને હેઠા પડ્યા. એક ચીસ પાડતાં જેટલી વાર લાગે એટલી જ વારમાં આ બધું બની ગયું.

બીજા બાજુ ખેડૂત પણ રસ્તાની પગથી ઉપર ઢળી પડ્યો.

તલવાર બરાબર સવારના મોઢા ઉપર પડી હતી. રસ્તા ઉપર એ બેહોશ બનીને પડ્યો હતો. ધોડાના પ્રાણ નીકળી ગયા હતા.

ગોવેન આગળ આવ્યો. ‘આ માણસ કાણ છે?’ એણે પૂછ્યું. એણે એનું નિરીક્ષણ કર્યું. લોહીની છાજોમાં એ માણસ ડૂબી ગયો હતો, એનું મોઢું એક રાતા ખૂરખામાં ઢંકાઈ ગયું હતું. એનો ચહેરો ઓળખી શકાય તેમ નહોતો, પણ એના શ્વેત વાળ જોઈ શકાતા હતા.

‘આ માણસે મારી જિંદગી બચાવી છે,’ ગોવેને કહ્યું. ‘અહીં કાંઈ એને ઓળખે છે?’

‘સેનાપતિ,’ એક સૈનિક બોલ્યો, ‘થોડી વાર પહેલાં જ એણે શહેરમાં પ્રવેશ કરેલો. મેં એને પેરિસની દિશામાંથી આવતો જોયેલો.’

લશ્કરી તખીય પોતાનાં ઓગળેલાં પેટી લઈને દોડાદોડ આવ્યા. ધવાયેલો માણસ હજી શુદ્ધિમાં આવ્યો નહોતો. તખીએ એને તપાસ્યો અને કહ્યું, ‘સામાન્ય જખમ છે. કાંઈ વાંધો નહિ આવે. થોડાક ટાંકા લેવા પડશે. આઠ દિવસમાં તો એ હરતોફરતો થઈ જશે. પણ તક્તવારનો ધા ફાકડો થયો છે!’

જખમીના દેહ ઉપર જામો હતો, ત્રિરંગી કમરબંધ હતો, પિરતોલો હતી, અને એક તક્તવાર હતી. તાજું પાણી મગાવીને તખીએ જખમ ધોઈ ને સાફ કર્યો. ધીમે ધીમે એનો ચહેરો સ્પષ્ટ બનતો ગયો. ગોવેન ધ્યાનપૂર્વક એની સામે જોઈ રહ્યો હતો.

‘એના ખીસામાં કાંઈ કાગળિયાં છે કે નહિ?’ એણે પૂછ્યું.

તખીએ એ અજાણ્યા માણસનાં ખીસાં ઉપર હાથ મૂકી જોયો, અને એમાંથી એક નોંધપોથી કાઢીને ગોવેનના હાથમાં મૂકી.

જખમી માણસ ઉપર ઠંઠા પાણીની અસર થઈ રહી હતી. એ, હોશમાં આવી રહ્યો હતો. એનાં પોપચાં જરાક હલ્યાં.

ગોવેન નોંધપોથીનાં પાનાં ઉથલાવતો હતો. એમાંથી ચોવડી ધડી કરેલો એક કાગળ એના હાથમાં આવ્યો. એ ઉઘાડીને એણે

વાંચ્યું : ‘ પ્રગ્નકીય સ્વામતી સમિતિ : નાગરિક સિમુરદેન.’

એ ચીસ પાડી ઊઠ્યો : ‘ સિમુરદેન !’

એ સાંભળીને જખમી માણસે આંખો ઉઘાડી. ગોવેન તો જાણે ગાંડો બની ગયો.

‘ સિમુરદેન ! તમે ! આ બીજી વાર તમે મારો જીવ બચાવ્યો !’

સિમુરદેને એની સામે જોયું. એનું રુધિરભીનું મુખ અવશ્યનીય આનંદે પ્રકાશી ઊઠ્યું.

ગોવેન એની પાસે ઘુંટણીએ પડી ગયો અને બોલ્યો, ‘ મારા ગુરૂદેવ !’

‘ તારો પિતા !’ સિમુરદેન બોલ્યો.

મકરજી અઢાવીસમું

અપશુકન

દુષ્ટાં વર્ષોથી એ બે મળ્યા નહોતા. પણ એમનાં હૃદય કદી જુદાં પડ્યાં નહોતાં. આગલી સાંજે જ જાણે છુટ્ટા પડ્યા હોય તેમ એમણે એકબીજાને ઓળખી કાઢ્યા. શહેરના એક મકાનના મોટા ખંડમાં જખમીએને રાખવામાં આવ્યા હતા. એની બાજુના એક ચોરડામાં સિમુરદેનનો ખાટલો ઢાળવામાં આવ્યો. તખીએ એના જખમને ટાંકા લઈ સીવી લીધો. સિમુરદેન નિરાંતે જાંઘી શકે તે માટે એણે એને એકલો મૂકવાની સૂચના આપી. તે ઉપરાંત, ગોવેનને વિજેતા તરીકેની હજાર ફરજો બજાવવાની હતી, એટલે એ ગયો. સિમુરદેન એકલો પડ્યો, પણ એને જાંઘ ન આવી. અંદરખાતેથી બે પ્રકારના વલવલાટ એને સતાવી રહ્યા હતા: એક એના જખમનો, અને બીજો એના હર્ષનો.

એ જાંઘમાં નહોતો, અને છતાં પોતે જાગતો હોય તેવું એને ન લાગ્યું. શું ખરેખર એનું સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું હતું? પોતે આવું સુખ કદીય અનુભવી શકશે એવું માનવું સિમુરદેને ઘણા કાળથી છાંડી દીધું હતું, અને છતાં એ સુખ એની સામે જ જીભું હતું. એનો ગોવેન એને ફરી સાંપડ્યો હતો. છોકરા જેવડો હતો ત્યારે એ એનાથી છૂટો પડ્યો હતો; અને આજે પુરૂષ બનીને એ પાછો ફર્યો હતો. એણે મહત્તા, તાકાત અને નિર્ભયતા પ્રાપ્ત કરી હતી. વાંડીના વનમાં ગોવેન જ પ્રજાસત્તાકનો સાચો આધાર હતો, અને પ્રજાસત્તાકને આ આધારસ્થંભ એણે, સિમુરદેને જ, આપ્યો હતો. આ વિજેતા એનો શિષ્ય હતો. એના જીવાન ચહેરા ઉપર ઝળહળતો

પ્રકાશ એનું સર્જન હતો—એનું પોતાનું, સિમુરદેનનું જ. એનો શિષ્ય એના આત્માનું સંતાન—મહાવીર બન્યો હતો, અને થોડા જ વખતમાં કીર્તિવાન બનવાનો હતો. ને એનો પોતાનો આત્મા જાણે કે દિવ્ય સ્વરૂપે એની સન્મુખ ઊભો હોય એવું સિમુરદેનને લાગ્યું.

આ તરંગોએ અને જખમને કારણે પેદા થયેલી અનિદ્રાએ મળીને સિમુરદેનને કોઈ અજબ ઘેનમાં નાખ્યો. એક ભગ્ય યૌવનનું ભાવિ એની નજર સમક્ષ આલેખાઈ રહ્યું હતું. એ ભાવિનો આકાર ઘડવાની એનામાં સંપૂર્ણ શક્તિ હતી એ ખ્યાલથી એના હર્ષમાં ઘણા વધારો થયો. હમણાં જ સાંપડેલી ફતેહ જેવી ખીજ ફતેહ હાંસલ થાય તો સિમુરદેન એક જ હન્ક ઉચ્ચારીને પ્રજાસત્તાક પાસેથી ગોવેનને એક આખી સેના સોંપાવી શકે તેમ હતો. આશ્ચર્યજનક ફતેહ માણસને જેટલા આંજી નાખે છં નેટલું એને ખીજું કાંઈ આંજી શકતું નથી. એ જમાનો એવો હતો કે દરેક માણસના દિલમાં કોઈક ને કોઈક લશ્કરી આકાંક્ષા હતી, દરેક માણસ કોઈકને ને કોઈકને સેનાધિપતિ બતાવવા માગતો હતો. ડાન્ટન એરથાને એકને મૂકવા માગતો હતો, મેરેટ ખીજને, ત્રોજે ત્રીજને; રાએસપિયર વળી એ બધાને બાબુએ મૂકવા માગતો હતો. તો પછી ગોવેન શા માટે નહિ ? સિમુરદેને પોતાની જાતને જ પૂછ્યું; અને એ તરંગે ચડ્યો. એની સન્મુખ દરેક જાતની શક્યતાઓ પડી હતી. એક ધારણા ઉપરથી એ ખીજ ઉપર ફૂટવા માંડ્યો અને તમામ વિદ્તા અદ્ભુત થઈ ગયાં. એ સીડી જ એવી છે કે એકવાર માણસ એની ઉપર પગ મૂકે પછી કયાંય અટકતો નથી. એનું ચઢાણ અનંત છે; માણસ ધરતી ઉપરથી ચઢી માંડે છે અને એ તારાની સમીપ જઈ પહોંચે છે. સેનાપતિ તો માત્ર સેનાને દોરે છે. પણ આગવાની તો સાથે સાથે આદર્શોને પણ દોરે છે. ગોવેન આદર્શોના આગેવાન અને એવું સિમુરદેનનું સ્વપ્ન હતું. તરંગોના વેગને કોઈ સીમા હોતી નથી; એટલે સિમુરદેનની નજર સામે જ જાણે ગોવેન વહાણ ચઢીને અંગ્રેજોને

હાંકી કાઢતો દેખાયો, રૂઢામન નદી ઉપરના એતરાદ રાગએને મહાત કરતો, પીરનીઝની પર્વતમાળા ઉપરથી સ્પેર્ધનને પાછું હઠાવતો, આદ્યસના શિખરો ઉપરથી રામને જગાડતો દેખાયો.

સિમુરહેનની આંખ સામે ગોવેનનું એક ચિત્ર ખડું થયું: અધ-કારના દૈત્યેને એ પગ નીચે કચડી રહ્યો હતો; પ્રકાશનું અખતર એણે પહેલું હતું, એને લલાટે ધૂમકેતુનું તેજ હતું; ઇ-સાફ, સત્ય અને પ્રગતિની પાંખે ચડીને એ ઊડતો હતો; એના હાથમાં સમશેર હતી. જાણે કોઈ ફિરસો-અને સાથેસાથે વિધ્વંસક પણ ખરો!

આવા દિવાસ્વપ્નની પરાકાષ્ટાએ એ પહોંચ્યો ત્યારે અધખીડ્યા બારણા પટે બાબુના વિશાળ ઇસ્પતાલ-ખડમાંથી આવતો વાર્તાલાપ એને કાન પડ્યો. એણે ગોવેનનો અવાજ ઓળખ્યો. વિયોગનાં આટલાં વર્ષો દરમિયાન પણ એ અવાજ એના કાનમાં ગૂંજતો રહેલો. એને પ્યારા પેલા બાલિશ સાદમાં જે રણકાર હતો તે જ હજી આ પુરુષના અવાજમાં હતો. એણે કાન માંડ્યા. સંતિકાના તાલબદ્ધ કદમનો અવાજ સંભળાયો. આવનારાઓમાંથી એકે કહ્યું :-

‘સેનાપતિ, આ એ જ ગાબુસ કે જેણે તમારી ઉપર ગોળી ચલાવેલી. કોઈનું ધ્યાન નહોતું ત્યારે એ ધસકાતો ધસડતો એક સ્થળે જઈ સંતાઈ ગયેલો. ત્યાંથી એ પકડાયો છે. આ રહ્યો એ.’

તે પછી ગોવેન અને એ કેદી વચ્ચેનો આ સંવાદ સિમુરહેને સાંભળ્યો—

‘તું ધવાયો છે કે ?’

‘તમે મને ગોળીએ દમ શિકો એટલો સાજો તો હું છું.’

‘એને પથારીએ મુવડાયો. એના જખમને મજમપટ્ટા કરો, એની માવજત કરો; એને સાજો કરો.’

‘મારે મરવું છે.’

‘ના, તારે જીવવાનું છે. રાજાને નામે તેં મને મારવાનો પ્રયાસ કર્યો. પ્રજાસત્તાકને નામે હું તારી પર રહમ બતાવું છું.’

સિમુરદ્દેનના લગ્નાટ પર જાણે કામ ઓછાયો પડી ગયો. જાણે અપહીને જાગી ગયો હોય તેવો એ લાગતો હતો. કામ અપશુકન થયાં હોય તેમ એનું મોઢું વીધું પડી ગયું. એ ગણગણ્યો—

‘ત્યારે તો એ પણ દયા બતાવનારાઓમાંનો એક છે !’

અકરણુ ઓગણત્રીસમું

કાળજનો જખમ

જખમ ઝડપભેર રુઝાય છે. પણ બીજાં એક માનવીનો જખમ સિમુરદેનના કરતાં પણ ઊંડો હતો. એ હતી પેલી બાઈ, જેને લાન્તેનાકે ગોળીએ દેવરાવી હતી, અને જેને પેલા ભિખારાએ લોહીના ખાખોચિયામાંથી ઉપાડી લીધી હતી.

ભિખારાએ ધારેલું તે કરતાં મિશેલ્સની હાલત વધુ ગંભીર હતી. એની છાતી ઉપરના ધા જેવો જ બીજો ધા એના ખમાના હાડકા ઉપર થયો હતો. એ ગોળીઓ એના દેહમાંથી પસાર થઇ હતી, પણ ફેફસાંને એ રપશીં નહોતી તેથી બાઈ બચે તેમ હતી. ભિખારાને એના ગામના ખેડૂનો થોડો થોડો દાકતર, હાડપૈદ અને જાદુગર સમજતા હતા. ધાયલ બાઈને એ પોતાના જંગલવાસમાં લઈ ગયો, દરિયાઈ વેલાની પથારી ઉપર એને સૂવરાવી અને જંગલી ઔષધિઓથી એની માવજત કરવા માંડી. એને પ્રતાપે બાઈ બચી ગઈ.

એનું હાડકું સરખું બંધાઈ ગયું તે પછી છાતી અને ખમાના ધા પણ પુરાવા લાગ્યા થોડાં અઠવાડિયાં પછી એને વળતાં પાણી થયાં. એક દિવસ તો એ ભિખારાને ટેક ટેક ગુફાની બહાર પણ નીકળી. ભિખારાએ આનંદથી રિમત કયું. એ બોલ્યો : ‘હવે તો ધા સાવ રુઝાઈ ગયા !’

બાઈ મૃગી રહી. એનું માન જાણે કેહેતું હતું કે, ‘હવેનો ધા હજી નથી રુઝાયો.’ પછી, ભિખારાએ પળાવેલું કેટલાય દિવસનું મૌન તોડીત અહરુનિશ જે એક જ વિચાર એને આવ્યા કરતો હતો તેને એણે વાચા આપી : ‘ત્યારે એ ક્યાં ગયાં એની નમને ખબર નથી ?’

‘કાણુ?’ લિખારાએ પૂછ્યું.

‘મારાં છોકરાં.’

ધણી ય વાર તાવમાં ને તાવમાં એ લવતી, અને એનાં બાળકોને સાદ કરતી, પણ આ બુદ્ધાએ એને કદી કાંઈ જવાબ દીધેલો નહિ.

સાચી વાત તો એ હતી કે એને શું કહેવું તેની લિખારાને સૂઝ પડતી નહોતી. જતેતાને એમ કહેવું કે એનાં બાળકાં ખોવાઈ ગયા છે, એ સહેલું નથી. વળી, એને ખબર પણ શી હતી? કશી જ નહિ. એ તો એટલું જ જાણતો હતો કે એક માતાને ગોળીએ દેવામાં આવી હતી, પોતે એને ભોંય પરથી ઉઠાવી ત્યારે એ અડધું મરું બની ગઈ હતી, એ અર્ધમરૂને ત્રણ બાળકા હતાં, અને બાઈને ગોળીએ દેવાગ્યા બાદ લાન્ટેનાક છોકરાંને ઉઠાવી ગયો હતો. એ છોકરાંનું શું થયું હશે? એ જીવતાં હશે કે મૃત? એ એટલું જાણી શક્યો હતો કે એ ત્રણમાંથી બે છોકરા હતા અને એક ધાવણી છોકરી હતો. બસ, એથી વિશેષ કંઈ નહિ ગામલોકોને એ સવાલો પૂછતો તેના જવાબમાં એ ડોકાં ધુણાવતાં. લાન્ટેનાકનો ઠાકોર એવો માણસ હતો કે સ્વેચ્છાએ કાંઈ એને વિશે વાત પણ ન કરે.

ઉપરાંત, લોકો લિખારીને પાગલ ગણતાં. એ એકાંતમાં વસતો અને લોકો પણ એનાથી દૂર જ રહેતાં. કેમ એને કાંઈ પૂછતું નહિ, અને, એ જો પૂછવા આવે તો, એને ઝાઝા જવાબ દેતું નહિ. એટલે એ કાંઈ વધુ માહિતી મેળવી શક્યો નહોતો. વળી લડાઈ પણ ક્યાંક બીજી દિશામાં વળી ગઈ હતી. લશ્કરો ક્યાંક આવે આવે લડવા જતાં રહ્યાં. લાન્ટેનાક ક્ષિતિજ ઉપરથી અદ્દશ્ય બન્યો હતો.

‘મારાં છોકરાં’ : બાઈના મોઢામાંથી એ બે શબ્દો નીકળ્યા અને લિખારાનું સ્મિત ઊડી ગયું. બાઈ વળી પાછી પોતાના વિચારોમાં લીન બની ગઈ. થોડી વારે, એકાએક, લિખારા તરફ ફરીને

એણે ફરી ચીસ પાડી: ‘મારાં હૈયાં !’

ભિખારાનું માથું કામ અપરાધીની માફક નીચું ઢલ્યું. એ લાન્ટેનાકના ઠાકારના વિચાર કરતો હતો. જોકે ઠાકારને તો એના વિચાર નહિ જ આવતા હોય, અને કદાચ ભિખારાની હયાતીનો પણ એને ખ્યાલ નહિ રહ્યો હોય. મનમાં ને મનમાં એ એનો ખુલાસો કરતો હતો: ‘ઉમરાવ જ્યારે જોખમમાં આવી પડે ત્યારે તને પિછાને છે, પણ એમાંથી ખદાર નીકળી ગયા પછી એ તને ઓળખતો પણ નથી.’

અને એણે પોતાની જાતને સવાલ પૂછ્યો: ‘પણ, તો પછી, શા માટે મેં આ ઉમરાવને બચાવ્યો?’ અને પોતાના સવાલનો પોતે જ જવાબ દેતો: ‘કારણ કે ત્યારે એ નર્યો માનવી હતો.’ તે પછી થોડી વાગ સુધી એ વિચારોમાં ડૂબેલો રહ્યો અને ફરી મનસા બોલ્યો: ‘એની ય તને ખાતરી ખરી છે ખરી કે?’

ફરી એના મોઢામાંથી એનાં આકરાં વેળ સરી પડ્યાં: ‘મને આવી ખબર હોત—!’

વળી એ વિચારે ચઢ્યો. સારું કામ પણ કદીક ખૂંડે બની જાય છે. જે વડેને બચાવે છે તે ઘેટાંને હણે છે. ગીધડાંની પાંખો સમારી દેનાર એના નહોર માટે પણ જવાબદાર બને છે. પોતે સાચે જ અપરાધી હોય એવું એને લાગ્યું. માતાનો રોષ એને વાજબી લાગ્યો. અને છતાં પોતે એને બચાવી શક્યો હતો એ વાતમાંથી એણે ઠાકારને બચાવ્યાનું આશ્વાસન મેળવ્યું.

પણ એનાં હૈયાં ?

માતા પણ વિચાર કરતી હતી. ઉડાણમાં ઘોર અંધારાં ભરેલી એની આંખો ભિખારા સામે મડાયેલી હતી.

‘ના, ના એમ નહિ ચાલે,’ એ બોલી બીડી.

‘હં-હં-હં-હં!’ ભિખારાએ હોઠ ઉપર આંગળી મૂકતાં કહ્યું.

બાઈ આગળ વધી : ‘તમે મને બચાવી એ જ ખોટું કયું’. હવે મને તમારી ઉપર કાળ ચડે છે. હું મરું એ જ વધારે સારું છે. મર્યા પછી તો મારાં બાળુડાં મને નક્કી દેખાશે, એ ક્યાં છે તેની મને ખબર પડશે. એ મને નહિ દેખે, પણ હું એમની પડખે ને પડખે જ હમથ. હું ભૂત બનીને એમનાં રખવાળાં કરીશ.’

ભિખારાએ એનું કાંકુ પકડ્યું, નાડ તપાસી.

‘શાંત થા બાઈ, તને પાછો તાવ ચડવા માંડ્યો છે.’

બાઈએ આકરી બનીને પૂછ્યું : ‘મને હવે અહીંથી ક્યારે જવા દેવી છે ?’

‘જો તું ગાંડપણ નહિ છોડ તો કદી નહિ. અને જો ડાહી બનીશ તો કાલે જ.’

‘ડાહી કેવી રીતે બનું ?’

‘ભગવાનમાં શ્રદ્ધા રાખીને.’

‘ભગવાન ! પણ મારા છોકરાંને એણે શું કયું ?’

એનું મગજ ભમતું હતું. એનો અવાજ મધુર બન્યો.

‘મારાથી આમ દરીને બેસી કેમ રહેવાય !’ એણે ભિખારાને કહ્યું. ‘તમારે છોકરાં નથી, અને મારે છે. બસ ફેર એટલો જ છે. જે ચીજ એક માણસ પાસે નથી તેની એને શી ખબર પડે ? તમારે તો કાઠ દી’ કાંઈ છોકરાં નહોતાં ને ?’

‘ના,’ ભિખારાએ કહ્યું.

‘અને મારે-મારે મારાં છોકરાં સિવાય બીજું કાંઈ નહોતું. છોકરાં ન હોય તો, મારામાં છે શું ? મારાં છોકરાં મારી પાસે કેમ નથી, એ તો મને કાઠ કહો ! બધું બને છે એ હું જોઉં છું, પણ કાંઈ સમજતી નથી. મારા ધણીને એમણે મારી નાખ્યો, મને

ગોળીએ દીધી—એ બધું બન્યું, પણ મને કાંઈ સમજ પડતી નથી.’

‘જે,’ લિખારો બોલ્યો. ‘વળી પાછો તને તાવ ભરાયો છે. હવે કાંઈ બોલીશ મા.’

બાપએ એની સામે જોયું અને પછી એ મૂંગી બની ગઈ.

તે દિવસથી એ બોલતી બંધ થઈ ગઈ. લિખારાના ફરમાનનું એણે અક્ષરશઃ પાલન કર્યું. કલાકોના કલાકો સુધી એ પથ્થરના પૂતળા જેવી બેસી રહેતી. તરંગોમાં એ મગ્ન રહેતી અને મૌન પાળતી. અકથ્ય વેદનાઓથી ઘેરાયેલા નિર્દોષ આત્માને માટે મૌન એ સૌથી મોટો આશરો બને છે.

બીજી બાજુ, લિખારો પણ કાંઈ બોલતો નહિ. આવી વેદના સામે વાચા નિરર્થક છે એટલું એ સમજતો હતો. પોતાનું ગાંડપણ છોડી દેવાનું આ માતાને સમજાવવું પણ કઈ રીતે? માતૃત્વને સમજાવી શકાતું નથી. તેની સાથે દલીલ થઈ શકતી નથી. એને લીધે જ માતા દિવ્ય બને છે. દલીલથી એ પર બની જાય છે માતાના સ્વભાવમાં દિવ્ય પશુપણું સમાયેલું છે. માતા સ્ત્રી મટી જાય છે, એ રાત્રી પશુ બને છે—સિંહણ બને છે. દલીલને એ ગણકારતી નથી. એ આંધળી હોય છે, પણ એના અંધાપા પાછળ કોઈ દેવી સમજણ હોય છે.

એક દિવસ લિખારાએ એને કહ્યું, ‘કમનસીબે હું બુદ્ધો થયો છું અને લાંબું ચાલી શકતો નથી. પા કલાક ન ચાલું ત્યાં મારી સંકિત ખૂટી જાય છે; મારે થાક આવો પડે છે. એમ ન હોત તો હું તારી સાથે આવ્યો હોત. પણ હું નથી આવી શકતો એવ એક રીતે સારું જ છે. હું તને કામ આવવાને બદલે ભારરૂપ થઈ પડ્યો હોત. અહીંના લોકો મને નબાવી લે છે, પણ ભૂરીઆઓને શક છે કે હું ખેડૂતો સાથે છું. અને બિચારા ખેડૂતો મને જાદુગર સમજીને મારાથી અતડા રહે છે.’

બાઈના જવાબ માટે એણે રાહ જોઈ. પણ બાઈએ તો આંખો પણ બિંચી ન કરી.

એમને એમ દિવસો વીતતા ગયા. બાઈમાં શક્તિ પાછી આવતી ગઈ, એ ફરી તંદુરસ્ત બનતી ગઈ. એક દિવસ એણે 'શીંગદાણાની કાથળી ભરી અને ખીજી સવારે તો પ્રયાણની તૈયારી કરી. એની આંખો દૂર દૂર જંગલના ઊંડાણુ ભણી તાકેલી હતી.

એ જોઈને ભિખારાએ પૂછ્યું, 'ક્યાં જાય છે ?'

એણે જવાબ આપ્યો, 'એમને ગોતવા.'

ભિખારાએ એને રોકવાનો પ્રયાસ ન કર્યો.

તલવાર અને કુહાડો

આંતરવિગ્રહનાં ભરતીઓટવાળાં થોડાં અઠવાડિયાંને અંતે ક્રાંસના એ પ્રદેશની વસતી એક જ વાત કરતી હતી—વિશ્વવત્ને પક્ષે નહીં, પડખોપડખે જિભાં નહીંને યુદ્ધ ખેલનારા એ સદંતર જુદા જ પ્રકારના માનવીઓની.

ખૂનખાર દાંઢ યુદ્ધ ચાલુ હતું, પણ વાંડીના પગ નીચેથી જમીન સરકતી જતી હતી. દોઢ ગમે રાગપક્ષી છ દગ્ગરની સામે પંદરસો દેશજકતોને બાથ લિડાવવાની એક જુવાન સેનાપતિએ હિંમત કરી તેને પરિજામે બળતો રાખ્યો નહિ તો પણ, ઘણો નમ્રજો પડી ગયો હતો. બળનાખોરો ઘેરાઈ ગયા હતા. તે પછી પણ કેટલાક ભાગ્યશાળી વિજયો પ્રાપ્ત થયા અને એમાંથી નવી જ પરિસ્થિતિ પેદા થઈ.

સંજોગો બદલાઈ ગયા હતા, પણ સાથે સાથે એક અજોડ ગૂંચ જીભી થઈ હતી.

સમગ્ર વાંડીમાં પ્રગ્નસત્તાકે સરસાઈ પ્રાપ્ત કરી હતી, એ ખરું; પણ કયા પ્રગ્નસત્તાકે ? વિજયની ઘડી આવી રહી હતી તેમ તેમ એ પ્રકારનાં પ્રગ્નસત્તાક સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યાં હતાં—ત્રાસવાળું પ્રગ્નસત્તાક અને દયાવાળું પ્રગ્નસત્તાક : એકને પશુબળ વડે જીતવું હતું, બીજાને મૃદુતાથી એ એમાંથી કાનું ધાયું થવાનું હશે ? એક સમાધાનકારી અને બીજું હડિયું : એ બે ય સ્વરૂપોના એ માનવીઓ પ્રતિનિધિ હતા. એ બંનેને પોતપોતાની ખાસ સત્તા હતી; એક લશ્કરી સેનાપતિ હતો, બીજો નાગરિક પ્રતિનિધિ હતો. એ એમાંથી કાનું ધાયું થવાનું હશે ? એમાંના એક પાસે-પ્રતિનિધિ પાસે, મજબૂત થીલબળ હતું. 'દયા નહિ ! રહમ નહિ !'નો પયગામ લાઇને એ

પેરિસના સર્વોચ્ચ સત્તાધીશો પાસેથી ચાલ્યો આવતો હતો. પોતાનાં ફરમાનોનું યોગ્ય પાલન કરાવવા માટે એના હાથમાં પ્રજાસત્તાકનો આ ઠરાવ હતો, કે ‘બંડખેર આગેવાનને કેદમાંથી છોડી મૂકી તેને નાસવામાં મદદ કરનાર હર કોઈને મોતની સજા કરવી’. પ્રજાકીય સલામતિની સમિતિએ એને સંપૂર્ણ સત્તાઓ સોંપી હતી. એને પ્રતિનિધિ બનાવતા અને એની પ્રત્યે હુકમપાલન દાખવવાનું ફરમાવતા પ્રજાસત્તાકના આદેશપત્ર ઉપર રૉબેસપિયર, ડાન્ટન અને મેરેટની સહીઓ હતી. અને બીજા પાસે—સિપાહી પાસે, એક જ તાકાત હતી—દયાની.

એની પાસે માત્ર એનાં બાવડાં હતાં—જે દુશ્મનોને જેર કરતાં; અને એનું હૃદય—જે એમને ક્ષમા આપતું. એ વિજેતા હતો, અને એ માનતો હતો કે પરાજિતોને ક્ષમા દેવાનો એને અધિકાર હતો.

પરિણામે, આ બે માનવીઓ વચ્ચે અથડામણ ઊભી થઈ હતી; છાની પશુ ઊંડી. જુદા જુદા વાતાવરણમાં ઊભા ઊભા એ બન્ને બળવાની સામે લડી રહ્યા હતા. પ્રત્યેકના હાથમાં નિરાળું શસ્ત્ર હતું: એકના હાથમાં વિજયનું; બીજાના હાથમાં ત્રાસનું.

અને છતાં આ બે વિરોધીઓ મિત્રો હતા. આટલી ઊંડી લાગણીપૂર્વક દુનિયામાં બીજા કોઈ બે દિલો નહિ મળ્યાં હોય. એમાંના કરડા પુરુષે દયાળુતા જન બચાવ્યો હતો, અને એમ કરવા જતાં પોતાના ચહેરા ઉપર શત્રુનો ધા ઝીલ્યો હતો.

આ બે પુરુષોમાંથી એક જીવનનો અને બીજો મૃત્યુનો અવતાર હતો, એક વિનાશનો ને બીજો શાંતિનો. અને છતાં એ બે એકબીજાને આહતા હતા. એ પણ એક વિચિત્ર કાયડો હતો.

પણ અહીં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે, આ જોડીમાંથી જે વિકરાળ ગણાતો હતો તે માણસ પણ બંધુભાવનાથી ભરેલો હતો. એ જખમીઓની માવજત કરતો, માંદાની સારવાર કરતો, દિવસ

અને રાત ઇસ્પતાલોમાં જ રહેતો, ઉધાડે પગે ચાલ્યાં જતાં છોકરાં જોઈને એનું હેયું દ્રવી ઊઠતું, પોતાની પાસે એ કાંઈ રાખતો નહિ-
અથુ ગઈ એને દઈ દેતો. તમામ ઝપાઝપીઓ વખતે એ હાજર રહેતો;
એ ફાજને મોખરે ચાલતો અને ઘેર લડાઈની વચ્ચોવચ્ચ જઈ પહોંચતો, એ સશસ્ત્ર હતો (કારણ કે એના કમરમાં ધમાં તલવાર અને બે પિસ્તોલો હતી), છતાં એ નિઃશસ્ત્ર હતો, કારણ કે કાંઈએ એને કદી તલવાર ખેંચતો કે પિસ્તોલને હાથ આડાડતો પણ જોયો નહોતો. એ ધાવ ઝીલતો પણ સામે પ્રહાર કદી ન કરતો. લોકો વાતો કરતાં કે અગાઉ એ ધર્મગુરૂ હતો.

આ બે માનવીઓમાંનો એક હતો ગોવેન. બીજો હતો સિમુરદેન.

એ બે માનવીઓ વચ્ચે દોસ્તી હતી, પણ એમના સિદ્ધાંતો વચ્ચે દુશ્મનાવટ હતી. આ સંગ્રામ ઝાઝો વખત દબાયેલો રહી શકે તેમ નહોતું. એક સવારે એ ખુલ્લો થઈ ગયો.

સિમુરદેન ગોવેનને કહ્યું: ‘આપણે શું હાંસલ કરી શક્યા છીએ?’

ગોવેને જવાબ દીધો: ‘એ તો મારા જેટલી જ તમને પણ ખબર છે. લાન્ટેનાકની ફાજને મેં વેરવિખેર કરી નાખી છે. હવે એની પાસે થોડાક જ માણસો રહ્યા છે. તે ઉપરાંત હવે એ પ્રુજેક્સના જંગલ લાણી ધોકલાઈ ગયો છે. આઠ દિવસમાં તો એ ઘેરાઈ જશે.’

‘અને પંદર દિવસમાં?’

‘એ કેદ પકડાશે.’

‘અને પછી?’

‘મારું જાહેરનામું તો તમે વાંચ્યું છે ને?’

‘હા. તેનું શું?’

‘એને ગોળીએ દેવાશે.’

‘વળી દયા બતાવી! એને તો ગિલોટિન પર ગરદન મારવો જોઈએ.’

‘હું તો લશ્કરી મોતમાં માતું છું,’ ગોવેને કહ્યું.

‘અને હું,’ સિમરદેન બોલ્યો; ‘હું વિપ્લવી મોતમાં માનનારો છું.’ એણે ગોવેનની સામે જોયું અને પછી ઉમેયું : ‘પેલા દેવળ-માંથી પકડાયેલી સાધ્વીઓને તે શા માટે છોડી મૂકેલી ?’

‘હું સ્ત્રીઓ સામે યુધ્ધે નથી ચડ્યો એટલા માટે.’ ગોવેને કહ્યું.

‘એ સ્ત્રીઓ આમજનતાને ધિક્કારે છે. અને ધિક્કારની બાબતમાં એક સ્ત્રી દસ પુરુષો કરતાંય વધુ બૂરી છે. તળી પેલા બુદ્ધા જૂની પાદરીઓના ટોળાને વિપ્લવી અદાવત સમક્ષ મોકલવાની તે ના શા માટે પાડી હતી ?’

‘હું વૃદ્ધો સામે યુદ્ધે નથી ચડ્યો.’

‘વૃદ્ધ પાદરી જીવાનતા કરતાંય ભૂડા હોય છે. ધોળા વાળ બળવો ફેલાવે ત્યારે એ બળવો વધુ ભયંકર અને છે. લોકોને તો ચામડીની કરચલીઓમાં શ્રદ્ધા હોય છે. ખોટી દયા નહિ જોઈએ, ગોવેન! રાજ-હત્યારાઓ એ જ મુક્તિદાતા છે. ગોવેન, મહારાણી મારી આર્નવાનેત જેવી સ્ત્રી હોય તો સ્ત્રીઓ સામે પણ યુધ્ધે ચઢવું જોઈએ, પોપ ને જેવા વૃદ્ધ માણસો હોય ત્યાં સુધી વૃધ્ધો સામે પણ યુધ્ધે ચઢવું જોઈએ, અને રાજકુમારો હયાત હોય ત્યાં સુધી બાળકો સામે પણ યુધ્ધે ચઢવું જોઈએ, સમજ્યો ?’

‘શુરુદેવ, હું કાંઈ રાજનીતિ નથી.’

‘તું જોખમી માણસ ન બનવાની કોશિશ કર. કોસ્સે ઉપરના હક્ક વખતે પેલો બળવાખોર ત્રેતોન હારી ગયો અને પછી એકલો હાથમાં તલવાર લઈને આપણી આખી કતાર સામે ધસી આવ્યો. ત્યારે તે શા માટે હુકમ કરેલો કે, “કતાર ખોલી નાખો ! એને જવા દો” ?’

‘કારણ કે એકની ઉપર પંદરસોથી ન તૂટી પડાય.’

‘અને પેલા બીજા પ્રસંગે, જખમી અને પેટલસતા બંડખોર જોસેદને તારા સૈનિકા મારવા જતા હતા ત્યારે તેં “રહેવા દેજો ! એની સાથે હું પતાવી લઈશ,” એમ કહીને પછી તારી પિસ્તોલ શા માટે હવામાં ફેડી નાખી હતી?’

‘કારણ કે ભૂમે પર પડેલા માણસને મરાય નહિ.’

‘એ જ તારી ભૂલ છે. આજે એ બંને માણસો બળવાખોરોની નવી નવી ટુકડીઓના નાયક બન્યા છે. એ બેને બચાવીને તેં પ્રજાસત્તાકને એ શત્રુઓ આપ્યા છે.’

‘મારો દરિદ્રો તો શત્રુ નહિ પણ મિત્રો આપવાનો જ હતો.’

‘લાંદીઓના વિજય પછી કેદ પકડાયેલા ત્રણસો ખેડૂતોને તેં કાર કેમ ન માયા?’

‘કારણ કે રાજ્યપક્ષના એક સેનાપતિએ પ્રજાસત્તાકના કેદીઓ ઉપર રહમ બતાવી હતી. અને પ્રજાસત્તાકે પણ રાજ્યપક્ષના કેદીઓ ઉપર રહમ બતાવી છે એવું મારે કહેવરાવવું હતું.’

‘પણ તો પછી તું લાન્તેનાકને કેદ પકડીશ તો એને પણ જવા દઈશ?’

‘ના.’

‘કેમ? આ ત્રણસો ખેડૂતો ઉપર રહમ બતાવી તો પછી એના ઉપર કેમ નહિ?’

‘ખેડૂતો તો અજ્ઞાનીઓ છે. પણ લાન્તેનાકને તો, એ પોતે શું કરી રહ્યો છે તેનો પૂરો ખ્યાલ છે.’

‘પણ લાન્તેનાક તારો સ્વજન થાય છે.’

‘ફ્રાંસ જેટલું નિકટનું સ્વજન મારે બીજું કોઈ નથી.’

‘લાન્તેનાક બૂઠ છે.’

‘લાન્તેનાક પરદેશી છે. એને ઉમ્મર જેવું કાંઈ નથી. એ અંગ્રે.’

‘હું તો લશ્કરી મોતમાં માનું છું,’ ગોવેને કહ્યું.

‘અને હું,’ સિમરદેન બોલ્યો; ‘હું વિપ્લવી મોતમાં માનનારો છું.’ એણે ગોવેનની સામે જોયું અને પછી ઉમેયું : ‘પેલા દેવળ-માંથી પકડાયેલી સાધ્વીઓને તે શા માટે છોડી મૂકેલી ?’

‘હું સ્ત્રીઓ સામે યુધ્ધે નથી ચડ્યો એટલા માટે.’ ગોવેને કહ્યું.

‘એ સ્ત્રીઓ આમજનતાને ધિક્કારે છે. અને ધિક્કારની બાબતમાં એક સ્ત્રી દસ પુરૂષો કરતાં વધુ ખૂરી છે. વળી પેલા છુટ્કા જૂની પાદરીઓના ટોળાને વિપ્લવી અદાવત સમક્ષ મોકલવાની તે ના શા માટે પાડી હતી ?’

‘હું વૃદ્ધો સામે યુધ્ધે નથી ચડ્યો.’

‘વૃદ્ધ પાદરી જીવાનતા કરતાં વધુ ખૂટા હોય છે. ધોળા વાળ બળવો ફેલાવે ત્યારે એ બળવો વધુ ભયંકર અને છે. લોકોને તો ચામડીની કરચલીઓમાં શ્રદ્ધા હોય છે. ખોટી દયા નહિ જોઈએ, ગોવેન! રાજ-હત્યારાઓ એ જ મુક્તિદાતા છે. ગોવેન, મહારાણી મારી આર્નવાનેત જેવી સ્ત્રી હોય તો સ્ત્રીઓ સામે પણ યુધ્ધે ચઢવું જોઈએ, પોપ * જેવા વૃદ્ધ માણસો હોય ત્યાં સુધી વૃધ્ધો સામે પણ યુધ્ધે ચઢવું જોઈએ, અને રાજકુમારો હયાત હોય ત્યાં સુધી બાળકો સામે પણ યુધ્ધે ચઢવું જોઈએ, સમજ્યો ?’

‘શુરુદેવ, હું કાંઈ રાજનીતિજ નથી.’

‘તું જોખમી માણસ ન બનવાની કાશિશ કર. કાસે ઉપરના હક્કા વખતે પેલો બળતાખોર ત્રેતોન હારી ગયો અને પછી એકલો હાથમાં તલવાર લઈને આપણી આખી કતાર સામે ધસી આવ્યો. ત્યારે તે શા માટે હુકમ કરેલો કે, “કતાર ખોલી નાખો ! એને જવા દો” ?’

‘કારણ કે એકની ઉપર પંદરસોથી ન તૂટી પડાય.’

‘અને પેલા બીજા પ્રસંગે, જખમી અને પેટથસતા બંડખોર જોસેફને તારા સૈનિકો મારવા જતા હતા ત્યારે તે “રહેવા દેજો ! એની સાથે હું પતાવી લઈશ,” એમ કહીને પછી તારી પિસ્તોલ શા માટે હવામાં ફેડી નાખી હતી?’

‘કારણ કે ભૂમે પર પડેલા માણસને મરાય નહિ.’

‘એ જ તારી ભૂલ છે. આજે એ બંને માણસો બળવાખોરોની નવી નવી ટુકડીઓના નાયક બન્યા છે. એ બેને બચાવીને તે પ્રજાસત્તાકને બે શત્રુઓ આપ્યા છે.’

‘મારો દરિદ્રો તો શત્રુ નહિ પણ મિત્રો આપવાનો જ હતો.’

‘લાંદીઓના વિજય પછી કેદ પકડાયેલા ત્રણસો ખેડૂતોને તે ઠાર કેમ ન માર્યા?’

‘કારણ કે રાજપક્ષના એક સેનાપતિએ પ્રજાસત્તાકના કેદીઓ ઉપર રહમ બતાવી હતી. અને પ્રજાસત્તાકે પણ રાજપક્ષના કેદીઓ ઉપર રહમ બતાવી છે એવું મારે કહેવરાવવું હતું.’

‘પણ તો પછી તું લાન્ટેનાકને કેદ પકડીશ તો એને પણ જવા દઈશ?’

‘ના.’

‘કેમ? આ ત્રણસો ખેડૂતો ઉપર રહમ બતાવી તો પછી એના ઉપર કેમ નહિ?’

‘ખેડૂતો તો અજ્ઞાનીઓ છે. પણ લાન્ટેનાકને તો, એ પોતે શું કરી રહ્યો છે તેનો પૂરો ખ્યાલ છે.’

‘પણ લાન્ટેનાક તારો સ્વજન થાય છે.’

‘ક્રાંતિ જેટલું નિકટનું સ્વજન મારે બીજું કંઈ નથી.’

‘લાન્ટેનાક વૃદ્ધ છે.’

‘લાન્ટેનાક પરદેશી છે. એને ઉમ્મર જેવું કંઈ નથી. એ અંગ્રે-

જોતે અહીં લાવી રહ્યો છે. લાન્તેનાક એટલે આક્રમણ ! લાન્તેનાક દેશનો દુશ્મન છે. એની અને મારી વચ્ચેનું યુદ્ધ એના કે મારા મૃત્યુ વિના પૂરું નહિ થાય.’

‘જોવેન, તારી આ પ્રતિજ્ઞા બરાબર યાદ રાખજે.’

‘મેં શપથ લીધા છે.’

થોડી પળો શાંતિ રહી. બન્નેએ એકબીજા સામે જોયું. પછી જોવેન બોલ્યો : ‘આ ’દડની સાલ લોખીલીની બનીને ઇતિહાસમાં યાદ રહી જશે.’

‘તું ગાફિલ ન રહેજે, જોવેન !’ સિમુરદેને કહ્યું. ‘આ મહાભયાનક સાલની વિશિષ્ટતા એની નિર્દયતા છે. શા માટે ? કારણ કે વિપ્લવનું આ મહાન વર્ષ છે. આપણે જેમાં જીવીએ છીએ તે વર્ષ વિપ્લવના અવતાર સમુ છે. જૂની દુનિયા એ જ વિપ્લવની શત્રુ છે. એને માટે વિપ્લવને જરાય દયા નથી—જેમ ગૂમડું એ તખીબનું દુશ્મન હોય છે અને ગૂમડા માટે એને જરાય દયા નથી હોતી. રાગની રાજશાહીનો, હિમરાવોની અમીરાઇનો, સિપાહીઓની સરમુખત્યારીનો, પાદરીઓની અંધશ્રદ્ધા—જનજનો, ન્યાયાધીશની જંગાલિયતનો—દુકાનો દરેક સિતમગારના દરેક સિતમોનો એ નાશ કરવા માગે છે. કયું ગૂમડું ફેડતી વખતે એમાંથી લોહી નથી નીકળતું ? આગ ખુઝાવવી હોય ત્યારે અગ્નિ જેટલી જ પ્રચંડ શક્તિથી એનો સામનો નથી કરવો પડતો ? સફળતાની એ જ ચાવી છે. નરતર મૂકનાર તખીબ જલ્લાદ જેવો લાગે છે. વિપ્લવનું પણ એવું જ છે. એ કાપ મૂકે છે, પણ બન બચાવે છે.’

‘તખીબ તો શાંત હોય છે,’ જોવેને કહ્યું, ‘પણ મારી નજર સામેના માણસો તો ભયાનક છે.’

‘વિપ્લવને જૂની માણસોની મદદની જરૂર છે,’ સિમુરદેન બોલ્યો. ‘ચડકતા હાથને એ બાબતે ફગાવી દેશે. એને તો જે વિકરાળ

છે તેનામાં જ શ્રદ્ધા છે. ડાન્ટન મહાભયાનક છે, રોએસપિયર નિશ્ચલ છે, મેરેટ રૂઢ છે. ગોવેન, ગાફેલ ન રહેજે! આ નામો આપણે માટે મોટી મોટી ફાળ સમાં છે. યુરોપને એ કમ્પાવશે.’

‘અને કદાચ ભાવિને પણ,’ ગોવેને કહ્યું. જરા અટકીને એણે આગળ ચલાવ્યું, ‘સ્વાધીનતા, સમાનતા અને બહુતા! શાંતિ અને એક્યતાં એ સિદ્ધાંતો છે. એને શા માટે ભયજનક સ્વરૂપ આપો છો? આપણે શેને કાળે મથીએ છીએ? આપણે સર્વ પ્રજાઓને એક વિશ્વવ્યાપી પ્રજાસત્તાક નીચે એકત્ર કરવી છે. ધાકથી આપણો કયો અર્થ સરશે? ખેતરનો આડિયો જેમ પંખીઓને નસાડે છે તેમ માનવીઓને પણ દૂર રાખશે. ભગ્નાઈ હાંસલ કરવા કાળે યુરોપ ન કરી શકાય. રાજતખ્તોને હાંમડીને આપણે વધસ્થભો નથી સ્થાપવા. રાજાઓનો નાશ કરો, પણ રાષ્ટ્રોને અમર બનાવો! રાજમુગટોને ઉડાડી મૂકો, પણ મસ્તકોને બચાવી લ્યો. વિપ્લવ એક્યતામાં છે, ખીકમાં નથી. સુંદર આદર્શોની ઉપાસના કઠોર માનવીઓ નહિ કરી શકે. દયા એ મારે મન માનવીની ભાષાનો સાંથી મધુર શબ્દ છે. મારો જન પ્રથમ જેઅમમાં મૂકીને પછી જ હું ખીજતું લોહી વહાવીશ. ઉપરાંત, હું તો માત્ર લડી જાણું છું. એક સૈનિક સિવાય હું ખીજું કાઢી જ નથી. પણ જો હું રહમ ન બતાવી શકું તો વિજયનું મારે મન મૂલ્ય નથી. યુદ્ધમાં આપણે શત્રુતા શત્રુ બનીએ, પણ વિજય પછી એમના બંધુ બનીએ.’

‘ગાફેલ ન રહેજે!’ સિમુરહેને ત્રીજી વાર કહ્યું. ‘ગોવેન, મારે મન તું દીકરા કરતાં પણ વધારે છે; ગાફેલ ન રહેજે!’

પછી એણે વિચારપૂર્વક ઊભેયું, ‘આવા કાળમાં દયા પણ એક પ્રકારનો દેશદ્રોહ બની જાય છે.’

આ એ માનવીની વાતો સાંભળનાર કોઈ ત્રીજું જણ એમ જ માને કે એણે સૈનિકની તલવાર અને જલ્લાહતા કુહાડા વચ્ચેનો કોઈ સંવાદ સાંભળ્યો છે.

પ્રકરણ એકત્રીસમું

આથમણી દિશામાં

તે દરમિયાન જનતા એનાં બાળુડાંની શોધ કરતી ભટકતી હતી. એ સીધેસીધી ચાલી જતી હતી. એ શેત્રી ઉપર જીવતી ? એને પોતાને પણ એની ખબર નહિ હોય. એ દિવસે ચાલતી અને રાતે પણ ચાલતી; એ બીખ માગતી, વનસ્પતિ ખાતી, ધન્ટીની પથારી કરતી; ખુલ્લામાં, ઝાડીઓમાં, તારાઓનાં નીચે, વરસાદમાં અને વાયરામાં એ સૂતી.

ગામેગામે અને ખેતરે ખેતરે એ ભ્રમતી. એનો નેશ નીચરેલાલ હતો. કોઈ એને આવકારતાં, કોઈ પળી હાંપી કાઢતાં.

એ પ્રદેશમાં એને કોઈ ઓળખતું નહોતું. એક એના સિરકોઈનાડું ગામ સિવાય બીજા કશાની એને ગમ નહોતી. કોઈ રસ્તો એ જાણતી નહોતી. પોતાને જ પગેરે એ પાછી નીકળતી; એક વાર કાપેલી વાટે એ ફરી આવી ચડતી; વ્યર્થ દોડાદોડ કરતી. કોઈવાર એ રાજમાર્ગ ઉપર ચાલતી, કોઈ વાર ગાડા-કેડે, કોઈવાર ફેડીએ. પ્રથમ એના પગમાં પગરખાં હતાં, પછી એ અણુ-વાણુ થયા અને અંતે એ લોહીઆળા ખન્યા હતાં. લડાખંતોં મેદાનો ઉપર રહને, અધૂકાની ઝાળાઓ નીચે થઈને, કાંઈ સાંજાળ્યા વિના, જોયા વિના, કોઈથી ભાગ્યા વિના એના જીયાંને શોધતી એ ચાલી જતી હતી. ચારેકોર બળવાનું વાતાવરણ હતું. નહોતા સિપાહી, નહોતા અમલદાર, કોઈ જાતના સત્તાધીશો નહોતા. રડ્યાખડ્યા વટેમાર્ગીઓનો અને ભેટો થતો.

એમને એ પૂછતી : ‘ તમે ક્યાંય ત્રણ નાનાં છોકરાં જોયાં છે ? ’

સાંભળનારાં એની સામે જોઈ રહેતાં.

‘બે દીકરા ને એક દીકરી,’ એ કહેતી.

અને પછી એ નામ મળ્યાવતી : ‘જનન, આત્રેન, જ્યોરજેટ. કોઈએ એને જોયાં નથી ?’

વળી એ બબડ્યે જતી : ‘મોટો સાગથાર વરસતો છે; નાની છોડી વીસ જ મહિનાની છે.’

પછી વળી એ પૂછતી : ‘એ ક્યાં છે ? ખબર છે કોઈને ? મારાં છિયાં મારી પાસેથી કોણ હરી ગયું છે ?’

પણ સાંભળનારાં એની સામે તાકી રહેવા ઉપરાંત બીજું કંઈ કરી શકતાં નહિ.

કોઈ એની વાત સમજતું નહિ એ જોઈને એ કહેતી : ‘મારાં છિયાં છે, હો ને ! હા, મારાં છે એટલે જ કહું છું.’

એક દિવસ એક ખેડૂતે એની વાત સાંભળી. એ ભલો આદમી કાંઈક વિચારમા પડી ગયો.

‘ભાભી રહેજે,’ એણે કહ્યું. ‘ત્રણ છોકરાં ને ?’

‘હા.’

‘બે દીકરા ?’

‘અને એક દીકરી.’

‘તું એને શોધજ ?’

‘હા.’

‘એક ઉમરાવ ત્રણ નાનાં છોકરાંને ઉપાડી ગયો છે, એવી વાત મેં સાંભળી છે.’

‘એ ક્યાં છે ?’ બાઈ ચીસ પાડી ભાડી. ‘ક્યાં છે ?’

ખેડૂતે જવાબ આપ્યો : ‘તુરબુમાં.’

‘મારાં છિયાં મને ત્યાં મળશે ?’

‘ઝાઝે ભાગે તો મળશે.’

‘ક્યાં કહ્યું તમે ?’

‘તુરચ્ચુ.’

‘તુરચ્ચુ એ શું છે ?’

‘એક જગ્યાનું નામ છે.’

‘ગામ છે, ગઢ છે કે ખેતર છે ?’

‘હું થોડો જ ત્યાં ગયેલો છું !’

‘દૂર છે ?’

‘નજીક તો નથી જ.’

‘કેમ દશ્યમાં ?’

‘પ્રજ્ઞેર્સના જંગલની દશ્યે !’

‘હું કઈ બાળુ જાઉં ?’

ખેડૂતે આથમણી દિશામાં આંગળી ચીંધી: ‘સીધેસીધી, સૂરજ
આથમે એ દશ્યમાં.’

એણે હાથ નીચો કર્યો ત્યાં તો બાષ ચાલી નીકળી હતી.

પ્રકરણ બીસમું

ગોવેન-કુળનો ગઢ

ધુજેસંના જંગલને કાંઠે તુરચુના જાંચા ગઢનો આજે તો માત્ર પડખાયો રહ્યો છે. પણ ૧૭૯૩માં એ જીત્યો જંગતો હતો. ગોવેન કુળના ઉમરાવોને એ પુરણો કિલ્લો હતો નવમી સદીમાં એને બાંધવાની શરૂઆત થઈ હતી અને બારમી સદીમાં એ પૂરો બાંધાય રહ્યો હતો. ત્યાર પછી એની ફરતા અનેક દુશ્મનોએ ઘેરા ઘાલ્યા હતા. ચૌદમી સદીની તોપોના પથ્થરના ગોળાથી માંડીને અઢારમી સદીના લોખંડી ગોળા સુધીનાં તમામ પ્રકારનાં લડાયક શસ્ત્રોએ એની બાંધી દીધાલો ઉપર પોતપોતાના વિશિષ્ટ ઉઝરડા પાડ્યા હતા. એ દીવાલો બોય પામે પંદર ફૂટ બાંધી હતી અને ટોચે બાર ફૂટ. આજે પણ એ પ્રદેશના લોકો વાતો કરે છે કે ગઢના ઉપલા માળની દીવાલમા છૂપી નાદાખરીઓ હતી. એક કળ દાખતાં જ દીવાલનો જખ્ખર મોટો પથ્થર બાબુએ ખસી જતો અને વળી પાછી બીજી કળ દાખતાં એ ભિડાઈ જતો અને દીવાલની કાંકરી થ ન ખસી હોય તેવી એ બની જતી.

જાંચી એક બેખડ ઉપર આ ગઢ બાંધેલો હતો. બેખડના પગ પાસે એક વોકળો હતો. એમાસામ એ ગાંડેતૂર બનીને ધૂત્રવતો, અને ઉનાળામાં સુકાઈ જતો. વોકળાને સામે કાંઠે મેદાનો હતાં. ગઢના આદિસજ્જાએ ગઢ અને સામા કાંઠા વચ્ચે માત્ર એક લાકડિયો ખૂંચતો પૂલ રાખ્યો હતો. કૂદાડાનો એક ઘા એને કાપવા મટે બસ હતો. એ સિવાય ગઢમાં પ્રવેશવાનો બીજો કામ રસ્તો નહોતો. ગઢ એ રીતે અમેઘ હતો. એની પછીતે ધુજેસંનું ઘેર જંગલ પડ્યું હતું.

પણ પાછળથી જોવેન વંશના ઉમરાવોએ એ લાકડિયો પૂલ કાઢીને એને સ્થાને પથ્થરનો પૂલ બાંધ્યો. વોંકળાના જાંડાણમાંથી ચણેલી ત્રણ કમાનોવાળો એ પૂલ હતો. અને એ પૂલની ઉપર જ એ જમાનાની રસમ મુજબ એક નાનોશો મિનારો પણ બાંધ્યો હતો. એ મિનારાના નીચલા ભાગમાં સશસ્ત્ર ચોકીઆતો બેસતા. તેની ઉપરના એક માળમાં અંધાલય હતું, અને તેની ઉપર કોઠાર હતો. મિનારામાં ઉપર અનાજ, નીચે સેનિકા અને વચ્ચે અંધા ભર્યા હતા. ગઢ અને મિનારો બન્ને જુદા જુદા કાળની જાહોજલાલીનાં પ્રતીક સમા હતા. ગઢ ભયાનક હતો, મિનારો રોનકદર હતો.

લશ્કરી દૃષ્ટિએ આ મિનારાવાળો પૂલ ગઢને છોડ દે તેમ હતો. એણે ગઢની શોભા વધારી હતી પણ તાકાત ઘટાડી હતી. હજીય ગઢ જંગલની દિશામાંથી આવેલ હતો. પણ મેદાનોની આબુએથી હવે એ નબળો પડ્યો હતો. વોંકળાને સામે કાંઈથી આવતો શત્રુ જોતજોતામાં પૂલનો સ્વામી બની જાય તેમ હતું. તાળી, અંધાલય અને કોઠાર ગઢને નહિ પણ એના દુશ્મનને મદદરૂપ થઈ પડે તેવાં હતાં. અંધાલય અને કોઠાર, બન્નેમાં સળગી જાય તેવા પદાર્થો હોય છે. અગ્નિનો ઉપયોગ કરનાર શત્રુને મન તો પુરાતન કાવ્યઅંથો બાળવા અને ધાસનો પૂજો સળગાવવો એ સરખું હોય છે એ રીતે આ પૂલ એક બૂલ સમાન હતો. પણ પૂલ બંધાયા તે વખતના ગઢ-માલિકો એટલા શક્તિશાળી હતા કે કોઈ એમને ઘેરો ધાસવાની હિંમત કરે તે એમની કલ્પના બહારની વાત હતી. અને તેમ છતાંય પૂલના બાંધનારાએ એકાદ બે સાવચેતીભર્યાં પગલાં લીધેલાં હતાં. આગની શક્યતા વિચારી રાખીને એમણે મિનારામાં એક લાંબી નિસરણી રાખી હતી. ઉપરાંત શત્રુના હલ્લાનાં ખ્યાલ પણ એમણે કરેલો હતો. મિનારાનો બીજો માળ અને ગઢનો બીજો માળ ન્યાં બેગા થતા હતા ત્યાં ગઢની દીવાલમાં બેઠે બાળુ છ-છ સાત-સાત ફૂટની કમાન ફારી કાઢીને વચમાં લોહાતું એક બારણું મૂકવામાં આવ્યું હતું. એને

એક મોટી ચાવી વડે બંધ કરીને એ ચાવી એકલા એના માલિકની બાજુવાળા ગુપ્ત સ્થળે સંતાડવામાં આવી હતી. આ બારણું એક વાર બંધ થઈ જાય પછી તોપના ગોળાનો પણ સામનો કરી શકે તેમ હતું. ગઢમાં પ્રવેશવા માટે લોહાના આ બારણામાં થકને જ જવું પડે તેમ હતું. બીજો કોઈ રસ્તો નહોતો.

ગઢને ભોંયતળીએથી બિપરને માળ જવા માટે પંદર ફૂટ જાડી દીવાલમાં જ ગોળાકારે પગથિયાં મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. મધ્યયુગમાં શત્રુને શહેર જીતવા માટે શેરીએ શેરીએ લડવું પડતું, શેરી માટે ઘરેઘર જીતવું પડતું, અને ઘર માટે ઝોરડે ઝોરડે સંગ્રામ કરવો પડતો. આવી જાતના ગઢનો એક પછી એક માળ જિતાનો એ રીતે તુરંતુનો ગઢ જીતવો આકરો હતો. એનાં પગથિયાં ગોળાકારે એક માળેથી બીજા માળે જતાં. દરેક માળમાં પ્રવેશવાનું એક નીચું બારણું હતું. એમાંથી ત્રાંકા વળીને પ્રવેશવા જતાર શત્રુનું ડોકું તલવારને એક જ ઝાટકે મડથી જુદું થઈ પડતું.

એકદ્રાવિયા મહેલ સમા મિનારામાં પ્રવેશવા માટે લોકજાને સામે કાંઠે કાઠ રસ્તો નહોતો. માત્ર એક લટકતી સીડી ત્યાં રાખવામાં આવી હતી.

મિનારાને બીજા માળે અંધાલયનો એક જ ઝોરડો હતો. પૂલ જેટલો જ એ લાંબો અને પૂલ જેટલો પહોળો હતો. એમાં દાખલ થવાનો એકમાત્ર રસ્તો પેલા લોખંડી બારણાનો હતો. ભોંયથી છત સુધી એ ઝોરડો સતરંમી સદાની દબ્બના ચોપડીએના ચમકદાર કબાટોથી ભરેલો હતો. એની બે બાજુ ત્રણ-ત્રણ બારીઓ હતી. લોકજાને સામે કાંઠે જાંચી સપાટીએ આવેલા મેદાન પર જભા જભા એ બારીઓ વાટે અંધાલયનો અંદરનો ભાગ જોઈ શકાતો હતો. બારીઓ વચ્ચેના દીવાલના ભાગને અડીને છ પુરાણાં પૂતળાં પડ્યાં હતાં. અંધાલયમાં જાતજાતનાં પુસ્તકો હતાં. પણ

એમાંના એક અંથે ઘણી નામના મેળવી હતી. એની ઉપર મોટા અક્ષરે 'સંત બારથોલોમ્યુ' લખેલું હતું. એની નીચે બીજી એક લાટી આ પ્રમાણે હતી: 'સંત બારથોલોમ્યુ' કૃત બાઇબલ'. એ અપ્રાપ્ય અંથની આ ઘણી મૂલ્યવાન નકલ અંથાલયની વચ્ચેવચ્ચ એક મેજ ઉપર પડેલી હતી. અઢારમી સદીમાં ઘણા લોકો ખાસ એનાં દર્શન કરવા માટે ત્યાં આવતાં.

ઢાઢાર પણ અંથાલયની ઉપર, બરાબર અંથાલયના માપનો અને છ બારીઓવાળો ઓરડો હતો. એમાં ઘાસ અને કડબ ભરેલાં હતાં.

આવો હતો ગોવેન-કુળનો તુરચુ નામે ગઢ.

પ્રકરણ ત્રીસમું

આખરીનામું

જીલાઈ જોતજોતામાં વીતી ગયો; ઓગસ્ટ આવ્યો. ચારેકાર પરિસ્થિતિની વિકટતા વધતી જતી હતી વાંડીના બળવાખોરોને મોટા મોટા બૂલમાં હંફાવવામાં આવ્યા હતા તેથી એમણે નાના નાના અનેક મોરચા ખોલ્યા હતા. આંતરવિગ્રહ હવે એક વિશાળ પટ ઉપર વેરણુઝરણુ થઈને પડ્યો હતો. કેટલાંય સ્થળેથી મારી હઠાવાયેલું વાંડીનું સૈન્ય કોઈ કોઈ જગ્યાએ હજી મચક દેતું નહોતું. વળી, અંગ્રેજ ફાજની કેટલીક રેજિમેન્ટ તથા ફ્રેંચ નૌકાદળના સારા સારા અફસરો લઈને ઈંગ્લંડનો કાફલો ખાડીમાં આવીને ઊભો હતો. કિનારે ઉતરાણ કરવા માટે એને લાન્તેનાકના દોકોરના એક જ ઇશારાની વાટ હતી. એ ઉતરાણ થાય તો રાક્ષપક્ષી બળવો ફરી સફળ થાય તેમ હતું. ‘દયા નહિ ! રહેમ નહિ !’ના સાદ હજી જોશભેર સંભળાઈ રહ્યા હતા.

આ ઓગસ્ટ માસમાં તુરબુ ફરતો ધેરો ધાલવામાં આવ્યો હતો. એક સાંજે, સંધ્યાની નીરવતા વચ્ચે તારા ઊગી રહ્યા હતા, વનમાં પાંદડું ય હલતું નહોતું, મેદાનમાં તરણું ય ફરકતું નહોતું, ત્યારે એક શીંગડું પ્રકાશું, અને એનો તીજો સાદ ચોપાસની શાંતિ ઉપર છવાઈ ગયો. એ શીંગડું ગઢની ટોચેથી પ્રકાશું હતું.

શીંગડાના જવાબમાં નીચેથી બ્યૂગલ બજ્યું. ગઢની ટોચે એક શસ્ત્રસજ્જ માનવી ઊભો હતો, અને નીચે તળેટીના અંધારામાં એક પડાવ પડ્યો હતો. ગઢની આસપાસની એ જગ્યામાં કાળા કાળા ઓળાઓ ફરતા જોઈ શકાતા હતા. જંગલનાં ઝાડ નીચે અહીંતહીં અગ્નિ સળગતો દેખાતો હતો. આ પડાવ એક બાજુ જંગલની ઝાડીઓ

સુધી પથરાયેલો હતો અને બીજી બાજુ વેંકળાના સામા કાંઠા સુધી લંબાયેલો હતો. તુરચુનો ગઢ ઘેરાયો હતો.

ફરી શીંગડું ફુંકાયું અને ફરી બ્યૂગલ બજ્યું. ગઢમાંથી પુછાણુ થઈ રહ્યું હતું: ‘અમારી વાત સાંભળવી છે?’ જાવણીમાંથી જવાબ અપાઈ રહ્યો હતો: ‘હા.’

બ્યૂગલે હકારમાં ઉત્તર વાળ્યો. હોવાથી ગઢની ટોચે ઊભેલો માણસ બોલ્યો. એના આ શબ્દો નાચે સંભળાયા—

‘સાંભળનારાઓ! હું મમાનસ બોલું છું. મમાનસ, કે જેને તમે ‘ભૂરીઆ-ભાંગનારા’ કહેો છો, કારણ કે આજ પ્રવે હું તમારામાંના ઘણાને ખલ્લાસ કરી ચૂક્યો છું, અને એથી વ ત્યુ ખોળને હું હજી મારવા ધારું છું. લગાઇમાં તમારી તલવારે મારી અફ આંગળી વાટી નાખી છે. મારી મા, મારો બાપ અને અદાર વરસની મારી બાહુને એને ગામ જમને તમે ગિલોટીન પર ગરદન મારેલ છે. એ જ હું મમાનસ.

‘મારા મત્રિક ક્ષિટનીના રાજા અને સાત જંગલોના સ્વામી લાન્તેનાકના ઠાકોર વતી હુ આ બોલી રહ્યો છું.

‘પહેલાં તો તમે એ જાણી લ્યો કે તમે ઘેરેલા આ ગઢમાં ઉમરાવ સાહેબે આશરો લીધો તે અગાઉ તેમણે પોતાની નીચેના છ નાયકોના હાથમાં આખા સૈન્યની વહેંચણી કરી દીધેલી છે. એટલે આ ગઢ જીતવાથી તમારો આરો આવવાનો નથી. અને, ઠાકોર સાહેબનું મોત થાય તો પણ, મધ્વરનું અને મહારાજનું વાંડી તો જીવતું જ રહેવાનું છે.

‘તમે ધ્યાન રાખજો કે હું તમને આ બધું કહીને વેળાસર ચેતવી રહ્યો છું. ઠાકોર સાહેબ અહીં મારી પડ્યો જ ઊભા છે. આ એમના જ શબ્દો છે. માટે શાંતિ રાખીને સાંભળજો.

‘તમારે ખાસ તો આ સાંભળવાનું છે—

‘એટલું ન બૂલ્યો કે અમારી સામેની તમારી લાઈ ઇન્સાફ વગરની છે. અમે અમારા દેશના રહેવાસી છીએ, અને એને માટે અમે ખુલ્લા દિલથી લડીએ છીએ. અમે સાદા અને સીધા માનવીઓ છીએ. ઇશ્વરની ઇચ્છાને અમે આધીન છીએ. અમારી ઉપર હુમલો પ્રગ્લસતાકે કરેલો છે; અમારાં ખેતરમા એ અમને હેરાન કરવા આવે છે; એણે અમારાં ઘર બાળ્યાં છે, અમારી મોહાત સળગાવી દીધી છે, અમારી વાડીઓ ખેંદાનખેંદાન કરી મૂકી છે. શિયાળાની ટાઢમાં અમારાં આળખચ્યાને ઉઘાડે પગે વનવન ભટકવું પડ્યું છે તે પણ પ્રગ્લસતાકને પ્રતાપે જ.

‘નીચે રહીને મને સાબળનારાઓ ! તમે અમને આ જંગલ બાબુએવી નેગી લાંબા છે અને આ ગઢમાં પૂરી દીધા છે; અમારી સાથેના માણસોને તમે મારી નાખ્યા છે યા તો વિખેરી નાખ્યા છે; તમારી પાસે તોય ન; તમારી ફાજમા બીજી જુદી જુદી ટુકડીઓ આવો મળી છે એટલે તમે બધા મળીને ચાર લગ્ગર પાંચસો સૈનિકા છો, અને અમારી ઉપર—આગણીસ માણસો ઉપર—તમે દરલો કરી રહ્યા છો.

‘તમારી પાસે બાધા ખેરાકી છે, દારુગાળો છે.

‘અમારા ગઢ નીચેની ભેખડના એક ખૂણાને અને ગઢની દીવાલના એક કટકાને સૂરંગ આપીને તમે ઉડાડી મૂક્યો છે.

‘તેનાથી આ ગઢમાં ગાયકું પડ્યું છે, અને એ ગાયકડા વાટે તમે અંદર પ્રવેશી શકો છો. જો કે એ ગાયકડા છતાંય આ ગઢ તો મજબૂત અને અણનમ બનીને બિંબો છે.

‘હવે તમે હલ્લાની તૈયારીઓ કરી રહ્યા છો.

‘અને અમારે—ઠાકાર સાહેબને, ગઢનો બચાવ કરનારા મારા શરા સાથીઓને અને મારે—અમારે સહુએ તમને એક વાત કહેવાની છે.

‘આ ગઢની તળેટીમાં પડેલા માનવીઓ, સાંભળજો !

‘અમારા હાથમાં ત્રણ કેટીઓ છે, એ ત્રણેય બાળકો છે. આ બાળકોને તમારી એક પલટને દત્તક લીધેલાં અને એમની ઉપર તમારી માલિકી છે. આ બાળકો અમે તમને સોંપી દેવા તૈયાર છીએ.

‘પણ એક શરતે.

‘શરત એટલી જ કે તમારે અમને અહીંથી હેમમેમ જવા દેવા.

‘તમે જો આ મંજૂર નહિ રાખો તો,—ધ્યાન દઇને સાંભળજો—
તો પછી અમારી ઉપર હલ્લો કરવાના તમારે માટે બે જ રસ્તા રહે છે: કાંગો જંગલ તરફના ગાળડા વાટે, અથવા મેદાન તરફના પૂત્ર ઉપર થઇને. પૂત્ર ઉપરના મકાનને ત્રણ માળ છે. નીચલા માળની અંદર મેં, હમનસે પોતે, હમરનાં છ પીપડાં અને સૂકા ઘાસના એકસો પૂળા મૂક્યા છે; સૌથી ઉપલા માળમાં કડબ ભરી છે; વચલા માળમાં ચોપડીઓ અને કાગળો છે. પૂત્ર અને ગઢની વચ્ચેનું લોખંડનું બારણું બંધ છે, એની કળ વાસેલી છે, અને એની ચાવી ખુદ ઠંકાર સાહેબની પાસ છે. એ બારણાની નીચે મેં પોતે એક કાણું પાડ્યું છે, અને એ કાણામાંથી એક ગંધક પાયેલી દોરી પસાર થાય છે. એના એક છેડે પેલા હમરમાં છે અને બીજા અહીં ગઢમાં માગ હાથ પાસે જ છે. હું ધારું ત્યારે અને સળગાવી શકું તેમ છું. તમે જો અમારી શરત નામંજૂર ઠરાવશો તો પછી આ ત્રણ છોકરાંને પૂત્ર ઉપરના મકાનના વચલા માળમાં પૂરીને લોખંડનું બારણું વાસી દેવાશે. પછી તમે જો પૂછને રસ્તે હલ્લો લાવશો તો આ મકાનમાં તમારે હાથે જ આગ ચંપાશે; અને તમે જો આ ગાળડા વાટે આવશો તો અમે એને સળગાવી મૂકશું. એટલે, બેય વાટે આ છોકરાં તો બાપ થઈ જવાનાં જ છે.

‘હવે શરત મંજૂર કરો યા નામંજૂર.

‘મંજૂર હશે તો અમે બહાર નીકળશું.

‘નામંજૂર હશે તો છોકરાં મરશે.

‘બસ, મારું કહેવાનું પૂરું થાય છે.’

ગઢની ટેવેથી બોલતો માણસ મૂંગો બન્યો.

પછી નીચેથી એક અવાજ આવ્યો—

‘ના—મં—જૂ—ર.’

એ અવાજ માં કરડાઇ હતી. તે પછી બીજા એક એણા કરડા, અતે છતાં મક્કમ, અવાજે બોલ્યું—

‘શરણે આવવા માટે અમે તમને ચોવીસ કલાકની મહેતલ આપીએ છીએ.’

થોડી શાંતિ: અને પછી એ જ અવાજે આગળ વક્તાવ્યું: ‘આવતી કાલે, આ સમયે, જો તમે શરણે નહિ થઈ ગયા હો તો, અમે હલો શરૂ કરીશું.’

અને પહેલા અવાજ ફરી કહ્યું: ‘અતે પછી તો દયા નહિ, રહેમ નહિ !’

આ જનૂની અવાજને ગઢની ટેવેથી બીજા એક અવાજે જવાબ દીધો. એ કાંગરા વચ્ચેથી એક કદાવર દેડ વાંકો વળ્યો, અને તારાના તેજમાં લાનતનાકના ઠાકારનો કરડો ચહેરો કળી શકાયો. એની તીવ્ર નજર અંધારાં બેઠીતે નીચે ગઈ અને કોઈને પિછાની ગઈ. એણે ત્રાડ પાડી: ‘ચૂપ ! એ કાણુ, તું પાદરી કે ?’

‘હા, દેશદ્રોહી, એ હું જ છું,’ નીચેના કરડા અવાજે જવાબ વાળ્યો.

ઈન્સાન અને ઈમારત

પોતે સિમુરહેનને ઓળખી કાઢ્યો છે એમ માનવામાં લાન્તેનાકના ઠાકોરે બૂલ નહોતી ખાધી.

આંતરવિગ્રહનાં થોડાં લોહીઆળાં અઠવાડિયાંએ સિમુરહેનને એ પ્રદેશમાં નામચીન બનાવ્યો હતો. લોકો કહેતાં કે, ‘પેરિસમાં મેરેટ, વાંડીમાં સિમુરહેન.’ ધર્મગુરૂ તરીકે લોકોને સિમુરહેન માટે અગાઉ જે માન હતું તે બધું બિતરી ગયું હતું. સિમુરહેનનું નામ માણસને થરથરાવી મૂકતું થયું. લાન્તેનાકનો ઠાકોર અને સિમુરહેન પાદરી ધિક્કારનાં ત્રાજવે તોડમાં એક સરખાં બિંબા હતા. એ જે માનવીએ સામસામા પક્ષના માણસોને મન રાક્ષસો જેવા હતા. પ્રજાસત્તાકે લાન્તેનાકના માથા સુટે ઈન્તિમ જાહેર કયું હતું, તેમ રાજ્યપક્ષે સિમુરહેનના મસ્તક માટે પણ જાહેરાત કરી હતી. અમુક હદ સુધી આ ઠાકોર અને પાદરી એક સરખા માનવીએ હતા. ફરક માત્ર આટલો હતો : લાન્તેનાકની કરડી નજરમાં રાત્રિનો અધિકાર હતો, અને સિમુરહેનના કારમાં લલાટે પ્રભાતનો ચળકાટ હશે.

તુરગ્યુમાં પુરાયેલાઓને હવે વિસામો મળ્યો હતો. જોવેન વચમાં પડ્યો તેને પ્રતાપે ચોવીસ કલાકનો લુહવિરામ જાહેર થયો હતો.

ઈમાનસની માહિતી સાચી હતી. સિમુરહેને મગાવી આપેલી વધારાની ટુકડીઓના મળીને જોવેનના હાથ નીચે હવે ચાર હજાર પાંચસો સેનિકો હતા. જેમને લખને એણે તુરગ્યુમાંના લાન્તેનાકને ઘેરી લીધો હતો. ગઢ સામે એણે બાર તોપો માંડી દીધી હતી. છ તોપો એણે જગલને દાંડે છુપાવીને ગોઠવી હતી અને બીજી છ સામેના મેદાનમાં ખુલ્લી રાખી હતી.

સૂરંગ ગોઠવીને ગઢને તળીએ એ એક ગાયકું પણ પાડી શક્યો હતો.

એટલે ચોવીસ કલાકનો વિરામ પૂરો થાય ત્યારે આ પ્રકારની પરિસ્થિતિ વચ્ચે હલ્લો શરૂ થવાનો હતો :

મેદાનમાં અને જંગલમાં ચાર હજાર ને પાંચસો સૈનિકા.

ગઢમાં, ઓગણીસ !

ગોવેનના હાથ નીચે ચાર હજાર ને પાંચસોની મોટી ફોજ મુકાઇ હોવાથી સિમુરદેન એને હજી વિશેષ ઊંચા અફસરપદે મૂકવા માગતો હતો. પણ ગોવેને જ ના પાડી: ‘લાન્તેનાક કેદ પકડાય પછી બેશું. હજી તો મેં શું કરી દેખાડ્યું છે?’

ગોવેનોના ગઢનું ભાવિ પણ અજબ હતું. એક ગોવેન એની ઉપર હલ્લો કરતો હતો, બીજો ગોવેન એનું રક્ષણ કરતો હતો. એને પરિણામે હલ્લો કરનાર કાંઈક સંયમ બળવતો હતો ખરો, પણ રક્ષણ કરનારના દિલમાં એવું કાંઈ મમત્વ નહોતું. લાન્તેનાક એવો માણસ હતો કે જે કાંઈ ભૂતની પરવા ન કરે. ઉપરાંત, એ ઘણુંખરું પાટનગરમાં જ રહ્યો હતો: તુરખુ સાથેનું કોઇ મમત્વ એના દિલમાં પેદા થયું નહોતું. એને તો બીજા કયાંય આશરો ન મળ્યો એટલે એ ત્યાં આવી ભરાયો હતો—બસ, એટલું જ. લેશમાત્ર પણ ખટકા વિના એ એને ખંડિયેર બનાવી દે તેમ હતો. જ્યારે ગોવેનને એ સ્થળ માટે કાંઈક માનની લાગણી હતી

ગઢની નબળી કડી પૂલમાં હતી. પણ પૂલની ઉપરના મકાનમાંના અંધાલયમાં એના કુળનાં પુરાણાં લખાણો પડ્યાં હતાં. એ દિશામાંથી જો હલ્લો થાય તો પૂત્ર અચૂકપણે સળગી ઊઠે. અને એ લખાણોને બાળવા એ ગોવેનને મન એનાં પૂર્વજો ઉપર હલ્લો કરવા સમાન હતું. તુરખુનો ગઢ ગોવેન કુળનું પુરાણું નિવાસસ્થાન હતું. ગોવેનના દિલમાં એની સ્મૃતિઓ સંઘરાયેલી પડી હતી. એની ચાર દીવાલો વચ્ચે એનો જન્મ થયો હતો. બાળકરૂપે એ જ્યાં આશરો પામ્યો હતો તેની જ ઉપર મોટા થઈ ને હલ્લો કરવાની

ફરજ એને જીવનની કારમી વિધિવક્રતાએ પાડી હતી. એ ધરને ખાક બનાવી દેવાનું પાતક એ કેમ કરી શકે ? કોને ખબર છે, એનું જ ઘોડિયું હજી આ અંધાલયની ઉપરના કોઠારને એક ખૂણે નહિ પડ્યું હોય ! પોતાના કુટુંબના આ પુરાણા ધરને જોઈને ગોવેનનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. એટલે જ એણે પૂછને પડતો મૂકીને બીજી દિશાએથી હલ્લો ગોઠવ્યો હતો, અને ગઢને તળાએ સૂરંગ મૂકીને ગાખડું પાડ્યું હતું.

સિમુરદેને એને ઠીક પડે તેમ કરવા દીધું. પણ એણે પોતાની જાતને એ બદલ ઈચ્છા આપ્યો હતો. આ બધી ભૂતકાળની ઇમારતો સામે એનું દિલ બંડ કરતું હતું. માનવી માટે કે મકાનો માટે એનામાં દયા નહોતી. એક ગઢને અખંડિત રાખવો એમાં દયાની શરૂઆત હતી. અને દયા એ ગોવેનની નબળાઈ હતી એમ સિમુરદેને માનતો, અને એને એનાથી દૂર રાખવા મથતો. તે છતાંય, તુરચુને જોતાં જ એણે એકાં છાનો આંચકો અનુભવ્યો હતો—જે કે પોતાના આત્મા પાસેજ આટલું કબૂલ કરવામાં પણ એ ભારે રોષ અનુભવતો હતો. જે અભ્યાસખંડમાં બેસીને એણે ગોવેનને પહેલવહેલી ચોપડીઓ વાંચતાં, શીખવ્યું હતું તે જોઈને એનું હૃદય પોચું પડી ગયું હતું. નજીકના જ ગામમાં એ પાદરી તરીકે વસ્યો હતો. પૂલ ઉપરના મિનારામાં એણે દિવસો ગાળ્યા હતા. આ એ જ અંધાલય હતું કે જેમાં બાળ ગોવેનને બાળામાં બેસાડીને એણે કંકડો ગોળાવ્યો હતો; એની જ ચાર દીવાલો વચ્ચે એણે એના પ્યારા શિષ્યને વિકસતો જોયો હતો, એના કુલ અંતરના સંતાનનું શરીર અને મન મજબૂત બનતાં જોયાં હતાં. આ અંધાલય, આ મિનારો, બાળ-શિષ્ય માટેની એની કુલ અંતરની આશિષોથી ભરેલી આ દીવાલો—એને શું એ જમીંદાર અને ભરમીભૂત બનાવવાનો હતો ? એવી અનુક્રમ્પા એના દિલમાં જન્મી હતી. પણ એને માટે ય એને પરતાવો થયા વિના રહ્યો નહોતો.

અકરણ પાંત્રીસમું

આખરી તૈયારીઓ

ગઢની ટોચ પરના માનવી સાથેના વાર્તાલાપ પૂરો થયો કે તરત જ ગોવેને પહેલું કામ તેના નાયબને બોલાવવાનું કયું. એ આગ્યો અને ઘડીનાય વિલંબ વિના ગોવેને કહ્યું : ‘એક નિસરણીની જરૂર છે.’

‘સેનાપતિ, આપણી પાસે એકેય નથી.’

‘પણ તમે ત્યાંથી એક મેળવવી જ નેમએ.’

‘ઊપર ચઢવા માટે?’

‘ના, ઉપરથી ઊતરીને ભાગવાં માટે.’

નાયબ પળવાળ વિચારમાં પડી ગયો, અને પછી બોલ્યો : ‘સમજ્યો પણ એ કામ માટે તો બહુ લાંબી નિસરણી નેમએ.’

‘ત્રણેક માળ જેટલી તો ખરી જ.’

‘જી હા, એટલી ઉંચાઈ તો હશે જ.’

‘તમારી પાસે નિસરણી નથી એમ કેમ બન્યું?’

‘સેનાપતિ, તુરગ્યુને આ બાબુએથી ઘેરવાની આપની યોજના નહોતી. આપ પૂત્ર ઉપર નહિ પણ ગઢ ઉપર જ હલ્લો કરવા માગતા હતા. એટલે અમે સૂરંગ માટેની તૈયારીઓ કરી રાખેલી. પૂત્ર ઉપર ચઢવાની યોજના નહોતી તેથી અમે નિસરણીઓ તૈયાર નહોતી રાખી.’

‘તો એક નિસરણી તાંબડોળ બનાવરાવી દ્યો.’

‘ત્રણ માળ જેટલી જાંચી નિસરણી બનાવરાવી શકાય તેમ નથી.’

‘તો નાનો નાનો નિસરણીઓના સાંધા કરો.’

‘પણ એય આપણી પાસે હોવી જોઈએ ને ?’

‘શોધી કાઢો.’

‘એ ક્યાંયથી મળે તેમ નથી. આખા પ્રદેશના ખેડૂત જેમ પૂલ કાપી નાખે છે ને ગાડાં ભાંગી નાખે છે, તેમ નિસરણીઓ પણ તોડી નાખે છે.’

‘હા, એ સાચું છે: એ લોકો પ્રજાસત્તાકને અપંગ બનાવી દેવા માગે છે.’

‘આપણે સરસામાન ફેરવી ન શકીએ, નદીઓ ઓળંગી ન શકીએ અને દીવાલો કુદાવી ન શકીએ તેને માટે એમણે આ પંતરો રચ્યો છે.’

‘છતાંય મારે તો નિસરણી મેળવ્યા વિના છૂટકો જ નથી.’

‘હવે મને સાંભરે છે: જાવેન ગામમાં સુથારની એક મોટી કોડ છે. એમની પાસે કદાચ એકાદ હોય.’

‘તો પછી એક ધડીય ગુમાવવી પાલવે તેમ નથી.’

‘આપને નિસરણી ક્યારે જોઈએ ?’

‘કાલેજ—મોડામાં મોડી કાલે આ સમયે.’

‘હું માણસ તાબડતોબ રવાના કરાવું છું; જાવેનમાં આપણું એક થાણું છે. નિસરણી સાથે આવવા ત્યાંથી રક્ષકો મળી શકશે. કાલે સૂર્યાસ્ત પહેલાં નિસરણી અહીં પહોંચી જશે.’

દસ મિનિટ પછી નાયબે પાછા ફરીને ગોવેનને કહ્યું: ‘માણસ જાવેન ભણી રવાના થઈ ગયો છે.’

વોંકળાને સામે કાંઠે ચડીને ગોવેને ગઢતું ફરી નિરીક્ષણ કરી લીધું. એમ નક્કી થયું કે એકબાજુ ગઢમાંના ગાબડા વાટે ગોવેને હલ્લો કરવો અને બીજી બાજુ પૂલ અને વોંકળા ઉપર તોપોનાં નિશાન લાંબને સિમુરહેને સળગતી જામગરી રાખી ચોકી કરવી.

આમ, બહાર દુલ્હા માટે તૈયારીઓ થઈ રહી હતી ત્યારે અંદર દરેક માણસ સામનાની તૈયારીમાં પડી ગયો હતો.

ખસો-ત્રણસો રતલ દારૂ ઠાંસીને શત્રુએ ચાંપેલી સૂરંગ તુરગ્યુની પ્રચંડ દીવાલ સોંસરવું એક ગાખડું પાડી દીધું હતું. ગાખડું કાઢ આકારહીન કમાન જેવું દેખાતું હતું. એ ગાખડા વાટે જેમાં પ્રવેશ થતો હતો તે ભોંયતળિયાનો વિશાળ ગોળાકાર ખંડ સાવ ખાલી હતો. એની મધ્યમાં એક શાંભલો હતો; ઉપલા માળને એ ટેકા આપતો હતો. આખા ગઢમાં આ ખંડ સૌથી મોટો હતો. એનો વ્યાસ ચાલીસ ફૂટથી ઓછો નહિ હોય. ગઢના દરેક માળે આવો જ એક-એક ઓરડો હતો; પણ એ બધા નાના હતા અને એની દીવાલોમાં બંધૂકો ગોઠવવાનાં જાંડાં હતા. ભોંયતળિયાના ખંડમાં બંધૂકો માટે કે હવા માટે એક પણ બાંકોરું નહોતું. કબરમાં હોઈ શકે એટલાં હવા-પ્રકાશ એ ખંડમાં હતાં. અહીં થઈને દીવાલમાં કોરેલી એક સીડી ઉપર જતી હતી.

પોતે પાટેલા ગાખડા વાટે શત્રુ આ ખંડમાં પ્રવેશી શકે તેમ હતો. આ ખંડ એ જીતી દ્યે તે પછી પણ એણે બાકીનો આખો ગઢ જીતવો બાકી રહે.

અત્યાર સુધી તો એ ખંડમાં ઝાઝી વાર સુધી શ્વાસ લેવો એ પણ અશક્ય હતું. ત્યાં ચોવીસ કલાક ગાળનાર કાઠ ગૂંગળાયા વિના રહેતું નહિ.

પણ હવે ગાખડાને પ્રતાપે માણસથી ત્યાં રહી શકાય તેમ હતું.

એ કારણે જ ગઢવાળાઓએ એ ગાખડું પૂરું નહોતું. વળી એનો અર્થ પણ શો હતો? એવું પુરાયેલું ગાખડું તોપ વડે તરત ખુલ્લું કરી શકાય તેમ હતું.

દીવાલમાં એક ખીંતી બાકીને એમણે એમાં એક મશાલ ભરાવી હતી. આખા ખંડમાં એથી પ્રકાશ પડતો હતો..

હવે, બચાવ કઈ રીતે કરવો ?

બહારનું ગાબડું તો એમણે ઉઘાડું જ રહેવા દીધું, પણ અંદરના ભાગમાં મોરચા બાંધ્યા, જેથી શત્રુ ઉપર બંધૂકોનો બરાબરનો મારો ચલાવી શકાય. મોરચાનું બાંધકામ ઠાકોરની અંગત દેખરેખ નીચે ચાલ્યું. પ્રેરણામૂર્તિ, સેનાપતિ, માર્ગદર્શક અને મલિક—એવું એનું ચતુર્વિધ સ્વરૂપ હતું.

અઢારમી સદીના ચોદાઓ એંશી વર્ષની વયે પણ નગરની રક્ષા કાળે જગૂમતા. લાનતેનાક એ જમાત માંહેલો પુરૂષ હતો.

ભોંયતળિયે અને પહેલા માળે એમણે આ જનના મોરચા બાંધ્યાં કર્યાં. પણ પોતાને ઉપરનીયે જવા માટે જેનો આધાર હતો તે સીડીમાં એમણે કાંઈ અવરોધો મૂક્યા નહિ. શત્રુ માટે એમાં અવરોધ મૂકે તો એ વખત આવ્યે એમને જ નડતરરૂપ બને તેમ હતા. કોઈ પણ સ્થળનો બચાવ કરવામાં આવી કોઈકે નબળી કડી હોય છે જ.

બુવાનજોંધ સિપાહી જેવો સશક્ત ઠાકોર અથાકપણે શ્રમ કરતો જતો હતો. એ લાકડાં ઉઠાવતો, પથ્થરો અહીંથી તહીં ખસેડતો, દરેક કામમાં હાથ દેતો, દાખલો બેસાડતો, સૂચનાઓ આપતો, મદદ કરતો, બધુભાવ દાખવતો, સૌની સાથે હસતો—અને છતાં પોતાનું ઉચ્ચ ઉમરાવપદ છોડતો નહિ.

પોતાના ફરમાન સામે કાંઈ પણ જવાબ એ સાંખી લેતો નહિ. સાથીઓને એણે કહી દીધું હતું કે : ‘તમારામાંથી અડધા જે બંડ કરે તો બીજા અડધાની મદદ લઈને પણ હું તમને ઠાર મરાવું, અને પછી જે બાકી રહે તેની સાથે રહીને આ સ્થળનો બચાવ કરું એવો છું.’

ઠાકોર જ્યારે ગઢમાં કામ કરી રહ્યો હતો ત્યારે ઈમાનસ પૂણ ઉપરના એના કામમાં મશગૂલ હતો. બીજા માળની બારીઓ બહાર નીચેના ભાગમાં નાઠાસીડી લટકતી હતી તે ત્યાંથી ઉપાડી

લખને એણે અંથાલયની અંદર મૂકી દીધી હતી. કદાચ આ સીડીની કામગરી બળતી શકે તેવી બીજી સીડી મેળવવાનો ગોવેનનો ઇરાદો હતો. નીચલા મળની બારી ઉપર પથ્થરમાં જડેલા લોહનાં સ્તંભોની ત્રેવડી જળી હતી. એટલે એમાંથી અંદર આવવું કે બહાર જવું અશક્ય હતું. અંથાલયની બારીઓ આડા સળીઆ નહોતા, પણ એ ઘણી જાંચી હતી.

ઇમાનસે સૌથી ઉપલા માળની છેલ્લી મુકામત લીધી. એમાં કડબ અને ઘાસ ભર્યાં હતાં. પછી એ ડામરનાં પીપડાંવાળા નીચલા માળે આવ્યો. ઘાસના પૂળા એણે બગેબર પીપડાંની અડોઅડ ગોઠવ્યા. ગંધકવાળી દોરી સારી હાલતમાં છે કે નહિ તેની એણે ખાતરી કરી લીધી. પીપડાં અને ઘાસના પૂળાની નીચે એણે ડામરનું એક ખામોચિયું રેલાવી દીધું. ગંધકવાળી દોરીનો છેડો એણે એમાં જોડ્યો. પછી ઉપલા અને નીચલા માળની વચ્ચેના અંથાલયમાં એણે ત્રણેય જાંચના બાળકોને પથારીઓ સહિત લાવીને મૂક્યાં. દરેક પથારી નજીક એણે એક એક છાલિયું રાખ્યું અને એક એક લાકડાનો ચમચો મૂક્યાં. નાઠારીડી ભીંત પાસે પડી હતી તેની પાસે જ એ ત્રણ પથારીઓ એણે ગોઠવી દીધી. પછી વળી અને થયું કે પવન હશે તો કામ આવશે, એટલે એણે છએ છ બારીઓ ઉઘાડી નાખી. માણસો મોકલીને એણે ઉપલા અને નીચલા માળની બારીઓ પણ ઉઘડાવી નાખી. બધા બંદોબસ્ત ઉપર એક આખરી નજર નાખીને પછી એ ચાલ્યો ગયો. ભારેખમ લોખંડી બારણાને એણે બેડડી કળ ચડાવી, જંગી આગળિયાનું નિરીક્ષણ કર્યું, અને બારણા નીચેના કાણુમાંથી પસાર થતી ગંધકની દોરી સામે જોઇને સંતોષપૂર્વક માથું ધુણાવ્યું. ગઢ અને પૂલ વચ્ચેના સંપર્કનું હવે એ એકમાત્ર સાધન હતું. એની લંબાઇને આધારે ઇમાનસે એવી ગણતરી કરી હતી કે ગઢમાનો એનો છેડો પોતે સળગાવે તે પછીથી અંથાલય નીચેના ઓરડાનો ડામર સળગતાં પંદરેક મિનિટ લાગશે. તમામ

તૈયારીઓ સંપૂર્ણ બનેલી જોઇને એ ચાવી પાછી ઠાકાર પાસે લઇ ગયો. ઠાકારે એને સાચવીને પોતાના ખીસામાં મૂકી.

શત્રુની દરેક હીલચાલથી માહિતગાર રહેવું જરૂરી હતું, તેથી પટ્ટામાં રણુશીંગુ ભરાવેલું રાખીને ઇમાનસ ગઢની ટોચે ગયો ને સંત્રીની માફક ગોઠવાઇ ગયો. એની એક આંખ જંગલ ભણી હતી, બીજી મેદાનો ભણી.

સૂરજ ઊગ્યો અને અત્રિ ઉપર એનાં કિરણો ઊતર્યાં ત્યારે જંગલમાં આઠ પલટનો પડી હતી, એના સૈનિકોની કમરે તલવારો હતી, ખભે કારતુસોની પેટીઓ હતી, બંધૂકોમાં સંગીન ચડાવેલાં હતાં, હલ્લા માંટે એ તૈયાર હતા; વેંકળાને સામે કાંઠે તોપો મંડાયેલી હતી, એના ગોળાઓ એની પડખે જ પડ્યા હતા; ગઢની અંદર એગણીસ માનવીઓ બંધૂકો, જોટાળીઓ અને પિસ્તોલો ભર્યે જતા હતા— અને ત્રણ આળકો એમની નાની નાની પથારીઓમાં ઊંઘતાં હતાં.

અકરણુ છત્રીસમું

બાળકોની દિનચર્યા

નાની છોકરીની આંખ સૌથી પહેલી ઊઘડી.

ઊંઘમાંથી ઊઠતાં બાળકોની અને ઊઘડતાં ફૂલની સુવાસ અને તાજગી એકસરખી હોય છે. ત્રણમાં સૌથી નાની, વીસ મહિનાની જ્યોરજેટ, માથું ઊંચું કરીને પછી બેઠી થઈ અને પોતાના પગ સામે જોઈને કિલકિલાટ કરવા માંડી.

બીજા બે દજા ઊંઘતા હતા. છોકરાઓની નીંદર વધુ ઘેરી હોય છે. જન ઊંઘે પડીને સૂતો હતો. હાથની બે મૂઠીઓ વાળીને એણે એની ઉપર પોતાની આંખો દાખી દીધેલી હતી. આલેનના પગ પથારીની બહાર જઈ પડ્યા હતા.

ત્રણેય ચીંથરેહાલ હતા. લાલ ટોપીની પલટને એમને આપેલાં લૂગડાંના લીરા થઈ ગયા હતા. છોકરાઓ તો લગભગ નાગડા જેવા હતા. આ બાળકોની સંભાળ કોણ રાખતું હશે? એમની મા તો નહિ જ. આ જંગલી બેકુ-લડવૈયાઓ એમને એક જંગલથી બીજે જંગલ ધસડતા આવ્યા હતા. એમના ભાગની રાખડી એમને રોજ પહોંચાડવાની દરકાર એમણે રાખી હતી. તે સિવાય આ બાળકો આપ મેળે જ જીવતાં હતાં. સહુ એમની ઉપર ઘણીપદું કરતા, પણ કોઈએ પિતૃત્વ દાખવ્યું નહોતું.

પણ બાળકના તો-ચીંથરામાં ય એક પ્રકારનો દિવ્ય પ્રકાશ હોય છે.

જ્યોરજેટ પછી ઊંચો સૌથી મોટો, ચાર વરસનો જન. એ બેઠો થયો, મરદની માફક પથારીમાંથી ઠેકઠો મારીને નીકળી ગયો,

રાખડીનું છાલિયું એણે શોધી કાઢ્યું, અને જાણે એ નિત્યનો ક્રમ હોય તેમ પીવા લાગ્યો.

જ્યોરજેટના કલખલાટથી ન જંગેલો આલેન છાલિયામાં ચમચો ખખડ્યો તેથી જખડીને જંગી ઊઠ્યો. એને ત્રણ વરસ થયાં હતાં. એણે આંખો ઉઘાડી અને પોતાનું છાલિયું ગોતી લીધું. એ હાથ-વેતમાં જ હતું, તેથી પથારીમાં બેઠા બેઠા જ એણે જાનનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું. છાલિયું એણે ખોળામાં મૂક્યું, અને નાનકડી આંગળીઓ વચ્ચે ચમચો પકડીને એ ખાવા માંડ્યો.

હજી જ્યોરજેટનું ધ્યાન એમની તરફ દોરાયું નહોતું.

જાનં પોતાનો ભાગ પૂરો કરીને છાલિયામાં ચમચો દરડ્યો, એક આછો નિસાસો નાખ્યો અને સ્વમાનપૂર્વક કહ્યું : ‘મેં ખાઈ લીધું.’

એ શબ્દોએ જ્યોરજેટને દિવાસ્વપ્નમાંથી જગાડી.

‘લાખ !’ એ બોલી.

એણે જોયું કે જાનં ખાઈ લીધું હતું અને આલેન ખાવા માંડ્યો હતો, એટલે પોતાની પથારી પડખે પડેલું છાલિયું ઉઠાવીને એણે પણ શરુ કરી દીધું. વખતોવખત એના હાથ ચમચાને મોઢાને બદલે કાન પાસે લઇ જતો.

પાછળથી તો એણે સંસ્કૃતિને તિલાંજલી આપી અને હાથેથી જ ખાવા માંડ્યું.

પોતાના છાલિયાનું તળિયું સાફ કરીને આલેન પણ પથારીમાંથી ઊભો થયો અને પોતાના ભાઈ પાસે ગયો.

એકાએક, બહાર નીચાણમાંથી, જંગલની દિશામાંથી ખ્યૂગલની તીણી ગર્જના સંભળાઈ.

એના જવાબમાં ગઢની ટોચેથી એક શીંગડું પુકાયું.

ખ્યૂગલ બીજી વાર બજ્યું, અને ફરી શીંગડાએ જવાબ વાળ્યો.

પછી, જંગલની કિનારી પરથી એક સ્પષ્ટ અવાજ ઊઠ્યો: 'ડાકુઓ, સાંભળો ! આજે સૂર્યાસ્ત સુધીમાં તમે શરણે નહિ આવો તો પછી અમે હલ્લો શરૂ કરશું.'

હિંસક પશુના ધુરકાટ જોવો એક અવાજ ગઢ ઉપરથી ઊતર્યો: 'કરજો હલ્લો !'

નીચેવાળો અવાજ ફરી સાંભળાયો: 'આખરી ચેતવણી તરીકે અમે હલ્લો શરૂ કરતાં પહેલાં અરધા કલાકે એક તોપ ફેડશું.'

ઉપરવાળા અવાજે ફરી કહ્યું: 'કરજો હલ્લો !'

એ મોટા છોકરાનું ધ્યાન આ અવાજે ખેંચી શક્યા નહોતા. અંથાલયની લાકડાની ફરસખંધી ઉપર ચાલ્યા જતા એક જીવડાને નિરખવામાં એ મશગૂલ બની ગયા હતા. થોડી વારે જ્યોરન્ટેટ પછી આવીને એમને મળી. થોડીવાર પછી જીવડું કોઈ તીરાડ વચ્ચે અદસ્ય બન્યું. ત્યાં વળી ઉઘાડી બારી વાટે એમણે ઊડતાં પંખી-ઓનું ટોળું જોયું. ત્યાર બાદ ઝોરડામાં પ્રવેશી એક લમરીએ એમનું ધ્યાન ખેંચ્યું. એમ એક પછી એક વસ્તુમાં ધ્યાન પરોવતાં પરોવતાં બાળકો રમતે ચડી ગયાં, અને કલાક પછી કલાક વીતવા માંડ્યો.

એવામાં ચંકાર જનની નજર ઝોરડામાં પડેલા મોટા એક પુરાણા મેજ ઉપર જઈ પહોંચી. એ મેજ ઉપર સંત બારથો-લોમ્યુનો મશહૂર ગ્રંથ પડ્યો હતો. એ એક અમૂલ્ય પુસ્તક હતું. સામાન્ય પુસ્તકોમાં વપરાતા હોલેન્ડની બનાવટના કાગળને બદલે રેશમ અને રૂમાંથી બનેલા અરખી કાગળ ઉપર એ ગ્રંથ છાપેલો હતો. એ કાગળ કદી પીળો પડતો નહિ. ગ્રંથને ચામડાથી બાંધવામાં આવ્યો હતો અને ચાંદીના ખૂણીઆથી એ મઢેલો હતો. એમાં અનેક ચિત્રો અને દેશદેશના નકશાઓ હતા. પુસ્તક દેખાવમાં પણ એટલું બધું રૂપકરૂં હતું કે જન એની સામે

કયાંય સુધી જોઈ રહ્યો. અંથ ઉઘાડો પડ્યો હતો અને સંત બાર-થોલોમ્યુનું એક ચિત્ર જન જોઈ હતો ત્યાંથી જોઈ શકાતું હતું. એ જોઈને જનના મોંમાં પાણી છૂટ્યું.

અંતે અંથાલયના ખૂણામાં પડેલી એક મોટી ખુરસાને ધક્કલતો ધક્કલતો એ મેજ સુધી લઈ ગયો. એની ઉપર ચઢીને અંથ ઉપર એણે પોતાના બે હાથ મૂક્યા.

આમ, આટલી ઉંચાઈએ પહોંચ્યા પછી એનામાં ઔદાર્ય પ્રગટ્યું. ચિત્રનો એક છેડો પકડીને એણે એને કાળજીપૂર્વક ફાડ્યું: સંતના દેહનાં એણે બે જાણાં ફાડીઆં કર્યાં. એક ભાગ પુસ્તકમાં જ રહ્યો; બીજો લઈને એણે જ્યોરજેટને આપ્યો.

‘મને !’ આલેન બોલી બેઠો.

જનને પાનું ફેરવ્યું. સંતની પછી જે ભાગ્યશાળી વ્યક્તિ એના હાથમાં આવી તેની એણે આલેનને ભેટ ધરી.

તે દરમિયાન જ્યોરજેટે એના હાથમાંના મોટા કટકાના બે ભાગ કર્યા, બેના ચાર કર્યા; અને એ રીતે સંત, બારથોલોમ્યુનાં અંગેઅંગ વિખૂટાં પડી ગયાં ત્યાં સુધી એની ક્રિયા ચાલુ રહી.

છેવટે એણે હાથ ખંખેરીને જન સામે જોયું, અને કહ્યું, ‘હજી !’

સંતના મૂળ અંથ પર મીમાંસાઓ રચનારા વિવિધ વિદ્વાનોની છબીઓમાંથી એક કાઢીને જનને જ્યોરજેટના હાથમાં મૂકી. બાકીનાં એની પણુ તે પછી એ જ દશા થતી ચાલી.

દેનારના દિમાગમાં એક જનની ખુમારી આવી જાય છે. જનને પોતાને માટે કંઈ ન રાખ્યું. પોતાની સામે બિલેલા સમાજની નજરમાં એને માટે પ્રશંસાપુર્ણ હતી તેનાથી એ પરમ સંતોષ પામતો હતો.

પણુ જનની ઉદારતા અપાર હતી. એક આલેનને તો, એક જ્યોરજેટને, એમ અપરંપાર સોગાદો એને હાથે અપાતી ચાલી.

છેવટે નકશાઓ પણ એણે વહેંચી દીધા. તે પછી એણે પોતાનું બધું જોર વાપરીને ગ્રંથને એક હડસેલો દીધો અને મેજ ઉપરથી એને નીચે પાડ્યો.

ત્યાર બાદ જન ખુરશી ઉપરથી નીચે જતર્યો.

નીચે પડેલા ગ્રંથે ધૂળનો એક ગોટો ઉડાડ્યો ત્રણેય છોકરાં આંધાં ખસીને એની સામે જોઈ રહ્યાં. વિજયની ઘડીએ શાંતિ અને ખીક છવાઈ ગઈ. પણ થોડી વારે આલેને ઝટઝટ ગ્રંથની નજીક જઈને એને એક લાત લગાવી દીધી. ભાંગફોડની ભૂખ ઝડપભેર વધે છે. પછી તો જનને પણ એને લાત મારી. જ્યોરગ્રેટે પોતાની ટચુકડી પગલી વડે એને લાત મારવાનો પ્રયાસ કર્યો, પણ એમ કરવા જતાં એ પોતે જ ગ્રંથ ઉપર ગળડી પડી.

પછી તો જન અને આલેને એ સંતકૃતિ ઉપર ફૂદી પડ્યા અને નિર્દય ઠંડયુદ્ધમાં જિતર્યા હોય તેમ તેનાં એક પછી એક પાનાં ફાડવા માંડ્યા, પાનેપાનાંની કરચો ઉડાડવા માંડ્યા. કાગળની કોઈ મોટી કતલ થઈ રહી હતી. એમાં એ એટલા બધા મશગૂલ બની ગયા કે બાળુમાંથી એક જિંદર પસાર થઈ ગયો તેનું પણ એમને જ્ઞાન ન રહ્યું.

કલાકો વીતી ગયા, પણ આખરે એમનું કામ એમણે પૂરું કર્યું. સૌથી છેલ્લું પાનું ફાડીને જન ઠકડો ભૂમીને જિભો થઈ ગયો. કાગળિયાથી છવાઈ ગયેલી ફરસબંધી ઉપર નજર નાખીને એણે વિજયની તાળીઓ પાડી.

એની માફક આલેને પણ તાળીઓ પાડી.

બાળકોની છેલ્લી શોધ એ કાગળિયાની કટકી કટકી કરીને ઉઘાડી બારીમાંથી નીચે ઉડાડવાની હતી.

એ રીતે સંતની કતલ બાદ એમના આત્માના કણેકણને ય નીલા આકાશમાં ઉડાડી મૂકવામાં આગ્યા પછી દિવસના કાર્યની સમાપ્તિ થઈ.

બપોર નમ્યા, અને સાંજ પડી. વાતાવરણમાં બદારો વધ્યો,

બાળકોનાં પોપચાં ભારે થઈ ગયાં. જ્યોરજેટની આંખ પહેલી વિંચાઈ, અને એ ઢળી પડી. જન સમયસર ચેતી ગયો અને પોતાની પથારી બારી પાસે ઢસડી જઈ, એની ઉપર લાંબાવીને બોલ્યો : ‘ ચાલો સૂઈ જઈએ. ’ આલેતે પણ જનની બાબુએ લાંબાવ્યું. અને એ ત્રણેય ડાકુઓએ નીંદર કરવા માંડી.

સૂરજ ઝડપભરે ઢળવા માંડ્યો હતો. ઘરભણી જતાં પાંખી તુરચુ પાસે થઈને ઊડતાં હતાં અને જાણે બાળકો બરાબર પોદ્યાં છે કે નહિ તે બારીમાંથી જોતાં જતાં હતાં.

ઊંઘમાં પરીઓનાં રૂડાં સ્વપ્નાં જોતાં બાળકોના ગુલાબી હોઠ ઉપર આઠાં રિમત વેરાતાં હતાં. આસપાસ અખંડ નીરવતા હતી. જાણે કે આખું બ્રહ્માંડ આ કુમળા કલેજના ધબકારા સાંભળવા થંભી ગયું હતું. પાંદડાં પણ ફફડતા નહોતાં, ઘાસનાં તરણાં સૂસવતાં નહોતાં. આ ફિરસ્તાઓની નીંદરને ખલેલ ન પહોંચે તે માટે જાણે કે આકાશના તારાઓ પણ ટમટમતા બંધ થઈ ગયા હતા.

આખરે સૂરજ દિલિજને ચડી ગયો.

એકાએક આ નીરવતા વચ્ચે એક વીજળીનો ચમકારો ભભૂકી ઊઠ્યો, તેની પાછળ પાછળ જંગલમાંથી ઘેર ગજના સંભળાઈ તોપ ફૂટી. દસેય દિશામાં એના ધડાકા ગાળી ઊઠ્યા. હુંગરે હુંગરે ધણેણાટી બોલી ગઈ. જ્યોરજેટ એનાથી જાગી ગઈ.

એણે ડોક જરાક લાંબાવી પોતાની નાની આંગળી ઊંચી કરી, અને પછી એ બોલી : ‘ ભમ્ ..... ? ’

પડધા શમ્યા, શાંતિ પાછી ફરી વળી અને જ્યોરજેટ ફરીવાર પોઢી ગઈ

એ સાંજ પડી ત્યારે ભટકતી માતાએ વિસામા વગર આખા દિવસનો પંથ કાપેલો હતો. રાજેરાજની એની એ જ કથા હતી. થંભ્યા વિના એ નાકની દાંડી પધાર ચાલી જતી હતી. એ થાકીને લોથ બનતી ત્યારે જે કોઈ ખૂણો હાથ આવે તેમાં જમીને દેહ લંબાવતી. ઊડતા પંખીની માફક અન્નના જે ટુકડા હાથ આવે તે એ ખાતી. એના દેહમાં પ્રાણ ટકી રહેવા માટે જરૂરી તેટલાં ઊંધ અને ખોરાક એને મળી રહેતાં.

આગલી રાત એણે એક નધણિયાતા ખોરડામાં ગાળી હતી. આંતરવિગ્રહે કેટલાંય ખોરડાંને નધણિયાતાં બનાવ્યાં હતાં. એની ચાર દીવાલો ખાલી હતી, ચારણું ઉઘાડું હતું અને છજીં ભાંગ્યુતૂટ્યું હતું. ભોંય પર પડેલા ઘાસની પથારી કરીને એ સૂતી ત્યારે એની આસપાસ ઉંદરડા દોડતા હતા અને ભાંગેલા છજીમાંથી તારા દેખાતા હતા. થોડા કલાક સુધી એ સૂતી, અરધી રાતે જાગી ગઈ, અને તડકા ચડી જાય તે પહેલાં અને તેટલો પંથ કાપવા એણે ચાલવા માંડ્યું.

ઉનાળમાં ઉઘાડે પગે મજલ કાપનારને બપોર કરતાં મધરાતની મુસાફરી વધુ કાવે છે.

એટલે આપેલી સૂચનાનું એણે બરાબર પાલન કર્યું હતું. આથ-મણી દિશામાં જવાય ત્યાં સુધી એ જઈ રહી હતી. કોઈ એની પાસે હોત તો એને ‘તુરગ્યુ’ ‘તુરગ્યુ’ ગણગણતી સાંભળી હોત. પોતાનાં બાળકોનાં નામ સિવાયનો આ એક જ શબ્દ એને યાદ રહી ગયો હતો.

તે દિવસે સવાર પડી ત્યારે એ એક ગામમાં પહોંચી ગઈ હતી. ગામની મોટી શેરીઓમાં કેટલાંક ચારણું બિધડી ચૂક્યાં હતાં, અને

કુતૂહલ ભર્યા મોઢાં બારી બહાર જોઈ રહ્યાં હતાં. મધપૂડામાં કાઈએ ધા કર્યો હોય એના જેવી એ ગામની દશા હતી. પૈડાં અને સાંકળોનો એક અવાજ સંભળાતો હતો તેનું એ પરિણામ હતું.

દેવળ પાસેના ચોકમાં એક ભયભીત ટોળું ગામભણી આવતા કુંગરાળ રસ્તા સામે જાંચી ડોકે તાકી રહ્યું હતું. ચાર પૈડાનું એક ગાડું રસ્તાનો ઢાળ કાતરી રહ્યું હતું. લોઢાની સાંકળો વડ જોતરેલા પાંચ ઘોડા એ ગાડાને ખેંચતા હતા. ગાડામાં સાંચા ત્રાયા મોભતા ખડકલા જેવું કાંઈક કળાતું હતું. એની તરફે કોઈક આકારહીન વસ્તુ પડી હતી અને એની ઉપર મોટું ખૂંગલું ઢાંકલું હતું. દસ ઘોડેસ્વાર ગાડાની આગળ અને દસ પાછળ ચાલ્યા આવતા હતા. એમણે ત્રણ ખૂણાળી ટોપીઓ પહેરેલી હતી અને એમના ખમા ઉપરના લાગ-માંથી ઉઘાડી તકવારના ઝગાર દેખાતા હતા. આખો રસાલો ધીમે ધીમે ચાલ્યો આવતો હતો અને એની આકૃતિ સ્પષ્ટ બનતી જતી હતી.

ગામમાં પ્રવેશીને એ ચોક ભણી ચાલ્યો. સુરગતનાં તેજમાં એ કાફલો પડખાયાના કાઈ સિન્ધસ જેવો લાગતો હતો, ટારણ કે એમાંનો એક પણ માણસ મોઢામાંથી ઢરફ સુદ્ધાં ઉચ્ચારતો નહોતો.

બીજી બાજુથી ભટકતી માતા પણ ગામમાં આવી પહોંચી અને ઘોડેસ્વારો અને ગાડું ચોકમાં પહોંચ્યાં તે વખતે ત્યાં બહેસા ખેડૂતોના ટોળામાં એ પણ મળી ગઈ. ટોળામાં ગૂસપૂસ ગૂસપૂસ પ્રશ્નોત્તરી ચાલતી હતી—

‘છે શું આ?’

‘ગિલોટીન.’

‘ક્યાંથી આવે છે?’

‘કોને ખબર!’

‘ક્યાં જતાં હશે?’

‘કહે છે કે કોઈ ગઢ બાળુ જાય છે.’

‘ગઢ બાળુ !’

‘ભલે ને જાય એને જાવું હોય ત્યાં. અહીં ન રોકાય નો ઉપકાર એનો.’

કાફલો મૂંગો મૂંગો ચોક વટાવી ગયો અને ગામની બહાર પશુ નીકળી ગયો. એક ટેકરી ઊતરીને એ આવ્યો હતો અને હવે જતી વેળા એના માર્ગમાં બીજી ટેકરી ચઢવાનું આવ્યું હતું. આયમણી દિશાની એ ટેકરીના ટોચે એ પહોંચ્યું ત્યાં સુધી ગામના એકૂતો પથ્થરનાં પૂતળાં જેવાં થઇને એને જોયા કરતા હતા. એનાં પૈડાંનાં કિચૂડાટ અને એની સાંકળોનો ખણખણાટ સવારના વાયરામાં સંભળાતો હતો, ઊગતા સૂરજમાં તલવારો બમકારા કરતી હતી. છેવટે રસ્તાએ વળાંક લીધો અને કાફલો અદૃશ્ય બન્યો.

આ એ જ સવાર હતી કે જ્યારે જ્યોરજેટ પોતાના ઊંઘતા ભાઈઓની પહેલાં જાગી ગઈ હતી.

આ બંદી કાફલાને નિરખી રહેલી માતા કાઈ સમજી નહિ, કંઈ સમજવાનાં પ્રયાસ પણ એણે કર્યો નહિ. એની આંખો સામે નો એનાં બાળુડાં તગવરતાં હતાં.

કાફલો ગયો હતો એ દિશામાં, એનાથી થોડું જુદાં એણે પણ ચાલવા માંડ્યું. પણ કાફલાને જાંઘને એનામાં એક જાતની કુળરી આવી ગઈ હતી. કોણ જાણે કેમ પણ એની પાછળ પાછળ જવાની એની હિંમત ચાલી નહિ. એટલે મુખ્ય રસ્તો છોડી દઈ ને એ ડાબી બાજુ તરી ગઈ અને એક જંગલમાં પ્રવેશી એ હતું. ડુંગસનું જંગલ.

થોડી વાર સુધી લગ્યા પછી એણે દૂર થોડાં ધોરડાં જોયાં. જંગલને કાઠે પથરાયેલાં ગામડાંઓમાંનું એ એક હતું. એણે ગામની દિશામાં ચાલવા માંડ્યું. એ ભૂખી થઈ હતી.

ગામમાં પ્રજાસત્તાકવાળાઓએ લશ્કરી થાણું નાખ્યું હતું. આ ગામમાં પણ બીક અને ચિંતાનું વાતાવરણ હતું. મુખીના મકાનની સામેના ચોકમાં એ આવી પહોંચી ત્યારે એ મકાનનાં પગથિયાં પાસે નાની શી ઠઠ જમી હતી. સૌથી ઉપલા પગથિયા ઉપર એક માણસ બેઠો હતો. એની સાથે સશસ્ત્ર સૈનિકો હતા. એના હાથમાં એક મોટું ભીંતપત્ર હતું. એની જમણી બાજુ એક નગારચી હતો, ડાબી બાજુ ભીંતપત્રો ચોટાડનારો એક માણસ ડબલું અને ફૂચડો લઈને બેઠો હતો.

બારણા ઉપરના ઝંખામાં ગામનો મુખી બેઠો હતો. એના ખેડુ-વેશ ઉપર ત્રિરંગી કમરબંધ બાંધેલો હતો. હાથમાં ભીંતપત્ર લઈને બેઠેલા માણસના દીદાર ઉપરથી લાગે કે આ જિલ્લાને ગામડે ગામડે ફરતો એ કાંઈક જાહેરાત કરતો આવતો હશે.

છોકરાંની મા મિશેલ આવી પહોંચી ત્યારે ભીંતપત્ર ઉઘાડીને એ વાંચવાની શરૂઆત કરતો હતો, બિચા સાદે એણે વાંચ્યું:—

‘એક અને અખંડ ફ્રેંચ પ્રજાસત્તાક.’

નગારું વાગ્યું. ટોળામાંથી થોડાએ પોતાની ટોપીઓ ઉતારીને સન્માન દર્શાવ્યું, બીજા થોડાએ પોતાના ટોપા માથામાં વિશેષ દાખ્યા. એ કાળે, એ પ્રદેશમાં માણસે માથે શું પહેર્યું છે તે જોઈને તેની રાજકીય માન્યતાઓ કળી શકાતી: ટોપાવાળા રાજપક્ષે હતા, ટોપીવાળા પ્રજાસત્તાકને પક્ષે હતા. ગણગણાટ શરૂ થયો અને સહુએ કાન માંડ્યા. વાંચનારે આગળ ચલાવ્યું:—

‘અમને મળેલા ફરમાનો મુજબ, અને પ્રજાકીય સલામતીની સમિતિએ અમને સોંપેલી સત્તાની રુઈએ, અને હાથમાં હથિયાર સહિત પકડાતા બળવાખોરોને બહારવટિયા ઠરાવતા તેમ જ અમને આશરો આપનાર અથવા મદદ કરનાર માણસને દેહાંતદંડની સજા ફરમાવતા કાનૂન અનુસાર—’

એક ખેડૂતે ઝીણા સાદે તેના પાડોશીને પૂછ્યું, 'દેહાંતદંડ—
એ વળી શું છે ?'

પાડોશીએ જવાબ આપ્યો: 'ખબર નથી.'

વાંચનારે ભીંતપત્ર ખખડાવ્યું—

'તારીખ ૩૦મી એપ્રિલના કાયદાની ૧૭મી કલમ પ્રમાણે અમે
નીચેનાઓને બહારવટિયા તરીકે જાહેર કરીએ છીએ—'

આખું ટોળું ખડે પગે સાંભળી રહ્યું.

વાંચનાર બોલ્યો—

'લાન્તેનાક, ડાકુ.'

'આ તો ઠાકોર સાહેબ,' એક ખેડૂત બબડ્યો. અને આખા
ટોળામાં ગણગણાટ પ્રસરી ગયો: 'ઠાકોર નાહેબ !' 'ઠાકોર સાહેબ !'

વાંચનાર બોલ્યો : 'ઈમાનસ, ડાકુ.'

એ ખેડૂતોએ એકબીજા સામે તિરછી નજર નાખી લીધી.
'ભૂરીઆ ભાંગનારોને ?' 'હા, એ જ.'

એમ એક પછી એક, લાન્તેનાક અને તેની સાથે તુરચુના
ગદમાં લપાયેલા સાથીઓનાં મળીને ઓગણીસેયનાં નામ વંચાઈ ગયાં.
ખેડુસમૂહ ગૂંસપૂંસ અવાજે એમાંના પ્રત્યેકને અમુક ઉમરાવ, અમુક
અમીર, અમુક ગામનો પાદરી, ઇત્યાદિ વિશિષ્ટતાઓ વડે અંદરોઅંદર
ઓળખાવતો ગયો. બધાં નામ પૂરાં થયાં અને ફરી નગારું વાગ્યું
અને ફરી પાછો વાંચનાર આગળ ચાલ્યો: 'ઉપર જણાવેલા
શખ્સો કોઈ પણ સ્થળેથી પેંકડાશે અને ઓળખી શકાશે કે તરત જ
એમને જનથી મારવામાં આવશે. કોઈ એમને આશરો આપશે કે
ભાગવામાં મદદ કરશે તો તેને પણ લશ્કરી અદાલત સમક્ષ રજૂ કરીને
જનથી મારવામાં આવશે. સહી કરનાર—'

ટોળાના શ્વાસ થંભી ગયા.

‘સહી કરનાર : પ્રજાકીય સલામતી સમિતિના પ્રતિનિધિ : સિમુરદેન.’

‘પાદરી,’ એક ખેડૂત બોલ્યો.

‘પાદરી ખરો, પણ ભૂરિયો પાદરી;’ બીજાએ કહ્યું.

‘વણા ધોળીઆ થઈ ગયા છે, ને કો’ક વળી આની જેમ ભૂરીઆ.’

‘બધાય એકસરખા કાળા છે.’ બીજો ગામડિયો બોલ્યો.

ઝૂપામાં જીભેલા મુખીએ પોતાની ટોપી જીંચી કરી અને સાદ પાડ્યો : ‘પ્રજાસત્તાક અમર રહો !’

પણ ફરી નગારું વાગ્યું. જાહેરનામું હતું અધૂરું હતું. વાંચનારે હાથ જીંચો કરીને કહ્યું; ‘સાંભળો ! સરકારી જાહેરાતની છેલ્લી ચાર લીટીઓ હતી બાકી છે. એની નીચે ઓતરાદા કિનારા પરની ફાજના સેનાપતિ ગાવેનની સહી છે.’

‘સાંભળો ! સાંભળો !’ ટોળામાંથી અવાજ જોવા.

‘તુરગ્યુના ગઢમાં—

સર્વત્ર શાંતિ છવાઈ ગઈ.

‘અત્યારે તુરગ્યુના ગઢમાં પુરાગેલા અને ઘેરાઈ ગયેલા ઉપરના ઓગણીસ બંડખોરોને મદદ કે સહાય કરવાની ઉપલા ફરમાન અનુસાર મનાઈ ફરમાવવામાં આવે છે. મનાઈ હુકમનો ભંગ કરનાર મોતની સગ્ગને પાત્ર ઠરશે.’

તુરગ્યુ શબ્દ સાંભળાતાં જ એક માનવી બોલી જઈયું હતું. ‘શું ?’

બોલનાર સ્ત્રી હતી—માતા હતી. *

મિશેલ્સ ટોળામાં ભળી ગઈ હતી. એણે કાંઈ સાંભળવાની દરકાર કરી નહોતી. પણ દરકાર ન કરવા છતાં ય કેટલીક વસ્તુઓ માણસને સાંભળાય છે. તુરગ્યુ શબ્દ એના કાને પકડી લીધો. એનું માથું જીંચું થયું.

‘શું?’ એ ફરી બોલો. ‘તુરચ્ચુ?’

લોકો એની સામે જોઈ રહ્યા. એમનેએ ગાંડી લાગી. એનો વેશ ચીંથરેહાલ હતો.

‘ચોર જેવી લાગે છે કોઈ,’ એવા અવાજ આવ્યા.

ગિરિકટની ટોપલી લઈને જતી એક ખેડુ-સ્ત્રી એની પાસે ગઈ અને ધીમા સાદે બોલી : ‘મૂંગી રહે!’

ચક્રમતી માફક મિશેલ એ બાઈ સામે તાકી રહી. એ શું બોલી એ કાંઈ એને સમજાયું નહિ. તુરચ્ચુનું નામ એના મગજમાં વીજળીના ચમકારાની જેમ આવી ગયું, અને ફરી પાછો એમાં અંધકાર ફરી વળ્યો.

નગરનું ઢેલ્લું વાર બજી ચૂક્યું હતું જાહેરનામું ચોડાઈ ગયું, મુખી ઘરની અંદર જતો રહ્યો, સાદ પાટનાર બીજો ગામ જવા રવાના થયો, અને ટોળું વિખરાવા માંડ્યું.

પાંચ સાત જણા બીંત પર ચોડેલા જાહેરનામાની પાસે ઊભા રહ્યા. મિશેલ પણ એમની સાથે ઊભી રહી. બહારવટિયા તરીકે જાહેર થયેલાં નામો અંગે ત્યાં ચર્ચા થઈ રહી હતી. એમાં ખેડૂતો પણ હતા અને નગરવાસીઓ પણ હતા : એટલે કે ધોળીઆ અને ભૂરીઆ બન્ને હતા.

એક ખેડૂત બોલ્યો, ‘ત્યારે તો હજી બધાને એમણે સપડાવ્યા નથી. એગણીસ તો એગણીસ જ કહેવાય ને! હજી તો રિયોન, બેન્નમિન, ગુપિલ, કોઈ એમને હાથ નથી પડ્યું.’

તે પછી તો હજી ન સપડાયેલાઓનાં નામ એક પછી એક સહુને મોઢેથી નીકળવા માંડ્યાં.

‘અબુધા!’ એક ખુદ્દો બોલી ઊઠ્યો. ‘એક લાન્ટેનાક એમના હાથમાં આવ્યો એટલે પછી બધુંય આવી ગયું સમજે ને!’

‘પણ હજી ક્યાં એ પકડાયો છે !’ બીજાએ કહ્યું.

‘લાન્ટેનાક જાય એટલે આત્મા જતો રહ્યો માનવો. લાન્ટેનાક મર્યો એટલે વાંડીતું ય મોત વ્યાવ્યું જાયજો.’ બુદ્ધાએ ઉમેયું.

‘ત્યારે આ લાન્ટેનાક છે કાણ ?’ એક નગરજને પૂછ્યું.

બીજા નગરજને જવાબ આપ્યો : ‘ઠાકાર છે.’

ત્રીજાએ ઉમેયું : ‘સ્ત્રીઓને પણ એ ગોળીએ દેમા ફરે છે.’

‘મિશેલ્લે એ સાંભળ્યું : એ ખોલી બીઠી : ‘સાચું.’

સહુની નજર એની ઉપર મંડાઇ.

એણે ઉમેયું : ‘કારણ કે મને જ એણે ગોળીએ દીધેલા.’

આ અજબ શબ્દો હતા : જાણે કાઠી જીવતી બાઇ એમ કહેતા હોય કે એ મરેલી છે ! લોકો એની સામે શંકાની નજરે જોવા લાગ્યા. કાઠીએ કહ્યું : ‘જસૂસ લાગે છે.’

‘મોઢું બંધ રાખ અને અહીંથી રવાના થઇ જન.’ ખેલી બલી ખેડુ-સ્ત્રીએ એના કાનમાં કહ્યું.

મિશેલ્લે જવાબ દીધો : ‘હું કાઠીને નડતી નથી. હું તો મારા છોકરાં ગોતું છું.’

બાઈએ એને એક બાળુ લઇ જઈને એક બિરિકટ દીધું.

કાંઈ આનાકાની કર્યા વિના, કે આભારવશતાના કાંઈ હાવભાવ દર્શાવ્યા વિના મિશેલ્લે ભુખાળવાની માફક એ ખાવા મંડી.

‘માંડી લાગે છે,’ ખેડૂતો ખેલતા ગયા. ‘જુઓને, ઢોરની જેમ ખાય છે,’ કહીને લોકો સહુ સહુને રસ્તે પડ્યા.

બિરિકટ પૂરું કરીને મિશેલ્લે ખેડુ-સ્ત્રીને કહ્યું, ‘મળતું છે. મેં ખાઇ લીધું. હવે ખેલો, તુરંત ક્યાં છે ?’

‘વળી પાછી ઘૂરી આવી !’ ખેડુ-બાઇ ખોલી બીઠી.

‘મારે તુરચ્ચ જવું છે ! મને કોઈ તુરચ્ચનો મારગ દેખાડો !’

‘ત્યાં જવાયજ નહિ,’ બાઈએ કહ્યું. ‘મરવું છે તારે ? વળી, મને તો એના મારગની ખબરેય નથી. અરેરે ! તું તો સાવ ગાંડી છો. સાંભળ, બાઈ, તને થાક ચડ્યો લાગે છે. ચાલ મારે ઘરે અને જરા વિસામો ખા.’

‘હું વિસામો ખાતી જ નથી,’ માતા બોલી.

‘તારા પગ તો જો, ફાટીને ચિરાડિયાં થઈ ગયા છે !’

મિશેલે કહ્યું, ‘કહું છું નહિ કે મારાં છોકરાં ચોરાઈ ગયાં છે ? એક દીકરી ને બે દીકરા. હું કાંઠાના જંગલ બાબુથી આવું છું. એમાં લિખારો રહે છે એને પણ તમે પૂછી જોજો. એ મને ઓળખે છે. લિખારાએ જ મારી માવજત કરેલી. મારી અંદર કાંઈક હાડકું ભાંગી ગયેલું. તે ઉપરાંત નાયક રાહુ પણ છે. એનેય તમે પૂછી જોજો. એ તમને સમજાવશે. હા, એ જ અમને જંગલમાં મળેલો. ત્રણ ! કહું છું, ત્રણ છોકરાં !! મોટાનું નામ છે જન હું તમને ખાતરી કરાવી દઉં તેમ છું. બીજાનું નામ આલેન, અને નાની છોડીનું નામ જ્યોરજેટ. મારો ધણી મરી ગયો છે. એ લોકોએ એને મારી નાખ્યો. સિસ્કાઈનાર્ડમાં અમારી ખેતી છે. તું કો’કે ભલી બાઈ લાગ છે. મને મારગ બતાવ, ખેન ! હું ગાંડી નથી—હું મા છું ! મારાં પેટનાં જણ્યાં ખોવાણાં છે ! હું એને જોતતી ફરું છું. હું કયે રસ્તે આવી છું એનીય મને ખબર નથી. કાલ રાતે એક ઉઘાડા ઘરમાં ઘાસ ઉપર હું સૂતી હતી. મારે તુરચ્ચ પહોંચવું છે. હું કાંઈ ચોર નથી. હું સાચું બોલું છું. મને કાંઈક તો મદદ કર, બાઈ. આ મારો દેશ નથી, હું અંહી અજાણી છું.’

બેકુ—બીએ ડોકું ધુણાવ્યું, અને કહ્યું, ‘જો બાઈ, આ તો બળવાનો વખત છે. તારે એલફ્રેડ ન બોલવું જોઈએ; નહિતર કોઈક ઉઘાડી મૂકશે.’

‘પણ તુરંચુ !’ માતા બોલી. ‘ભગવાનને ખાતર બાપ, હું તારે પગે પડીને વિનવું છું, તુરંચુનો મારગ મને દેખાડ !’

બેકુ સ્ત્રી ઉશ્કરાઈ ગઈ: ‘હું કાંઈ જાણતી નથી ! અને જાણતી હોત તો થ કહેત નહિ ! એ બહુ જૂડી જગ્યા છે. કાંઈ ત્યાં જવું નથી.’

‘પણ હું જાઉં છું.’ માતા બોલી.

અને એ ચાલવા માંડી. બાપ એને જતી જોઈને ગણગણી: ‘પણ એને પેટમાં નાખવા તો કાઠક વેંચેને !’

એ મરેણીની પાછળ દોડી અને એના હાથમાં એણે એક કાળી રોટી મૂકી.

મિત્રોને ગટી લઈ લીધી, એ કાઈ બોલી નહિ; એણે પાછું વાળીને ગયું પણ નહિ; અને એ આગળ ચાલી.

એ ગામની બહાર પહોંચી. છેવાડાના ઘર પાસે ત્રણ ચીથરહાલ છોકરાં ઉઘાટે પગે બિલાં હતાં. એ એમની નજીક ગઈ અને બોલી. ‘આથ બે છોકરા ને એક છાડી છે.’

છાપગ ગટી સામે તાકી રહ્યાં હતાં એ એણે જોયું, અને ગટી એમને બોલી દીધી.

છોકરાએ ગટી તો લઈ લીધી, પણ પછી એમને બીક લાગી.

દરમિયાન બાપ જગલમાં પ્રવેશી ચૂકી હતી.

પ્રકરણ આડત્રીસમું

ગિલોટીન-શત્રુઓની ગફલત

એ જ દિવસે પ્રભાતના પહોરમાં જંગલના ખીખ એક ભાગમાં ખીબુ કાંઠકે બની રહ્યું હતું.

કાંડી નાજ્યમાં થઈને રસ્તો ચક્રાચૂકો ચાલ્યો જતો હતો. એની જમણી બાજુ ડાબી બાજુએ કાટાની વાડ હતી. છાપો મારવા માટે એ ઉત્તમ સ્થળ હતું.

એ સવારે મિશેલ્લે પેલા ગામમાં વીસ ઘોડેસવાર લોખાવિયા સાથેનું પેલું ગાડું બંધ તે પૂર્વે એક કલાકે આ સ્થળની આસપાસ ફુડીમધ માખુસા ગોઠનાઈ ગયા હતા; જાંખરાં પાછળ એ લપાયેલા હતા. એ તમામ ખેડૂતા હતા અને એમણે ચામડાનાં બકરીટ પહેરેલાં હતા એ લથિયારબંધ હતા; કોઈને લથમાં બંધૂકો હતી તે કોઈના હાથમાં ફુલાડીઓ. ફુલાડીરાળા માણસોએ એક ખુલ્લી જગ્યામાં સૂકાં સાંદીકાં અને ડાંખળાં ગોઠવીને ચિત્તા જેવો ખડકલો બનાવ્યો હતો. બંધૂકવાળાઓ રસ્તાની બેઠિ બાજુએ ગોઠવ મને મારગ ઉપર નજર નાખતા બેઠા હતા. એમની આંગળીઓ બંધૂકના ઘોડા ઉપર દાબેલી હતી, અને બંધૂકો મારગ ભણી તાકેલી હતી. રસ્તા ઉપર પ્રભાતનાં પ્રથમ કિરણો પડવા માંડ્યાં હતાં.

અર્ધ-ઉજાસમાં ઝીણા સાદે વાતો થતી હતી—

‘તને ખરાબર ખાતરી છે ને ?’

‘હા ભઈ, બધાય કંઈ છે તો ખરા’

‘એ અહીંથી નીકળવાની છે ?’

‘આટલામાં જ ક્યાંક આવી છે એમ સાંભળ્યું છે.’

‘અહીંથી હવે અહાર ન નીકળવા પામે હો !’

‘અરે, બાળી જ મુકવી છે ને !’

‘પણ વોળાવિયાનું શું ?’

‘એને મારી નાખવાના’

‘પણ એ અહીંથી નીકળશે ખરી ?’

‘સહુ એમ ક્યે છે.’

‘ક્યે છે કે એ પુજેઈ બાળુથી આવવાની છે ?’

‘જ્યાંથી આવતી હોય ત્યાંથી, આપણી પાસે તો જમરાજને ઘેરથી આવે છે.’

‘હા.’

‘અને એને ત્યાં જ પાછી મોકલવાની છે.’

‘હા.’

‘અહીંથી જવા નથી દેવી હો !’

‘ના.’

‘ના, ના, ના, નહિ જ.’

‘જો હવે ધ્યાન રાખ !’

દિવસ ભગી રહ્યો હતો એટલે હવે મૃંગા રહેવામાં ડહાપણ હતું.

એકાએક, લપાએલા માણસોના શ્વાસ થંભી ગયા. ગાડાનાં પૈડાંને અને ઘોડાના ડાબલાનો અવાજ એમને કાને પડ્યો. એમણે ડાળીઓ વચ્ચેથી નજર કરી તો એક લાંબું ગાડું, ગાડા ઉપરની કોષ્ટ વસ્તુ અને ઘોડેસ્વાર વોળાવિયા દૂરથી એમની નજરે પડ્યાં. આખો કાફલો એમની દિશામાં ચાલ્યો આવતો હતો.

આગેવાન જેવા દેખાતા એકે કહ્યું : ‘એ આવે !’

‘હા’ બીજાએ કહ્યું : ‘વોળાવિયા પણ સાથે છે.’

‘કેટલા જણ ?’

‘બાર.’

‘આપણને તો કીધું’તું’ ને કે વીસ છે ?’

‘બાર હોય કે વીસ, આપણે તો બધાયને ઠાર મારવાના છે.’

‘હજી એારા આવવા દેજો.’

થોડીવારમાં જ ગાડું અને વોળાવિયા રસ્તાના પહેલા વળાંકમાં આવી પહોંચ્યા.

‘મહારાજનો જય હો !’ મુખ્ય ખેડૂતે સાદ પાડ્યો.

એક સામટી સો બંધૂકો ફટી.

એનો ધુમાડો વિખરાયો ત્યારે વોળાવિયા પણ વેરવિખેર થઈ ગયા હતા. સાત થોડેરવાર ધૂળ ચાટતા પડ્યા હતા; પાંચ નાસી છૂટ્યા હતા. ખેડૂતો ગાડા પાસે પહોંચી ગયા.

‘રહેજો !’ આગેવાન બોલી બિઠ્યો. ‘આ તો ગિલોટીન નથી ! નિસરણી છે !’

ગાડામાં લાંબી એક નિસરણી સિવાય બીજું કંઈ જ નહોતું. ગાડું ખેંચતા એ ઘાડા ધ્રવાયા હતા, ગાડીવાન મરી ગયો હતો.

‘કાંઈ વાંધો નહિ,’ આગેવાન બોલ્યો. ‘વોળાવિયા સાથે નિસરણી જય તેમાં ૫ કાંઈક ભેદ હોવો જોઈએ. મોટે ભાગે તો તુરચ્ચ ઉપર ચઢવા મોટે જ એ મગાવી હશે.’

‘તો પછી નિસરણીને બાળી મૂકીએ ! ખેડૂતોએ પોકાર કર્યો.

અને એમણે નિસરણી બાળી મૂકી.

જે ગાડાની વાટ જોઈને એ જાણા હતા તે તો એ ગાઉ દૂરના બીજા રસ્તા ઉપર થઈને આગળ જઈ રહ્યું હતું. સૂર્યોદય વખતે મિસેલ્સે એને પેલા ગામડામાંથી પસાર થતું જોયું હતું.

૨૫ છોકરાંને શેરી આપી દમને ચાલી નીકળેલી મિશેલ્સ આંધળી બનીને વનવાટ કાપી રહી હતી. કાષ્ટએ એને રસ્તો બતાવ્યો નહિ એટલે પછી એ એણે જાતે જ શોધી લેવો રહ્યો હતો. કાષ્ટ કાષ્ટ વાર એ બેસી જતી, પાછી ઊભી થતી અને ફરી બેસી જતી. થાકીને એ લોથ બની ગઈ હતી. એનો થાક લોહીમાંસને વટાવીને અંદર દેહ હાડકાં સુધી પહોંચ્યો હતો — ચોવીસે કલાક પૈતરું કર્યા કરનાર ગુલામના જેવો એ થાક હતો. એ પણ ગુલામ જ હતી ને—એના બાળકોની ગુલામ ! એમને શોધ્યા વિના એને ચાલે તેમ નહોતું. જેટલી ઘડી વીતતી હતી તેટલું કદાચ એમને નુકશાન થતું હશે. શ્વાસ લેવા થંભવાની પણ એને મનાઈ હતી. પણ એનો થાક સહનશીલતાની સીમા વટાવી ગયો હતો; બીજું ડગલું ભરી શકાશે કે કેમ તે પણ એક સવાલ બની ગયો હતો. આખો દિવસ એ ચાલેલી. એકેય ગામ, કે એક ઘર સુધાં એની વાટમાં આવ્યું નહોતું પહેલાં એણે સાચો રસ્તો લાંબો હતો, પણ પાછળથી એ આડે મારગે ચડી ગઈ અને એકબીજાને મળતી આવતી વ્રજાડાઓમાં અટવાઈ ગઈ. એના મુકામે એનાથી પહોંચાશે ? કે વાટમાં જ એનો દેહ પડવાનો હશે ?

એવી એક ઘડી આવી કે જ્યારે આગળ વધવું સાવ અશક્ય બની ગયું. સૂરજ નમી રહ્યો હતો વનમાં અંધકાર વધી રહ્યો હતો.

વગડાઉ થાસે વાટ ઢાંકી દીધી હતી, એ નિરહાય હતી. ઈશ્વર વિના એને કાષ્ટનો આધાર નહોતો. એણે ચીસો પાડી બેઠઈ, પણ કાષ્ટએ જવાબ ન આપ્યો.

એણે આસપાસ જોયું. ઝાડીઓ વચ્ચે એક ખુલ્લી જગ્યા હતી. એ દિશામાં એણે ડગલાં ભર્યાં અને એકાએક એ જંગલને છોડે આવી પહોંચી. સામે જ એક ઝરણું પહોંતું હતું એ જોઈને એને યાદ આવ્યું કે એના કંઠમાં શોષ પડ્યો છે. ઝરણા પાસે જઈ નીચી નમીને એણે પાણી પીધું.

પછી એ જ ઘૂંટણભર દશામાં એણે પ્રભુપ્રાર્થના કરી. ઝરણું ઓળંગીને એ આગળ ચાલી. જંગલ હતો પૂરું થયું હતું. એની સામે નજર પહોંચે ત્યાં સુધી ચઢાણ પાળુંનિર્જન મેદાન પડ્યું હતું. બીડના માર્યા ભાગતાં હોય તેવાં થોડાં ગેડતાં પંખી સિવાય કોઈ ત્યાં નજરે ચઢતું નહોતું.

આવી અસહ્ય નિરાધારતા વચ્ચે એના પગ નીચેની જમીન સરી જતી હોય તેવું એને લાગ્યું, એ એકાએક ગાંડા જેવી બની ગઈ, અને અખંડ નીરવતામાં એણે એક કારમી ચીસ વીઝી: ‘અહીં કોઈ છે કે નહિ ?’

જવાબની વાટ જોતી એ બમ્બી રહી અને જવાબ આવ્યો પણ ખરો એક આછો બિટો ધમકારો સંભળાયો. ક્ષિતિજની કાર ઉપરથી પડવાની પાંખે ચડીને એ આવ્યો હતો. કાં તો એ મેઘ-ગર્જના હતી, અને કાં તો કોઈ તોપનો ઘડાકો હતો. એણે માતાના સવાલનેાં જાણે કે જવાબ દાંધા, અને બોલ્યો, ‘હા.’

ફરી પાછી નીરવતા ફરી વળી.

માતા બમ્બી થઈ. એનામાં ચેતન આવ્યું હતું. નજીકમાં જ કોઈ હતું. એને લાગ્યું કે એની સાથે કોઈક ત્યાં હતું. એણે પાણી પીધું હતું અને પ્રભુપ્રાર્થના કરી હતી; એનામાં શક્તિ આવી. મેદાનના ચઢાણ ઉપર એણે ડગલાં ભરવા માંડ્યાં. પેલો દરદરનો અવાજ જ્યાંથી આવ્યો હતો એ દિશામાં એ આગળ વધી.

એકાએક, ક્ષિતિજની કાર ઉપર એણે બંચા એક ગઢની ટોચ

ભાળી ચોપાસના રણવગડામાં એ એક જ વસ્તુ ઉપર નજર
ચોટે તેમ હતી. આથમતા સૂર્યનું એક કિરણ એની ટોચને ગુલાબી
રંગે રંગતું જતું હતું. હજી એ સ્થળ દોઢેક ગાઉ દૂર હતું. એની
પછીતે વૃક્ષજાડીઓનો એક વિશાળ પટ ધુમ્મસ નીચે ઢંકાયેલો
પડ્યો હતો. એ હતું કુન્જેર્સનું જંગલ.

એને સાદ કરનાર પેલી ગર્જના આ ગઢમાંથી આવી હશે એમ
માતાએ માન્યું.

એમ કરતાં કરતાં એ મેદાનની ટોચે પહોંચી. એની નજર સામે
હવે શોડી ખુલ્લી જગ્યા જ બાકી રહી હતી

અને એ ગઢ ભણી ચાલી.

આખરે એ ધડી આવી પહોંચી. નિષ્કુરના હાથમાં નિર્દય—સિમુર-
દેનના હાથમાં લાન્તેનાક સપડાયો હતો.

રાજપક્ષનો આ વૃદ્ધ અંડખોર હવે છટકી શકે તેમ નહોતો,
અને સિમુરદેનની યોજના એ ઠાકોરને ત્યાંને ત્યાં જ—એની પોતાની
ધરતી ઉપર અને એના પુરાણા નિવાસસ્થાનની નજર સામે જ—ગરદન
મારવાની હતી.

આ ધરાદાથી જ એણે ગિલોટીન મગાવી હતી. એ ગિલોટીન
હજી હમણું જ આપણે વાટમાં જોઈ ગયા છીએ.

લાન્તેનાકને મારવો એટલે વાંડીને સંહારવું. વાંડીનો સંહાર
એટલે ક્રાંસનો ખચાવ. સિમુરદેન અડગ હતો. એનો આત્મા શાંત
હતો. એની કર્તવ્યશુદ્ધિ એન વિકરાળ ખનાવતી હતી.

ઠાકોર હવે હારેલો દેખાતો હતો. એ વિશે સિમુરદેનનું ચિત્ત
નિશ્ચિત હતું. પણ બીજી એક ચિંતા એને થઈ રહી હતી. લડાઈ
અતિ વિકટ ખનવાની હતી. ગોવેન એનું સંચાલન કરનાર હતો, અને
કદાચ એ એમાં જાતે ભાગ પણ લ્યે. એ જુવાન સેનાપતિનું હૈયું
સિપાહીનું હતું. આ હાથોહાથની ઝપાઝપીમાં ઝંપલાવે એવો એ માણસ
હતો. અને જો એમાં એનું મોત થાય તો—ગોવેનનું, એના સંતાનનું !
એનું વાત્સલ્ય ઠાલવવા માટે પૃથ્વી ઉપર એ એક જ સ્થળ હતું.
આજ સુધી તો વિધાતાએ એની રક્ષા કરી હતી, પરંતુ વિધાતા તો
થાકી પણ જાય. સિમુરદેન ક્રોધી બાઠ્યો. વિધિએ એને લાવીને બે
ગોવેનોની વચ્ચે મૂક્યો હતો. એમાંના એક માટે એ મોત અને
બીજા કાળે જીવન માગતો હતો.

જે તોપના ઘડાકાએ જ્યોરજોટને એની કાચી બાંધમાંથી જગાડી હતી, અને એકજતાના ઉંડાણમાંથી માતાને બહાર નીકળવાનો સાદ પાડ્યો હતો, તેણે એથી વિશેષ પણ કાંઈક ક્યું હતું. અબજાતાં, કે પછી તોપચીના ઈરાદાને કારણે, માત્ર ચેતવણીરૂપે ફેડાયેલી એ તોપના ગોળાએ ગઢના પહેલા માળે આવેલી ઉબસખારીને ઢાંકતું લોખંડી સળીઆનું જળીઉં તોડી નાખ્યું હતું. એની મરામત કરવાની વેળા હવે રહી નહોતી.

ગઢમાં ઘેરાયેલાઓએ શેખી તો ઘણી કરેલી, પણ એમની પાસે દાડગોળો બહુ થોડો હતો. બહારવાળાઓ ધારતા હતા તેના કરતાં પણ એમની હાલત ઘણી વધુ કંદેડી હતી. એમની પાસે જો પૂરતો દાડગોળો હોત તો તો શત્રુ અદર આવે પછી આંખા ગઢ ઉડાવી મૂકીને પોતાની સાથે ફરમનનં પણ એ દાટના જાત. એ એમનું રસન હતુ, પણ દાડગોળાનો સધરાયેલો જથ્થો ખલાસ થઈ ગયો હતો. માણસ દીડ ત્રીસ ગેળીઓ આવે એટલો જ જથ્થો એમની પાસે રહ્યો હતો. બંધૂકો અને પિસ્તોલો એમની પાસે ઘણી હતી, પણ કારતૂસો થોડાક જ હતા. તમામ બંધૂકો-પિસ્તોલો એમણે ભરીને તૈયાર રાખી હતી, જ્યાં એકધારા ગોળીયાર ચાલુ રાખી શકાય. પણ એ ગોળીયારોનો પ્રવાહ કેટલેક સુધી ચાલુ રહી શકે? સહભાગ્યે, હડાઈ મોટે ભાગે તો હાથોહાથની થવાની હતી. એટલે બંધૂકો ને પિસ્તોલો કગતાં તલ્લાર અને ખંજરની જરૂર વધારે રહેવાની હતી. ગઢમાં ઘેરાયેલાઓ બંધૂકાની તગડકીને બદલે છૂરીના ઢાંડ્યુદની આશા ધરી રહ્યા હતા.

અંદરખાનેથી ગઢ અભેદ અન્યો ત્રાગતો હતો. સુરંગે પાડેલા ગાબડાવાળા ભોંયતળિયે કુશળતાપૂર્વક બંધાયેલા મોરચા એ પ્રવેશ-દારનું રક્ષણ કરતા હતા. મોરચાની પછવાડે એક લાંબુ ટેબલ પડ્યું હતુ. તેની ઉપર ભરેલી પિસ્તોલો-બંધૂકો, તલ્લારો, કુહાડીઓ અને છૂરીઓ ગોડવાયેલી હતી. ભોંયતળિયાની ઉપરના માળના ગોળ

ઝોરડા સુધી પહોંચવા માટે સાંકડા વાંકાચૂંકાં પગથિયાં સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો નહોતો. એ ઝોરડામાં પણ તૈયાર શસ્ત્રોથી છવાયેલું બીજું એક ટેમ્પલ પડ્યું હતું. એમાં પ્રકાશ પાથરતી ઉગ્ગસખારીનું જાળિયું હતું હમણાં જ તૂટી ગયું હતું. અહીંથી સીડીનાં પગથિયાં બીજા માળના ઝોરડામાં જતાં હતાં. પૂલ ઉપરના મિનારામાં જવાનું લોખંડી બારણું પણ આ ઝોરડામાં હતું. આ ખંડ લોઢાના બારણુવાળા કે આભલાંવાળા ઝોરડા તરીકે ઓળખાતો, કારણ કે એની દીવાલના ખુદ્દા પથ્થરોમાં ખોડાયેલા કાટેલા ખીલાઓ ઉપર અનેક નાનાં નાનાં આભલાં ટિંગાતાં હતાં.

એની ઉપરના માળનું રક્ષણ થઈ શકે તેમ નહોતું. એટલે યુદ્ધનો આખરી ફેંસલો આ બીજા માળ ઉપર જ થઈ જવાનો હતો. આ ઝોરડામાં ઉગ્ગસખારીઓ વાટે પ્રકાશ આવતો હતો, છતાં એક મશાલ પણ એમાં સળગતી હતી. નીચલા માળની માફક અહીં પણ લોઢાની એક ખીતીમાં ભરાવાયેલી આ મશાલ ઈમાનસે સળગાવેલી હતી. અને પેલી ગંધકવાળી દોરીનો છોટો એની નજીક જ મૂકેલો હતો. કેવી જ્યાનક કાળજી !

ભોંયનળિયાને એક છોટો એ પાયા ઉપર ટેકવેલું પાટિયું હતું. એની ઉપર બાનની રકાખીઓ. રાખડીનાં છાલિયાં, બિરિકટ, મુરખ્યા અને પીણાંઓ મુકાએલાં હતાં: જેની ઇચ્છા થાય તે ખાઈ શકે તેમ હતું.

આખરે તોપ ફૂટી અને સહુ એકધ્યાન બની ગયા. માત્ર અરધા કલાકની જ શાંતિ હવે બાકી રહી હતી.

ગઢની ટોચેથી ઈમાનસ શત્રુના હલ્લાની આખરી તૈયારીઓ જોઈ રહ્યો હતો. હલ્લો ચાલુ થાય તે વખતે શત્રુ ઉપર ગોળીબાર ન કરવાની સૂચના લાન્તેનાકે એના માણસોને આપી રાખી હતી. એણે કહેલું કે: ‘એ છે ચાર હજાર ને પાંચસો, બહાર એને મારવા એ

નકામું છે. એ ગદમાં પ્રવેશવા જશે ત્યારે પછી એનું અને આપણું જોર સરખું હશે.’

પછી હસીને એણે ઊમેયું હતું, ‘સમાનતા, અંધુતા !’

શત્રુ જ્યારે હલ્લો શરૂ કરે ત્યારે ઇમાનસે શીંગડું ફૂંકવું એમ નક્કી થયું હતું.

દરમિયાન આ નાનીશી ફેજ મોરચા પછવાડે અને પગથિયાં ઉપર ગોઠવાઇને વાટ જોતી હતી. એનો એક હાથ અંધૂક ઉપર અને બીજો માળા ઉપર હતો.

એટલે આખી વાતને સરવાળો આ હતો :

હલ્લો કરનારાઓએ ગામડું પાર કરવાનું હતું, મોરચાઅંધી-તોડી પાડવાની હતી, એક ઉપર બીજો, બીજા ઉપર ત્રીજો, એમ એક પછી એક ત્રણ ઓરડાઓ જીતવાના હતા, ગોળીઓના વરસાદ વચ્ચેથી બે વાંકીચૂંકી સીડીઓનું પગથિયે પગથિયું સર કરવાનું હતું;

અને, અને ઘેરાયેલાઓને—મરવાનું હતું....

પ્રકરણ એકતાલીસમું

‘અમારાં બચ્ચાં’

પોતાને પક્ષે ગોવેન પણ હલ્લા અંગેની ગોઠવણો કરી રહ્યો હતો. સિમુરદેનને એણે છેવટની સૂચનાઓ આપી દીધી. સિમુરદેનનું કામ વોંકળાની સામી બાજુ તોપો સહિત ઊભા રહીને ચોકી રાખવાનું હતું. એ જ પ્રમાણે ગોવેનના નાયબે ફોજનો મુખ્ય જથ્થો સાચવીને જંગલમાંની છાવણીમાં રહેવાનું હતું. જંગલમાંની છૂપી તોપો કે વોંકળાને સામે કાંઠે પડેલી ઉઘાડી તોપો દુશ્મન ભાગવાનો પ્રયાસ ન કરે ત્યાં સુધી વાપરવાની નથી એવી સમજણ થઈ ગઈ હતી. ગઢ ઉપર હલ્લો કરનારાઓની આગેવાની લેવાનું કાર્ય ગોવેને પોતાને માટે રાખ્યું હતું. સિમુરદેનને એની જ ચિંતા થઈ રહી હતી.

સૂર્ય હમણાં જ આથમ્યો હતો.

ગઢ સામે તોપનો ઉપયોગ કરવાનો નહોતો. પંદર ફૂટ જાડી દીવાલો ઉપર તોપગોળા વેડફી દેવાનો શો અર્થ ? ગાજકું : એની એક બાજુથી માણસોનો હલ્લો, બીજી બાજુથી માણસોનો સામનો; કુહાડીઓ, છૂરીઓ, પિસ્તોલો, ઢીંકાપાટુ, બટકાં : એવા પ્રકારનું એ ચુદ્ધ થવાનું હતું. ગોવેનને લાગ્યું કે તુરંત જીતવા માટે બીજો કોઈ રસ્તો નથી. સામસામા લડવૈયા જેમાં એક બીજાની આંખો જોઈ શકે એટલા નજીક હોય એ જંગ ભારે ખૂનખાર બને છે.

ગોવેન ઊભો ઊભો વિચાર કરતો હતો. એનાથી થોડાં ડગલાં દૂર એનો નાયબ હાથમાં દૂરબીન લઈને ક્ષિતિજ ઉપર નજર કરતો હતો. એકાએક એ ધૂમ પાડી ઊઠ્યો : ‘આવી ! આખરે આવી !’

એ બૂમથી જોવેનની વિચારમાળામાં ભંગ પડ્યો. ‘કાણુ આવી ?’ એણે પૂછ્યું.

‘સેનાપતિ, નિસરણી આવી રહી છે.’

‘કેમ ! હજી સુધી એ આવી નહોતી ?’

‘ના જી. મને એની જ દિકર થતી હતી. જાવેન ગામે મેં મોકલેલો સવાર તો પાછો આવી ગયેલો.’

‘એ મને ખબર છે.’

‘એણે મને કહ્યું કે જાવેનના સુથારની કોડમાં આપણે જોઈતી હતી એ માપની જ નિસરણી તૈયાર હતી. એણે એ લઈને ગાડે ચડાવી દીધી હતી. ત્યાંની છાવણીમાંથી એણે બાર ઘોડેસ્વારો વોળાવિયા તરીકે માગેલા. અને પછી ગાડું, વોળાવિયા ને નિસરણીને રવાના કરીને એ પોતે મારતે ઘોડે અહીં વહેલો આવીને સંદેશો આપી ગયેલો; એણે એમ પણ કહેલું કે ઘોડા સારા હતા અને સવારના બેએક વાગે ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા હોવાથી એ અહીં મુર્યાસ્ત પહેલાં તો આવી પહોંચશે.’

‘એ બધું હું જાણું છું, પણ હવે શું છે ?’

‘હમણાં જ હું દુરખીતમાંથી એના આવવાના મારગ ઉપર નજર ફેરવતો હતો ત્યાં મેં ગાડું અને વોળાવિયા જોયાં; એટલે મારાથી બૂમ પડાઈ ગઈ. એ આવે ! સામેના ટેકરા ઉપરથી હવે ઉતરતાં દેખાય છે.’

જોવેને દુરખીત લઈને જોયું. ‘હા, છે તો ખરાં. અંધારું થવા માંડ્યું છે એટલે સ્પષ્ટ નથી દેખાતાં, પણ વોળાવિયાને હું બરાબર જોઈ શકું છું. એમાં કાંઈ શંકા નથી. માત્ર તમે કહ્યા તેના કરતા વોળાવિયા કાંઈક વધારે સંખ્યામાં લાગે છે.’

‘મને પણ એવું લાગેલું.’

‘હજી એ અરધો’ક ગાઉ દૂર છે.’

‘જી હા, હવે પા કલાકમાં નિસરણી અહીં પહોંચી જશે.’

‘ત્યારે તો આપણે હલ્લો શરૂ કરી દઈ શકીએ તેમ છીએ.’

એમણે ગાહું આવતું જોયું ખરું, પણ એ જે ધારના હતા તે ગાહું આ નહોતું.

ગોવેન બીજી બાજુ ફર્યો ત્યાં નાયક રાદુબ ટટ્ટાર ઊભો હતો, એની આંખો નીચી ઢળેલી હતી.

‘શું છે નાયક રાદુબ ?’

‘નાગરિક સેનાપતિ, અમારી ઉપર, લાલ ટોપીની પલટનના સિપાહીઓ ઉપર, એક ઉપકાર કરશો ?’

‘શું ?’

‘અમને મારી નાખો !’

‘હા !’ ગોવેને કહ્યું.

‘એટલી દયા અમારી ઉપર બતાવશો ?’

‘એ તો સંજોગો ઉપર આધાર રાખે છે.’

‘જુઓ સેનાપતિ, દોલવાળી લડાઈ પછી તમે અમને બહુ સાચવ્યા છે. હજી અમે બારના બાર જ રહ્યા છીએ.’

‘તેથી શું ?’

‘એની અમને ભારે શરમ આવે છે.’

‘પણ તમારે અનામત દળોમાં રહેવાનું છે.’

‘અમને મોખરાની ટુકડીમાં રાખો તો સારું.’

‘પણ લડાઈની અંતવેળાએ વિજય મેળવવામાં તમારી જરૂર પડશે એમ માનીને જ મેં તમને પાછળ રાખ્યા છે.’

‘પણ અમારે પાછળ નથી રહેવું. પેરિસને મોખરે રહેવાનો હક્ક છે.’

‘હું વિચાર કરી જોઈશ, નાયક રાદુબ.’

‘આજે જ વિચાર કરો, સેનાપતિ. આજ અમારે માટે તક છે. આજ સામસામા આકરા ધા પડવાના છે. આજનો જંગ અનેરો હશે. તુરચ્યુનો ગઢ એને અડનારાઓનાં આંગળાં દઝાડવાનો છે. અમારે એમાં શામિલ થવું છે. એટલી કૃપા કરો.’

નાયક જરા થંભી ગયો. મૂછને થોડો વળ દબાવે પછી એ બદલાયેલા અવાજે બોલ્યો, ‘ઉપરાંત, સાંભળો સેનાપતિ, અમારાં હૈયાં આ ગઢમાં છે. એ અમારાં બચ્ચાં છે—આખી પક્ષટનનાં બચ્ચાં છે એ ત્રણેય. પેલા જંગલી પશુ ઈમાનસે, પેલા દૈત્યે, અમારાં બચ્ચાંને હેરાન કરવાની ધમકી આપી છે. એ બચ્ચાંથી વિશેષ મહોબ્બત અમને કોઈની ઉપર નથી, સેનાપતિ. આભ તૂટી પડે તોય એને અમે આંચ નહિ આવવા દઈએ. સાંભળો છો ને સેનાપતિ? આ બાબતમાં કોઈની સત્તા અમને રોકી નહિ શકે. થોડી વાર પહેલાં જ વોંકળાના સામા કાંઠાની બેખડ ઉપર ચડીને મેં જાંચી ખારીએ નજર કરી અને મને એ દેખાયેલાં. એ ત્યાં જ છે. સામી બેખડ ઉપરથી એ ચોખ્ખાં દેખાય છે. સેનાપતિ, એમનાં રૂપાળાં માથાંનો એક વાળ પણ જો વાંકો થયો છે તો, હું કસમ ખાઈને કહું છું કે, હું, નાયક રાદુબ, એનું વેર લીધા વિના જાંપીશ નહિ. અને અમારી આખી પક્ષટન પણ એમ જ કહે છે. કાં તો અમારે એ બચ્ચાંને બચાવવાં છે, અને કાં તો અમારે જ ખતમ થઈ જવું છે. એટલો અમારો અધિકાર છે—હા, અમે બધા ખતમ થઈ જશું. સલામ, સેનાપતિ; બેઅદબી માફ કરજો.’

ગોવેને રાદુબના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો, અને કહ્યું, ‘તમે સાચા શરવીરો છો. હલ્લો કરનાર ટુકડીમાં તમને જરૂર સ્થાન મળશે. હું તમને બે ભાગમાં વહેંચી નાખવા માગું છું તમારામાંથી

છ મોખરે રહે અને આગેફૂચ ચાલુ રખાવે, અને બીજા છ પાછળ રહે અને કામ પીછેહઠ ન કરે એનું ધ્યાન રાખે.’

‘ મહેરબાની, સેવકપતિ ! પશ્યુ હુ તો મોખરે જ રહીશ. ’

સલામ કરીને રાદુબ પોતાના અગિયાર સાથીઓ પાસે ગયો. ગોવેને ખીસામાંથી ઘડિયાળ કાઢીને એમાં જોયું, પોતાના નાયબના કાનમાં એણે થોડા શબ્દો કહ્યા; અને હલ્લો કરનારી ટુકડી એકત્રિત થવા માંડી.

મઠરજી એંતાલીસમું

ધર્મગુરુનો આત્મા

વાં કળાને સામે કાંઠેના પોતાના સ્થાને હજી સુધી ન ગયેલા સિમુરદેને એક બૂચૂલચીને બોલાવ્યો.

‘મારે વાત કરવી છે,’ એણે ગઢની ટોચ સામે જોઇને કહ્યું.

બૂચૂલ બચ્યું; શીંગડાએ જવાબ આપ્યો. ફરી બન્નેએ ફૂંકાડાની આપલે કરી.

‘આ શું?’ ગોવેને નાથબને પૂછ્યું. ‘સિમુરદેનને હવે શું કામ છે?’

ત્યાં તો હાથમાં એક સંદેહ રૂમાલ ફરકાવતો ફરકાવતો સિમુરદેન ગઢ ભણી આગળ વધ્યો.

જાંચા સાદે એ બોલ્યો : ‘ગઢમાંના માનવીઓ, ઓળખો છો મને?’

ટોચ ઉપરથી એક અવાજ—ઇમાનસનો અવાજ—આવ્યો, ‘હા.’

પછી એ બે અવાજો વચ્ચેનો આ સંવાદ નજીક ઊભેલાઓના કાન સુધી પહોંચ્યો —

‘હું પ્રજાસત્તાકનો દૂત છું.’

‘તું એક વખતનો પાદરી છો.’

‘પ્રજાકીય સલામતી સમિતિનો હું પ્રતિનિધિ છું.’

‘તું ધર્મગુરુ છો.’

‘હું કાનૂનનો પ્રતિનિધિ છું.’

‘તું રાજહત્યારો છો.’

‘વિપ્લવનો હું સૈનિક છું.’

‘તું ધર્મદ્રોહી છો.’

‘હું સિમુરદેન છું.’

‘તું દૈત્ય છો.’

‘તમે મને ઓળખો છો ?’

‘અમે તને ધિક્કારીએ છીએ.’

‘હું જો તમારે હાથ પકું તો તમને સતોષ થાય ખરો ?’

‘તારું ડોકું જો અમારે હાથ આવતું હોય તો અમે અઢારે અઢાર અમારાં માથાં વઢાવવા તૈયાર છીએ.’

‘ભલે ત્યારે, હું તમારા હાથમાં સોંપાઈ જવા આવું છું.’

ગઢની ટોચેથી એક જંગલી અદૃહાસ્ય ગરજી ઊઠ્યું. અને પછી આ ત્રાડ સંભળાઈ—

‘આવ !’

આખી જાવણીના શ્વાસ થંભી ગયા.

સિમુરદેને આગળ ચલાવ્યું: ‘એક શરતે.’

‘શી ?’

‘સાંભળો.’

‘બોલ !’

‘મને તમે ધિક્કારો છો ?’

‘બેશક.’

‘હું તમને ચાહું છું. હું તમારો ભાઈ છું.’

‘હા, દંભી !’

સિમુરદેને એના એ જ જાંચા મધુર સાદે બોલવાતું ચાલુ રાખ્યું: ‘ભલે મને અપમાનો; પણ મને સાંભળજો. હું સંધિની ધજા લઇને આવ્યો છું. હા, તમે મારા ભાઈઓ છો. તમે જોયે મારગે દોરવા-ચેલા છો. હું તમારો મિત્ર છું. હું પ્રકાશ છું, અને અજ્ઞાનના અંધ-કાર સાથે હું વાત કરું છું. પ્રકાશમાં સદાય ભાઈચારો હોય છે.

વળી, આપણે બધા એક જ માતાના, આપણી ભૂમિના, બાળકો નથી ? તો પછી મારી વાત સાંભળો. એક દિવસ તમને સમજશે, તમને નહિ તો તમારાં છોકરાંને, તમારાં છોકરાંનાં છોકરાંને સમજશે કે, આજે જે બની રહ્યું છે એ માલિકના કાનૂન મુજબ બની રહ્યું છે, કે વિપ્લવ એ ઈશ્વરનું જ સર્જન છે. એવો સમય આવશે કે જ્યારે તમામ આત્માઓ. તમારા પણ, આટલું સમજશે; જ્યારે તમામ વેરઝનૂત, તમારાં પણ, ઓગળી જશે. એવો મહા-જ્યોતિ એક વેળા પ્રકાશશે. પણ ત્યાં સુધી તમારાં અંતરના અધિકારની કોઈ દયા નહિ પાવ ? હું તમારી પાસે આવું છું. મારું શિર હું તમારી પાસે ધરું છું. તમારી જાતને બચાવવા માટે તમે મને ખતમ કરી નાખો એટલું હું તમારી પાસે વાચું છું. મારી સત્તા અસીમ છે. હું જે બોલું છું તે કરી શકું તેમ છું. આ ક્રો-કટીની ધડી છે. હું એક છેલ્લો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. હા, તમારી સાથે વાત કરે છે તે એક નાગરિક છે, એ નાગરિકમાં—હા એનામાં—ધર્મગુરુનો આત્મા છે. નાગરિક તમારી સામે થાય છે, પણ ધર્મગુરુ તમને વિનવે છે. મારી વાત સાંભળો. તમારામાંના ધણાયને ઘેર સ્ત્રીઓ અને બાળકો છે. તમારાં સ્ત્રી બાળકોને હું બચાવી રહ્યો છું—ખુદ તમારાથી જ હું એમને બચાવી રહ્યો છું. મારા લાઇઓ—

‘ચક્ષાવે રાખ તારો ઉપદેશ !’ ઇમાનસ ધુરકયો.

‘આંધવો, રણશોગુ ન બજવા દેશો. બાજ અહીં ગળાં કપાવાનાં છે. અહીં આજે તમારી સામે ઊભેલાઓમાંથી ધણા આવતી કાલેનો સૂરજ દેખવાના નથી, હા, અમારામાંથી ધણાય પડશે અને તમે—તમે બધાય મરશો; તમારી જાત ઉપર રદમ બતાવો. આટલું બધું લોહી નાહક શીદને વહાવો છો ? બેના મરવાથી જે પતી જતું હોય તો આટલા બધાની હત્યા શીદ કરાવો છો ?’

‘એ ?’ ઇમાનસે પૂછ્યું.

‘હા, એ.’

‘કાણુ કાણુ ?’

‘લાન્તેનાક અને હું.’

અને સિમુરદેને હજી જાંચા અવાજે ઉમેયું : ‘અમે બે જણુ પૂરતા છીએ. લાન્તેનાક અમારે માટે પૂરતો છે, હું તમારે માટે પૂરતો છું. હું તમારી સામે આ દરખાસ્ત મૂકું છું. એનાથી તમારા બધાની જિંદગી બચી જશે. લાન્તેનાક અમને સોંપી દો, અને તમે મને લઈ લ્યો. લાન્તેનાકને ગિલોટીન પર ગરદન મારવામાં આવશે, અને મારું તમને ઠીક પડે તે કરજો.’

‘પાદરી!’ ઇમાનસ બાંબરો, ‘તું જો અમારે હાથ પડે તો તો અમે તને ધીમા તાપે શેકીએ તેમ છીએ.’

‘કબૂલ,’ સિમુરદેને કહ્યું. ‘તમે, મોતની સન્મુખ ઊભેલાઓ, ધારો તો એક કલાકમાં જ જીવતદાન પામી અને મુક્ત બની શકો છો. હું તમને સલામતી આપવા આવ્યો છું. તમારે એ મંજૂર છે?’

ઇમાનસ તફૂફી ઊઠ્યો, ‘તું માત્ર હેવાન જ નથી, તું દીવાનો છો. શા માટે તું અમારી શાંતિમાં ભંગ પડાવે છે? અહીં આવીને અમારી સાથે વાત કરવાનું તને કાણુ કહ્યું હતું? અમે ઠાકાર સાહેબને સોંપી દઈએ, એમ ને? તું શું માગે છે?’

‘એનું માથું. અને બદલામાં હું મારું—’

‘તારું ચામડું આપે છે! અરે, સિમુરદેને પાદરી, તારું તો અમે કૂતરાની જેમ ચામડું ઉતરડી લઈએ તેવા છીએ. પણ તારા ચામડાનીય એના માથા જેટલી કિંમત નથી. ચાલ્યો જ અહીંથી.’

‘ભયાનક કતલ થશે. છેલ્લી વાર કહું છું—વિચાર કરો.’

આ અજબ વાર્તાલાપ ચાલતો હતો તે દરમિયાન રાત પડી ચૂકી હતી. ગઢની બહાર અને અંદર આ સંવાદ સંભળાતો હતો. લાન્તેનાકના ઠાકારે મૂંગા મૂંગા પરિસ્થિતિને એની મેજે ઘાટ લેવા દીધો.

ધમાનસે હવે સિમુરદેનને સંબોધીને બોલવાનું છોડી દીધું. એણે રાઠ પાડી: ‘અમારી ઉપર હલ્લો કરનારા માનવીઓ, અમારી શરતો અમે તમારી સામે ક્યારનીય રજૂ કરી દીધેલી છે. એમાં કાંઈ ફેરફાર થઈ શકે તેમ નથી. એનો સ્વીકાર કરો—અને નહીં તો સહુ જહાન્નમમાં જાય. બોલો છો કબૂલ? અમારે તમને ત્રણ છોકરાં સોંપી દેવાં, અને તમારે અમને બધાને અહીંથી જીવતા જવા દેવા.’

‘બધાને,’ સિમુરદેન કહ્યું, ‘સિરાય એકને.’

‘કોને?’

‘લાન્તેનાકને.’

‘ઠાકાર સાહેબને? અમે ઠાકાર સાહેબને છેલ્લ દમ્મએ! કદી નહિ!’

‘એ એક જ શરતે અમે તમને જવા દમ્મ શકીએ.’

‘તો પછી શરૂ કરો હલ્લો તમારો.’

શાંતિ છવાઈ ગઈ. રણુશીંગ બગ્ગીને ધમાનસ ગઢમાં નચે બિતર્યો. ઠાકારે હાથમાં તલવાર ઉઠાવી. ભોંયતળિયા પરની મોરચા-બંધીની પાછળ ઓગણીસેય કેદીઓ ભંગા મળ્યા, અને પ્રભપ્રાર્થના કરવા ઘૂંટણિયે પડ્યા. હલ્લા માટે ગઢ ભણી કૂચ કરવા માંડેલી દુકંડીનાં તાલબદ્ધ કદમ એમને સંભળાતાં હતાં, અવાજ નજીક ને નજીક આવતો જતો હતો; એકાએક એ એમની સાવ નજીક, ગાબડાના મુખ આગળ, આવી પહોંચ્યો. પછી ઘૂંટણુભર બેઠેલા એ સહુએ પોતાની બધૂંકા અને પિરતોલોને ગાબડા ઉપર તાકી, અને એમનામાંથી એક પાદરી એક હાથમાં તલવાર અને બીજા હાથમાં ક્રોસ લઈને બેઠો થયો; એણે ઘોષણા કરી—

‘સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરને નામે!’

સહુની બંધૂંકા એકસામટી ગરજ બિડી, અને સંગ્રામ શરૂ થયો.

મકરજી તે તાલીસમું

સમવડીઆનો સંગ્રામ

ઘોર કલ્પનામાં પણ ન આવે એવું ભયાનક એ યુદ્ધ હતું.

જેની વાટે હલ્લો થઈ રહ્યો હતો એ ગાળડું પણ યુદ્ધની ભયાનકતામાં વધારો કરતું હતું. પ્રચંડ ક્રોધ સારડીની માફક સુરંગે ગઢતી દીવાલની આરપાર બાંકારું પાડી નાખ્યું હતું. તે ઉપરાંત, સુરંગે એવો મોટો ભડકા કર્યો હતો કે તેને લીધે ગઢમ. ચાલીસ ઝુટની ઉચ્ચાઈ સુધી મોટી એક તીરાડ પડી ગઈ હતી. પણ ગમે તેવી તો ય એ તીરાડ જ હતી. અંદર પ્રવેશવા માટે તો એ સાંકડું ગાળડું જ કામમાં આવી શકે તેમ હતું. ગઢના દેહમાં ભાલો પરેવાઈ ગયો હોય એવું એ ગાળડું હતું. ફૂવાના મોઢા જેવી સાંકડી અને લાંબી એ એક નાળ હતી. નાળ વાંકીચૂકી હતી, એમાં અનેક નડતરો, જીટકાં અને સુરંગે તોડી પાડેલા પથ્થરો પથરાયેલાં હતાં. એમાં સંપૂર્ણ અંધકાર હતો; એમાં દાખલ થનારનું માથું દીવાલમાંના પથ્થરો સાથે અથડાતું.

હલ્લો કરનારાઓ માત્ર આ કાળું ઘોર બાંકું જોઈ શકતા હતા. એનાં બે જડબાંમાં ભાંગેલી દીવાલના તીણા પથ્થરો જડાયેલા હતા. શાર્ક માછલીના મોઢામાં પણ એટલા દાંત નહિ હોય. આક્રમણકારોને આ ગાળડામાં પ્રવેશવાનું હતું, અને એને સામે હોદેથી બહાર નીકળવાનું હતું.

સામસામા યોદ્ધાઓ જાણે કે ક્રોધ વિરાટ કબરને તળિયે લડી રહ્યા હતા ! આવી સાંકડી નાળમાં લડતું જીવસંયોસતનું યુદ્ધ એની ભયાનકતાની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું હતું. હલ્લો કરનારાઓનો પ્રથમ

ધસારે આવ્યો ત્યારે આખી મોરચાખંધી વીજળીઓથી લબુકી ઊઠી — જાણે ભૂગર્ભમાંથી કોઈ વજ્ર ફાટી નીકળ્યું ! હલ્લો કરનારાઓએ પણ એનો એવો જ વજ્ર જેવો જવાબ વાળ્યો. ગોવેનનો સાદ સંભળાતો હતો કે : ‘ તોડી પાડો એમને ! ’ લાન્ટેનાક ત્રાડ પાડતો હતો કે : ‘ ડગલું પણ પાછા હટશો નહિ ! ’ અને ઇમાનસના રીડિયા સંભળાતા કે ‘ આ દ્યો, લેતા જાવ ! ’ અને વળી પાછો તલવારોનો કારમો ખણખણાટ અને દિશાના લાન વગર ફેડાતી અંધકારનો ગડ-ગડાટ સંભળાતો. દીવાલમાં ખીતી ઉપર ભરાવેલી મશાલ આ દૃશ્ય ઉપર આછો ઉગ્મસ પાથરતી હતી. કોઈ પણ વસ્તુ સ્પષ્ટપણે કળી શકાતી નહોતી. અર્ધ-અંધકારમાં ઝપાઝપી ચાલતી હતી. ગઢની અંદર દાખલ થનાર કોલાહલથી બહારો અને ધુમાડાથી આંધળો બનતો.

નીચે પડેલી લાશો ઉપર થઈને લડવૈયાઓ આમથી તેમ ધૂમતા હતા. જમીન પરના લંગાર-ઢગલામાં અસહાય બનીને પડેલા જખમી-ઓના જખમ લડવૈયાઓના કદમોથી ચિરાતા હતા; ભાંગેલા અવયવો એપાતા હતા. ધવાયેલાઓની દદંભરી કિકિયારીઓ સંભળાતી હતી. મરતાં મરતાં એ પોતાની ઉપરથી ચાલનારાઓના પગમાં પોતાના દાંત ભરાવતા જતા હતાં. પછી પલવાર માટે એ કોલાહલ કરતાં ય ભયાનક શાંતિ પ્રસરી જતી. શત્રુઓ એકબીજાને જકડી લેતા, એમના શ્વાસના સૂસવાટા સંભળાતા, દાંતની કચડાટી ધોલતી, મૃત્યુના ઊંઢકારા ઊઠતા. અને વળી પાછી મેધગર્જના શરુ થઈ જતી. ગઢમાં રેડાયેલા રુધિરનો એક રેલો ગાબડા વાટે વહેતો વહેતો બહારના અંધકારમાં પ્રસરતો હતો અને ધાસમાં ખાખોચિયાં બનાવતો હતો. જાણે કે ગઢ જેવડો કોઈ રાક્ષસ ધવાયો હતો, અને એના ધામાંથી લોહી વહેતું હતું.

અજાયબીની વાત તો એ હતી કે આ યુદ્ધનો અવાજ સરખો પણ બહાર સંભળાતો નહોતો. રાત કાળી હતી અને ગઢની આસ-પાસનાં મેદાનો અને જંગલોમાં સ્મશાનશાંતિ છવાયેલી હતી. ગઢની

અંદર રૌરવ નરક હતું, બહાર કષ્ટસ્તાન હતું. અંધારામાં એકબીજાની કતલ કરી રહેલા આ માનવીઓનો શારઅકાર, અંધૂકાની રમઝટ, યુદ્ધતાદેહ અને બરાડાઓ : એ તમામનો ડોહાલ્લ ધીંગી દાવાલોને બેઠી શકતો નહોતો. અંદર પૂરતી હવા પણ નહોતી અને કતલમાં ગૂંચળામળુનો ઉમેરો થતો હતો. બહારનાંમોને કાને તો ભાગ્યે જ ડોહ અવાજ પહોંચતો. ત્રણેય નાનાં જાળકા ઘસઘસાટ જિંઘતાં હતાં.

જાગી યુદ્ધ ગાહુંતૂર અતી રચું હતું. મોરબાળધી અડગપણું જાગી હતી. એન તોડી પાડવી એ ભારે આકરું કામ હતુ. ઘેરા-ચેલાઓની સખ્યા એમણી હતી, પણ એમને રથળ ઘણું રાગવડદાર મળી ગયું હતું. હલેલા કન્નારી દુકડીએ ઘણાં સુનિકા ગમાવ્યા હતા. ગઢની બહાર લાંગળી કાગે જાહેલી એ દુકડી ગાયબ વાટે ઘઘને ધીમે ધીમે ગઢમાં પ્રવેશ કરી રહી હતી. ગળણ ડોહ ભોરીંગ એના દરમાં જમ રહ્યો હતો.

બુરાન સેનાપતિમાં કુદરતી રીતે જ હોય છે એવા ગેરડાપણુને લીધે જાનન ગઢની અંદર, બરાબર મધ્યમાં જ, આવીને જાહેા હતો. ચારે દિશામાંની ઝપાઝપીની જોળીઓ એના મસ્તક પાસેની સસવતી જતી હતી. જોખમો હાલવાની એની ત્રિતિ એ કદી ધાપ્યો ન હોવાથી વિશેષ બંરદાર બનેલી હતી. કાંઈક કુન્માન દેવા એણે મોઢું ફેરચું તે જ ઘડીએ એકસામરી ફૂટલી અંધૂકોના ઝળદળાટમાં એણે એની નજીક એક પરિચિત ચહેરો જોયા.

‘સિમુરદેન !’ એ બોલી બડપા; ‘તમે અહીં શું કરો છો ?’

એ સિમુરદેન પોતે જ હતો. એણે જવાબ દોવો : ‘હું તારી પડખે રહેવા આવ્યો છું.’

‘પણ આમાં કયાંક તમારું મોત થશે !’

‘ભલે—પણ તો પછી તું શું કરી રહ્યા છો ?’

‘મારી તો અહીં જરૂર છે, તમારી નથી.’

‘તું અહીં છા તેથી મારી પણ અહીં જ જરૂર છે.’

‘નથી, ગુરુદેવ.’

‘છે, બેટા.’

અને સિમુરદેને જાવેનની પડખે જ રહ્યો.

એ ઓરડાની જમીન ઉપર મરેલાઓનો ગંજ ખડકાયો હતો. મોરચાખંધી હજી ભેદાઈ નહોતી, પણ આખરે તો સંખ્યાબળને જ સરસાઈ મળવાની હતી. હલ્લો કરનારાઓમાંથી દસ પડતા, ત્યારે સામેથી એક શત્રુ ઓછા ગતો. પણ હલ્લો કરનારાઓની સંખ્યામાં નવો નવો ઉમેરો થઈ રહ્યો હતો. હલ્લો ખાળનારાઓ ઘટ્ટે જ જતા હતા.

ઘેરાયેલા ઓગણીસે ઓગણીસ મોરચાખંધીની પાછળ જ હતા. એમનામાંથી પણ થોડાક મર્યા હતા અને જખમાયા હતા. લડી શકે એવી હાલતમાં હવે પંદર જણ રહ્યા હતા. એમાંના એક, શાંતે નામનો ભારે ઝૂંપી યોદ્ધો, અનેક જખમોથી પિંખાઈને બિદામણા બન્યો હતો. એની એક આંખ બહાર નીકળી આવી હતી અને એનું એક જડખું ભાંગી ગયું હતું. છતાં એ ચાલી શકે તેમ હતો. ઘસડાતો ઘસડાતો એ વાંકીચૂંકી સીડીનાં પગથિયાં ચડ્યો અને પહેલે માળે પહોંચ્યો. ત્યાં છેલ્લી વારની પ્રભુપ્રાર્થના કરીને પછી શાંતથી મરી જવાની એની ઇચ્છા હતી. પહેલા માળની ઉમ્મસબારીનેટેકે એ ઊભો રહ્યો અને કાંઈક ચોખ્ખી હવાનો શ્વાસ એ લઈ શક્યો.

નીચે, મોરચાખંધીની સન્મુખ જલ્લાદગીરીનું સ્વરૂપ વધુ ને વધુ ભયાનક બનતું જતું હતું. સામસામા ભડકાઓ વચ્ચે ઓચિંતાના આવી જતા વિરામકાળ દરમિયાન એક વાર સિમુરદેને સાદ પાડ્યો કે, ‘હવે વધુ લેહી શીઃ વહાવો છો? તમે હાર્યા છો. શરણે થઈ જાવ! જરા વિચાર તો કરો, ઓગણીસની સામે અમે ચાર હજાર ને પાંચસો છીએ—એકની સામે બસોથીય વધારે છીએ. શરણે થાવ!’

‘આ દંભી બડબડાટ હવે બંધ કરાય તો સારું,’ લાન્તેનાકના ઠાકારે એને જવાબ દીધો.

અને એક સામટી વીસ ગોળાઓ વધૂટી.

ધેરાયેત્રાઓએ બાંધેલી મોરચાબંધી ઠેઠ છત સુધી નહોતી પહોંચતી. હલ્લો કરનારાઓ એની ઉપર ચડી શકે તેમ હતું.

‘હવે આ મોરચાબંધી ઉપર તૂટી પડે!’ ગાવેને સાદ પાડ્યો. ‘છોકાઈ તૈયાર એની ઉપર ચડી જવા?’

‘હાજર!’ નાયક રાદુબ બોલ્યો.

અકરણ ચું માલીસચું

રાદુબનું સાહસ

હલો કરનારાઓ આશ્ચર્યચકિત બની ગયા. દુકડીને મોખરે રહીને રાદુબે ગાબડા વાટે પ્રવેશ કર્યો હતો. પેરિસવાળી પક્ષતનના છ સૈનિકોમાંનો એ એક હતો. એના સાથીઓમાંથી ચાર ખતમ થઈ ચૂક્યા હતા. ‘હાજર!’ એટલું કહીને આગળ આવવાને બદલે એ પાછો ફર્યો. વાંકા વળીને યોદ્ધાઓના પગ વચ્ચે થઈને એ ગાબડા વાટે દોડાદોડ બહાર નીકળી ગયો. નાસી છૂટ્યો કે શું? એના જેવો માણસ નાસે ખરો? તો પછી થયું શું?

ધુમાડાથી આંધળા જેવા બનેલા રાદુબે બહાર નીકળીને આંખો ચોળી અને તારોડિયાના તેજમાં ગઢની દીવાલ ઉપર નજર ફેરવી. સંતોષપૂર્વક માથું હલાવીને એ બોલ્યો, ‘મારી ધારણા ખોટી નહોતી!’

સુરંગના ધડાકાએ ગઢની દીવાલના બહારના ભાગમાં જં લાંબી ચીરાડ પાડી હતી એ રાદુબના ધ્યાનમાં હતી. પહેલા માળની ઉગ્ગસ-બારી સુધી એ ચીરાડ પહોંચતી હતી, અને એ ઉગ્ગસબારીનું લોઢાનું જાળિયું એક તોપગોળાએ તોડી નાખેલું હતું એ પણ એના ખ્યાલમાં હતું. એણે જોઈ લીધું કે એ જાળીના પિંખાયેલા સળીઆ વચ્ચે થઈને માણસથી જઘ શકાય તેમ હતું.

પણ ઉપર ચડવું કઈ રીતે? બિત્તાડી હોય તો એ ચીરાડમાં પગ ભરાવી ભરાવીને ઉપર જઘ શકે. રાદુબ પણ એના જેવો જ હતો. વયમાં એ ચાલીસની નજીક પહોંચ્યો હતો છતાં જુવાનજેઘ હતો.

રાદુબે એની બંધૂક જમીન પર ફગાવી દાધી, ખભા ઉપરથી પટ્ટા ઉતારી નાખ્યા, કોટ અને જાકીટ કાઢી નાખ્યાં, બે પિસ્તોલો

એના કમરઅંધમાં જેસી દીધી અને નાગી તલવાર દાંત વચ્ચે કચ-
કચાવીને પકડી પિસ્તોલના બે હાથા એના કમરઅંધમાંથી બહાર
ડોકિયાં કરતા હતા.

આમ બધી નકામી વસ્તુઓને બાર લગવો કરીને જાણે કોઈ
સીડી ઉપર પગ માંડતો હોય તેમ સડસડાટ એ ચીરાડવાળી દીવાલ
ઉપર ચડવા માંડ્યો. ગાબડાની અંદર હજી ન પ્રવેશેલા સેનિકોની
કનાર અંધકાર વચ્ચે એની સામે તાકી રહી. એના પગમાં
બેડા નહોતા તેથી એને લાભ થયો. પથ્થરો વચ્ચેના ઝીણા
ઝીણા ખાડામાં એ અંગૂઠા ભરાવતો જતો હતો. ચઢાણ ધાણું
બંદખમી હતું. કોઈ વિરાટ કરતના દાંતા પકડીને જાણે એ ચડી
રહ્યો હતો. એ મનમાં વિચારતો હતો કે, ‘સહભાગ્યે પહેલા માળના
ઝોરડામાં કોઈ લાગતું નથી, નહિતર મને આમ ચડવા કોણ દેતું તું?’

એને હજી આશીર્વાદ કૂટ જોઈતું અંતર કાપવાનું બાકી હતું.
એની પિસ્તોલના બાર દેખાતા હાથા એને થોડા ધણા નડતરપ
ખતતા હતા. નંદમ નંદમ એ બિચે ચડતો જતો હતો તેમ તેમ ચઢાણ
કપરું બનતું હતું, અને નીચે પડવાનું બેળમ વધતું જતું હતું.

આખરે એ ઉગ્ગસચારી સુધી પહોંચી ગયો. મચડામને લાંગી
ગયેલું લોઢાનું જાળિયું એણે એક બાબુ હાંવ્યું. હવે એ ઉગ્ગસ-
ચારીમાંથી અંદર પ્રવેશી શકે તેમ હતો. હતી એટલી બધી શક્તિ વાપરીને
એણે એક હાથથી જાળિયાનો ડાખી બાબુનો સળિયો પકડ્યો, બીજો
હાથથી જમણી બાબુનો સળિયો પકડ્યો અને પોતાની આખી
કાયાને તોળી : એના દાંત વચ્ચે તલવાર હતી અને નીચેના જાંડાણ
ઉપર એ લટકતો હતો.

હવે એ એક જ આંચકો મારીને પોતાનો દેહ ઝોરડાની અંદર
વીંઝી શકે તેમ હતો.

પણ એ જ વખતે બારીમાં કોઈનો ચહેરો દેખાયો. અંધકાર

વચ્ચેથી રાદુએ પોતાની સમક્ષ એક ભયાનક દૃશ્ય જોયું—બહાર નીકળી આવેલી એક આંખ, ભાંગેલું જડબું અને લોહી નીતરતો ચહેરો.

ચહેરા ઉપર બાકી રહેલી એક આંખ એની સામે તગતગતી હતી.

પણ એ ચહેરાને એ હાથ હતા. અંધારી ઉગ્મસ--બારીની બહાર એ હાથ નીકળ્યા અને રાદુએ ભણી લાંબાયા; એકે એના કમરબંધ-માંથી એય પિસ્તોલો કાઢી લીધી, અને બીજાએ એના દાંત વચ્ચેથી તલવાર સરકાવી લીધી.

રાદુએ નિઃશસ્ત્ર બન્યો. એનો પગ લપસ્યો. જાળિયાના સળિયા ફરતી વળેલી એના હાથની મૂઠીએ ઉપર એનો દેહ લટકી પડ્યો, અને નીચે ચાલીસ ફૂટનું સીધું ઉતરાણ જાણે કે એની આંખમાં તરબરી ગયું.

એ ચહેરો અને એ હાથ શાંતેના હતા.

નીચેના ઓરડાના ધુમાડાથી ગૂંગળાયેલા જખમી શાંતે ઉગ્મસ-બારી પાસે આવીને ઊભો હતો. બહારની દવાએ એનામાં પ્રાણ પૂર્યા હતા. રાત્રિના ઠંડા વાતાવરણે એના જખમોમાંથી વહેતાં લોહીને થિજીવી દીધું હતું, એની શક્તિ થોડીધણી પાછી ફરી હતી. એકાએક એણે રાદુએને બારી બહાર જોયો. રાદુએના હાથ તો જાળીઆના સળિયા ફરતા વિંટળાયેલા હતા એટલે, કાં તો એ પોતાની જાતને નિઃશસ્ત્ર બનવા દે અને કાં તો નીચે જઈ પડે તેમ હતું. તેથી શાંતેએ ભયાનક શાંતિપૂર્વક એના કમરબંધ-માંની પિસ્તોલો અને એના દાંત વચ્ચેની તલવાર ખૂંચવી લીધી હતી.

પછી એ શસ્ત્રહીન અને જખમીની વચ્ચેનું યુદ્ધ શરૂ થયું. મરતા માણસના હાથમાં વિજય હતો એ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. એક જ ભડાકા રાદુએને નીચેના ઊંડાણમાં ફગાવી દેવા માટે પૂરતો હતો.

રાદુએને સહભાગ્યે શાંતેએ ખેડે પિસ્તોલો એક જ હાથમાં પકડી હતી, એટલે એ એકેયને ફેડી શકે તેમ નહોતો. એનાથી તલવારનો જ

ઉપયોગ થઈ શકે તેમ હતું. તત્તવારની પીંછીથી એણે રાદુઅના ખભા ઉપર પ્રહાર કર્યો તત્તવારે રાદુઅને ધાયલ કર્યો, પણ નરતો બચાવ્યો.

સિપાઈ શસ્ત્રછીન હતો, પણ એનાં આવડાં સાબૂત હતાં. એના ખભા ઉપરના લસરકાની પરવા કર્યા વિના એણે નંતર કરીને પોતાની કાયા ખારીની અદર તીંઝી સળિયાની પકડ છોડી દીધી, અને એ ઓરડામાં આવી પડ્યો.

ત્યાં એની નામેજ શાંતે ઊભો હતો. તરતજ તત્તવાર ફગાવી દઈને એણે ખેડે હાથમાં એક-એક પિસ્તોલ પકડી હતી.

શાંતેએ નિશાન લીધું. રાદુઅ પિસ્તોલની નાળની સાથે નજીક જ હતો, પણ જખમને કારણે નબળો પડેલો શાંતેનો હાથ ધૂંલ્યો; એ તૂરતાતુરત થેડો દાખી શક્યો નહિ.

પત્તનાર પછી શાંતેએ ફરી નિશાન લીધું, અને ઘોડો દાખ્યો. રાદુઅના મોઢાને ઘસીને ગોળી ચાલી ગઈ અને એના કાનનો છેડો ઉડાવતી ગઈ શત્રુએ ખીન હાથની પિસ્તોલ પણ તોળી. પણ રાદુઅે એન નિશાન લેવાની વેળા રહેવા દીધી નહિ.

‘ એક કાન ગયો તે ઘણો છે, ’ એ બોલ્યો. ‘ તેં મને જે વાર ધાયલ કર્યો છે. હવે મારો વારો આવ્યો છે. ’

શાંતે ઉપર એ ફરી પડ્યો. એના હાથને એણે એવો ફટકો માર્યો કે પિસ્તોલ જડી પડી અને ગોળા સનસનાટ કરતી જન સાથે અફળાઈ. રાદુઅે દુશ્મનનું ભાંગેલું જડખું એ હાથે પકડીને મરડ્યું. શાંતે ચાતનાભરી ચીસ પાડીને બેહોશ બન્યો. રાદુઅ એના દેહને કચડીને આગળ વધ્યો.

‘ હવે ત્યાંથી આંગળું ચેહલાવતો નહિ, ’ જતાં જતાં એ કહેતો ગયો. ‘ કાળમૂખા સાપ ! હવે ત્યાં જ પડ્યો રહેજે. હવે તું મોત-માંથી બચવાનો નથી. ’

એક આંગળને અંતરે શું છે તે પણ જોઈ શકાતું નહોતું.

ભાંગ પર પડ્યો પડ્યો શાંતે વેદનાના અગડા નાખતો હતો.

રહ્યો પાણું વળીતે ક્યું, ‘ મૂંગો રહેવું. તને પડેલાને કાણ મારે ? પણ શાંતિ માખતે હવે. ’

નચેતા એવા મંથી આવતો અવાજ વધુ લાગતક અન્યો હતો, સુદ્ધ વધુ ધાર બન્યું હતું. ‘ ગણરાજનો જય હો ! ’ ના પોકારો નભળાતા હતા. રાહુબન લાગુ કે દુર્ગમ પાણુ અલાદુરીપૂર્વક મરી રહ્યા હતા.

એના પગ સાથે એક તલારવાદાર. એ ઉપાડીને આંધાના એરડામાં એ આગળ વાંચો. કે કાએક, એ રણની વનચોગચ આવેલા ધાંભલાની આબુમાં એને એક લાંબુ મોટું જાંબુ ઝાંખું દેવાયું. એની ઉપર કાંઈક અણકતું હતું. એણે મેજ ઉપર લાગે કાંઈક બેસ્યા. પિરતોલો, બધૂકા, બેટાળીઆ તમેરેની ત્યાં આપી તાર પડી હતી. શત્રુએ શસ્ત્રોના વધારનો જયો આવી માખેલો હતો. નીચેના એરડો બિનકાં જય ત્યાર આદ એ આવીને સાગતો કરવાના હતા.

‘ આ તો આખો શસ્ત્રોંગાર છે ! ’ નાદુન બોલી લાઠ્યો. એના લઈને પાર ન રહ્યો. મેજની પાછાટે જ ગદમાં ઉપચીએ જાલી સીડીનું પ્રદેશકાર હતું એ એને દેખાયું. રહ્યો મેજ પરથી એ પિરતોલો ઉડાવી અને એ ખુદત્તા દ્વારમાંથી આંધળા ભડાકા કર્યા. પછી એક બેટાળી લઈને એણે એ ફાડી, પછી એક અંધૂકના ભડાકો કરી નાખ્યો. ઇંચટે નાટી એક અંધૂક લાથમાં લઈને સીડી ઉપરથી એણે ત્રાડ નાખી, ‘ પેરિસનો જય હો ! ’

અંધૂક તાલેલી રાખીને એ ત્યાં બેસો રહ્યો.

નીચેના એરડામાં અવર્ણનીય અરાગકતા વ્યાપી ગઈ. પાછાલી આબુએથી આવેલા આ લક્ષ્યાએ શત્રુને મૂઠ બતાવી દીધા. રાહુએ કરેલા આંધળા ભડાકાઓએ એ શત્રુના પ્રાણ હર્યા હતા.

‘ ઉપલા માળે પણ એ પહોંચ્યા લાગે છે, ’ ફાકાર બેસ્યો.

એ સાંભળીને એના માણસો મોરચાખંધી પડતી મૂકીને લાગ્યા. પંખીની ટોળી પણ એટલી ઝડપથી ન લાગી શકે. એ સહુ ગાંડા બનીને સીડી ભણી દોડ્યા. ઠાકારે એમને ઉત્તેજન આપ્યું.

‘જલદી ! જલદી !’ એણે રાડ પાડી. ‘અત્યારે તો ભાગવામાં જ શરવીરતા છે. આપણે બીજે માળ પહોંચી નહીંએ. ત્યાંથી ફરી સામનો શરૂ કરશું.’ સહુ સલામત નીકળી ગયા પછી ઠાકારે મોરચાખંધી છોડી. આ બહાદુરીએ એનો નતન બચાવ્યો. સીડીને સામે છેડે બંધૂકના ધોડા ઉપર આંગળી રાખીને રાદુબ ઊભો હતો. જે પહેલા આવ્યા એ એની ગાળીએને સપાટે ચડી ગયા, અને ગળાડ્યા. ઠાકાર ને એમાં દોષ તો એનું પણ મોત થયું હોત

ખાલી બંધૂક મૂકીને રાદુબ બીજા ઉપાડે તે પહેલાં બાકીનાઓ સડસડાટ પસાર થઈ ગયા. પહેલા માળના ઝોરડામાં શત્રુઓ ભરાયા હશે એમ માનીને એ ઘડીભર પણ ધંભ્યા નહિ. એક શ્વાસે એ બીજે માળ નહ પહોંચ્યા. આ માળ એ જ આસક્તાળો ઝોરડો હતો; પેલું લોખંડી બારણું એમાં હતું, ગંધકવાળી દોરી પણ ત્યાંજ હતી. ભાગનારાઓએ ત્યાં શરણાગતી અને મોત વચ્ચે પસંદગી કરવાની હતી.

સીડી ઉપરથી થયેલા ભડાકાઓથી ગાંવેન પણ એટલો જ આભો બની ગયો હતો. એ બાબુથી એને મદદ કરી રીતે મળી હશે તેના વિચારમાં એ પડી ગયો હતો. પણ વિચાર પડતા મૂકીને એ દોડ્યો. મોરચો કુદાવીને એ પહેલે માળે આવી પહોંચ્યો. એની પાછળ પાછળ સૈનિકો પણ આવ્યા. ત્યાં એમને રાદુબ મળ્યો.

નાયક રાદુબે ગાંવેનને સલામ કરી અને કહ્યું, ‘દેવ શહેરમાં તમે શીખવ્યું હતું તેમ મેં દુશ્મનને આગળપાછળથી ગોખીબારતી સાંપટમાં લીધા. તમારી જ યોજના મેં ફરી અજમાવી.’

‘ઘણો સારો નિશાળીઓ !’ ગાંવેન રિમંત કરતાં કહ્યું.

રાદ્દમે એકલે હાથે જિતેલા પહેલા માળતા ઓરડામાં એ સહુ થંબ્યા. એક ફાતસ નીચેથી લાવવામાં આવ્યું. સિમુરદેન પણ આવી પહોંચ્યો. એમણે મસલત ચલાવી. શત્રુની નયગામ્યોથી એ અજાણુ હતા. શત્રુ પાસે દાડગોળો એટલો હતો તેની એમને ખબર નહોતી. ગઢનું રક્ષણ કરનારાઓ ધીમ્ન માળથી આગળ લડી શકે તેમ નહોતા એ બાબતરી એમને જાણુ નહોતી. વળી સીડી નીચે સુગ નહિ ગોઠવાઈ હોય તેની પણ શી ખાતરી ?

એક વાત નક્કી હતી, કે શત્રુ છટકી શકે તેમ નહોતો. જેટલા જીવતા હતા એ બધા કેદીઓ સમાન જ હતા. લાન્ટેનાક બરાબર સપડાયો હતો.

આ વિશે એમને ખાતરી હોવાને લીધે હલ્લો કરનારાઓને વિચાર કરવામાં સમય વિતાવવો ખોસાય તેમ હતો. એમનામાંથી સંખ્યાબંધ માણસો મર્યા હતા. આ બાબતરી હલ્લામાં બને તેટલા ઓછા માણસોને ભાગ દેવાનું એ વિચારી રહ્યા હતા. પણ એમાં જોખમ પણ ખેડવાનું હતું. સીડી ઉપર ચડનારાઓને બંધૂકના બેરદાર મારાનો સામનો કરવાનો હતો.

યુદ્ધમાં વિરામ આવ્યો હતો. હલ્લો કરનારાઓએ ભોંયતળિયા અને પહેલા માળ ઉપર સ્વામીત્વ સ્થાપ્યું હતું. હલ્લો ફરી શરૂ કરવા માટે એ સેનાપતિના ફરમાનની રાહ જોતા હતા. જોવેન અને સિમુરદેન મસલત ચલાવતા હતા. રાદ્દુબ શાંતિથી દૂર બેઠો હતો. બાબરે સંકોચ પામતાં પામતાં નજીક આવીને એણે સત્તામ કરી.

‘સેનાપતિ !’

‘કેમ રાદ્દુબ ?’

‘મારા કાર્ય માટે હું નાનકડું ધનામ માણું ?’

‘જરૂર. તને જે ગમે તે માગી લે.’

‘હવે ચડવાનાં પગથિયાં ઉપર મને મોખરે રહેવાની રજા આપો.’

એને ના પાડી શકાય તેમ નહોતી; અને રજા લીધા વિના પણ એણે એમ જ કહ્યું હોત.

અકરણ પિસ્તાલીસમું

‘મેં તમને નહોતું કીધું!’

પહેલા માળે જ્યારે આ મસતો ચાલી રહી હતી ત્યારે ખીખ માળે ઘેરાયેલાઓ નવી મોરચાબંધી ઊભી કરવા મથી રહ્યા હતા. વિજેતા માતેસો બને છે, પરાજિત પાણત્ર બને છે. આ બે શત્રુઓ વચ્ચેની હવે પછીની અથડામણ ભારે ઝનૂની બનનાર હતી. વિજય હાથવેંતમાં હોય ત્યારે માણસને નશો ચડે છે. નીચલા માળના માણસોમાં આશા શક્તિ સીચી રહી હતી. નિરાશા ઉપરવાળાઓમાં કૌંવત પરી રહી હતી.

ઘેરાયેલાઓએ ઉપલે માળે પહોંચ્યા પછી પહેલું કામ બારણામાં આડશ મૂકવાનું હતું. બાંણું બંધ કરવું નિરર્થક હતું; ખરી જરૂર તો સીડીમાં અવરોધ ઊભો કરવાની હતી. એ અવરોધ એવો હોવો જોઈએ કે જેની ઉપર થઈને તેઓ નજર નાખી શકે અને જેની આડશે રહીને ગોળીબાર કરી શકે. એમના જેવી પરિસ્થિતિમાં બંધ બારણા કરતાં આવા અવરોધની ઉપયોગિતા વધુ હતી.

ઈમાનસે દીવાલમાં—અને ગંધકની દોરીની નજીક—ટાંગેલી મશાલ ઓરડામાં અજવાળું નાખતી હતી. એ ઓરડામાં જૂના જમાનાના એક મોટો હડીઆ જેવો કપાટ પડ્યો હતો. એને ઘસડીને એમણે સીડીના બારણામાં ઊભો મૂકી દીધો. બારણામાં એ બરાબર બંધ બેસતો થઈ ગયો; આવવા જવાનો માર્ગ એણે બંધ કર્યો. માત્ર ઉપરના ભાગમાં એક માણસ આવી શકે એટલી સાંકડી જગ્યા એણે ખુલ્લી રાખી હતી. પણ હારબંધ ઊભા રહીને આ અવરોધ એક પછી એક વટાવવાનું—અને મરવાનું—જોખમ હતલો કરનારાઓ ખેડે તે સંભવિત નહોતું.

બારણામાં આ અવરોધ મૂક્યા પછી એમને શ્વાસ લેવાની વેળા મળી. પોતે ફેટલા જરૂર બાકી રહ્યા છે એની એમણે ગણતરી કરી નોંધ. ઓગણીસમાંથી સાત જ રહ્યા હતા. એમાંના એક ઇમાનસ હતો. ઇમાનસ અને હાકાર સિવાયના બધા ધ્વણીયા હતા. પણ એ પાંચેય જખમીઓ હજી લડી શકે તેમ હતા, કારણ કે લડાઈની ગરમીને કારણે જખમોની સાચી ખીડ હજી એમણે અનુભવી નહોતી. બાકીના બધા મરી ખૂટ્યા હતા.

એમની પાસે દારૂગોળો કાંઈ જ રહ્યા નહોતો. કારતૂસોની પેટી-ઓનાં તળિયાં દેખાતાં હતાં. એમણે ગળી નેમ તો સાત જણ વચ્ચે ફક્ત ચાર ગોળીઓ બાકી રહી હતી.

ભાગનાં ભાગનાં એ એવી જગ્યાએ પહોંચ્યા હતા કે જ્યાંથી નીચે પડ્યા સિવાય ખીજાં કાંઈ થઈ શકે તેમ નહોતું. શિખરના કોરે એ પહોંચી ગયા હતા, સાવ છંવાડે આવીને એ લાભા હતા. નીચે કાળીધોર ખીજાનાં જડાં ફાટેલાં હતાં.

નવો હલ્લો શરુ થાતી તૈયારીઓ ધીમી હતી—અને તેવી જ તો વધુ મુશ્કેલ હતી. હલ્લો કરનારાઓ સીડીનાં પગથિયાં એક પછી એક વટાવતા જતા હતા તેમ તેમ એમની બધૂકાના કુંડાના અવાજો સંભળાતા જતા હતા.

ભાગવાની કોઈ બારી નહોતી. અંયાસગતે રસ્તે? પણ વોકળાને સામે કાંઈ તો સળગતી જામગરીએ છ તોળો ખડી હતી. ઉપલા માળે? પણ એ આખરે ક્યાં લઈ જશે? બધા માળ વટાવીને ગઢની ટોચે પહોંચાય તેમ હતું. અને ત્યાં પહોંચ્યા પછી તો નીચે પડતું મૂકવાનો એક જ રસ્તો બાકી રહેતો હતો. સાત લડવૈયાઓને આ જાડી દીવાલો એક તરફથી રક્ષણ આપતી હતી, બીજી તરફથી ફેદીઓ બનાવતી હતી. એ હજી પકડાયા નહોતા, પણ કેદી તો બની ચૂકેલા હતા.

હાકાર બોલ્યો: ‘દોસ્તો ખેડ ખતમ થયો છે.’

પળતાર મૂંગા રહીને એણે એના સાથીઓમાંના પાદરીને આખરી પ્રભુપ્રાર્થના કરાવી લેવાનું કહ્યું.

સહુ ઘૂંટણિયે પડ્યા; એમના હાથમાં માળાઓ હતી. બંધૂકાના કુંદા નજીક ને નજીક ગાજતા આવતા હતા.

પાદરીની આમડાની ટોપી ચીરીને એની ખોપરી સુધી પહોંચેલા એક જખમમાંથી લોહી વહેતું હતું. એણે જમણા હાથમાં ‘ક્રોસ’ ઊંચો કર્યો. ઠાકારનું હૃદય તો નારિતકનું હતું, છતાં એ પણ ઘૂંટણિયે પડ્યો.

‘દરેક જણ પોતાનાં પાપની કબૂલાત કરે,’ પાદરી બોલ્યો. ‘ઠાકાર સાહેબ, બોલો !’

ઠાકારે જવાબ આપ્યો, ‘મેં હત્યા કરી છે.’

‘મેં હત્યા કરી છે.’

‘મેં હત્યા કરી છે.’

‘મેં હત્યા કરી છે.’

‘મેં હત્યા કરી છે.’

‘મે હત્યા કરી છે.’

એમ બાકીના પાંચેય એક પછી એક બોલતા ગયા. અને પાદરીએ જવાબ તાળ્યો, ‘પરમ પવિત્ર ઈશ્વરને નામે હું તમારાં પાપ માફ કરું છું. તમારા આત્માની સહગતિ થાશે !’

‘આમીન !’ બાકીનાઓના અવાજ આવ્યા. પછી ઠાકાર ઊભા થયો. ‘ચાલો હવે આપણું મૃત્યુને ભેટીએ,’ એ બોલ્યો.

‘કતલ થઈ જઈએ,’ ઇમાનસે ઊમેર્યું.

હલો કરનારાઓ કુંદા વડે કબ્રાટ ઉપર પ્રહારો કરવા માંડ્યા હતા.

‘હવે માત્ર ઈશ્વરનું જ ચિંતન કરો,’ પાદરી બોલ્યો.

‘તમારે માટે હવે આ દુનિયાની હયાતી રહી નથી.’

‘સાચું છે,’ ઠાકોરે કહ્યું; ‘આપણે કબરમાં જ ઊભા છીએ.’

બધાએ મસ્તક નમાવ્યાં. એકલા પાદરી અને ઠાકોર ઊભા હતા. પાદરી પોપચાં નીચાં ઢાળીને પ્રાર્થના કરતો હતો; ખેડૂતો પણ પ્રાર્થના કરતા હતા; ઠાકોર વિચાર કરતો હતો. ખારણામાંના કબાટ ઉપર જાણે હથોડાના ધા પડતા હોય તેમ એ ગાજતો હતો.

એ જ ઘડીએ, એમની પાછળથી એક મજ્જમ ઉતાવળો સાદ સંભળાયો, ‘મેં તમને નહોતું કીધું, ઠાકોર સાહેબ !’

સ્તબ્ધ બનીને સહુએ પાછળ જોયું. દીવાલની અંદર એક નાહા-બારી ખુલ્લી થઇ રહી હતી.

દીવાલમાં બરાબર જડાઈ ગયેલો, પણ સીમેન્ટના વાટા વગરનો, એક પથ્થર એની વચ્ચેવચ્ચ આવેલી ઊપરનીએની બે ધરી ઉપર ફરતો હતો. દીવાલમાં પથ્થરની બેડે બાજુ નાહાબારીઓ ખુલ્લી થઇ હતી. એ સાંકડી હતી, પણ એમાંથી એક માણસ જઇ શકે તેમ હતું. આમ એકાએક ખુલ્લી આ બારીની બહાર એક સીડીનાં પગથિયાં જોઈ શકાતાં હતાં.

બારીમાં એક માનવીનો ચહેરો દેખાયો. ઠાકોરે હલમાલોને પિછાન્યો.

પ્રકરણ છતાલીસમું

કપરમાંથી છટકયા

‘કોણ! તું, હલમાલો?’

‘હું પોતે જ, ઠાકોર સાહેબ. ખેસતી શકાય તેરા પથ્થરો હજી દુનિયામાં છે. હું તમને નહોતો કહેતો? અહીંથી તમે બહાર નીકળી જઈ શકો તેમ છો. હું બરાબર ટાણાસર આવી પહોંચ્યો છું. હવે ધડીનીય ઢીલ ન કરશો. દસ મિનિટમાં તો તમે ભર જગલમાં પહોંચી જશો.’

‘ઈશ્વરની લીલા અકળ છે,’ પાદરી બોલ્યો.

‘ઠાકોર સાહેબ, આપ ભાગી છૂટો,’ સહુ સાથીઓ એક-સામટા બોલ્યા.

‘પ્રથમ તમે બધા જાવ,’ ઠાકોરે કહ્યું.

‘પ્રથમ તમારે જવું જોઈએ, ઠાકોર સાહેબ!’ પાદરી બોલ્યો.
‘સૌથી છેલ્લો હું નીકળીશ.’

અને ઠાકોરે કરડા અવાજે કહ્યું, ‘અત્યારે ઉદારતાની ખેંચતાણ કરવાનો વખત નથી. તમે બધા જખમીઓ છો. હું તમને ભાગી છૂટવાનો અને જીવતા રહેવાનો હુકમ કરું છું. જલદી કરો! આ નાઠાખારીનો લાલ લ્યો.—તારો અહેસાન, હલમાલો!’

‘ઠાકોર સાહેબ, આપણે જુદાં થવું પડશે?’ પાદરીએ પૂછ્યું.

‘એમાં કાંઈ શંકા નથી. નીચે ઊતરવા માંડો. આપણે એક પછી એક જ ભાગી શકીએ તેમ છીએ.’

‘ફરી ક્યાં ભેગા થવું એ કાંઈ ઠાકોર સાહેબ ફરમાવે છે?’

ઠાકોરે જંગલની ઝાડીઓ વચ્ચે આવેલા એક સ્થળનું નામ આપ્યું, અને કહ્યું. 'કાલે મેં જાણે હું ત્યાં પહોંચીશ. જેટલાથી ચલાય તેમ હોય એ બધા આવીને મને ત્યાં મળજો.'

‘એકે એક જીવતો જણુ આવી પહોંચશે.’

‘અને આપણે ફરી યુદ્ધ માંડશું,’ ઠાકોરે કહ્યું.

હલમાલોએ બિઘડેલા પથ્થરને ધક્કો મારી જોયો, પણ એ બંધ થતો નહોતો.

‘ઠાકોર સાહેબ,’ એ જોલ્યો; ‘જટ કરો, આ પથરો ખસતો નથી. બારી મારાથી બિઘડી તો ખરી, પણ બંધ કરવાની કળા હું જાણુતો નથી. મને એમ હતું કે આપણે બહાર નીકળીને પથ્થર પાછો દીવાલમાં બંધબેસતો કરી દેશું; એટલે ભૂરીઆગેમાં અંદર ડાચાં વકાસી રહેત. પણ પથ્થર ખસતો નથી. દુશ્મન હવે આ બારી ઉઘાડી જશે અને પીછા પકડી શકશે. હવે આપણે ઘડીના બટ્ટો ભાગ પણ ગુમાવશે. પાસાય તેમ નથી. જલદી કરો; બધા સીડીએથી બિતરવા માંડો.’

ઇમાનસે હલમાલોના ખભા ઉપર હાથ મૂક્યો.

‘દોરત, અહીંથી જંગલમાં સલામત સ્થળે પહોંચતાં કેટલીક વાર લાગે તેમ છે ?’

‘કોઇને બહુ આકરા ધા પડયા છે ?’ હલમાલોએ પૂછ્યું.

સહુએ જવાબ દીધો, ‘કોઇને નહિ.’

‘તો પછી પા કલાક પૂરતો છે.’

‘જાવ ત્યારે, ઇમાનસે કહ્યું; ‘દુશ્મનને પા કલાક સુધી અહીં આવતો રોકી રાખ્યો હોય તો—’

‘તો એ પીછા પકડી શકે, પણ આપણને આંખી ન શકે.’

‘પણ, ’ ઠાકોરે કહ્યું, ‘ એ તો પાંચ મિનિટમાં જ અહીં આવી પહોંચશે. આ પુરાણો કબ્રાટ હવે એમની સામે ઝાઝી ઝીક ઝીલે તેમ નથી. બંધૂકના થોડા વધુ ફટકા પડશે અને એમનું કામ પૂરું થશે. પણ પંદર મિનિટ ! પંદર મિનિટ સુધી કાણ એમને રોકી શકે તેમ છે ? ’

‘ હું, ’ ઇમાનસે કહ્યું.

‘ તું ? ’

‘ હા, હું, ઠાકોર સાહેબ. સાંભળો, તમે છમાંથી પાંચ ધવાયેલા છો; મને લગ્ન એક ઉઝરડોય પડ્યો નથી. ’

‘ મને પણ ક્યાં પડ્યો છે ? ’

‘ ઠાકોર સાહેબ. તમે તો સેનાપતિ છો. હું છું સિપાહી. સેનાપતિ અને સિપાહી એ બન્ને જુદી જુદી વસ્તુ છે. ’

‘ આપણે બન્નેએ જુદી જુદી ફરજો બજાવવાની છે તે હું બાણું છું. ’

‘ ના, ઠાકોર સાહેબ, આપણે બન્નેએ, તમારે ને મારે, એક જ ફરજ બજાવવાની છે—તમને બચાવવાની. ’

ઇમાનસ એના સાથીઓ ભણી ફર્યો.

‘ દોસ્તો, અત્યારે પહેલી જરૂર દુશ્મનને રોકી રાખવાની અને તમારો પીછો પકડવામાં એને બને તેટલો મોડો પાડવાની છે. સાંભળો. મારામાં પૂરેપૂરી શક્તિ છે. લોહીનું એક ટીપું ય મેં ખોયું નથી. હું ધવાયો નથી તેથી બીજા બધા કરતાં હું વધારે વાર સુધી ટકી શકીશ. તમે ભાગી છૂટો. તમારાં હથિયાર મને દેતા બચ. હું એનો બરાબરનો ઉપયોગ કરીશ. દુશ્મનને પૂરા અરધા કલાક સુધી રોકી રાખવાનું હું માથે લઉં છું. ભરેલી પિસ્તોલો કેટલી છે ? ’

‘ ચાર. ’

‘એને અહીં મૂકી દો.’

એના ફરમાનનો અમલ થયો.

‘અમ, બરાબર છે. હું અહીં રોકાઉં છું. એમની સાથે વાત કરનાર કોઈક તો હોવું જોઈએ ને! હવે —ઝટ કરો— ભાગો!’

જિંદગી અને મોત વાજવાનાં પક્ષાંમાં પડ્યાં હતાં. આભાર માનવાની ય વેળા નહોતી. જે નજીક હતા તે માંડમાંડ એની સાથે હાથ મિલાવી શક્યા.

‘આપણે થોડા વખતમાં જ મળશું,’ ઠાકોરે એને કહ્યું.

‘ના, ઠાકોર સાહેબ; થોડા વખતમાં નહિ—કારણ કે હું તો હવે પરલોકમાં જવાનો છું.’

બારીમાંથી તેઓ એક પછી એક નીકળ્યા, અને નાહીએથી જિતયા. જખમીઓ આગળ હતા. બીજાઓ ભાગતા હતા ત્યારે ઠાકોરે ખીસામાંથી પેનસિસ કાઢીને નાહાબારીવાળા નિયેતન પથ્થર ઉપર થોડા શબ્દો લખ્યા.

‘ચાલો, ઠાકોર સાહેબ; તમારા મિવાનના બીજા બધા જિતરી ગયા છે,’ હસમાલો બોલ્યો; અને એ ખસાગી પાળુ પગથિયાં જાતરવા માંડ્યો.

ઠાકોર એની પાછળ ચાલ્યો.

ઇમાનસ એકલો રહ્યો.

પ્રકરણ સુડતાલીસમું

પિશાયનું સંભારણું

નીચે પડેલી પિસ્તોલોમાંથી ઈમાનમે બન્ને હાથમાં એક એક ઉપાડી. સીડીના પ્રવેશદ્વારમાં પડેલા કપાટ તરફ એ વાકો વળીને ચાલ્યો. હલ્લો કરનારાઓ કામ્રક અણુધારી ઘટના બનવાની આશા રાખી રહ્યા હતા. એટલે, પહેલો હુમલો જેટલો વેગીલો હતો તેટલો ધીમે અને સાવચેતીભર્યા આ આખરી હલ્લો હતો. કપાટની એક બાજુમાં એમણે બધૂકના કુંદા મારી મારીને બાંકારાં પાડ્યાં હતાં, અને સામી બાજુમાં સગીનો વડે કાણાં પાડ્યાં હતાં. ઓરડામાં પ્રવેશતા પહેલાં તેઓ આ કાણાં વાટે અંદરની પરિસ્થિતિ નિહાળતા મથતા હતા. સીડી ઉપર અજવાળું કરવા એમણે સળ ગાવેલી બત્તીઓનો પ્રકાશ આ બાકામાંથી ટમટમતો હતો.

આવા એક કાણામાંથી એક આંખ એની સામે તાકી રહી હતી એ ઈમાનસે જોયું. તરત જ એણે નિશાન લીધું અને પિસ્તોલનો ઘોડો દાબ્યો. ભડાકાની સાથેસાથ એક કારમી ચીસ સંભળાઈ અને એને આનંદ થયો. પિસ્તોલની ગોળી એક સૈનિકની આંખ વીધીને એની ખોપરીની આરપાર નીકળી ગઈ હતી. સૈનિક પગથિયાં ઉપરથી દડબડ દડબડ કરતો ગબડી પડ્યો હતો.

હલ્લો કરનારાઓએ કપાટમાં બે મોટાં કાણાં પાડ્યાં હતાં એમાંના એકમાં પિસ્તોલની નાળ ભરાવીને હલ્લો કરનારાઓના સમૂહ ઉપર ઈમાનસે આંધળો ગોળીબાર કર્યો. એ ગોળી આમથી તેમ અથડાતી ગઈ હોય તેમ લાગ્યું કારણ કે ત્રણ-ચાર જણ મર્યા કે ધવાયા હોય એવી ચીસો એણે સાંભળી. પછી બધા એક-સામટા પગથિયાં જતરી ગયા હોય તેવો દડબડાટ સંભળાયો ખાલી

થયેલી પિસ્તોલો ફગાવી દઇને ઇમાનસે ખાકી રહેલી એ પિસ્તોલો ઉઠાવી, અને પોતાની ગાળીઓએ શી લીલા ભજવી છે તે જોવા કપાટનાં બાંકામાંથી નજર કરી.

હલ્લો કરનારાઓ પગથિયાં પાછા ઊતરી ગયા હતા. સીડી ગાળાકારમાં હતી એટલે એ ત્રણ-ચાર પગથિયાં સુધી જ જોઈ શકતો હતો. એણે ઠાર કરેલા માણસો ઉંહકારા કરતા પડ્યા હતા. ઇમાનસ રાહ જોઈને ઊભો રહ્યો. ‘જે વધુ વખત મળ્યો તે!’ એ મનમાં બોલ્યો.

ત્યાં એણે એક માણસને પેટધસડિયાં પગથિયાં ચડતો જોયો. એ જ વખતે એ માણસની પાછળ થાંભલાની આડશેથી એક માણસનું ડોકું દેખાયું. એ ડોકા ઉપર નિશાન લઇને ઇમાનસે ગાળી છોડી. એક ચીસ સંભળાઈ, સૈનિક પડ્યો, અને ઇમાનસે ખાલી પિસ્તોલ ફેંકી દઈને ભરેલી પિસ્તોલ ડાબા હાથમાંથી જમણા હાથમાં લીધી.

પિસ્તોલની હાથબદલી કરતી વખતે જ એણે પણ કારમી વેદના અનુભવી અને પીડાયુક્ત કિકિયારી પાડવાનો દવે એનો વારો આવ્યો. એક તલવારે એનું પેટ ચીરી નાખ્યું હતું. કપાટમાંના બીજા કાણા વાટે તલવાર પકડીને પ્રવેશેલી એક મૂઠીએ પાતાનું શસ્ત્ર ઇમાનસના દેહમાં હુલાવી દીધું હતું. એ મૂઠી હતી પેટધસડિયાં કરીને પગથિયાં ચડનારા પેલા માનવીની. એનો ઘા કારી હતો. આખું પેટ એનાથી ચિરાઈ ગયું હતું.

પણ ઇમાનસ ઢળી ન પડ્યો. દાંત કચકચાવીને એ ગણગણ્યો, ‘ઠીક છે!’

પછી, લથડિયાં ખાતો ખાતો એ પોતાની જાતને લોહાના ખારણા સુધી ધસડી ગયો. એની બાજુમાં જ પેલી મશાલ હજી બળતી હતી. એણે પિસ્તોલ નીચે મૂકી, મશાલ ઉઠાવી, પેટમાંથી બહાર નીકળી આવેલાં આંતરડાંને ડાબે હાથે ઢાખી રાખ્યાં, અને જમણે હાથે મશાલ નીચી કરી ગંધક પાયેલી દોરીને અડાડી.

દોરી તરત જ સળગી ઊઠી. ઇમાનસે મશાલ પડતી મૂકી, અને જમીન ઉપર પડી પડી એ બળતી રહી. પોતાની પિરતોલ એણે પાછી હાથમાં લીધી; એ ભોંય પર પડ્યો, અને સળગતી વાટને ફૂંક મારીને એણે વેગ આપ્યો. વાટની જ્યોત દોડી, લોઢાના બારણા હુંદળથી પસાર થઇ અને પૂલ સુધી પહોંચી.

પોતાની પિશાચી યોજના બર આવી રહી હતી એ જોઈને ગર્વિષ્ટ બનેલો ઇમાનસ મૃત્યુશય્યા ઉપરથી ઊઠ્યો, અને બબડ્યો; 'હવે એ લોકો મને સંભારશે. કેદમાં પુરાયેલા અમારા સહુના બાળ-રાગ્નતું વેર હું આ ત્રણ બાળકો ઉપર વાળી રહ્યો છું.''

અકરણ અડતાલીસમું

ધમાનસ પણ છટકયો

બરાબર એ જ ઘડીએ એક મોટો હજળગાટ થયો અને બારણા વચ્ચેનો કપાટ તેના સ્થાનેથી ઓરડામાં ધકેલાયો તેનો કડાકો થયો. એથી ખુલ્લા થયેલા માર્ગમાંથી હાથમાં ઉઘાડી તલવાર લઈને એક માનવી ધસી આવ્યો. એણે ત્રાડ નાખી, ‘હું રાદુબ પોતે જ છું; બોલો, તમે શું કરી નાખવાના છો? વાટ જોઈ જોઈને હું તો કંટાળ્યો છું. હમણું જ મેં એકનાં આંતરડાંનો લોચો કાઢી નાખ્યો છે; અને હવે તમને બધાને પડકારું છું. આવી જવ ! તમે છો કેટલા જણ ?’

ધમાનસના આંધળા ગોળીબારેએ પગથિયાં ઉપર લીધેલા ભોગ બાદ, શત્રુએ છૂપી સુરંગ ગોઠવ્યાની આશંકાથી ગાંવેને પોતાના માણસોને નીચે ઉતારી લીધા હતા, અને પહેલે માળે સિમુરદેન સાથે મસક્ત ચલાવી હતી.

અધીરો રાદુબ એકલો ઉપર ધસી આવ્યો હતો, અને ઉંબરા-માંથી ગજના કરતો હતો : ‘હું એકલો છું? તમે કેટલા છો?’ ઓરડામાં અંધકાર હતો. લગભગ ખુઝાઈ જવા આવેલી મશાલતું ફિક્કું તેજ એના એક ભાગમાં પડતું હતું.

રાદુબને કામએ જવાબ ન દીધો. એ આગળ વધ્યો. ખુઝાતા દીપકના આખરી તેજસ્વી ચમકારા જેવો પ્રકાશ ઓરડામાં એકાએક પ્રસર્યો, અને રાદુબે જોયું કે ઓરડો ખાલી હતો.

‘અહીં કોઈ નથી?’ એ બોલ્યો.

પછી એણે દીવાલમાંથી ખસેલો પથ્થર જોયો અને ઉઘાડી બારી પાછળની છૂપી સીડી પણ જોઈ.

‘ઓહો ! હવે સમજાય છે. જંગલની ચાવી અહીં છે !’ એણે મોટેથી બૂમ પાડી : ‘ઉપર આવો તમે બધા ! દોરતો, ઉપર આવો ! એ લોકો તો નાસી ગયા છે. આ પુરાણા ગઢમાં એક તરડ ખુલ્લી રહી ગઇ હતી. આ બાંકામાંથી એ છટકી ગયા છે—ભિખારા ! અહીં કોઇ નથી.’

પિરતોલના એક ભડાકાએ એના શબ્દો અધૂરા રાખ્યા; અને એની કોણીને ઘસરકો કરતી એક ગોળી જઇને દીવાલ સાથે અથડાઇ.

‘ઓહો !’ એ બોલ્યો. ‘ત્યારે તો કો’ક હજી બાકી રહી ગયું લાગે છે. મારી પ્રત્યે આટલો આદરભાવ કોણે દેખાડ્યો ?’

‘મેં,’ એક અવાજે ઉત્તર દીધો.

રાત્રીએ ચોપાસ નજર ફેરવી અને અંધારા વચ્ચે એણે ધમાનસને પડેલો જોયો.

‘હાક છે,’ એ બોલ્યો. ‘એક તો મારા હાથમાં આવ્યો ! ખીજનચો છટકી ગયા, પણ તું નહિ છટકી શકે હવે.’

‘તને એમ લાગે છે ?’ ધમાનસે એપરવાહીથી કહ્યું.

રાત્રી એક ડગલું આગળ વધીને થંભ્યો.

‘એય ! ત્યાં ભોંય પર પડ્યો પડ્યો શું કરે છે ?’

‘પડ્યો પડ્યો હું તમારી સૌની ઉપર દસું છું.’

‘નારા જમણા હાથમાં શું છે ?’

‘પિરતોલ.’

‘અને ડાબા હાથમાં ?’

‘મારાં આંતરડાં.’

‘તું મારો કેદી છો.’

‘હવે હાલતો થા હાલતો !’

સળગતી વાટ ઉપર ધમાનસે માથું ઢાળ્યું, અને એને વેગ પકડાવવામાં એણે પોતાનો અંતિમ શ્વાસ ફૂંકી નાખ્યો.

ગોવેન, સિમુરદેન અને સહુ સૈનિકા ઓરડામાં આવી પહેંચ્યાં. ઉઘાડી નાઠાખારી એમણે જોયું. ઓરડાનો ખૂણેખૂણો અને ગુપ્ત સીડીનું પગથિયે પગથિયું એ જોઈ વળ્યા. સીડીને તળિયે વોંકળા ભણી જતો એક ફેરો હતો. શત્રુ ત્યાંથી છટકી ગયો હતો.

ઈમાનસને એમણે ઊંચકી જોયો—પણ એ મરેલો હતો. હાથમાં ફાનસ લઇને ગોવેને ડાકૂઓને છટકખારી આપનાર પથ્થર તપાસ્યો. ગઢની દીવાલમાંથી પથ્થર ખસે છે અને છૂપા માર્ગો ખુલ્લા કરે છે એવી વાતો તો એણે પણ સાંભળેલી હતી, પણ કદીય માની નહોતી. ઓચિંતાની એની નજર કાળમીઠ પથ્થર ઉપર પેનસિલથી લખાયેલા કાંઇક શબ્દો ઉપર પડી. ફાનસ નજીક ધરીને એણે વાંચ્યું : ‘ફરી મળશું—લાન્તેનાક.’

નાયબ તેના સેનાપતિની આબુમાં જ ઊભો હતો. પીછો પકડવાનો કાંઈ જ અર્થ નહોતો. ભાગેડુઓને આખા પ્રદેશની—એની ઝાડીઓની, એના વોંકળાની, એની વસ્તીની—સહાય હતી અત્યારે તો એ ઘણે દૂર નીકળી ગયા હોય તેમાં કાંઈ શંકા નહોતી. ધુન્ડે-સર્ના જંગલમાં છુપાવાનાં અસંખ્ય ઠેકાણાં હતાં. એમાંથી એમનો પતો મેળવવો અશક્ય હતો. ત્યારે, હવે શું કરવું? આખી લડાઈ ફરી એકડે એકથી શરૂ કરવી? ગોવેન અને નાયબ સામસામા નિરાશ વળને ઊભા હતા, અને ત્રુટક ત્રુટક શબ્દો ઉચ્ચારતા હતા. સિમુરદેન એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના સાંભળતો હતો.

‘અને નિસરણીનું શું થયું?’ ગોવેને ઓચિંતાનું પૂછ્યું.

‘સેનાપતિ, એ નથી આવી.’

‘પણ આપણે વોળાવિયાવાળું ગાડું જોયેલું ને?’

નાયબ એટલું જ બોલ્યો : ‘એમાં નિસરણી નહોતી.’

‘ત્યારે શું હતું?’

‘ગિલોટીન.’ સિમુરદેન બોલ્યો.

અકરણુ ઓગણપચાસમું

ઠાકોર થાંભે છે

એ ના શત્રુઓ ધારતા હતા એટલે અધે દૂર ધાન્ટેનાકાંતો ઠાકોર નીકળી ગયો નહોતો. અવગત, એ જ્યાં હતો ત્યાં સંપૂર્ણ સલામતીમાં હતો અને એમના હાથ ત્યાં પહોંચી શકે તેમ નહોતા. હજમાલોની પાછળ પાછળ એ ગયો હતો.

સીડીને નીચલે છેડે તેઓ પહોંચ્યા. ત્યાં એક સાંકડું ભોંયરું હતું. એ ભોંયરું વોંકળાની અને પૂત્રની કમાનોની નજીક જ હતું. ભોંયરામાંથી નીકળીને એક ઊંડી નાળ્ય વાટે એક બાણુ વોંકળા તરફ, અને બીજી બાણુ જંગલ તરફ જઈ શકાય તેમ હતું. વાંકીચૂંકી એ વાટ ગીચ ઝાડોમાં વચ્ચે એવી લપાયેલી હતી કે એમાં સંતાનારા માણસને શોધવો એ અશક્ય હતું.

હજમાલો અને ઠાકોર જ્યારે આ નાળ્ય પાસે પહોંચ્યા ત્યારે એમના પાંચ સાથીઓ ત્યાં નહોતા.

‘અહીંથી રવાના થતાં એમને બહુ વાર ન લાગી,’ હજમાલો બોલ્યો.

‘તું પણ એમની માફક રવાના થા,’ ઠાકોરે કહ્યું.

‘ઠાકોર સાહેબ, આપને એકલા મૂકીને જાઉં?’

‘બેશક. મેં તને અગાઉ કહેલું નથી? દરેક માણસે એકલા જ લાગવું જોઈએ. જ્યાંથી બે ન નીકળી શકે ત્યાંથી એકલો માણસ નીકળી જઈ શકે છે. આપણે બે ભેગા હોઈએ તો સહુનું ધ્યાન ખેંચાય; તું મારી જિંદગી માટે અને હું તારી જિંદગી માટે લયરૂપ બનીએ.’

‘ઠાકાર સાહેબ, આપ આ જિલ્લાના જાણકાર છો ?’

‘હા.’

‘ઠાકાર સાહેબે દરાવેલી જગ્યાએ જ ભેગા થવાનું છે ને ?’

‘કાલે બપોરે.’

‘હું ત્યાં હાજર થઈશિ, અમે બધા હાજર થશું.’

પછી હલમાલો બેલી બાકી, ‘અરેરે, ઠાકાર સાહેબ ! આપણે ભરદરિયે ભેગા હતા, આપણે એકલા હતા, હું તમને મારવા બાકી હતો, એ બધું મને સાંભરે છે; અને થાય છે કે તમે મારા માલિક છો એટલું જ જો તમે મને પ્રાધું હોત ને ! પણ તમે કાંઈ બોલ્યા જ નહિ ! તમે તે કેવા માણસ !’

ઠાકારે જવાબ દીધો, ‘ઈશ્વંડ ! બસ, બીજો કોઈ રસ્તો જ નથી. પંદર દિવસમાં જ અંગ્રેજોને ફ્રાંસમાં ઉતારવા બેઠાએ.’

‘બીજું મારે આપને ઘણું કહેવાનું છે, ઠાકાર સાહેબ. મેં આપના હુકમનું બરાબર પાલન કર્યું હતું.’

‘આપણે કાલે એ બધી વાત કરશું.’

‘હીક ત્યારે, હવે કાલે મળશું.’

‘તને ભૂખ લાગી છે ?’

‘ભૂખ તો લાગી જ હશે, ઠાકાર સાહેબ. અહીં પહોંચવાની મારે એવી ઉતાવળ હતી કે આજ આખા દિવસમાં મેં ખાધું છે કે નહિ તે મને સાંભરતું નથી.’

ઠાકારે ખીસામાંથી ચાકલેટનું ચોસણું કાઢ્યું, એના બે કટકા કર્યા, એમાંથી એક હલમાલોને આપ્યો અને બીજો એ પોતે ખટકાવવા માંડ્યો.

‘ઠાકાર સાહેબ,’ હલમાલો બોલ્યો, ‘આપણે ઊભા છીએ ત્યાંથી જમણી બાજુ વોકળો છે અને ડાબી બાજુ જંગલ છે.’

‘બહુ સારું. હવે તું તારે રસ્તે પડ.’

હલમલોએ હુકમ માથે ચડાવ્યો. અંધકાર વચ્ચે એણે ઉતાવળાં ડગલાં ભર્યાં. થોડીકવાર સુધી એના પગ નીચે કચડાતાં સૂકાં પાનનો ખડખડાટ સંભળાયો; પછી સર્વત્ર શાંતિ ફરી વળી. હવે હલમલોનો પીછો પકડવો એ અશક્ય હતું. આ જંગલ ભાગનારાઓનું ભેડ હતું. ભાગેકુ એમાં નાસતો નહિ—હવામાં ઓગળી જતો.

ઠાકોર નિશ્ચયપણે ઊભો રહ્યો. જેને કોઈ પ્રકારની લાગણી ન થાય એવો માણસ એ હતો. પણ રુધિર અને કાપાકાપી વચ્ચે આટલા બધા સમય સુધી ગુંગળાયા બાદ મુક્ત હવાના શ્વાસે એનામાં નવીન લાગણી જન્માવી. સંપૂર્ણપણે હારી બેઠા પછી મુક્તિ ફરી પ્રાપ્ત કરવી, કબરની આટલી સમીપ જઈ આવ્યા પછી પાછા તેનાથી આટલું દૂર નીકળી જવું, મૃત્યુ વચ્ચેથી જીવનમાં પુનઃ પ્રવેશ કરવો—લાંતેનાક જેવા માણસ માટે પણ આ એક અગ્રેડ અનુભવ હતો.

ખીસામાંથી હડિયાળ કાઢીને એણે જોયું તો દસ વાગ્યા હતા. જિંદગીના જોખમવાળી કોઈ ભયાનક ફેટોકટીમાંથી પસાર થયા બાદ, એ વીતેલી પળો પણ સામાન્ય ખીજ પળો જેટલી જ ટૂંકી હતી તે જાણીને માણસને આશ્ચર્ય થાય છે. સૂર્યાસ્તની પહેલાં જરા વારે ચેતવણીની તોપ ફૂટેલી. અરધો કલાક પછી—સાત અને આઠની વચ્ચે, રાત પડતી હતી ત્યારે તુરંત ઉપર હુમલો શરૂ થયો હતો. આ ભયાનક સંગ્રામ, આઠે શરૂ થયેલો અને દસે તો પૂરો પણ થઈ ગયો હતો ! આપત્તિઓ પણ વીજળીને વેગે આવીને જતી રહેતી હોય છે.

વળી વિચાર કરતાં એને થયું કે આ હડાઈ આટલી બધી લાંબી ચાલી એ જ નવાઈની વાત કહેવાય. ચાર હજાર માણસોની સામે ઓગણીસ જણ બે કલાક સુધી ટપી રહી શકે એ અદ્ભુત કહેવાય; અને એમની વચ્ચેનું આ યુદ્ધ ટૂંકું કે ઝડપી ન કહી શકાય.

હવે ત્યાંથી ઊપડવાનો વિચાર કરીને ઠાકારે ઘડિયાળ ખીસામાં મૂકી. પણુ એ ખીસામાં પેલા લોઢાના બારણાની મોટી ચાવી હતી તેથી, કાચ ભાંગવાની ખીકે, ઠાકારે ઘડિયાળ ખીજન ખીસામાં મૂકી. પછી એ જંગલ ભણી ચાલ્યો. એ ડાખી બાબુ ફર્યો ત્યાં એને લાગ્યું કે પોતે ઊભો છે એ જગ્યાએ કાંઈક આછો પ્રકાશ પડી રહ્યો છે.

એ પાછા ફર્યો, અને ઝાંખરાની પછીતે વોંકળાની દિશામાં એણે પ્રચંડ રાતું અજવાળું ભાળ્યું. એની અને એ અજવાળા વચ્ચે થોડાંક ડગલાતું જ અંતર હતું. એ આગળ ધર્યો, અને પછી, પોતાની જાનને પ્રકાશમાં લઈ જવાની મૂર્ખાઈનો ખ્યાલ આવવાથી, એ થંભી ગયો. ગમે તે થયું હોય, એને તેની સાથે શી નિરખન હતી? હલમાલોએ દર્શાવેલી દિશામાં એ ફરી ચાલવા માંડ્યો અને જંગલ ભણી થોડે સુધી ગયો.

એકાએક, એનું રક્ષણ કરતી ઝાડીઝાંખરાની દીવાલો બેદીને એક કારમી ચીસ એને સંભળાઈ. વોંકળાને સામે કાંઈથી આ ચીસ આવી હોય તેમ લાગ્યું. ઊંચે નજર કરીને ઠાકાર થંભી ગયો.

મિશેલ્લની આંખ ગઢ ઉપર પડી ત્યારે એ ત્યાંથી દોઢ ગાઉને અંતરે હતી. એ એક ડગલું પાણુ ભરી શકે તેમ નહોતી, અને છતાં એ થાંભી નહિ. આઈ કમળેર બની ગઈ હતી, પાણુ એની અંદર રહેલી જનેતામાં નવું જોમ આગ્યું હતું. એ આગળ ચાલી.

સૂરજ આથમી ગયો, સધ્યા આવી, અને રાત પડી. ચાલતાં ચાલતાં એણે દૂર દૂર કાંઈ ઘંટ ઉપર આઠના—અને પછી નવના ડકા સાંભળ્યા. ઘડી ઘડી વારે એ થાંભી જતી અને કાંઈક આછા થડકારાના પડવા સાંભળવા મથતી. પછી એનું થતું કે એ તો કદાચ પવનના સુસવાટા હશે.

સાંધેસાંધી એ ચાલી જતી હતી. એના લોહી-નીંગળતા પગ નીચે સૂકાં પાન અને તીણાં ટૂંકાં ભાંગતાં હતાં. દૂરના ગઢમાંથી આવતા આછા ઉગ્ગસને નજર સામે રાખીને એ ચાલી જતી હતી. એની ચોપાસ સપાટ મેદાન હતું-- ન એકેય ઝાડ કે ન એકેય ખોરડું. ફક્ત એક આ ગઢતી ટોચ જ આંખને વિસામો ખાવાનું સ્થળ હતું. ગઢ નજર સામે હતો તેથી એની શક્તિ કાષ્ટક અંશે ટકી રહેતી હતી.

એ આગળ ચાલી તેમ તેમ ગઢના કદનો એને ખ્યાલ આવતો ગયો.

ગઢમાંથી વારેવારે થડકારા સંભળાતા હતા અને તેજના આછા લીસોટા નીકળતા હતા. એ દુઃખી માતાને મન મૂંઝવણુ રૂપ હતા.

એકાએક થડકારા અને લીસોટા અટકી ગયા. ધીર શાંતિ છવાઈ ગઈ.

બરાબર એ જ ઘડીએ મિશેલ્લ ચઢાણુને છોડે પહોંચી.

એના પગ નીચે એક વોંકળો હતો એ એણે જોયો. એનું તળિયું

અંધકારમાં ગાયબ થઈ ગયું હતું. થોડે દૂર, આ ભેખડ ઉપર જ તોપોનાં પેડાં અને નાળ્યો જેવું કાંઠક પડ્યું હતું. સળગતી જામગરીઓના આછા ઉગ્મસમાં એક જાંચી ઇમારત એની નજરે પડી. એ જાણે અંધારાંતી જ ચણેલી હોય તેવી, તેની આસપાસના અંધકાર કરતાં પણ ઘેરી, લાગતી હતી. એ ઇમારત મિનારા જેવી હતી અને વોંકળા પરના પૂલ ઉપર ઊભી હતી. પૂલની કમાનો વોંકળાના પટમાં પગ મૂકીને ખડી હતી. આ ઇમારતને પોતાના પડછાયામાં સમાવી લ્યે એવો એક વિરાટ ગોળ ગઢ એની પછીતે ઊભો હતો. એને જોઈ જોઈને માતા અહીં સુધી પહોંચી હતી.

ગઢની ઉગ્મસખારીઓમાંથી બત્તીઓની આવજન જોઈ શકાતી હતી. એને સાંભળાતા ઘાંઘાટ ઉપરથી એણે માન્યું કે ગઢની અંદર માણસોનું મોટું ટોળું હોવું જોઈએ. કોઈ કોઈ વાર એમના વિરાટ પડછાયાઓ બહારના અંધકાર ઉપર પ્રસરતા હતા.

ભેખડની કોર સુધી એ ગઈ. એટલી બધી નજીક એ ગઈ કે જાણે એ પૂલને હાથ અડાડી શકશે એમ એને લાગ્યું. પણ એની અને પૂલની વચ્ચે વોંકળાનું ઉંડાણ હતું. અંધકાર વચ્ચેથી પણ એ પૂલ પરના મિનારાને ત્રણ માળ છે એટલું કળી શકી. મોટું ફાડીને પડેલા આ વોંકળા અને આ જાંચા ગઢ વિશે એણે કયાંય સુધી મૂંગા મૂંગા વિચારો કર્યે રાખ્યા. આ શેનું મકાન હશે? અંદર શું ચાલી રહ્યું હશે? આ તુરચ્ચુ તો નહિ હોયને? પોતે જ્યાં પહોંચવા માટે રાતદિવસ ઝંખી રહી હતી એ આ સ્થળ તો નહિ હોય ને? અકળાયેલી માતા કાંઈ નક્કી કરી શકી નહિ. પોતે ત્યાં શા માટે આવી છે તે પણ તેને સમજાયું નહિ. એ ફાટી આંખે જોઈ રહી, કાન ખુલ્લા રાખીને સાંભળી રહી.

એકાએક એક કાળું વાદળ ઊતરી પડ્યું હોય તેવું લાગ્યું. એની અને ગઢની વચ્ચે ધુમાડાનો એક મોટો ગોટો છવાઈ ગયો.

એક ઘડાકો થયો અને એની આંખ મિંચાઈ ગઈ. એ જ વખતે મોટા એક ઉખસે એની ઝિડાયેલી આંખોનાં પોપચાંને રાતાં કરી મૂક્યાં. અને એણે આંખ ઉઘાડી.

ઘડી પહેલાંની રાત હવે રહી નહોતી; દિવસ ઊગ્યો હતો—અગ્નિમાંથી જન્મેલો દિવસ ઊગ્યો હતો. એની નજર સામે એક મોટી આગ ફેલાઈ રહી હતી.

ધુમાડો કાળો મટીને રાતો બની રહ્યો હતો. એની વચ્ચે વચ્ચે સર્પાકારે ગૂંચળાં વળતી જ્વાલાઓ દેખાતી હતી. આગથી ભરેલી એક બારીનાં જડયાંમાંથી જ્વાલાની જીભ લગ્ગરકા લેતી હતી. પૂત્ર પરના મિતારાના પહેલા માળની એ બારી હતી. એના લોખંડી સળિયાઓ તપીને રાતાચોળ થવા લાગ્યા હતા. એ બારી સિવાય મિતારાનો બીજો કોઈ ભાગ એઈ શકતો નહોતો. ધુમાડો બેખડ ઉપર પણ ફરી વળ્યો હતો. મિશેલ્સ તો સ્તબ્ધ બનીને જોઈ રહી. આ અધુન કોઈ સ્વપ્ન સમું હતું. આમાં વાસ્તવિકતા કેટલી હતી અને પોતાના અમિત મગજની કદપનાઓ કેટલી હતી તે એ કહી શકી નહિ. ભાગી જવું ? કે ઊભા રહેવું ? કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય કરવા જેટલી ચોક્કસતા પણ તેની સમક્ષ નહોતી.

પવન વાયો, અને ધુમાડાનો પડદો એણે ચીરી નાખ્યો. અગ્નિએ મિતારાને પગથી માથા સુધી ખુદ્દો કર્યો. એનો સૌથી નીચલો માળ સળગી રહ્યો હતો. એની ઉપરના બે માળને હજી આગ સ્પર્શી નહોતી, પણ એ જાણે કે જ્વાલાઓના મંચ ઉપર તોળાઈ રહ્યા હતા. ધુમાડાના ગોટા અને જ્વાલાઓ વચ્ચેથી મિશેલ્સ કોઈકોઈવાર ઉઘાડી બારીઓ વાટે મિતારાની અંદર નજર પહોંચાડી શકતી હતી.

બીજા માળની મોટી બારીઓ વાટે મિશેલ્સને મોટા મોટા કબાટો દેખાતા હતા, અને એમાં પુસ્તકો—ભર્યા હોય તેવું લાગતું હતું.

એક બારીમાંથી એણે એ ઓરડાની ભોંય પદ કાંઈક માળામાં પોટેલા પાંખી જેવું—પડેલું જોયું. એમાં જીવ હોય એવું એને લાગ્યું અને એ એકીટશે એની સામે જોઈ રહી.

અંધારામાં ત્યાં પડેલો એ ઢગલો શું હશે? કાંઈ કાઠિયાર એને થઈ આવતું કે એ જીવતાં પ્રાણી હશે. પણ એને તાવ ચડ્યો હતો, સવારથી એણે કાંઈ ખાધું નહોતું, થંભ્યા વિના એ ચાલી આવી હતી, એનામાં શક્તિનો છોટો ચ રહ્યો નહોતો, જાણે કાંઈ માયાવી ભ્રમણા સામે ટકી રહેવા એ મથી રહી હતી. એની આંખો એ નિર્જીવ ઢગલા ઉપરથી ખરી શકી નહિ. જ્યાં એ ઢગલો પડ્યો હતો તેની નીચેના માળે જ જવાલાઓ ધુરકતી હતી અને ડુંકાડા મારતી હતી.

એકાએક, મિશેલ જોમાંથી જોતી હતી એ બારી સુધી જવાલાઓ પડેલેથી ગઈ. આખના પલકારામાં આગ વચગા માળને આંખી ગઈ. ઊંચે ચંદ્રી જવાલાઓએ વચગા માળના ઓરડામાં રાશતી ફેંકી, અને ભોંય પર ઊંઘતાં ત્રણ ટચુકડા દેહને અજવાળી મૂક્યા. હાથપગનાં ટૂંટિયાં વળી ગયા હતાં, આંખો બિડાયેલી હતી, હાઈ ઉપર રિમત હતાં, દેવઆળ જાણે કે નીંદર કરતાં હતાં.

માતાએ પોતાનાં બાળકોને ઓળખ્યાં.

એક કારમી ચીસ એના મુખમાંથી નીકળી પડી. અવલુનીય વેદનાની એવી કિકિયારી એક માત્ર જનેતા જ પાડી શકે છે. એના જંટલી પાશવી અને હૃદયભેદક બીજી કોઈ ચીસ હોતી નથી. એવી ચીસ સ્ત્રીના મોઢામાંથી નીકળે ત્યારે એ માદા વડની કિકિયારી જેવી લાગે છે.

લાન્ટેનાકના ઠાકારને કાને આ ચીસ પડી હતી. સાંભળીને એ થંભી ગયો. હલમાલોએ એને જ્યાંથી દોર્યો હતો તે ભોંયરાની અને વોંકળાની વચ્ચે એ ઊભો હતો. એની ફરતાં ઝાંખરામાંથી એણે પૂલ ઉપરની જવાલાઓ જોઈ. એનું રાતું પ્રતિબિંબ તુરચુના ગઢ ઉપર

પડતું હતું એ પણ એ જોઈ શક્યો. ડાળ--પાંદડાં વચ્ચેથી એણે નજર કરી તો વોંકળાને સામે કાંઠે, સાવ ધાર ઉપર બળતા મિનારાની સન્મુખ અને અગ્નિના ઉગ્મસમાં ઊભેલી એક સ્ત્રીનો વેદનાથી છવાયેલો ચહેરો એને દેખાયો.

ચીસ આ બાઈએ જ પાડી હતી. વનપશુની માફક એ આક્રંદ કરતી હતી, પણ એનામાં દૈવી તેજ હતું. એની આંખનાં ચોધાર આંસુડાં ભેદીને વીજળીના ચમકારા જેવા તણુખા ઝરતા હતા.

ઠાકોર મૂંગો મૂંગો સાંભળતો હતો. બાઈનો હૃદય ચીરી નાખે તેવો સાદ એના કાન ઉપર અથડાતો હતો. એના શબ્દો—એનાં ધ્રુસકાં એ સાંભળતો હતો.

‘હે ભગવાન, મારાં છૈયાં ! એ રહ્યાં મારાં બાળુડાં ! દોડો આગ લાગી ! આગ લાગી રે આગ લાગી ! એ હત્યારાઓ ! કોઈ છે કે નહિ અહીં ? મારાં છૈયાં બળે છે ! જ્યોરજોટ ! મારાં છોકરાં ! આલેન—જન ! આ શું થાય છે ? મારાં છોકરાંને ત્યાં કોણે મૂક્યાં ? એ તો ઊંઘમાં પડ્યાં છે. અરેરે ! દોડો ! કોઈ દોડો ! બચાવો !’

તુરગ્યુની અંદર અને વોંકળાને સામે કાંઠે દોડાદોડ થઈ ગઈ. આખી છાવણીના માણસો આગ જોઈને ધસી આવ્યા. ગોવેન, સિમુરહેન અને ખીમ્મો હુકમો છોડતા હતા, પણ કરવું શું ? વોંકળાના અરધા સૂકા ઝરણામાંથી તો ખેયાર બાલદી પાણી જ નીકળી શકે તેમ હતું. આગ વધતી જતી હતી. ખેઉ બાળુની ભંખડો માણસોથી છવાઈ ગઈ હતી. પણ જવાણાઓની પ્રગતિ જોયા કરવા સિવાય ખીમ્મું કાંઈ એમનાથી થઈ શકે તેમ નહોતું.

આગ સડસડાટ કરતી સૌથી ઉપલા માળે પહોંચી ગઈ હતી અને ત્યાં પડેલી કડબ ઉપર બુખાળવી બનીને છત્તાંગો મારતી હતી. હવે આખો કોઠાર સળગવા માંડ્યો હતો. કોઈ કારમાં આનંદથી જવાણાઓ બાણે કે નાચતી હતી. નિર્દય પવન એને વીંઝણો ઢાળતો

હતો. ઇમાનસનો આસુરી આત્મા અગ્નિને પોરસ ચડાવતો હોય અને આ પૃથ્વી પરના તેના છેલ્લા દુષ્કૃત્યે સરજેલો વિનાશ જોઇને આનંદતો હોય તેવું લાગતું હતું.

અંથાલયની ઉપરના અને નીચેના એક માળ સળગી ગઇયા હોવા છતાં એને પોતાને હજી આગ લાગી નહોતી. પણ હવે આગ દૂર નહોતી. નીચલા માળના ભડકા અંથાલયની ફરસઅંધીની લાદીને ચાટતા હતા, અને ઉપરના માળની જવાલાઓ એને બેટવા માટે છત તોડી તોડીને અંપલાવતી હતી. નીચે ધગધગતા લાવાની ગુફા હતી, ઉપર અંગારની કમાન હતી. જો ફરસઅંધી પહંચી તૂટી પડે તો બાળકો એ ખદખદતા અગ્નિરસમાં જઈ પડે; અને જો છત ઝીંક ન ન ઝીલે તો સળગના કોલસાની ભઠ્ઠીમાં દટાઇ જાય.

બાળુડાં હજી સૂતાં હતાં. સ્વર્ગનાં બાળ ભૂલભૂલમાં નરકમાં આવી ચડ્યાં હોય તેવા શાંત, રૂપાળાં, નિશ્ચિન્ન એ પડ્યાં હતાં. એ દેવબાળુડાંને આ ભઠ્ઠીમાં પડેલા જોઇને, આ પારણાં કબરમાં પડેલાં જોઇને, વતના વાદે પણ આંસુ સાચાં હોત.

અને માતા હજી ય ચીસો પાડી રહી હતી: ‘આગ લાગી છે, આગ ! બધા બહુરા થઈ ગયા છો ? કોઈ આવતા કેમ નથી ? મારાં છંપાંને બાળી મૂકે છે ! દોડો-દોડો એ ભાઈ ! અરેરે કેટકેટલા દિવસથી હું ગોતતી કરું છું—અને હવે જ્યારે જડયાં ત્યારે આગમાં પડ્યાં છે ! દોડો ! ત્રણ બાળારાજ આગમાં શેકાઈ રહ્યાં છે. એનો, નિર્દોષનો શુ વાંકગુનો હતો ? મને એમણે ગોળીએ દીધી અને મારાં છંપાંને આગમાં નાખ્યાં. આ બધું કરનારા કાણુ છે, કાળમુખા ? દોડો ! મારાં છોકરાંને બચાવો ! કોઈ સાંભળતું નથી ? અરેરે, ફૂંટડું હોય તો એની ય માણસને દયા આવે ! પણ મારાં છોકરાં, મારાં છોકરાં ! બંધમાં પડ્યાં છે બિચારાં એ જ્યોરજોટ ! એનું મોઢું ય મને દેખાય છે. જન ! આલેન !

એ મારાં છોકરાં છે ! હું એની મા છું. દિવસ ને રાત હું વાટ કાપતી આવી છું. આજ સવારે જ એક બાઈને મેં આ છૈયાંની વાત કરી હતી. દોડો, દોડો ! એ રાક્ષસો ક્યાં જતા રહ્યા ? હે ભગવાન ! મોટો છોકરો પૂરા પાંચ વરસનોય નથી, નાની દીકરીને બે વરસ પણ નથી થયાં. એના ઉધાડા પગ પણ મને દેખાય છે. ઊંઘમાં પડ્યાં છે. હે માતાજી ! તમારાં દીધેલાં છે. એને આ રાક્ષસો ઉપાડી ગયાં છે. મારાં પેટનાં બાળ—મારું દુધ પીને મોટાં થયેલાં ! એના વિના મારા હૃદયનો પાર નહોતો. મારી ઉપર દયા કરો ! મને મારાં છૈયાં પાછાં દો. એને આગમાંથી બહાર કાઢો ! અહીં જુઓ મારા પગમાંથી લોહી ચાલ્યાં જાય છે. દોડો ! દુનિયામાં કોઈ પુરુષ જીવતો હશે તો તો મારાં છોકરાંને આમ નહિ મરવા દે. દોડો ! જીવતાં શેકાઈ જશે ! અરેરે, આવું તો કોઈ દિવસ જોયું નહોતું. એ હત્યારાઓ ! મારાં છોકરાં ઉપાડી ગયા ને હવે એને મારી નાખવા છે ! હે દયાળુ, મને મારાં છૈયાં પાછાં અપાવો ! એને મરતાં બચાવો ! દોડો-દોડો-દોડો ! અરેરે, છોકરાં જે આમ ને આમ મરી જશે તો ભગવાનનું ય કદી ભલું નહિ થાય.’

માતાની કિકિયારીઓ પડતી હતી ત્યારે વોંકળામાંથી અને ભેખડો ઉપરથી બીજા સાદ સંભળાતા હતા—

‘નિસરણી !’

‘નિસરણી નથી !’

‘પાણી !’

‘પાણી થે નથી !’

‘પણ—ગઢમાં—ખીજે માળે એક બારણું છે.’

‘એ લોઢાનું બારણું છે.’

‘એને તોડી પાડો !’

‘અશક્ય !’

અને માતાની વેદના બમણી બનીને હૈયાફાટ ચીસો વાટે નીકળતી હતી : ‘આગ લાગી ! દોડો ! ઝટ કરો ! મને જીવતી રાખવી હોય તો દોડો ! મારાં છૈયાં ! હાથ નસીબ ! કાં તો એને બહાર કાઢો, ને કાં તો મને અંદર નાખો !’

આ ચીસો અને ધ્રુમળરાડાની વચ્ચે વચ્ચે જવાલાઓની વિજયી કડકડાટી સંભળાતી હતી.

ઠાકારે હાથ ખીસામાં નાખ્યો, અને લોખંડી બારણાની ચાવીને સ્પર્શ કરી જોયો. પછી, પોતે જોમાંથી ભાગ્યો આવ્યો હતો તે ભોંયરામાં પ્રવેશવા એ નીચો નમ્યો, અને પોતે આવ્યો હતો તે મારગે પાછો ફર્યો.

પ્રકરણ એકાવનમ્

પાછો ફર્યો

પરિસ્થિતિનો કેવો કાપ હતો ! એક આખી સેના—ચાર હજાર સૈનિકો, ત્રણ નાનાં બાળકોને મદદ કરી શકતા નહોતા !

એક નિસરણી સૂદ્ધા હાથ આવતી નહોતી. જીવેન ગામથી મગાવેલી તે આવી નહોતી. આ આગને અરધા સૂકા ઝરણા વડે બુઝાવવા મથવું એ તો નયું ગાંડપણ ગણાય—જવાલામુખી ઉપર પાણીનો ખ્યાલો છાંટવા જેવું કહેવાય.

સિમુરદેન, નાયબ અને રાદુબ વોંકળામાં ઊતર્યા હતા. ગોવેન ગઢની અંદર ખીન્ને માળે ગયો. દીવાલમાંથી ખસતો પથ્થર ત્યાં હતો, અંથાલયમાં લઈ જતું લોખંડી બારણું ત્યાં હતું, અને ઈમાનસે સળગાવેલી ગંધકની દોરી પણ ત્યાં જ હતી.

વીસ કસાયેલા માણસોને ગોવેને સાથે લીધા હતા. લોઢાના બારણાને તોડી પાડવા સિવાય ખીન્ને કોઈ રસ્તો નહોતો.

પ્રથમ તો એમણે કુહાડાના ધા કરવા માંડ્યા. કુહાડાનાં પાનાં બટકી ગયાં. એક માણસે કહ્યું કે, ‘આ બારણાંના લોઢા સામે અમારાં પાનાં કાચતી જેમ લાંગી જાય છે.’

મજબૂત લોઢાનાં બેવડાં પદ એકબીજા સાથે જડી દબને આ બારણું બનાવાયું હતું. અને દરેક પડ ત્રણ ત્રણ આંગળ જેટલું જડું હતું.

લોઢાની મોટી મોટી કાશના પ્રહારો કરીને બારણાને હથમચાવવાનો પ્રયાસ એમણે કરી જોયો. પણ, ખીજ એક માણસે કહ્યું તેમ, કાશ દિવાસળીની જેમ લાંગી ગઈ.

નિરાશ વદને ગોવેન ગણગણ્યો, ‘તોપના ગોળા સિવાય બીજા શેનીય કારો નહિ ફાવે. એક તોપ જો અહીં ચડાવી દીધી હોયને!’

‘પણ એને ચડાવવી કઈ રીતે!’ એકે જવાબ દીધો.

માણસ કરતાં સમય બળવાન નીવડ્યો. એમનાં બાવડાં તાકાત-હીન હતાં; વધુ પ્રયત્નો એમણે છોડી દીધા. મૂંગા, પરાજિત, હિંમત હારેલા એ માનવીઓ આ અવિચલ બારણા સામે મીટ માંડીને બેઠા રહ્યા. બારણા નીચેની તડમાંથી રાતો ઉગ્મસ આવતો હતો. એની પછીતે, પ્રત્યેક ઘડીએ આગ વધી રહી હતી.

ઇમાનસનો ભયાનક દેહ જમીન પર પડ્યો હતો—એનો આસૂરી આત્મા વિજેતા બનતો ગયો હતો. ઘડી બે ઘડીમાં પૂલ પરનો આખો મિનારો તૂટી પડશે એમ લાગતું હતું. શું કરવું? એક પણ આશા હવે રહી નહોતી.

દીવાલમાંથી ખસેલા પથ્થર સામે અને એની પાછળના ગુપ્ત રસ્તા સામે તાકી રહેલો ગોવેન ક્રોધથી બોલી બાંધ્યો, ‘લાન્ટેનાક ઠોકાર આ રસ્તેથી જ છટકી ગયેલો!’

‘અને પાછો પણ ત્યાંથી જ ફરે છે,’ એક અવાજ આવ્યો.

નાઠાબારીમાં શ્વેત વાળવાળા એક માનવીનો ચહેરો દેખાયો. એ ઠોકાર પોતે જ હતો!

ગોવેને એ ચહેરાને આટલી નજીકથી જોયાને ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં હતાં. એ આંચકો ખાઈને પાછો ખસ્યો. બીજાઓ આભા બનીને બેઠા રહ્યા.

ઠોકારના હાથમાં લોઢાની એક લાંબી ચાવી હતી. સીધો એ લોખંડી બારણા પાસે ગયો અને એણે ચાવી કળમાં ભરાવી. લોઢાની કચરડાટી થઇ, બારણું બિધડ્યું, આગનો સમુદ્ર નજરે પડ્યો. ઠોકારે એમાં પ્રવેશ કર્યો; એના પગ મજબૂત હતા, એની ગરદન ટટાર હતી. ત્યાં બેઠેલાઓની આંખો એની પાછળ પાછળ ચાલી.

સળગતા ઓરડામાં ઠાંકારે પાંચ ૭ ડગલાં માંડ ભર્યાં હશે ત્યાં એની અને બારણાની વચ્ચેનો માળ તૂટી પડ્યો. એણે પાછળ નજર સુઢાં ન નાખી અડગપણે એ આગળ ચાલ્યો. અને ધુમાડાની વચ્ચે એ અદૃશ્ય બન્યો. તે પછી કાંઈ દેખાતું નહોતું.

એ આગળ વધી શક્યો હશે ? કે અગ્નિએ એના પગ નીચેની ફરસબંધીમાં નવું કાઠિ ગાબડું પાડ્યું હશે ? એનો નાશ થયો હશે ? કાંઈ કહી શકાય તેમ નહોતું. એમની નજર સામે ધુમાડા અને ભડકાની એક દીવાલ રચાર્ધ ગઈ હતી. જીવતો કે મૂવેલો, ઠાંકાર એ દીવાલને પેલે પાર હતો.

અકરણુ આવતમું

હું દયાળુ !

આ ખરે બાળકોએ આંખ ઉઘાડી.

આગ હજી અંધારામાં પ્રવેશી નહોતી. પરંતુ જત ઉપર એતું ગુલાબી પ્રતિબિંબ પડતું હતું. બાળકોએ આવી ઉપા કદી જોઈ નહોતી, એટલે જીંદગીને એ એને નિરખી રહ્યાં. જ્યોરજેટ તો હાથથી ગાંડી બની ગઈ હતી. ચોપાસના ધુમાડામાં અને કંકુરણી રાશનીમાં આ બાળકો વાર્તામાં સાંભળેલાં પાત્રોના આકારો જોઈ શકતા હતા. એકબીજાની પાછળ દોડતા ધૂમકેતુઓની માફક લાંબી જવાલાઓ લલ્લૂકી જઈતી હતી. આંખ પોતાના ખજાના છુટાવી રહ્યો હતો. એની લટ્ટીમાં ભરેલા હીરા-માણેક એ હવામાં ઉડાડી રહ્યો હતો. ઉપલા માળની દીવાલમાં બાંકારાં પડ્યાં હતાં તેમાંથી જવાહીરના ધુવારા સમા અંગારા વરસતા હતા. કોઠારમાં સળગતી ઘાસ અને ઉંદરડાની ગંજી બરીઓ વાટે ચોધાર વર્ષાની માફક વરસી રહી હતી.

‘છલ્લ !’ જ્યોરજેટ બોલી.

તણેય જિભા થયાં.

‘હાય !’ માતાએ ચીસ પાડી. ‘હવે એ જીંદગી છે !’

જીંદગીને જાને આજસ મરડી અને કહ્યું, ‘મને તો ગરમી થાય છે.’

‘મને ગરમી,’ જ્યોરજેટ ટહૂકી.

માતાની ચીસ સંભળાઈ, ‘મારાં છેડાં ! જન ! આલેન ! જ્યોરજેટ !’

છોકરાં ચોપાસ નજર ફેરવવા લાગ્યા. મોટાં જ્યારે બહારનાં બને છે ત્યારે બાળકોની ઈતિજારી વધે છે.

માતાએ ફરી ખૂમ પાડી, ‘જન ! આલેન ! જ્યોરજેટ !’

જને મોઢું ફેરવ્યું; એ અવાજે એને વિચારમાળામાંથી જગાડ્યો. બાળકોની યાદદાસ્ત ટૂંકી હોય છે, પણ ભુલાયેલી વસ્તુને એ તરત સંભારી શકે છે. આખો ભૂતકાળ એમને મન ગઈકાલ સમો હોય છે.

જનની નજર મા ઉપર પડી, એ એને સાવ સ્વાભાવિક લાગ્યું, અને આ વિચિત્ર વાતાવરણમાં એની સદાયની આછી જરૂર એને લાગી એટલે એણે સાદ કર્યો, ‘મા !’

‘મા !’ આલેન બોલ્યો.

‘મા !’ જ્યોરજેટ બોલી. અને એણે પોતાના નાનકડા હાથ લંબાવ્યા.

ત્રણેય જણાં બારી પાસે ગયા. સદ્ભાગ્યે અગ્નિ એ બાળુ નહોતો.

‘હવે મને બહુ ગરમી થાય છે,’ જન બોલ્યો. ‘હવે તો દઝાય છે.’ પછી એની આંખોએ માને શોધી કાઢી. ‘અહીં આવને મા !’ એ બોલ્યો.

‘આવ મા !’ જ્યોરજેટ બોલી.

માતાનાં ઝૂલકાં એના વદન ઉપર પથરાયેલાં હતાં, એનાં લૂગડાં ચીંથરાં બન્યાં હતાં, એના હાથપગમાંથી લોહી વહેતું હતું; ઝાં મરાં વચ્ચેથી દડતી દડતી એ વોંકળાતા પટમાં પહોંચી. સિમુરદેન અને નાયન ત્યાં ઊભા હતા. ઉપર ઊભેલા ગોવેનથી કે એમનાથી કાંઈ જ થઈ શકે તેમ નહોતું. સૈનિકો પણ કાંઈ ન કરી શકવાને કારણે નિરાશ બનીને ટોળે વળતા હતા. ગરમી અસહ્ય હતી, પણ કોઈને પરવા નહોતી. સહુની નજર પૂઝ ઉપર, એની ઊંચી કમાનો ઉપર, મિનારાના જુદા જુદા ભાગ ઉપર અને ન આંખી શકાય તેવી બારીઓ ઉપર મંડાયેલી હતી. કોઈ પણ પ્રકારની મદદ થી એ

ધડીમાં જ થવી જોઈએ—નહિતર પછી એનો ઉપયોગ રહેવાનો નહોતો. ત્રણ માળ જાંચે ચડવાનું હતું—પણ કોઈ રસ્તો નહોતો.

લોહી અને પરસેવે નીતરતો રાદુળ આગળ ધસ્યો. એના ખભા ઉપર તલવારનો ધા પડેલો હતો, એનો એક કાન કપાઈ ગયો હતો. એણે મિશેલ્સને જોઈ !

‘હેય !’ એ બોલી ઊઠ્યો. ‘આ બાઈને તો ગોળાએ દીધેલીને ? તું પાછી જતી થઈ ?’

‘મારાં છીયાં !’ માતાનો ઘોઘરો સાદ સંભળાયો.

ડોકું ધુણાવીને રાદુળ આગળ ગયો. પૂલ ઉપર ચડવાનો પ્રયાસ એણે કરી જોયો. પણ વ્યર્થ. પથ્થરો વચ્ચે નખ ભરાવીને એ ત્યાં બે—ચાર ધડી લટકી રહ્યો, પણ દીવાલ જાણે નવેનવી હોય એવા લીસા એના વાટા હતાઃ એ પાછો પડ્યો. આગ પળેપળે વધતી જતી હતી. ખારીના રાતા પ્રકાશ વચ્ચે મદાયેલા બાળકોના ચહેરા દેખાતા હતા. ઝનૂને ચડેલા રાદુળે આકાશ સામે મુક્કી વીંઝી અને રાડ પાડી, ‘તારામાં જરાય દયા રહી નથી ?’

માતા ઘૂંટણિયે પડીને જાંચી ડોકે પોકારતી હતી, ‘દયા કરો ! હે દયાળુ !’

અગ્નિજ્વાળાની ગર્જનાઓની ઉપરવટ થઈને ભાંગતાં લાકડાંના કડાકા સંભળાતા હતા. ગ્રંથાલયના કબાટોના કાચ તૂટી તૂટીને નીચે પછડાતા હતા અને ખણુણુણાટી બોલાવતા હતા. મિનારાના લાકડા-કામને કડુસલો બોલી રહ્યો હતો. વાત હવે માનવીના હાથમાં રહી નહોતી. ગમે તે ધડીએ આખી ઈમારતના કડાકા બોલી જાય તેમ હતું. સહુ સૈનિકો એ આખરી સર્વનાશની આગાહી કરી રહ્યા હતા. કોમળ સાદ ફરી ફરીને સંભળાતા હતાઃ ‘મા ! મા ! મ્મા !’

આખો સમૂહ જયજીત બનીને જાણે જમીનમાં જડાઈ ગયો હોય

તેમ ઊભો હતો. એકાએક બાળકો ઊભા હતા તેની બાજુની બારીમાં જવાલાઓના ગુલાખી ઉખસમાં એક કદાવર દેહ દેખાયો.

તળેટીમાંનું પ્રત્યેક મરતક જિંચું થયું, પ્રત્યેક આંખ એ એક જ સ્થળ ઉપર મંડાઈ ગઈ. ઉપર, જાંચે ગ્રંથાલયમાં એક માણસ હતો— ભટ્ટીમાં એક માણસ પ્રવેશ્યો હતો. એનો ચહેરો તો છાયાચિત્ર જેવો કાળો દેખાતો હતો, પણ એના સફેદ વાળ જોઈ શકાતા હતા. લાન્ટેનાકના દાકારને સહુએ ઓળખ્યો. ત્યાં તો એ અદૃશ્ય બન્યો; અને ફરી પાછો દેખાયો.

એ પ્રતાપી પુરુષ બારી પાસે ઊભો રહીને એક પ્રચંડ નિસરણીને બહાર ધક્કો રહ્યો હતો. ગ્રંથાલયમાં રખાયેલી એ નાઠાસીડી હતી. એણે એને ભોંય પર પડેલી જોઈ અને એને ધસડીને એ બારી સુધી લાવ્યો હતો. એનો એક છેડો પકડીને કોઈ કસરતબાજની અજબ ચપળતાથી એણે બારીની બહાર સરકાવ્યો. અને દીવાલ સાથે ધસડાતો ધમડાતો એને નીચે વોંકળામાં ઉતાર્યો.

નિસરણી એની સમીપ આવી પહોંચતાં રાદુબ એને ભેટી પડ્યો અને એણે પોકાર કર્યો, ‘પ્રજ્ઞસત્તાક અમર રહો !’

ઠાકોરે ઉપરથી રાડ પાડી, ‘મહારાજને જય હો !’

રાદુબ ગણગણ્યો, ‘તું તારે તને ફાવે તે બગડ્યે રાખ; આજે તું દેવ સમો દયાળુ છો.’

નિસરણીના પગ ભૂમિ પર બરાબર મંડાયા અને સળગતા ગ્રંથાલય ને જમીન વચ્ચે સંપર્કમાળા બધાઈ ગઈ. મોખરે રાદુબ અને બીજા વીસ માણસોએ દોટ મૂકી. અને આંખના પલકારામાં તો એ નિસરણીને એક છેડેથી બીજે છેડે જીવતી સીડીની માફક ગોઠવાઈ ગયા. સૌથી ઉપલા પગથિયે ઊભેલો રાદુબ બારીને હાથ અડાડી શકતો હતો. એનું મોઢું આગ ભણી વળેલું હતું.

ઠાકોર અદૃશ્ય થયો અને ફરી પાછો દેખાયો. એના હાથમાં એક બાળક હતું. તાળીઓના ગડગડાટ થયા.

ઠાકારે જે હાથમાં આગ્યું તે બાળકને ઉઠાવ્યું હતું. એ હતો આલેન.

‘ મને બીક લાગે છે, ’ એ બોલ્યો.

ઠાકારે એ છોકરો રાદુબને દબ દીધો ; રાદુબે એ એની પછીના સૈનિકને દીધો, એણે એની પછીનાને; અને બીકને માર્યો મોટેથી રડતો આલેન એક હાથમાંથી બીજા હાથમાં ફરતો ફરતો નીચે પહોંચ્યો ત્યાં તો ઠાકાર, પલ્લવાર માટે અદૃશ્ય થઇને, જનને લઇને પાછો ફર્યો હતો. ઠાકારે એ રાદુબના હાથમાં દીધો ત્યારે ત્યાંથી છૂટવા માટે જન ફાંફાં મારતો હતો, રડતો હતો અને નાયકને ઢીકાપાટુ મારતો હતો.

ભડકાઓથી ભરાઈ ગયેલા ઓરડામાં ઠાકાર ફરી ગયો ત્યારે જ્યોરજેટ ત્યાં એકલી બેઠી હતી. એ એની પાસે ગયો. એ હસી પડી. કાળ-મીઠ પથ્થરના બનેલા એ પુરુષને પોતાની આંખમાં ઝાકળ પડ્યું હોય તેવું લાગ્યું. એણે પૂછ્યું, ‘ તારું નામ શું ? ’

‘ એલજેટ. ’ એ બોલી.

ઠાકારે એને તેડી—હજી ય એ હસતી જ હતી. અને એણે એ રાદુબના હાથમાં સોંપી ત્યારે એ લબ્ય અને છતાં તિમિરમય આત્મા નિર્દોષનાના સૌંદર્યે અંજન ગયોઃ યુદ્ધાએ બાળકીના ગાલ ચુમ્યા.

‘ સૌથી નાની છોકરી ! ’ સૈનિકો બોલી બિડ્યા. અને જ્યોરજેટ એક હાથમાંથી બીજે હાથ જતી જતી જમીન પર પહોંચી ત્યારે હર્ષના પોકારો થયા, સૈનિકોએ તાળીઓ પાડી, એ ફૂદી ફૂદીને નાચવા લાગ્યા, જર્મફ તોપચીઓના ગળામાંથી ફૂસકાં નીકળી ગયાં, અને, અને સહુની સામે એ હસતી હતી.

આ ભાગ્યપલટાથી ગૂંગળાઇ ગયેલી, ઘેર નરકમાંથી સીધી સ્વર્ગમાં ફોગળાયેલી માતા નિસરણીના પગ પાસે હાંફતી છાતીએ પાગલ બનીને બિભી હતી. અતિહર્ષ પણ હૈયું ચીરી નાખે છે. એણે

હાથ લંબાવ્યા ; પ્રથમ એણે આલેનને લીધો, પછી જાનને, પછી જ્યોરજેટને લીધી. એણે એમની ઉપર બચ્ચીઓનો વરસાદ વરસાવ્યો. પછી એણે એક ગાંડું અદ્દહારય ક્યું અને બહોશ બનીને એ ઢળી પડી.

‘બધાં બચી ગયાં !’ સહુના મોઢામાં એ જ શબ્દો હતા.

એક બુઢ્ઢા સિવાયનાં બધાં બચી ગયાં હતાં.

પણ કોઈ એનો વિચાર કરતું નહોતું. કદાચ એ પોતે પણ નહિ કરતો હોય. થોડી પજો સુધી, ઊંડા વિચારમાં ડૂબી ગયો હોય તેમ એ બારીમાં ઊભો રહ્યો. પછી લેશમાત્ર ઉતાવળ વિના, ધીમે ધીમે મગજખીભેર એ બારી ઉપર ચડ્યો, અને ટદાર દેહે, પીઠ પાછળ અગ્નિ અને નજર સન્મુખ ઊંડી ખાઈ રાખીને એ શાંતિથી, કોઈ પ્રેતની ભગ્ય અદાથી નિસરણીનાં પગથિયાં ઊતરવા માંડ્યો. નિસરણી ઉપરના માણસો નીચે ટૂટી પડ્યા હતા. ઠાકોરને ઊતરતો જોનાર દરેક માણસ થડકતો હતો. પણ એ પૂર્ણ સ્વસ્થતાથી એની સન્મુખના અધકારમાં ઝંપલાવી રહ્યો હતો. એ જેમ જેમ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ સમૂહ પાછો ખસતો ગયો. આરસપહાણના બનેલા એના વદન ઉપર લાગણીની એકેય રેખા દેખાતી નહોતી. એની રાખ-ભરી આંખો સ્થિર અને ટાઢીભોળ હતી. આભા બનીને નીચે ઊભેલાએ તરફ એ એક એક ડગલું માંડતો જતો હતો તેમ તેમ એની ભગ્યતા વધતી જતી હતી. એના મક્કમ પગ નીચે નિસરણી ડગમગતી હતી અને કિચુડાટી બોલાવતી હતી.

ઠાકોર જમીન ઉપર પહોંચ્યો, અને એનો પગ છેલ્લા પગથિયા પરથી ઊતરીને ધરતી ઉપર મંડાયો, ત્યાં એના ખભા ઉપર એક પંજો પડ્યો. એણે પાછળ ફરીને જોયું.

‘હું તને કેદ કરું છું.’ સિમુરદેને કહ્યું.

‘તારું પગલું હું મંજૂર રાખું છું,’ લાન્ટેનાક બોલ્યો.

મઠરણ્ય ત્રેપનમું

‘પરમ દિવસે ગિલોટીન’

ઠાકોર સાથે જ એની કબરમાં ઊતર્યો હતો.

તુરચુના ગઢના ભોંયતળિયા નીચે એક ભોંયડું હતું. ભયંકર કેદીઓને રાખવા માટે એ જૂના જમાનામાં વપરાતું હતું. સિમુરહેનની તીણી નજર હેઠળ એ તરત જ ઉઘાડવામાં આવ્યું. અંદર એક દીવો, પાણીનો કુંજો અને એક રોટી મૂકવામાં આવ્યાં. ઘાસનો એક પૂજો જમીન ઉપર ફેંકાયો. અને પાદરીનો પંજો લાન્તેનાક ઉપર પડ્યો તે પછી પા કલાક પણ નહિ થયો હોય ત્યાં એને આ ભોંયરામાં પૂરી દેવામાં આવ્યો.

એ કામ પતાવીને સિમુરહેન ગોવેનની શોધમાં નીકળ્યો. એ જ વખતે દૂરના દેવળમાંથી અગિયારના ડંકા સંભળાયા. પોતાના એક વખતના શિષ્યને સિમુરહેને કહ્યું, ‘હું લશ્કરી અદાલત ઊભી કરવાનો છું, પણ તું એમાં નહિ હો. તું ગોવેન છો અને લાન્તેનાક પણ ગોવેન કુળનો છે. તું એનો કુટુંબીજન હોવાથી એનો ઇન્સાફ ન તોળી શકે. લશ્કરી અદાલતમાં ત્રણ ન્યાયાધીશ રહેશે: એક તો તારો નાયબ અફસર ગેશાંપ, બીજો નાયક રાદુમ અને ત્રીજો હું પોતે. હું પ્રમુખપદે રહીશ. પણ હવે આ બધા સાથે તારે કાંઈ નિરપ્ત રહેતી નથી, પ્રજાસત્તાકના કાનૂનનું અમે પાલન કરશું. આ માણસ પોતે જ લાન્તેનાકનો ઠાકોર છે એટલી સાબિતી અમારે રજૂ કરવાની છે; તેથી વિશેષ કાંઈ નહિ. કાલે લશ્કરી અદાલત—પરમ દિવસે ગિલોટીન. વાંદીનો સંગ્રામ હવે ખતમ થાય છે.

ગોવેન એક અક્ષર પણ ન બોલ્યો. સિમુરહેનને પણ કેટલીક છેવટની તૈયારીઓ કરવાની હતી તેથી ગોવેનને મૂકીને એ પોતાને કામે

પાછો ફર્યો. કયા સ્થળે ગિલોટીન ગોઠવવી અને કેટલા વાગે અપરાધીને ગરદન મારવો એ નક્કી કરવાનું હતું. આવી દેહાંતદંડની સમગ્રઓના અમલમાં જાતે બંને તેટલી મદદ કરવાની એને આદત હતી. જસ્ટિસ એનું કામ કરતો હોય તે ન્યાયાધીશ હાજર રહીને જુએ એનાથી સારી અસર પડે એમ એ દિવસોમાં મનાતું હતું.

ગોવેન પણ અનેક કામોમાં પડ્યો હતો.

જંગલની દિશામાંથી ઠંડો પવન શિયાળીઆની જેમ રડતો રડતો આવતો હતો. તુરગ્યુની પાછળના જંગલને કિનારે આવેલા પોતાના તંખૂમાં જઈને ગોવેને બોશલાવાળો પોતાનો જમો પહેર્યો. પ્રજ્ઞસત્તાકના શિરસ્તા મુજબ કાંઈ પણ શણગાર વગરના સેતાપતિના આ જામની કિનારી ઉપર એક સાદી સાંકળી ભરેલી હતી. જ્યાંથી થોડા કલાકો પૂર્વે હત્યો ૨૨ થયો હતો તે લોહીઆળા મેદાનમાં એ આમથી તેમ આંટા મારવા લાગ્યો. આસપાસમાં એ એકલો જ હતો. આગ હતી બુઝાઈ નહોતી, પણ એની હવે કોઈને પરવા રહી નહોતી. રાદુબ પેલાં બાળકોની અને એની માતાની સલાળ લેતો હતો. બાળકોની તો એ બીજી મા જેવો બની ગયો હતો. પૂલ ઉપરનો મિનારો લગભગ આખો ભરમીમૂત થઈ ચૂક્યો હતો. મરેલાઓ મટે કબરો ખોદાઈ રહી હતી; જખમીઓની માવજત થઈ રહી હતી; ગઢતી અંદરનો મોરચો તોડી પાડવામાં આવ્યો હતો; જુદા જુદા માળ ઉપરથી અને સીડી પરથી મૃતદેહો ખસેડવામાં આવ્યા હતા. હમણું જ જ્યાં લોહી રેડાયું હતું તે સ્થળની સાફસફી થઈ રહી હતી અને લશ્કરી ઝડપે બધું વ્યવસ્થિત ગોઠવાઈ રહ્યું હતું. ગોવેનનું ધ્યાન એમાંથી કશાંતની ઉપર નહોતું.

વિચારોમાં એ એટલો બધો લીન થઈ ગયો હતો કે સિમુરદેનના હુકમથી ગઢતી આસપાસ બેવડા ચોકિયાતો મુકાયા હતા એની ઉપર પણ એની નજર ગઈ નહિ.

અંધારામાં પણ ગઢની અંદરનું ગાળકું એ કળી શકતો હતો; એના તંબુથી એ બસોએક ફૂટને અંતરે હતું. ઠાકોરના કેદખાનાતું દ્વાર એ ગાળકાવાળા ભોંયતળિયામાં જ હતું. ગાળકા આગળ ઊભેલા ચોકિયાતો એ ભોંયરા ઉપર નજર રાખતા હતા.

એની આંખો વાતાવરણમાં વકાસી રહી હતી ત્યારે એના કાનમાં કોઈ મૃત્યુધંટના પડધા સમા આ શબ્દો અસ્પષ્ટપણે ગૂંજતા હતા: ‘કાલે લશ્કરી અદાલત; પરમ દિવસે ગિલોટીન.’

ગઢમાંના ગાળકા આગળ ગોવેન ધીમે પગલે આમથી તેમ આંટા મારતો રહ્યો. કોઈ કોઈ વાર એ બે હાથ ભેગા કરીને માથાની પાછળ દબાવતો. એ જાંડા વિચારમાં પડ્યો હતો.

અકરણ એપનમું

અંતરનું સમરાંગણ

એના વિચારવમળનો કોઈ તાગ નહોતો.

એક અશક્ય લાગતો ફેરફાર થયો હતો. લાન્તેનાકનો ઠાકોર બદલાઈ ગયો હતો. ગોવેન આ પલટાનો સાક્ષી હતો. આતુ' બનશે એવી કલ્પના તો એણે સ્વપ્નામાં પણ કદી કચેલી નહિ. જે અશક્ય હતુ તે, એની સમક્ષ વાસ્તવિક રસમે, સ્પષ્ટ રીતે ઊભું હતું. એમાંથી એ ઊટકી શકે તેમ નહોતો. એણે નિર્ણય કરવાનો જ હતો. સંજોગોએ એની સમક્ષ એક સવાલ મૂક્યો હતો. એના એણે જવાબ દેવાનો હતો. એકલા સંજોગો જ નહિ. સંજોગો તો બદલાતા રહે છે. એવા સંજોગો જ્યારે માનવીના અંતરને સવાલ પૂછે, ત્યારે દનિસાર એનો ઉત્તર માંગે છે. ગોવેનની ઊંચટપાસ થઈ રહી હતી. એક કપરા ન્યાયાધીશ સમક્ષ—એના અંતરાત્માની સમક્ષ એને ખડો કરતામાં આવ્યો હતો.

ગોવેન પ્રજ્ઞસત્તાકવાદી હતો, પણ એ પોતાની જાતને ન્યાયી માનતો હતો. વિષ્ણવોના દનિસારથી પણ ઊંચે માનવતાના ન્યાય પડેલો છે એમ એ સમજતો હતો. જે બન્યું હતું તેમાંથી ઊટકી શકાય તેમ નહોતું. આ બાબત ઘણી ગંભીર હતી. ગોવેન એમાં સંડોવાયેલો હતો. હવે એ એનાથી દૂર ખસી જઈ શકે તેમ નહોતો. સિમુરદેને કહેલું કે, ‘હવે એની સાથે તારે કાંઈ જ નિરબ્ધ નથી,’ છતાં, થડમૂળમાંથી ઊખડી પડતાં વૃક્ષની વેદના ગોવેનનું હૃદય અનુભવી રહ્યું હતું.

દરેક માનવીના હૃદયનો પાયો હોય છે. એ પાયો હયમચી ઊઠે

ત્યારે અશાંતિ જાગે છે. જોવેન અત્યારે એવી અશાંતિ અનુભવી રહ્યો હતો. હથેળીઓમાં માથું દાખીને એ સત્ય શોધવા મથી રહ્યો હતો. એના જેવી હાલતનું સ્પષ્ટ વર્ણન કરવું એ સહેલું નથી. એ અત્યંત વેદનાભરી દશા હતી. એની સામે આંકડાઓ પડ્યા હતા. એનો એણે સરવાળો માંડવાનો હતો. ગણિતના નિયમો પ્રમાણે એણે એક માનવીનો ન્યાય તોળવાનો હતો. એનું માથું ધૂમતું હતું. આ બાબત અંગે વિચાર કરવા એણે પ્રયત્નો કર્યા; પોતાની માન્યતાઓ યાદ કરી જોવાનો એણે પ્રયાસ કર્યો; પોતાની અંદર જાગેલા બંડને શમાવવા એ મથ્યો.

જોવેને હમણાં જ એક ચમત્કાર જોયો હતો. પૃથ્વી પરનું શસ્ત્ર-યુદ્ધ હજી તો પૂરું થયું નહોતું ત્યાં લલાઈ અને ખુરાઈ વચ્ચેનો ગગનગ્યાપી સંગ્રામ મંડાઈ ગયો હતો. પાપાણુનું કલેબુ એમાં પરાજય પામ્યું હતું.

એ માણસમાં ચાહે તેટલી ખુરાઈ હતી, એ હિંસક હતો, ખેંટો હતો, અંધગ્રન્થી હતો, અદંકારી હતો; પણ એ માણસ ઉપર એની માણસાઈનો વિજય થયો હતો; જોવેને આ ચમત્કાર જોયો હતો. ગેરમનસાન ઉપર મનસાનિયતે જીત મેળવી હતી. કઈ રીતે ? રોષ અને ધિક્કારના કાળમીઠને એ કઈ રીતે ઉથલાવી શકી હતી ? એના હાથમાં ક્યાં આયુધો હતાં ? કયું શક્તિશાળી શસ્ત્ર હતું ? માત્ર ત્રણ બાળકો !

જોવેનની આંખો અંજનઈ ગમ્મ હતી. ધનધોર વિગ્રહની કટોકટીની ઘડીએ—જ્યારે માનવી ન્યાયને, પ્રામાણિકતાને કે સત્યને સાવ વિસારી બેસે છે ત્યારે—કાંઈ ગૂઢ શક્તિ એની ઉપર સત્યતા જળાદળતાં તેજ-કિરણો પાથરી રહી હતી.

લલાઈ અને ખુરાઈ વચ્ચે, દૈવી અને આસુરી શક્તિઓ વચ્ચે એક અજોડ સંગ્રામ મચી ગયો હતો. એ સંગ્રામ એક માનવીના

અંતરના રણમેદાન ઉપર લડાયો હતો. એ માનવી હતો લાન્ટેનાક.

હવે એ સંત્રામ ફરી શરૂ થયો હતો. આ વખતે એ વધુ ઝનૂની, વધુ નિશ્ચયાત્મક હતો. આ વખતે ગોવેનનું અંતર એનું સમરાંગણ બન્યું હતું.

માનવીનું અંતર એ પણ કેવું સમરાંગણ છે ! માણસ એના વિચારોના સામર્થ્ય આગળ પામર બની જાય છે. કેટલીય વાર સામ-સામા મહાશક્તિશાળી વિચારોની ગાંડી અથડામણમાં માનવીનું અંતર ખેદાનમેદાન થઈ જાય છે.

ગોવેનના વિચારો આગળ ચાલ્યા.

પ્રથમ તો લાન્ટેનાકનો ઠાકોર ઘેરાઈ ગયો, સપડાઈ ગયો, સર-કસના જંગલી પશુની માફક પિંજરે પુરાઈ ગયો, સાણસામાં ખીંજાની માફક પકડાઈ ગયા, એના પોતાના ઘરમાં કેદ પુરાયો, અને એની ચોપાસ ભરી બંધૂકની દીવાલો ઊભીન્યઈ ગઈ. આ બધાની વચ્ચેથી એ છટકી જઈ શક્યો હતો. એ એક ચમત્કાર જ હતો. આવા યુદ્ધમાં જે કપરામાં કપરું કાર્ય ગણાય છે તે એણે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું—એ ભાગી છૂટ્યો હતો. ફરી જંગલમાં જઈને એ પોતાનું મથક સ્થાપવાનો હતો, ફરી એ પ્રદેશમાં યુદ્ધ જગાવવાનો હતો, ફરી અંધકારમાં ગાયબ બનવાનો હતો, ફરી એ વનસમ્રાટ પોતાની અણુત્તમ ફાજોની વચ્ચે સહીસન્નામત જઈ પહોંચે તેમ હતો. ગોવેને ફત્તેહ મેળવી હતી, લાન્ટેનાકે મુક્તિ. એ સંપૂર્ણપણે સન્નામત બન્યો હતો, એને કોઈ બંધન નહોતું, એની સન્મુખ અનેક રક્ષણ-સ્થાનો પડ્યાં હતાં. એનો પતો મળવો મુશ્કેલ હતો; એની સમીપ જવું, એને આંખી જવું અશક્ય હતું. વનકસરી જંગલમાં સપડાયો હતો, પણ પછી જાળ ચીરીને એ ભાગી છૂટ્યો હતો.

અને હવે-સામે ચાલીને એ જાળમાં પાછો ફર્યો હતો.

લાન્ટેનાકના ઠાકોરે આપમેળે, સ્વેચ્છાથી, પોતાની મરજીથી

જંગલનો, અંધકારનો, સલામતીનો, મુક્તિનો ત્યાગ કર્યો હતો અને ભયાનક જોખમમાં એ પાછો ફર્યો હતો. એણે જીવને જોખમે પણ આગમાં પ્રવેશ કર્યો તે વખતની એની નિર્ભયતા ગોવેને નિહાળી હતી. એને એના શત્રુઓના હાથમાં સોંપી દેતી નિસરણી ઉપરથી પણ એ એટલો જ નિડરપણે જીત્યો હતો. ખીજાઓને બચાવનારી નિસરણી એને માટે તો સર્વનાશ જ લાવી હતી.

અને એણે આમ શું કામ કર્યું હતું ? ત્રણ બાળકોના પ્રાણ બચાવવા માટે. અને હવે આ માણસનું શું કરવાનું છે ? એને ગિલોટીન પર ગરદન મારવાનો છે.

આ છોકરાં એનાં પોતાનાં હતાં ? ના. એના કુટુંબનાં હતાં ? ના. એની ડોટિના કાંઈ ખીજા ઉમરાવનાં હતાં ? ના. ત્રણ નાનાં ભિખારાં કાજે, ત્રણ અગ્નિયાં, રઝળતાં, ચીંથરેહાલ, ઉધાડપગાં, અનાથ છોકરાં માટે આ ઉમરાવે, આ ઠાકોરે, આ મુક્ત, સલામત વૃદ્ધે પોતાનું સર્વસ્વ હોડમાં મૂક્યું હતું, પોતાના સર્વ વિચારો પડતા મૂક્યા હતા, પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવ્યું હતું. બાળકોને એ બચાવી લાવ્યો તેની સાથે એ ગર્વભરે પોતાનું મરતક પણ લેતો આવ્યો હતો. આજ સુધી જે ભયાનક બન્યું હતું, એ મરતક એણે પોતાના શત્રુઓની સામે ધર્યું હતું અને હવે તેઓ શું કરવાના હતા ? એ બલિદાન રવીકારી લેવાના હતા !

લાન્તેનાકના ઠાકોરને ખીજાના પ્રાણ અને પોતાના જીવન વચ્ચે પસંદગી કરવાની હતી. એ ભવ્ય વિકલ્પમાંથી એણે પોતાના મોતની પસંદગી કરી હતી અને હવે એને એ અપાવાનું હતું. એને મારી નાખવાનો હતો. શરવીરાની કેવી કદર ! એક ઉદાર કાર્યનો જવાબ જંગલી આચરણથી આપવો ! ક્રાંતિનું કેવું પતન થઈ રહ્યું હતું ! પ્રજાસત્તાક કેટલું હલકું પડી રહ્યું હતું !

પૂર્વઅહ અને ગુલામીને પક્ષે ઊભેલો આ માનવી એકાએક બદલાઈ

ગયો હતો અને ઇન્સાનિયતના કુંડાળામાં એ પાછો ફર્યો હતો. ત્યારે મુક્તિ અને આઝાદી કાળે મથનારાઓ આંતરવિગ્રહની ભયાનકતાઓને, લોહી રેડવાની પ્રણાલિકાને, બધુલ્લ્યાને વળગી રહ્યા હતા ! ક્ષમા, સ્વાર્પણ, પશ્ચાતાપ અને બલિદાનનો દૈવી કાનૂન અધર્મને પક્ષે લડનારાઓ માટે અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો, પણ સત્યના સૈનિકો માટે એનું અસ્તિત્વ નહોતું !

શું ! ઉદારતા માટેની આ સરસાઈમાં ટકી ન રહેવું ? આ પરાજય મૂળે મોઢે સ્વીકારી લેવો ? જે શક્તિશાળી હતા તેમણે જ પોતાની જાતને નબળી દેખાડવી ? જે વિજેતાઓ હતા તેમણે હત્યારાઓ બનવું ? અને જગતમાં એમ કહેવરાવવું, કે રાજપક્ષે એવા માનવીઓ હતા કે જે બાળકોના જાન બચાવતા, અને પ્રજાસત્તાકને પક્ષે એવા મણસો હતા કે જે વહોળી હત્યા કરતા ?

જગત જોશે કે આ મદાયેલ્લો, એંશી વર્ષનો આ બળવાન પુરુષ, આ હથિયારવિહીન લડાઈએ કેદ પકડાયો નહોતો પણ હરાઈ ગયો હતો. એક સુકૃત્ય કરતાં કરતાં પકડાઈ ગયો હતો; અને ઉદાત્ત ભાવનાથી એણે કરેલા કામનો પરસેવો હજી એના લલ્લાટેથી સુકાયો નહોતો ત્યાં એ ફાંસીના માયડા ઉપર ચડી ગયો હતો ! એણે બચાવેલા ત્રણ બાળકોના આત્મા એના પ્રાણની યાચના કરતા ઊભા હશે, અને એ મસ્તક ઉપર જલ્લાદનો કુહાડો ચાલવા દેવાશે ? આ સન્મતો અમલ થતી વખતે એ માનવીના મુખ ઉપર સ્મિત પ્રકાશી ઊઠશે, અને પ્રજાસત્તાકન વદન ઉપર લજ્જાની કાલિમા છવાશે ! અને આ બધું જોવેનતી, સેનાપતિની, હાજરીમાં થશે ! એને અટકાવી શકનારો પોતાના હાથ બાંધી રાખશે. ‘એની સાથે હવે તારે કશી નિશ્ચત નથી,’ એવી ધમંડી સરમુખલારીની સંતોષ માનીને એ બેસી રહેશે. અને એણે એટલું જ સમજવાનું નહોતું કે આવા હીન કૃત્યમાં સંડોવાયેલા બે જણ વચ્ચે એ કૃત્ય કરનાર કરતાં કરવા દેનાર વધુ જૂડો છે, કારણ કે એ નામદ છે !

પણ આવા મૃત્યુની એણે પોતે જ એતવણી આપેલી નહોતી ? આજે દયાળુ બની ગયેલા ગોવેને જાતે જ જાહેર નહોતું કરેલું કે લાન્તેનાક પ્રત્યે જરા સરખીય રહમ ન બતાવવી જોઈએ ? એણે જ નહોતું કહ્યું કે લાન્તેનાકને કેદ પકડીને એ સિમુરદેનના હાથમાં સોંપી દેશે ? એ મરતક હાજર કરવાનું એને માથે દેણું નહોતું ? હા, એ કરજ ચૂકવવા એ તૈયાર હતો. પણ શું ખરેખર આ એનું એ જ મરતક હતું ?

આજ સુધી ગોવેને લાન્તેનાકને જંગલી લડવૈયા તરીકે, રાજાશાહી અને હાકારશાહીના ઝનૂની અનુયાયી તરીકે, યુદ્ધકેદીઆના કતલખોર તરીકે, વિગ્રહે છુટ્ટા મૂકેલા એક ખૂની તરીકે, એક લોહીતરસ્યા માનવી તરીકે ઓળખ્યો હતો. એ માનવીનો એને ડર નહોતો. પૂરેપૂરી મક્ક-મતાથી એણે એનો સામનો કર્યો હોત એથી સંહુલું બીજુ શું હતું ! એ તો સીધો સાદો રસ્તો હતો, અધું સ્પષ્ટ દેખાતું હતું. બીજાને મારનારાએને એણે મારવાના હતા. પણ એ સીધી લીટી અણધારી રીતે તૂટી ગઈ હતી. રસ્તામાં એક વળાંક આવ્યો અને એક નવું જ ક્ષિતિજ દેખાયું હતું. કોઈ ચમત્કારિક પલટો થયો હતો. એક અણ-જાણ્યા લાન્તેનાક દેખા દીધી હતી. રાક્ષસની અંદરથી એક શરવીર ફૂટી નીકળ્યો હતો. શરવીર કરતાંય વિશેષ ઇન્સાન-ઇન્સાનનું હૈયું. ગોવેનની સામે બોલો હતો તે ખૂની નહોતો, રક્ષણદાર હતો.

અને લાન્તેનાકમાં પલટો આવ્યો છતાં શું ગોવેનમાં નહિ આવે ?

શું ? પ્રકાશના આ ચમકારાનું કોઈ પ્રતિબિમ્બ નહિ પડે ? શું ગઈ કાલનો આ માનવી આગળ નીકળી જશે, અને આવતી કાલનો માનવી પાછળ રહી જશે ? શું આ જંગલિયતવાળો માનવી એકાએક પલટાઈને ગગનમાં મલાલતો થશે, અને આદર્શોવાળો માનવી કાદવમાં અને અધિકારમાં સળડયા કરશે ? લાન્તેનાક ભવ્ય ભાવિમાં નવો અવતાર ધારણ કરીને પ્રવેશશે ત્યારે ગોવેન શું ભૂતકાળના લોહીના ખાખોચિયામાં પડ્યો રહેશે ?

તે ઉપરાંત ખીજી પણ એક વાત વિચારવાની હતી.

પોતે જે લોહી રેડવા નત્પર બન્યો હતો તે શું એનું જ, ગોવેન કુળનું જ, લોહી નહોતું ? એના દાદા મરી ગયા હતા, પણ એ દાદાના ભાઈ, એના મોટા કાકા હજી હયાત હતા. આ લાન્તેનાકના દોકાર એ જ એના મોટા કાકા હતા. કબરમાં પોહી ગયેલા એ સ્વર્ગસ્થ પૂર્વજ પોતાના ભાઈને એ કબરમાં હડસેલાતો રોકવા ઊભા નહિ થાય ? એ પાંચત્ર બનેલા શ્વેત વાળની હવેથી આમન્યા રાખવાની આજ્ઞા એ પૂર્વજ પોતાના પોત્રને નહિ આપે ? એની—ગોવેનની અંતે લાન્તેનાકની વચ્ચે રોપબરી આંખે કોઈ પ્રેત ઊભું હતું કે નહિ ?

ત્યારે શું ક્રાંતિનો ઉદ્દેશ માણસને વંશઘ્રષ્ટ કુળઘ્રષ્ટ બનાવવાનો હતો ? ક્રાંતિનો જન્મ શું કોટુબિક સ્નેહગાંડાને તોડવા માટે અને માનપ્રેમની લાગણીઓને ગૂંગળાવવા માટે થયો હતો ? બિલકુલ નહિ. આ ભગ્ય સંસ્કારનાં સાંતે હણવા માટે નહિ પણ પોષવા માટે જ ૧૭૮૯ હાલુ થયું હતું. યાસ્ટિલના કેદ-કિલ્લાઓ તોડી પડાયા તે માનવતાને મુક્તિ આપવા માટે, ઠકગતશાહીનો નાશ કરાવે તે કુટુંબ જીવનનો પાંચો નાખવા માટે જ.

ગોવેન અને એના અંતરાત્મા વચ્ચેના આ કગળ વાદવિવાદને અંતે એ એક નિર્ણય ઉપર આવી રહ્યો હતો, કે લાન્તેનાકને બચાવવો જ જોઈએ. વાહ ! પણ તો પછી રાષ્ટ્રનું શું ?

અહીં આ કોમડાની મૂંઝવણ વધી ગઈ. ફ્રાંસ શત્રુઓથી ઘેરાઈ ગયું હતું. ફ્રાંસનો દ્રોહ થયો હતા. એ રક્ષણવિહોળું હતું. એક બાબુથી જર્મની, બીજી બાબુથી ઇટાલી, ત્રીજી બાબુથી સ્પેઈન એની ઉપર તૂટી પડવાની તૈયારીમાં હતા. એમના માર્ગમાં કોઈ નડતર નહોતું. પછી ફ્રાંસ માટે એક માત્ર મહાસાગરની દિશા ઉઘાડી રહે તેમ હતું. એ સલામત દિશાની આંધે રહીને ફ્રાંસની પ્રચંડ શક્તિ આખી પૃથ્વીનો સામનો કરી શકે તેમ હતી. એ દિશાની

સલામતી વિશે એના દિલમાં શ્રદ્ધા હતી. પરંતુ, એ દિશા પણ એને દગો દેવાની હતી. મહાસાગર ઉપર હવે એનું સ્વામીત્વ રહ્યું નહોતું. સાગરમાં ઈંગ્લંડ ઊભું હતું. એટલું સાચું, કે સાગર પાર કેવી રીતે કરવો એની મૂંઝવણમાં એ હતું. પણ એક એવો માનવી હતો, કે જે એને સાગર પર સેતુ બાંધી દેતો હતો, જે એની તરફ દોસ્તીના હાથ લાંબાવતો હતો, જે ઈંગ્લંડના રાજ્યકર્તાઓને જીંઘને કહેતો હતો કે, ‘આહ્યા આવો !’ એક માનવી એવો હતો જે સાદ પાડતો હતો કે, ‘ઈંગ્લાંડ, ફ્રાંસની ગરદન પકડ !’ અને એ માનવી હતો લાન્તે-નાકનો ઠાકોર.

એ માણસ હવે પકડાઈ ગયો હતો. ત્રણ-ત્રણ મહિનાના સતત પીછા પછી એ હાથ આવ્યો હતો. એ વિશ્વવંતા પંજો એ પાપી ઉપર હાથોમાં જ પડ્યો હતો; ‘હૃડ ના લોખંડી પંજાએ આ રાજપક્ષી હત્યારાની ગરદન પકડી લીધી. પોતાના જ કુળના નિવાસસ્થાનમાં આ પિતૃહત્યાસે * એની સગ્ન પામવાનો હતો. એના જ ગઢના પર્યટરો એની સામા થયા હતા અને એને માટે દેદ્યાનું બન્યા હતા. જેણે પોતાના દેશને દગો દીધો હતો તેને તેના પોતાના ઘરે જ ફેંદ દીધો હતો. જાણે ઈશ્વરે જ આ બધું ગોઠવ્યું ન હોય ! કાળઘડી આવી પહોંચી હતી. અજસમરતનો આ શત્રુ ક્રાંતિના હાથમાં કેદ પકડાયો હતો. એ હવે લડી શકે તેમ નહોતો, કાઠને જકા પહોંચાડી શકે તેમ નહોતો. આ વાંડીને હગ્ગર હાથ હતા, પણ બેજીં તો એકલા એનું જ હતું. એના નાશની સાથે આંતરવિગ્રહનો પણ અંત આવી ગયો તેમ હતો. અને આજે એ બરાબરના બંધનમાં પડ્યો હતો. આટલી આટલી કતલો પછી એ કેદી બન્યો હતો. જેણે આટલી નિર્દયતાથી હત્યાઓ કરી હતી, તેનો હવે મરવાનો વારો આવ્યો હતો. હવે જો એને કાઠકે છોડી મૂકે તો—?

* પિતૃભૂમિ-ફ્રાંસની હત્યા કરનારો.

‘હવેના પ્રતીક સમા સિમુરદેનના હાથમાં ગજ્જશાહીના પ્રતીક સમા લાન્તેનાક સપડાયો હતો. એ લોખંડના પંખમાંથી આ શિકારને કોઈ છીનવી લઈ શકે ખરું? લાન્તેનાક કબરમાં પડ્યો હતો; કાળનું ઢાંકણ એની ઉપર ઢંકાઈ ગયું હતું. હવે કોઈ આવીને એ ઢાંકણું ઉઘાડવાનું હતું? આ સમાજશત્રુનું મૃત્યુ થયું હતું, અને એની સાથે સાથે બળવાનું, ભામ-ભામ વચ્ચેના યુદ્ધનું, જંગાલિય-તભરી લડાઈનું પણ મોત થયું હતું. હવે કોઈ આવીને એને પુનર્જીવન આપવાનું હતું? તો તો ફરી પાછો એ એનાં ભયાનક કૃત્યો શરૂ કરે! તો તો પછી આ લાન્તેનાક આનંદથી યુદ્ધમાં અંપડાવે! તો તો પછી આવતી કાલથી જ સળગતાં ઘરો, કનક થતા યુદ્ધકેદીઓ અને ગોળીએ દેવાતી અબગાઓ ફરીને ઠેરઠેર નજરે પડે!

એના એક જ સુકૃત્યથી અંજાઈ જમતે ગોવેન એનું મૂલ્ય વધુ ખડતું તો નહોતો આંકી રહ્યો ને? ત્રણ બાળકોને લાન્તેનાકે મોતના મુખમાંથી બચાવ્યાં હતાં. પણ એ સંકટ વચ્ચે એમને ફેંકનાર કોણ હતું? એ પણ લાન્તેનાક જ નહોતો? આગની વચ્ચોવચ્ચ એ ત્રણ બાળકોનાં બિછાનાં કોણે મૂક્યાં હતાં! ઈમાનસે જ ને? અને ઈમાનસ કોણ હતો? ડોક્ટરનો જમણો હાથ. એને માટે એનો સ્વામી જ જવાબદાર ગણાય. એટલે લાન્તેનાક જ ખૂની હતો, લાન્તેનાક જ આગ લગાડનારો હતો. એણે એટલું બધું વખાણવા જેવું શું કરી નાખ્યું હતું? એ છેલ્લી હદ સુધી ગયો નહોતો બસ એટલું જ. એના પાપનું એને ભાન થયું એટલે એ આગળ વધતો અટકી ગયેલો. પોતાના જ કૃત્યની ભયાનકતાએ એને કમ્પાવી મૂક્યો હતો. પાપાણના હૈયામાં પણ માનવદયાના જે અંશો પડ્યા હોય છે તે એનામાં પેટી જનેતાની ચીસે બગડી ગયાં હતાં. એ ચીસ સાંભળીને એણે પાછળ પગલાં ભર્યાં હતાં. રાત્રિના જે અંધકારમાં એણે પોતાની જાતને દોટલી હતી ત્યાંથી એ દિવસના ઉગ્ગસ ભણી ઉતાવળે પગલે ચાલ્યો હતો. પાપનું સર્જન એણે કર્યું, અને એનો

અંત પણ એ જ લાગ્યો. એનો ગુણ એટલો જ હતો, કે એ છેવટ સુધી નરરાક્ષસ ન રહી શક્યો. આટલી જ વાત ખાતર એને એનું સર્વસ્વ પાછું સોંપવું ! એને મુક્તિ આપવી ! ખેતરો, મેદાનો, હવા અને ઉળસતી એને બેટ ધરવી ! એને જંગલ પાછું સોંપીને એના ડાકુ-એને એમાં આશરો લેવા દેવો ! એને સ્વતંત્રતા આપીને ખીજાઓને ગુલામ બનાવવામાં એનો ઉપયોગ થવા દેવો ! એને જીવન બક્ષીને એને હાથે મૃત્યુને પ્રસરવા દેવું !

વળી એની સાથે કાંઈ કરાર કરવા, કે એ અલંકારી આત્માને સમજાવવો, અમુક શરતે એને મુક્તિ આપવાની વાત કરવી, એને જીવતો જવા દેવામાં આવે તો લડાઈ અને બંડનો રસ્તો એ છોડી દે કે કેમ તે પૂછવું—એ તો કેવી મોટી ભૂત થઈ બેસે, તો તો એને કેવો લાલ મળી જાય, તો તો એ વાત કરનાર પોતાને હાથે જ પોતાનું કેવું બચાંકર અપમાન કરાવે તો તો એ મવાલ પૂછનારના માથામાં એ કેવો ઉતર ફટકાર કે : ‘એવી લ્યાનત તમને મુખારક લગ્ને; હું તો મારું મોત જ માગું છું !’

એટલે આ માણસને કાં તો ગરદન મારવો, અને કાં તો એને સહંતર મુક્ત કરી દેવો; તે સિવાય ત્રીજો કોઈ રસ્તો નહોતો. એ શિખરની ટોચે ચડીને બેઠો હતો. કાં તો એ ત્યાંથી જાંચે ગગનમાં જોડા જાય, અને કાં તો નીચે જાંડી ખીજમાં ગચ્છી પડે. એ પણ એક અજ્ઞા માત્રી હતો: એને મારવામાં કેટલી ચિંતા હતી ! એને મુક્ત કરવામાં કેટલી જવાબદારી હતી !

લાન્નેનાક બચી જાય એટલે તો પછી વાંડીમાં બધું નવેસરથી શરૂ થાય; આ માણસના અદૃશ્ય થવાથી ખુઝાયેલો ભડકો આંખના પલકા-રામાં, ધૂમકેતુના વેગથી ફરી ભભૂટી જીટે. પછી તો, કપ્પર ઉપર જેમ ઢાંકણું બિડાઈ જાય તેમ પ્રજ્વલતાક ઉપર રાજશાહી ન ફરી વળે, અને ક્રાંસ ઉપર ઈલિંડ ન ફરી વળે ત્યાં સુધી

લાન્તેનાક જપે નહિ. લાન્તેનાકને અચાવવો એટલે ક્રાંસનો ભોગ આપવો. લાન્તેનાકને જિંદગી પાછી મળે એટલે આંતરવિગ્રહમાં ફરી સપડાનારા અગણિત નિર્દોષોનું—સ્ત્રી, પુરુષ અને બાળકોનું—મૃત્યુખત લખાઈ જાય; અંગ્રેજોની ચઢાઈ થાય અને પ્રજાસત્તાકને પીછેહઠ કરવી પડે; ગામડાં જર્મીદોસ્ત બને, પ્રજા પિંખાઈ જાય, ખિસ્તની ચૂંથાઈ જાય; શિકાર વળી પાછો વાધના પંજામાં હડસેલાઈ જાય. આ વાધને પિંજરામાંથી છૂટો મૂકવો કે નહિ એ કોયડો ગોવેનને વળી પાછો મૂંઝવવા લાગ્યો.

અને પછી પાછો એનો એ સવાલ અસહ સ્વરૂપે ઊભો થયો—
શું લાન્તેનાક હજી ય એ જ વાધ હતો ?

ભૂતકાળમાં એ કદાચ હશે; પણ આજે હવે એ વાધ રહ્યો હતો ખરો ? વિચારોના વમળમાં ગોવેન ડૂબ્યે જતો હતો. બારીકાઈથી આખી વાત તપાસનાર કોઈ પણ માણસ એમ કહી શકે ખરો, કે લાન્તેનાકમાં નિઃસ્વાર્થપણું નહોતું ? સ્વાર્થભુતી ભાવના નહોતી ? શું ! આંતરવિગ્રહનાં જડાં ફાટકાં હતાં ત્યારે એની માનવતા સિદ્ધ કરવા બેસવું ! શું ! એમ સાબિત કરવા નીકળવું કે રાજાશાહીથી ઊંચે, વિપ્લવોળી ય ઊંચે, પાર્થિવ પ્રશ્નોથી ઊંચે માનવીના આત્માની ભવ્ય સુકુમારતા પડી છે; નિર્બલને રક્ષણ આપવાનો બળવાનો માટેનો શિરસ્તો પડેલો છે ! પોતાનો જાન દઇને પણ શું આ અમર સત્યો સાબિત કરી બતાવવાં ! લશ્કરના સેનાપતિપદે હોવા છતાં વ્યૂહરચનાનો, યુદ્ધનો અંત વૈરપિપાસાનો ત્યાગ કરવો ! શું ! ત્રાજવાને એક પહેલે ક્રાંસના રાજાને, પંદર સદીઓની રાજાશાહીને, જૂના કાયદાઓની અને પુરાણી સમાજરચનાની પુનઃરચાપનાને મૂકવાં, સામે પહેલે ત્રણ અબજનાં બેડુબાળ મૂકવાં, અને એ ત્રણ નિર્દોષોનું પલ્લું નમી ગયેલું જોવું ! અને પછી—શું આ બધું નજીવું હતું ? શું ! જેણે આટલું આટલું કયું તે હવે વાધ રહી શક્યો હોય ખરો ? હવે એની સાથે હિંસક પશુ જેવો વર્તાવ રખાય

ખરો? ના, ના, ના ! આંતરવિગ્રહની ઘેર અંધારી ખાઈને જેણે હમણું જ પોતાના દિવ્ય આચરણથી અજવાળી મૂકી હતી તે માણસ રાક્ષસ નહોતો. હાથમાં તલવાર લઈને જે આવ્યો હતો, તેના હાથમાં હવે જ્યોત હતી. પોતાની તમામ જંગમ-ચિયતનું પ્રાયશ્ચિત લાન્તેનાકે આ એક જ અભિદાનથી કરી નાખ્યું હતું. પોતાની દેહ ગુમાવીને એણે આત્માને અચાવ્યો હતો. ફરી પાછો એ નિર્દોષ બન્યો હતો. પોતાનાં કૃત્યોની ક્ષમા એણે પોતાને હાથે જ મેળવી લીધી હતી. માણસને શું આત્મક્ષમા દાનના અધિકાર નથી?

લાન્તેનાકે હમણા જ પોતાની અંદરના માનવોત્તર અંશોનું પારખું કરાવ્યું હતું. હવે ગોવેનનો વારો આવ્યો હતો. ગોવેને એને જવાબ દેવાનો હતો. એના અંતરમાં ચાલતી ભલી-ખૂરી લાગણીઓની લડાઈએ બળે કે દુનિયા આખીમાં અંધાધૂંધી ફેલાવી દીધી હતી. હવે એણે કરવું શું? ઈશ્વરે એનામાં મૂકેલી શ્રદ્ધા માટે નાલાયક ઠરવું? ના. અને એ મનમાં ગણગણ્યો, ‘ચાલ, લાન્તેનાકને અચાવું.’ અને મનમાંથી જ એક અવાજે જવાબ દીધો, ‘ભલે. અચાવ, જા, અંગ્રેજોને મદદ કર, લાગીને દુશ્મન સાથે મળી જા. લાન્તેનાકને અચાવ ને ક્રાંસને દગો દે.’ ગોવેન ધ્રુજી ઊઠ્યો. બુદ્ધાં બુદ્ધાં સત્યો એની સામે આવીને કહેતાં હતાં, ‘આમ કર!’ ‘આમ કર!’ શું એમ કરવું જોઈએ? હા. ના દલીલ એક વસ્તુ કહેતી હતી, લાગણી ખીજ વાત બોલતી હતી. બંનેની સલાહ એકબીજાથી ઊલટી જ દિશામાં દોરતી હતી. ગોવેન અચકાતો હતો. માણસને ગાંડો બનાવી મૂકે એવી એ મૂંઝવણ હતી.

હકારને મરવા દેવો? કે એને અચાવવો? એનું કર્તવ્ય શેમાં રહેલું હતું?

ધુમાડો અને જવાલા

પોતાનું કર્તવ્ય શું છે ? પોતાની ફરજ શી છે ? વિજેતાએને એનો જ વિચાર કરવાનો હતો. સિમુરદેનને એની ફરજ સીધી સાદી જણાતી હતી; ગોવેનને એ ગૂંચવણભરી, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની, આંદીધૂંટીઓવાળી લાગતી હતી.

મધરાતના ડંકા થયા.....એક વાગ્યો.....

ગોવેન ધીમે ધીમે ગાખડાવાળા પ્રવેશદ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યો હતો એનો એને ખ્યાલ રહ્યો નહોતો. આગ શમી રહી હતી અને કોઈ કોઈ વાર ઝખૂંટી જતી હતી. વળી પાછો ધુમાડો એની ઉપર ફરી વળતો હતો. વિચારોમાં ડૂબેલો ગોવેન જવાલા અને ધુમાડા વચ્ચેની આ સ્પર્ધા નાહાળતો હતો. એના અંતરમાં પણ એ જવાલાની માફક સત્ય ધડીક દેખાતું હતું અને પાછું અદૃશ્ય બનતું હતું.

એકાએક ધુમાડાના બે ગોટા વચ્ચેથી એક લાંબી જવાલા એ ખુઝાતી લટ્ટીમાંથી લબ્બી બહી, અને વોંકળાના સામા કાંઠા ઉપર એણે પ્રકાશ પાથરી દીધો. એ પ્રકાશમાં એક ગાડું દેખાયું.

ગોવેન એ ગાડા સામે તાકી રહ્યો. વોળાવિયાના ટોપા પહેરેલા ઘોડેસ્વારો એની આસપાસ બેસ્યા હતા. નાયબ-સેનાપતિ ગેશાંપના દૂર-ખીનમાંથી પોતે થોડા કલાક ઉપર જોયેલા ગાડા જેવું આ ગાડું ગોવેનને લાગ્યું. તે વખતે સૂર્ય આથમી રહ્યો હતો અને ગાડું દૂર દૂર ક્ષિતિજની કિનારી ઉપર ચાલ્યું આવતું હતું. અત્યારે એ ગાડામાંથી કેટલાક માણસો કાંઈક ઉતારી રહ્યા લાગતા હતા. ગાડામાંથી ઉતારાતી વસ્તુ બારે વજનદાર જણાતી હતી. એમાંથી સાંક-

ળના જેવો ખણખણાટ સંભળાતો હતો. એ વસ્તુ શું હશે તે કળવું મુશ્કેલ હતું, પણ મોટા કામ ચોક્કસ માટેનાં બીમ હોય તેમ લાગતું હતું. એ માણસોએ ગાડામાંથી એક પેટી ઉપાડીને નીચે મૂકી. પેટીના આકાર ઉપરથી એમ કહી શકાય કે અંદર કાંઈ ત્રિકાણી વસ્તુ હશે.

જ્યાણા શમી ગઈ; ફરી પાછું બધું અધિકાર હેઠળ દટાઈ ગયું. અધારામાં લપાયેલી એ વસ્તુ સામે જોવેનની આંખો મંડાયેલી રહી.

તે પછી બત્તીઓ સળગી. સામે કાંઈ માણસોનો અવરજવર થવા લાગ્યો. પણ જોવેન વોંકળાતી અંદર બિભો હોઈને કાંઈ ઉપર શું થઈ રહ્યું છે તે બરાબર જાણ શક્યો નહિ. કોઈક અવાજ એને કાને પડતા હતા, પણ શબ્દો પકડાતા નહોતા. મોટાં બીમ એકબીજા સાથે જડાતાં હોય તેવા અવાજ કાંઈ કાંઈ વાર સંભળાતા હતા. તે ઉપરાંત કરવત સળવાતી હોય તેના જેવો ધાતુનો કીચુડાટ પણ સંભળાતો હતો.

એના ડંકા પડ્યા.

ધીમે ધીમે, જાણે કે એ પીછેહઠ કરવા મથતો હોય છતાં કાંઈ અટીઠ શક્તિ એને આગળ ધકેલતી હોય તેમ, જોવેન ગાબડાની નજીક આવ્યો. એ નજીક આવ્યો અને અધિકાર વચ્ચે પણ સેનાપતિના જમાને અને માથું ઢાંકતા સાંકળીલયાં મોશલાને ઝોળખી શકેલા સંત્રીએ પોતાના શસ્ત્ર વડે એને લશ્કરી સન્નામ ભરી. જોવેન ભોંયતળિયાના ખંડમાં દાખલ થયો, સંત્રીઓ એમાં સૂતા હતા. છતમાં એક ફાનસ ટીંગાતું હતું. નીચે ઘાસની પથારીમાં પડેલા સૈનિકોને કચર્યા વિના માણસ ઝોરડાને બીજે છડે જઈ શકે તેટલો ઉજ્જસ એ ફાનસમાંથી પડતો હતો.

ત્યારે ત્યાં પડેલા સૈનિકો થોડા કલાક પૂર્વે સુઈ ખેલી રહ્યા હતા. તોડી પડાયેલી મોરચાબંધીના કેટલાક લોખંડના ટૂકડાઓ વેરવિખેર પડ્યા હતા અને આરામ કરનારાઓને નડતરરૂપ બનતા હતા. પણ

સૈનિકો એટલા બધા થકેલા હતા કે કશાયની પરવા કર્યા વિના એ ઊંઘતા હતા. આ એરડો રણુમેદાન બનેલો હતો. એક ઝતુની લાલો અહીંથી થયો હતો. અહીં માણુસોએ જરાડા પાડ્યા હતા, કિકિયારીઓ નાખી હતી, દાંત કચકચાવ્યા હતા, આંધળા બનીને મરણિયા પ્રહારો કર્યા હતા, અને ખાણુ કાઢી દીધા હતા.

અહીં જે થાક્યાપાક્યાં શરીરો લંબાવીને સૂતા હતા તેમના ઘણા સાથીઓ આ જ ભૂમિ ઉપર મોતને શરણે થયા હતા; અત્યારે એમનાં એશીકાંની ગરજ સારતા એ જ ઘાસે એમના ઘણા દોરતોતું લોહી પીધેલું હતું. હવે એ બધું ખતમ થઈ ચૂક્યું હતું. લડાઈમાં એવું જ બનતું હોય છે. આજે અહીં ઊંઘી રહેલાઓમાંથી કેટલાય આવતી કાલે જ એમના સાથીઓની માફક કંઈમી નિદ્રામાં નાંદિ પડી જાય તેની કોને ખબર હતી ?

ગોવેન ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે જંગળા હતા તેવા થોડાક સૈનિકો ઊભા થઈ ગયા. એમાંનો એક એ સંત્રીઓનો અફસર પણ હતો. ગોવેન ભોંયરાના બારણા સામે આંગળી ચીંધી.

‘ ઉઘાડો, ’ એણે અફસરને કહ્યું.

આગળીઆ ઊઘડ્યા, બારણું ખુલ્યું.

ગોવેન ભોંયરામાં દાખલ થયો.

એની પાછળ બારણું ફરી બિડાઈ ગયું.

પ્રકરણ છપ્પનમું

‘સેનાપતિ’ બહાર નીકળ્યો

ભાં ચરાની જમીન ઉપર એક દીવો પડ્યો હતો તે ઉપરાંત, પાણીનું એક ગટફું, એક લશ્કરી રોટી અને ઘાસનો એક પૂજો પણ ત્યાં પડ્યાં હતાં.

બારણું બિઘડ્યું તે ઘડીએ ઠાકોર એના આ કદખાનામાં, પિંઠરે પુરાયેલા વનપશુની માફક, આમથી તેમ આંટા મારતો હતો.

બારણાની ઉઘાડળીડનો અવાજ થયો ત્યારે એણે માથું ઊંચું કર્યું. ગાંવેન અને ઠાકોરની વચ્ચે જમીન ઉપર પડેલા દીવાએ બન્નેના મોઢા ઉપર પ્રકાશ નાખ્યો. બન્ને એકબીજા સામે જોઈ રહ્યા, એકની નજરમાં કાંઈક એવું હતું, કે પક્ષવાર માટે તો બેમાંથી એકય કાંઈ બોલી શક્યા નહિ, એક ડગલું પણ આગળ ભરી શક્યા નહિ.

અંતે ઠાકોર ખડખડાટ હસી પડ્યો, અને મોટેથી બોલ્યો, પધારો મહેરબાન. આપને મળવાનાં આનંદ ઘણા વખત પછી અનુભવી રહ્યો છું. મારી મુલાકાતે આવવાની કૃપા આપે મારી ઉપર દર્શાવી છે, તે બદલ હું આપનો ઉપકાર માનું છું. હું બીજું કાંઈ નથી માગતો—મારે થોડી વાતો જ કરવી છે. એકલો પડ્યો પડ્યો હું કંટાળી ગયો હતો. તમારા દોરતો નાહક સમય બગાડી રહ્યા છે. સાબિતિઓ—લશ્કરી અદાવતો—આ બધી વિધિમાં બહુ વાર લાગે છે. જરૂર પડ્યે હું તો ઘણી ઝડપથી બધું પતાવી દઉં. અહીં તો હું મારા પોતાના ઘરમાં જ પડ્યો છું. આવો, અંદર આવો.’ પછી એણે તુંકારે વાત આગળ ચલાવી:

‘બોલ ત્યારે, આ બધું જે બની રહ્યું છે તે વિશે તારા ખ્યાલ શું શું છે? બતાવોમાં એક પ્રકારની મૌલિકતા તો છે; કેમ ખરું

ને ? જોને, અગાઉ એક હતો રાજા, અને એક હતી રાણી; રાજાએ મહારાજા, રાણી એ ક્રાંસ. લોકોએ રાજાનું માથું કાપી નાખ્યું અને રાણી રોએસપિયર સાથે પરણાવી દીધી. એ બન્નેને એક દીકરી થઈ. તેનું નામ ગિલોટીન. કાલ સવારે જ મારે આ ગિલોટીન સાથે પરિચય થવાનો હોય એમ લાગે છે. જેમ તને જોઈને તેમ એને મળીને પણ મને આનંદ થશે. તું શું એ અંગે જ આવ્યો છે ? તને કાંઈ બઢતી મળી કે નહિ ?

વળી થોડો વિરામ લઇને—

‘તું જો માત્ર મિત્રભાવે મળવા આવ્યો હો તો હું તેથી ઘણો ખુશ થાઉં છું. તું ઉમરાવપુત્ર છો, પણ ઉમરાવ કોને કહેવાય તેની તને હવે કદાચ ખબર નહિ પડતી હોય. ત્યારે જો, એક ઉમરાવ તારી નજર સામે જ ઊભો છે. આ નમૂનાને નિરખી લે. એને ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા છે, રૂઢિઓમાં શ્રદ્ધા છે, પોતાના કુળમાં શ્રદ્ધા છે; પૂર્વજોમાં શ્રદ્ધા છે; પિતાને પગલે ચાલવામાં એ માને છે. પોતાના રાજવી પ્રત્યેની વફાદારી, નિમકલલાલી અને કર્તવ્યદૃષ્ટિમાં એ માને છે—અને હસતાં હસતાં એ તને ગોળીએ ઉડાવી દે તેમ છે.’

પછી—

‘આવ, બેસ, મહેરબાની કરીને બેસ. તારે નીચે પથરા ઉપર જ બેસવું પડશે, કારણ કે મારા દીવાનખાનામાં આરામખુરશીઓ નથી. પણ જે કાદવમાં વસે છે તેને જમીન ઉપર બેસવામાં શી હરકત હોય ! તને દુભવવા માટે હું એમ નથી કહેતો. અમે જોને કાદવ કહીએ છીએ તેને તમે રાષ્ટ્ર કહીને ઓળખાવો છો. મારી પાસે સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતાના બરાડા પડાવવાનો આગ્રહ તમે નથી રાખતા એટલું વળી સારું છે. મારા આવાસનો આ એક પુરાણો ઓરડો છે. અગાઉ ઉમરાવો અહીં રો

રોગ્યાઓને પૂરતા; આજે હવે રોગ્યા ઉમરાવોને પૂરે છે. અને આ બધી બેવડૂરીઓને ક્રાંતિ કહેવાય છે !’

હાકોરની દૃષ્ટિમાં તુચ્છકાર દેખાયો—

‘ એમ લાગે છે કે મારું માથું હવે છત્રીસ કલાકની અંદર જ ઉડાવી દેવાનું છે. એમાં મને કાંઈ અગવડભયું લાગતું નથી. છતાંય, જો મને કેદ પકડનારાઓમાં જરાક સહ્યતા હોત તો મારી તપખીરની દાખડી એમણે મને મોકલાવી હોત. એ ઉપલે મજલે આલસવાળા ઓરડામાં પડી છે. તું નાનો હતો સારે ત્યાં રમતો હતો—ત્યારે હું તને મારા પગ ઉપર રાખીને ત્યાં નવાવતો હતો. મહેરબાન, મારી એક વાત સાંભળો ! તું તારી જાતને ગોવેન તરીકે ઓળખાવે છે. અજાણ્યખીની વાત તો એ છે કે, તારી નસોમાં હજી અમીરકુળનું લોહી વહે છે—જે મારી નસોમાં વહે છે એ જ. અને છતાંય જે લોહીએ મને એક સન્માનિત પુરુષ બનાવ્યો તેણે જ તને એક બદમાશ બનાવ્યો. એ સાચું છે કે તું બદમાશ બન્યો તેમાં તારો વાંક નથી, અને હું ગૃહસ્થ બન્યો તેમાં મારો વાંક નથી. આજે વખતજ એવો છે કે માણસ જે કાંઈ કરે તેને માટે એ જવાબદાર નથી ગણાતો. આખી દુનિયાની જવાબદારી તમારી ક્રાંતિ ઉપર છે; અને તમે બધા ભયંકર બદમાશો તો નિદેશિા છો ! ગમારો ! તારો જ દાખલો લે ને ! તારે માટે મને માન છે. તારા જેવો જુવાન પોતાનો ભાગ એટલી સારી રીતે ભજવી રહ્યો છે કે તારા શત્રુઓ તને નરાધમ સમજે છે, અને તારા સાથીઓ તને મૂરખ ગણે છે. હાં, પણ હું કહેતાં જ ભૂલી ગયો—પેલા પાદરી સિમુરદેનને મારી સલામ કહેજે ! ’

હાકોર પૂર્ણ સ્વસ્થતાથી, શાંતિથી, કશાય ઉપર ભાર મૂક્યા વિના, બહુ જ સહ્ય અવાજે બોલતો હતો. એની આંખો ચોખ્ખી અને શાંત હતી, એનો હાથ ખીસામાં હતો. એ જરા અટક્યો અને એક જાંડો શ્વાસ લઈને એણે આગળ ચલાવ્યું—

‘તને મારવા માટે મેં મારાથી થઈ શકે તેટલા બધા પ્રયત્નો કરી જોયા છે. તું નારી સામે જોને જુએ છે તેણે જાતે, સ્વહસ્તે, ત્રણ-ત્રણ વાર તારી ઉપર તોપનું નિશાન લીધેલું છે. હું કબૂલ કરું છું કે એ પગલું અવિવેકી ગણાય. પણ આ તો લડાઈ છે, ભત્રીજા સાહેબ, તત્તવાર અને આગનો આ જમાનો છે !’

ફરી એ અટક્યો, અને વળી પાછો આગળ ચાલ્યો—

‘અરે, ફક્ત જો વાંદતેરને ફાંસીએ લટકાવ્યો હોત, અને રસોને જનમટીપ દીધી હોત, તો આમાંનું કાંઈ જ ન બન્યું હોત ! ચોપડીએ જ આ બધા પાપનું મૂળ છે. એ અર્થ વગરની વાતોની ફટકી કિંમત ચૂકવવી પડે છે ! પેત્રું—પેલું શું તમારા અધિકારો અંગે બબડો છો તમે ? ‘માનવીના અધિકારો !’ ‘જનતાના અધિકારો !’ એ બોલું નથી લાગતું ? મુર્ખાઈભયું અને ખુદ્દિહીલું નથી ભાસતું ? હું જ્યારે એમ કહું, કે ફજાણા ભાઈની બેન કરિયાવરમાં ફજાણાને ઘેર ઘિટનીનો પ્રાંત લઈ આવી, અને તેની પછી ફજાણાના કાકા ગાદીએ આવ્યા અને તેના પુત્ર તે આપણા વડવા ગોવેનના દાદા થાય, ત્યારે મેં કાંઈક નક્કર હકીકત રજૂ કરી ગણાય. અને એનું નામ અધિકાર. પણ તમે હનિમખોરો, બદમાશો, નપાવટો—તમે બધા આધિકાર કોને કહો છો ? દેવહત્યાને અને રાજહત્યાને ! કમકમાં નથી આવતા ? અરેરે ! ગજબના રોચા !

‘આ બધું ક્યાં જઈને અટકશે તે હું કદંપી શકતો નથી. પુરાણું ફ્રાંસ એક મદાન સામ્રાજ્ય હતું. એનો વહીવટ સુગ્રવસ્થિત હતો. એમાં સૌથી ઉપર એના પ્રતાપી મહારાજાઓ હતા, તેની નીચે ઠાકોરા, તેની નીચે લશ્કરી અને નૌકાદળોના શાહી અફસરો, તે પછી ન્યાયખાતાના નાના-મોટા અફસરો અને છેવટે, ત્રણ દરજ્જામાં વહેંચાયેલા રાજ્યના પોલીસો. આ બધું ઘણી સુંદર રીતે ચાલતું હતું. પણ તમે એ બધાનો નાશ કર્યો છે. તમારા અજ્ઞાનનો કોઈ પાર નથી. તમારે ઉમરાવો નથી જોઈતા, તો તમને શરવીરો પણ નહિ

મળે. જૂના જમાનાની લગ્ન્યતાને, વીરતાને પણ હવે છેલ્લા નમસ્કાર કરી લેજો. અગાઉના જેવા લડવૈયાઓ તમને હવે મળી રહ્યા ! અગાઉની ખાનદાની, મનમોટપ, ખેડદિલી, જાહોજલાલી હવે તમને મળી રહી. તમારી પ્રજાનું પતન થયું છે, એ સાચ છેલ્લે પગથિયે જઈ પહોંચી છે. તમારી ઉપર વિદેશીઓનાં આક્રમણની નામોશી ચડવાની છે. આજે બહારના શત્રુઓ આવે તો અગાઉની જેમ એમના સમોવડિયા બનીને એમનો સામનો કરનારા ક્યાંથી નીકળશે ? આખા યુરોપને ધ્રુમવનારા યોદ્ધાઓ તમે ક્યાંથી કાઢશો ? ચક્ષાવે રાખો—તમારું કામ પૂરું કરો—આગળ ચાલો ! નવાં માનવીઓ બનો ! લામણાં બનો ! રાજાઓને મારી નાખો, ઉમરાવોને મારી નાખો, પાદરીઓને મારી નાખો ! તોડી પાડો, ખાંડિયેર બનાવો, કતલ ચલાવો, તમારા પગ નીચે બધાને કચડી નાખો, તમારી એડી નીચે પુરાણા કાનૂનોને ચેપી નાખો, સિંહાસનો ઉથલાવી પાડો, પ્રભુની વેદ ઉપર પગ મૂકો, એના ટુકડે-ટુકડા કરી નાખો—એની ઉપર નાચોફૂદો ! તમારા અંત ભણી આગળ વધો. તમે દેશદ્રોહીઓ છો, બાયલાઓ છો, તમારામાં વફાદારી નથી, બલિદાનની ભાવના નથી. બસ, મારે કહેવું હતું તે મેં કહી લીધું છે. ઉમરાવ સાહેબ, હવે મને ગિલોટીન ઉપર ગરદન મરાવી શકો છો. હું આપનો નાચીક તાબેદાર છું. ’

પછી એણે બોલ્યું—

‘જે સાચું છે તે તારી સમક્ષ ચોખ્ખેચોખ્ખું રજૂ કરતાં હું ખચકાતો નથી. મારી હાલતમાં તેથી શો ફેર પડી શકે તેમ છે ? હું તો હવે મરેલો જ છું ! ’

‘તમે મુક્ત છો,’ ગોવેને કહ્યું.

પોતે પહેરેલો સેનાપતિનો જામો એણે કાઢ્યો, ઠાકોર તરફ એ આગળ વધ્યો, એના ખભા ઉપર એ નાખ્યો અને મોશલો એની આંખો ઢંકાય ત્યાં સુધી નાચે ખેંચ્યો. બન્નેની ઉંચાઈ સરખી હતી.

‘અરે આ શું કરે છે ?’ ઠાકોરે પૂછ્યું.

ગોવેને જાંચા સાદે અવાજ કર્યો --

‘અફસર, મને બહાર આવવા દ્યો, આરણું ઉઘાડો.’

આરણું ઊઘડ્યું.

અફસરને ઉદ્દેશીને ગોવેન બોલ્યો, ‘મારી પાછળ આરણું ખરાબર બંધ કરજો !’

અને દિગ્મૂઢ બનેલા લાન્ટેનાકને એણે જાંચરા બહાર ધકેલ્યો.

એ તો યાદ હશે કે સંત્રીઓવાળા આ ઝોરડામાં એક જાંખા દીવાનો ઉભસ પડતો હતો અને અંધકારને એ જરાતરાજ ભેદી શકતો હતો. જાગતા હતા તેટલા સિનિકાએ સેનાપતિના જામા અને મોશલામાં લપેટાયેલા એક જાંખા, કદાવર પુરુષને એમની વચ્ચેથી પસાર થઇને પ્રવેશદ્વાર ભણી જતો જોયો. એમણે લશ્કરી સલામ ભરી અને એ પુરુષ આગળ ચાલ્યો.

ઝોરડામાં થઇને ઠાકોર ગાબડા વાટે ધીમે ધીમે બહાર ચાલ્યો. પ્રવેશદ્વાર આગળ ઊભેલા સંત્રીએ એ ગોવેનને પસાર થતો સમજીને હથિવાર નમાવ્યાં. ઠાકોર બહાર આવી પહોંચ્યો, એના પગના તળી-આને ઘાસને સ્પર્શ થયો; એનાથી બસો કદમને અંતરે જંગલ પડ્યું હતું; રાત્રિનો અંધકાર હતો; એને જીવન પાછું મળ્યું હતું, મુક્તિ મળી હતી, આખી દુનિયા એની સામે ખુલ્લી પડી હતી. એ થંભી ગયો, ઘડીવાર માટે નિશ્ચલ બનીને ઊભો રહ્યો; જાણે કાષ્ટએ એને જબરદસ્તીથી હડસેલ્યો હોય, જાણે કે ઉઘાડા આરણુનો લાભ લઈ લીધા પછી પોતે જે જે ક્યું તે સાઈ છે કે નરસું તેનો વિચાર કરતો હોય, આગળ વધતાં ખચકાતો હોય, વિમાસણ છેલ્લી વારનું ચિંતન કરતો હોય, તેમ એ ઊભો. થોડીક પળોના જાંડા વિચાર પછી એણે જમણા હાથ જાંચો કર્યો, ચપટી વગાડી, અને ‘રે નસીબા !’ કહીને એ ઉતાવળે પગે આગળ ચાલ્યો.

ભોંયરાનું આરણું ફરી બંધ થઇ ચૂક્યું હતું. ગોવેન અંદર હતો.

પ્રકરણ સત્તાવનમું

અદાલતમાં આરોપી

માં ચતગિયાના જે ખંડમાં પ્રથમ મેરચાખંધી કરવામાં આવેલી, અને જે પાછળથી સંત્રીઓ માટેના ઓરડા તરીકે વપરાતો હતો ત્યાં જલશ્કરી અદાલતની કાર્યવહી ચલાવવાનો સિમુરહેન નિર્ણય કર્યો હતો. એને દરેક વસ્તુ ટુંકાવી નાખવી હતી—કેદખાનાથી અદાલત સુધીની, અને અદાલતથી ગિલોટીનના માંચડા સુધીની વાટ પણ ટુંકાવવી હતી.

એના ફરમાન મુજબ ધરોબર મધ્યાહ્ને અદાલત મળી ત્યારે બીજો કાંઈ દેખાવ કે ઠઠારો કરાયો નહોતો. ઓરડામાં ત્રણ પુરશીઓ, એક મેજ, બે સળગતી મીણબત્તીઓ, અને મેજ સામેનું એક નાનું ટેબલ પડ્યાં હતાં. પુરશીઓ ન્યાયમૂર્તિઓ માટે હતી, નાનું ટેબલ આરોપી માટે, મેજ ઉપર લાખનો એક ટુકડો, પ્રજ્ઞસત્તાકનો એક પિત્તળનો સિક્કો, શાહીના બે ખડીઆ અને થોડાક કોરા કાગળો પડ્યા હતા. તે ઉપરાંત લાન્તેનાકને બહારવટિયો ઠરાવતાં અને પ્રજ્ઞસત્તાકનો કાનૂન જાહેર કરતાં બે છાપેલાં જાહેરનામાં પણ ત્યાં મોજૂદ હતાં.

વચલી પુરશીની પાછળ ત્રિરંગી વાવટાઓનું એક ઝૂમખું હતું. પ્રમુખ ન્યાયમૂર્તિ માટેની એ પુરશીનું મોઢું કેદખાનાના ધરણા સામે જ હતું.

પ્રેક્ષકો તરીકે સૈનિકો હાજર હતા.

નાના ટેબલની બાજુમાં બે સશસ્ત્ર સંત્રીઓ ખડા હતા.

વચલી પુરશીમાં સિમુરહેન બેઠેલો હતો, એને જમણે પડખે હતા પહેલા ન્યાયમૂર્તિ નાયબ-સેનાપતિ ગેશાંપ, અને ડાબે પડખે હતા બીજા ન્યાયમૂર્તિ નાયક રાદુખ.

સિમુરદેનના ટોપા ઉપર ત્રિરંગી બિલ્લો હતો, એની કમરે તલવાર લટકતી હતી, એના કમરબંધમાં બે પિરતોલો ખોસેલી હતી. એના રૂઝાયેલા જખમનું રાતું લીંગડું એની ભયાનકતામાં વધારો કરતું હતું.

રાદુબનો ધા હજી પૂરો સુકાયો નહોતો. એના માથા ફરતો એણે એક રૂમાલ બાંધ્યો હતો. લોહીનો એક ગંધ એ રૂમાલ ઉપર ધીમે ધીમે વિસ્તરતો જતો હતો.

મધ્યાહ્ન થયા, પણ અદાલતની કાર્યવહી હજી શરૂ થઈ નહોતી. બહાર ઊભેલા એક ઘોડાના ડાબલા સંભળાતા હતા, અને એનો સ્વાર એક કાસદ ન્યાયમૂર્તિઓના મેજની પાસે ઊભો હતો.

સિમુરદેન કાંઈક લખી રહ્યો હતો—આ લીટીઓ લખી રહ્યો હતો:

‘પ્રજાકીય સલામતી સમિતિના નાગરિક સભ્યજનો—હાન્તેનાક કેદ પકડાયો છો. કાલે એને ગરદન મારવામાં આવશે.’

સંદેશા નીચે તારીખ લખી, પોતાની સહી કરીને સિમુરદેને એની ઘડી વાળીને ખીડ્યો અને કાસદને સોંપ્યો. એ લખને કાસદ રવાના થયો.

તે પછી સિમુરદેને સાદ પાડ્યો, ‘કેદખાનું ઉઘાડો.’

બે સંત્રીઓએ આગળીઆ ખોલ્યા, બારણું ઉઘાડ્યું, અને એ અંદર ગયા.

સિમુરદેને માથું ઊંચું કર્યું, હાથની અદબ ભાંડી, આંખો બારણા ઉપર તાકી અને ફરી સાદ પાડ્યો, ‘કેદીને હાજર કરો.’

કેદખાનાના ઉંબરામાં, બે સંત્રીઓની વચ્ચે એક માનવી દેખાયો. એ ગોવેન હતો.

સિમુરદેન ચોંકી ઊઠ્યો: ‘ગોવેન !’

પછી એણે ઉમેર્યું, ‘મેં કેદીને હાજર કરવાનું કહ્યું.’

‘એ હું જ છું,’ ગોવેને કહ્યું.

‘તું ?’

‘હા, હું.’

‘અને લાન્તેનાક ?’

‘એ છુટ્ટા થઈ ગયા છે.’

‘છુટ્ટો ?’

‘હા.’

‘છટકી ગયો ?’

‘છટકી ગયા.’

સિમુરદેન કૂણા ઊઠ્યો અને ગણુગણ્યો, ‘આ ગઢતો એ સાચો માલિક નીકળ્યો. બહાર નીકળવાના તમામ રસ્તાઓની એને જાણ લાગે છે. કેદખાનામાં કાઈ ગુપ્ત નાઠાપારી હોવી જોઈએ. મને એટલું ય સાંભર્યું નહિ કે ભાગવાનો આવો રસ્તો એ કાઢીની ય મદદ વિના શોધી કાઢશે !’

‘એને મદદ મળી હતી,’ ગોવેન બોલ્યો.

‘ભાગવામાં ?’

‘ભાગવામાં.’

‘કાણે એને મદદ કરી ?’

‘મેં.’

‘તે ?’

‘હા, મેં.’

‘તું સ્વપ્નામાં તો નથી ને ?’

‘હું કેદખાનામાં ગયેલો; કેદીની સાથે હું એકલો હતો; મારો જામો મેં ઉતાર્યો, અને એને એ પહેરાવી દીધો; માથાઢાંકણું મેં ખેંચીને એની આંખો સુધી નીચે ઉતારી દીધું; મારે બદલે એ બહાર ગયા, હું એને બદલે અંદર રહ્યો. હવે હું હાજર છું.’

‘તેં આમ ન જ ક્યું હોય !’

‘મેં જ ક્યું છે.’

‘એ અશક્ય છે.’

‘એ સત્ય છે.’

‘લાન્તેનાકને હાજર કરો !’

‘એ હવે અહીં નથી. સૈનિકા સેનાપતિનો જામો જોઈને એને બદલે મને જતો સમજ્યા, અને એમણે એને પસાર થવા દીધો. તે વેળા હજી રાત હતી !’

‘તું પાગલ થઈ ગયો છે !’

‘જે બન્યું છે તે હું જણાવું છું.’

થોડી પળો સુધી શાંતિ છવાઈ ગઈ. સિમુરદેન અચકાતાં અચકાતાં બોલ્યો, ‘તો પછી તારા ગુનાની સજા—’

‘મોતની હોવી જોઈએ.’ ગોવેને કહ્યું.

સિમુરદેનના પ્રાણ બીડી ગયા હોય તેવો ફિક્કો એ પડી ગયો. જેની ઉપર વીજળી પડી હોય એવા માણસની માફક એ નિશ્વસ બંધ થઈ ગયો. એના શ્વાસ બંધ થઈ ગયા હોય તેમ લાગ્યું. એના કપાળે પરસેવાનું એક મોટું ટીપું લટકી રહ્યું.

એણે મહામહેનતે ગળામાંથી મક્કમ અવાજ કાઢ્યો, ‘સંત્રીઓ, આરોપીને બેસાડો.’

ગોવેન નાના ટેબલ ઉપર બેઠો.

સિમુરદેને ઉમેર્યું, ‘સંત્રીઓ તમારી તલવારો ખુલ્લી કરો.’

સિમુરદેનના અવાજે તેની સામાન્ય કંઠોરતા ફરી પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી.

‘આરોપી,’ એણે કહ્યું, ‘બાબા થાઓ,’

ગોવેનને તુંકારે બોલાવવાનું એણે હવે બંધ કર્યું.

એકની બહુમતીથી—

ગોવેન જિભો થયો.

‘તમારું નામ શું?’ સિમુરદેને પૂછ્યું.

‘જરાય ખચકાયા વિનાનો ઉત્તર આવ્યો, ‘ગોવેન.’

સિમુરદેને ઊલટતપાસ ચાલુ રાખી: ‘તમે કોણ છો?’

‘હું લશ્કરી દળોનો સેનાપતિ છું.’

‘નાસી ઘૂટનારા શખ્સના તમે કાંઈ સગા કે સંબંધી થાવ છો ખરા?’

‘હું એમનો પૌત્ર-ભત્રીજો છું.’

‘પ્રગ્નસત્તાકના જાહેરનામાથી તમે વાકેફ છો?’

‘એ જાહેરનામું હું મેજ ઉપર પડેલું જોઈ છું.’

‘એ જાહેરનામાના બારામાં તમારે શું કહેવાનું છે?’

‘મેં એને મારી સંમતિ આપી હતી અને તેની નીચે મારી સહી પણ કરી હતી. એનો અમલ કરવાનું ફરમાન મેં મારી નીચેનાં દળોને આપેલું હતું.’

‘તમારા વકીલની પસંદગી કરી લ્યો.’

‘હું મારો બચાવ જાતે કરીશ.’

‘તો બોલો, તમારે શું કહેવાનું છે?’

સિમુરદેન ફરી પાછો લાગણીવિહીન બની ગયો હતો. પણ એનામાં માનવીના નિશ્ચયપણાને બદલે કાળમીઠ અડકની કરડાઈ વધુ દેખાતી હતી.

ગોવેન જાણે પોતાના વિચારો ગોઠવતો હોય તેમ ઘડીસર માટે મુંગો રહ્યો.

સિમુરદેને ફરી પૂછ્યું, ‘તમારા અચાવમાં તમારે શું કહેવાનું છે?’

ધીમે ધીમે ગોવેને મસ્તક ઊંચું કર્યું; અને એકેય ન્યાયમૂર્તિ સામે નજર માંડ્યા વિના જ એ બોલ્યો—

‘મારે આટલું જ કહેવાનું છે કે : મારી નજર સામે એક વસ્તુ હતી, એણે મને બીજી વસ્તુ ન જોવા દીધી. બહુ જ નજીકથી જોયેલા એક સુકૃત્યે એકસો પાપ-ગુનાઓને મારી નજરે ન ચઢવા દીધા. એક બાળુ એક વૃદ્ધ પુરુષ હતો, બીજી બાળુ ત્રણ નાનાં બાળકો હતાં : એ ચારેય ભેગાં મળીને મારી અને મારા કર્તવ્યની વચ્ચે ઊભાં રહ્યાં. સળગતાં ગામડાં હું વિસારી ખેંદા, ખેદાનમેદાન બનેલી વાડીઓ, કતલ થયેલા કેદીઓ, ગરદન મરાયેલા જખમીઓ, ગોળીએ દેવાયેલી અબજાઓ—એ બધાને હું ભૂલી ગયો.

‘હું ભૂલી ગયો કે ફ્રાંસને દગો દેવાઈ રહ્યો છે, કે ફ્રાંસ ઇંગ્લંડને વેચાઈ રહ્યું છે. આપણા દેશના ખૂનીને મેં મુક્ત કરી દીધા. હું અપરાધી છું. ગુનેગાર જ્યારે પોતાનો ગુનો કબૂલ કરે છે ત્યારે, અચાવવા લાયક એક જ વસ્તુને એ અચાવે છે—એના ગૌરવને.’

‘બસ,’ સિમુરદેને કહ્યું, ‘તમારે તમારા અચાવમાં એથી વિશેષ કંઈ કહેવાનું નથી?’

‘મારે એટલું ઉમેરવાનું છે, કે હું -સેનાપતિ હતો, અને મારી ફરજ દાખલો ખેસાડવાની હતી; હવે ન્યાયમૂર્તિઓ તરીકે આપની ફરજ પણ દાખલો ખેસાડવાની જ છે.’

‘શેનો દાખલો અમે ખેસાડીએ એમ તમે કહો છો?’

‘મારા મોતનો.’

‘એ તમને વાજખી લાગે છે?’

‘અનિવાર્ય પણુ લાગે છે.’

‘એસી જાવ.’

અદાલતનો એક શિરસ્તેદાર ઊભો થયો. પ્રથમ એણે લાન્તેનાકના ઠાકોરને બહારવટિયો ઠરાવતું જાહેરનામું વાંચી સંભળાવ્યું. તે પછી, કેદ પકડાયેલા શત્રુને નસાડવામાં મદદ કરનાર કોઈ પણ વ્યક્તિને મોતની સજાને પાત્ર ઠરાવતા પ્રજ્ઞસત્તાકતા આદેશની જાહેરાત પણ એણે વાંચી. એ જાહેરાતને છેડે ગોવેનની સહી હતી તે પણ એણે વાંચી સંભળાવી, અને એ ખેસી ગયો.

સિમુરહેને અદ્ય વાળી, અને કહ્યું: ‘આરોપી, ધ્યાન આપજો—પ્રેક્ષકો, સાંભળજો, જોજો અને શાંતિ રાખજો—કાનૂન તમારી સન્મુખ પડ્યો છે. હવે મત લેવાશે. બહુમતીના નિર્ણય મુજબ સજા કરવામાં આવશે. દરેક ન્યાયમૂર્તિ પોતાનો ચુકાદો આરોપીની સામે જ જાહેર કરશે. ઇન્સાફને કાંઈ જ છુપાવવાનું નથી હોતું.’

સિમુરહેને ઉમેયું: ‘હવે પહેલા ન્યાયમૂર્તિ પોતાનો મત આપશે—બોલો, કેપ્ટન ગેશાંપ.’

કેપ્ટન ગેશાંપ સિમુરહેન કે ગોવેન બેમાંથી એકેયને જોઈ શકતો ન હોય તે રીતે પોપચાં નીચાં ઢાળીને ઊભો થયો. એની આંખો પેલાં જાહેરનામાં ઉપર ચોંટી ગઈ હતી. એ બોલ્યો—

‘કાયદો અફર છે. ન્યાયાધીશમાં માણસના કરતાં કાંઈક વિશેષ હોય છે, અને ઓછું પણ હોય છે. એને હૃદય નથી હોતું—એટલું એનામાં માનવીતા કરતાં ઓછું છે. પણ માનવીતા કરતાં એનામાં વિશેષ એ હોય છે કે એના હાથમાં ઇન્સાફની તલવાર હોય છે. કાનૂનનો ભંગ કરવામાં આવ્યો છે. દયાની એક જ લાગણીને કારણે આ દેશ ઉપર ફરી સંકટ ઊભું થયું છે. દયા કોઈવાર ગુનો પણ બની જાય છે. બળાખોર લાન્તેનાકને નસાડવામાં સેનાપતિ ગોવેને મદદ કરી છે. ગોવેન અપરાધી છે. મારા મતે એની સજા—મોત છે.

‘શિરસ્તેદાર, લખો,’ સિમુરદેને કહ્યું.

કારકૂને લખ્યું, ‘કેપ્ટન ગેશાંપ : મોત.’

ગોવેનનો ચોખ્ખો, મક્કમ સાદ રણકી ઊઠ્યો.

‘ગેશાંપ,’ એ બોલ્યો, ‘તમે તમારો મત બરાબર આપ્યો છે. હું તમારો ઉપકાર માનું છું.’

સિમુરદેને કહ્યું, ‘હવે બીજા ન્યાયમૂર્તિનો વારો. બોલો, નાયક રાહુબ.’

રાહુબ બોલો થયો. ગોવેનની બાજુએ ફર્યો અને આરોપાને એણે લશ્કરી સલામ ભરી. પછી એ બોલી ઊઠ્યો :

‘દુનિયા જે આમજ ચાલવાની હોય તો મને પણ ગિલોટીન ઉપર ગરદન મારો; કારણ કે, હું અહીં ઇશ્વરની સાક્ષીએ કહું છું કે, એ બુદ્ધિએ અને મારા સેનાપતિએ જે કાંઈ કયું તે મેં પણ કયું હોત. એંશી વરસના એ બુદ્ધિવાને જ્યારે ત્રણ છોકરાંને બચાવવા ખાતર આગમાં ઝંપલાવતો જોયો ત્યારે મનમાં ને મનમાં મેં એ બહાદુરિયાને શાઆશી આપેલી, અને જ્યારે મને ખબર પડી કે મારા સેનાપતિએ એ બુદ્ધિને તમારી રાક્ષસી ગિલોટીનના પાંગળામાંથી બચાવ્યો છે, ત્યારે મને થયું કે, એને તો હવે સરસેનાપતિ બનાવવા જોઈએ; એ સાચા શરવીરને સંત લુધનાં ચાંદ પહેરાવવો જોઈએ--જે હજી પણ ચાંદ, સંતો કે લુધઓનાં જમાનો વીત્યો ન હોય તો. અરેરે, આપણે બધાએ શું હવે બેઅસર બનવાનું છે? આટઆટલી લડાઈએ અમે જીત્યા તે શું આને માટે જ કે? આ સેનાપતિ ગોવેન છેલ્લા ચાર મહિનાથી પોતાનાં નગારાં ગળવતા ગળવતા રાગપક્ષના ગધેડાઓને તગડી રહ્યા છે, અને પોતાની તકવાર વડે ગ્રજસત્તાકને બચાવી રહ્યા છે.

‘દોલ ગામે એમણે જે કયું તે તો લલભણાં ભેળાંને પણ ન સૂઝ્યું હોત. ગ્રજસત્તાક પાસે આવો માનવી છે; એને શું હવે એ

ફેંસલ કરી નાખવા માગે છે ! એને તમારો વડો સેનાપતિ બનાવવાને બદલે તમારે એનું ડોકું કાપવું છે ! માણસને દીવાનો બનાવી દે તેવી આ વાત છે.—નાગરિક ગોવેન, તમે મારા સેનાપતિને બદલે જે મારી નીચેના કોઈ અફસર હોત તો મેં તમને જણાવ્યું હોત કે તમે હમણાં અહીં જે કહ્યું તેમાં કેટલીય અર્થહીન વાતો હતી. બુઢાએ બાળકોને બચાવ્યાં એ સારું કર્યું; તમે બુઢાને બચાવ્યો એ પણ સારું કર્યું. અને સારાં કામ કરનારાઓને જે આપણે ગિલોટીન પર ગરદન મારવાના હોઈએ તો પછી મારી અછ્છન્નમાં તો એકેય વાત ઊતરતી નથી. તો પછી અફસર આદર્શ જેવું આપણી પાસે કાંઈ જ રહેતું નથી. મને આ બધું સત્ય નહિ પણ સ્વપ્ન લાગે છે. હું જાગું છું કે ઊંઘું છું તે પણ મને ખબર પડતી નથી. હું કાંઈ સમજી શકતો નથી. બુઢાએ બાળકોને આગમાં જીવતાં શેકાવાં દીધાં હોત, અને મારા સેનાપતિએ એ બુઢાનું માથું કપાવા દીધું હોત, તો એ સારું ગણાત ! હું કહું છું કે મને ગિલોટીન પર ગરદન મારો ! હું એને માટે તૈયાર છું. વિચાર કરો ! એ છોકરાં જે મરી ગયાં હોત તો લાલ ટોપીની પટ્ટન ઉપર કેવું કલંક ચડ્યું હોત ! એવું બંને એમ આપણે કોઈ ઈચ્છતા હતા ખરા ? જે એમ જ હોય તો પછી, ચાલો આપણે એકબીજાને કાચા ને કાચા ખાઈ જઈએ અને વાતનો અંત લાવીએ. તમારા બધાના જેટલી મારામાં પણ રાજકારણની સમજણ છે. હવે મારી વાત પૂરી થવા આવી છે. આ બાબતમાં મને જે લાગે છે તેનો સાર હું તમને મારી રીતે જણાવું છું. માણસનું માથું ભમાવી દે એવાં પગલાં હું પસંદ નથી કરતો. અમે બધા—અમારામાંથી આટઆટલા, લડતાં લડતાં મર્યા તે શું જાખ મારવા માટે ? કોઈને લાથે અમારા સેનાપતિને મરવા દેવા ખાતર ? બિચકુલ નહિ ! મારે મારો સેનાપતિ પાછો જોઈએ. હું એને પાછો મેળવ્યે જ રહીશ. કાલે મને એની ઉપર ખ્યાર હતો એથી ય વધુ આજે છે. એનું તમે ગિલોટીન ઉપર ચડાવશો ? અમે એ સાંખી નહિ લઈએ એ ખ્યાલમાં રાખજો.’

અને રાદુબ બેસી ગયો. એના જખમના ટેમા તૂટી ગયા હતા. લોહીનો એક પાતળો રેલો એના રૂમાલ નીચેથી નીકળતો દેખાતો હતો. કાન વિનાના એના લમણા પાસેથી નીકળીને એ રેલો એની ડોક ઉપર થઇને ચાલ્યો જતો હતો.

• સિમુરદેન રાદુબ લણી ફર્યો.

‘આરોપીને છોડી મૂકવા એમ તમારો મત છે ?’

‘મારો મત,’ રાદુબે કહ્યું, ‘એને સરસેનાધિપતિ બનાવવાનો છે.’

‘તમારો મત એને છોડી મૂકવાનો છે કે નહિ તે હું પૂછું છું.’

‘મારો મત એને પ્રજાસત્તાકના વડા બનાવવાનો છે.’

‘નાયક રાદુબ, તમારો મત સેનાપતિ ગોવેનને મુક્ત કરવાનો છે ? હા કે નામાં જવાબ આપો !’

‘મારો મત એ છે કે એને બદલે મારું માથું કાપી નાખો !’

‘મુક્તિ,’ સિમુરદેને કહ્યું.—‘લખો, શિરસ્તેદાર.’

કારકૂને લખ્યું, ‘નાયબ રાદુબ : મુક્તિ.’

પછી કારકૂન બોલ્યો, ‘એક મત મોત માટે છે, બીજો મુક્તિ માટે, ગાંઠ પડે છે.’

હવે મત દેવાનો વારો સિમુરદેનનો હતો.

એ ઊભો થયો. પોતાનો ટોપો ઉતારીને એણે મેજ ઉપર મૂક્યો. એના ચહેરા ઉપર હવે ફિક્કાશ નહોતી, પણ ઘેરી છાયા ફરી વળી હતી. ત્યાં હાજર હતા તે સર્વે કોઈ કફનમાં લપેટાયેલાં શબો હોત તો પણ ત્યાં આથી વિશેષ શાંતિ ન છવાઈ હોત.

ધીર, ગંભીર, મક્કમ સ્વરે સિમુરદેન બોલ્યો—

‘આરોપી, તમારા મુકદ્દમાનું કામ પૂરું થાય છે. પ્રજાસત્તાકને નામે, આ લશ્કરી અદાલત, બે વિરુદ્ધ એક મનની બહુમતિથી—’

એ અટકી ગયો. સહુના શ્વાસ થંભી ગયા. શું મોતની સજા કરતાં એ અચકાતો હશે ? કે જીવતદાન દેતાં મૂંઝાતો હશે ?

સિમુરદેને આગળ ચલાવ્યું—

‘તમને મોતની સજા કરે છે.’

એના મોઢા ઉપર કાઠી કારમી જીતની લયાનકતાની લાગણી દેખાઈ, પણ ક્ષણવાર માટે જ. તે પછી, સિમુરદેને ફરી પાછું આરસપહાણનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એ બેસી ગયો. માથે ટોપો મૂકીને એણે બિમેયું, ‘ગોવેન, કાલે સૂર્યોદય વખતે તમને ગરદન મારવામાં આવશે.’

ગોવેન બિભો થયો. એણે સલામ ભરી અને કહ્યું: ‘અદાલતનો હું ઉપકાર માનું છું.’

‘કેદીને લઈ જાવ,’ સિમુરદેન બોલ્યો.

એણે એક ઈશારો કર્યો, કેદખાનાનું આરણું ફરી ખુલ્યું, ગોવેન અંદર દાખલ થયો; આરણું બિડાઈ ગયું. હાથમાં ઉઘાડી તલવાર લઈને બેઉ સંત્રીઓ ત્યાં પહોંચે ભરતા બિભા રહ્યા.

નાયક રાદુબ બેહોશ બનીને ઢળી પડ્યો. એને બાંચકીને ત્યાંથી લઈ જવામાં આવ્યો.

ફોજનો મિનજ

ફોજની છાવણી ભમરીના દર જેવી હોય છે—વિશ્લવના દિવસોમાં તો વળી ખાસ. સૈનિકની અંદર રહેલા નાગરિક-ડંખને સળવળતાં વાર નથી લાગતી, અને શત્રુને હાંકી કાઢ્યા પછી પોતાના જ ઉપરીને ડંખતાં એ ખચકાતો નથી. તુરસ્થુનો ગઢ જીતનારા બહાદુર સૈનિકો જીતજીતની લાગણીઓ અનુભવી રહ્યા હતા. લાન્ટેનાક લાગી ગયાના ખબર મળતાં જ તેઓ ગોવેનની વિરુદ્ધ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા. જે કેદખાનામાં ઠાકોર પુરાયેલો મનાતો હતો તેમાંથી ગોવેન બહાર નીકળ્યો કે તુરત જ એ ખબર વીજળીવેગે છાવણીમાં પ્રસરી ગયા હતા. પલ્લવારમાં તો આખી ફોજ એનાથી વાકેફ થઈ ગઈ હતી. એક ગણગણાટ ચાલુ થયો: ‘ગોવેન ઉપર હવે ખટલો ચક્કાવવાના છે ! અધું ધતીંગ છે, ધતીંગ. ઠાકોરો અને પાદરીઓ ઉપર તે વળી વિશ્વાસ રખાય ! આ ઉમરાવે હમણું જ ઠાકોરને બચાવ્યો, અને એ પાદરી હવે ઉમરાવને નિર્દોષ ઠરાવશે ! જોજો ને !’

પછી, ગોવેનને મોતની સજા થવાના ખબર આવ્યા ત્યારે વળી બીજો ગણગણાટ ચાલુ થયો—

‘આ તો બહુ ભૂંડું કહેવાય ! આપણો સેનાપતિ, બહાદુર સેનાપતિ, જીવન આગેવાન—વીરલો છે એ તો ! એ ઉમરાવ છે તેથી શું ? એટલે તો એ પ્રજાસત્તાકવાદી બન્યો તે ઊલટું વધારે સારું કહેવાય. જેણે દુશ્મનના પંજમાંથી આટલાં ગામ છોડાવ્યાં, જેણે દોષના અને તુરસ્થુના વિજ્યો મેળવ્યા, જેણે આપણને આટલા શક્તિશાળી બનાવ્યા છે, જે વાંડીમાં પ્રજાસત્તાકની સમશેર સમાન છે—એને, આ સિમુરદેન ઊઠીને એને, મોતની સજા ફરમાવવાની

હિંમત કરે છે ! અને તે પણ શેને માટે ? ત્રણ છોકરાંને બચાવનારા એક ખુદ્દાને એણે બચાવ્યો તે માટે ! આ પાદરી ઊઠીને સેનાપતિને મારશે !'

વિજયી છાવણીમાં આવા અસંતોષનો ગણગણાટ ફેલાતો જતો હતો. રોષનું એક વાદળ સિમુરદેન ફરતું ઘેરાતું જતું હતું. એ એકની સામે ચાર હજાર હતા. પણ એ ચાર હજારનું ટોળું હતું, જ્યારે સિમુરદેન તો શક્તિરૂપ હતો. એના મુખ ઉપરની જરાક જેટલી કરડાઈ આખી ફ્રાન્સને શિસ્તબદ્ધ બનાવવા માટે પૂરતી હતી. એ કારમા કાળમાં જે માણસને પ્રગ્નકીય સલામતી સમિતિનું પીઠબળ હોય તેની સામે ભલભલી જેહાદ પણ છાનગપતિયાંનું સ્વરૂપ લેતી, અને એ છાનગપતિયાં મૌનમાં પલટાઈ જતાં.

ગણગણાટ હોય કે ન હોય, જેમ ગોવેનના તેમ આખી ફ્રાન્સના જીવનમરણની ચાવી સિમુરદેનના હાથમાં જ હતી. સહુ જાણતા હતા કે એની પાસે કોઈ જાતની માગણી કરી શકાય તેમ નહોતી; અને એક એના અંતરાત્મા સિવાય બીજા કોઈનું ય એ સાંભળે તેમ નહોતો. બધા આધાર એની ઉપર જ હતો. લશ્કરી ન્યાયાધીશ તરીકે એણે જે કયું હતું તેને નાગરિક પ્રતિનિધિ તરીકે એ રદ કરી શકે તેમ હતો. રદમ ફક્ત એ એકલો જ બતાવી શકે તેમ હતો. એના હાથમાં અસીમ સત્તાઓ પડી હતી. એક જ ઇશારે એ ગોવેનને મુક્ત કરી શકે તેમ હતો. જિંદગી અને મોતનો એ સ્વામી હતો. ગિલોટીન એના હાથમાં હતી.

રાહ જેવા સિવાય કાંઈ થઈ શકે તેમ નહોતું. રાત પડી.

અઠરણ સાઠમું

‘મારું પ્રજસતાક !’

અદાલતનો ખંડ ફરી પાછો સંત્રીઓના ઓરડામાં પલટાઈ ગયો હતો. આગલી સાંજની માફક જ સંત્રીઓની સંખ્યા બેવડાવવામાં આવી હતી. કેદખાનાનાં બીડેલાં દ્વાર પાસે બે સંત્રીઓ પહેરો ભરતાં બેસા હતા. મધરાતની વેળાએ હાથમાં ફાનસ લઇને એક માણસ આ ખંડ સોંસરવો ચાલ્યો; સંત્રીઓએ એને ઓળખ્યો અને એની આજ્ઞા મુજબ કેદખાનાનું બારણું ઉઘાડ્યું. એ સિમુરદેન હતો.

એ કેદખાનામાં પ્રવેશ્યો અને બારણું અંધપ્રભુ રહ્યું. કેદખાનામાં અંધકાર હતો, શાંતિ હતી. એ અંધારામાં સિમુરદેન એક ડગલું ચાલ્યો, અને પછી ફાનસ ભોંય પર મૂકીને એ સ્થિર બેસી રહ્યો કાઠ બાંધતા માણસના બાંડા એકસરખા શ્વાસ સાંભળાતા હતા. એ મધુર શ્વાસોચ્છવાસને સાંભળતો સિમુરદેન કાઠ વિચારમાં પડી ગયો.

કેદખાનાને સામે છેડે ગોવેન ઘાસના એક પૂળા ઉપર પડ્યો હતો. નવા આવનારને કાને પડેલો અવાજ એનાં ફેફસાંની ધમણતો હતો. ઘેરી નીંદરમાં એ પડ્યો હતો.

જરાસરખો પણ અવાજ ન થાય તે રીતે સિમુરદેન આગળ વધ્યો. નજીક જઈને એ ગોવેન સામે જોઈ રહ્યો: પોતાનાં ધાવણાં બાળને નિરખતી માતાની નજર પણ એથી વિશેષ મૃદુ અને રનેહભરી નહિ હોય. સિમુરદેનનું પોતાનું મનોબળ પણ એ નજર ઉપર અંકુશ ન રાખી શક્યું. મૂડીઓ વાળેલા હાથ વડે એણે આંખો દાબી દીધી અને ધડીભર એ હલ્યાચલ્યા વિના બેસી રહ્યો. પછી, એ નીચે નમ્યો,

ગોવેનનો હાથ એણે મૃદુતાથી ઉપાડ્યો અને પોતાના હોઠ એની ઉપર દાખ્યા.

ગોવેન પડખું ફર્યો, એણે આંખો ઊઘાડી. એ એકાએક જાગી ગયો હોય તેવો અગ્નયખીલર્યો તરવરાટ એની આંખોમાં હતો. કાનસના ઝાંખા અજવાળામાં પણ એ સિમુરદેનને ઓળખી ગયો.

‘ઓહો’ એ બોલ્યો; ‘ગુરુદેવ, તમે જ છો !’

અને, એણે ઉમેર્યું, ‘મને સ્વપ્ન આવીયું હતું, કે યમરાજ મારો હાથ ચૂમી રહ્યા છે.’

અંતરમાં વિચારાનાં ઘોડાપૂર આવ્યાં હોય તેમ સિમુરદેન ચોંકી ઊઠ્યો. ફટલીક વાર એ પૂર એટલાં બધાં ઊંચાં અને તોફાની હોય છે કે માણસના અંતરને એ ક્યાંક ડુબાડી દેશે એવી ખીક લાગે છે.

સિમુરદેનના ભર્યાભર્યા હૃદયના ઊંડાણમાંથી એક પણ લાગણીનેા પડધો એના મુખવાટે નીકળ્યો નહિ. એ માત્ર એટલું જ બોલી શક્યો: ‘ગોવેન !’

અને એ બન્ને એકબીજાને નિરખી રહ્યા. આંસુઓને પણ બાળી મૂકે એવી જ્વાલાઓથી સિમુરદેનની આંખો ભરી હતી; ગોવેનનાં નયનોમાં મધુરું હારય ચમકી રહ્યું હતું.

કાણી ઉપર માથું ટેકવતાં સૂતેલો ગોવેન બોલ્યો—

‘તમારા મોઢા ઉપર આ ઉઝરડો છે તે તો તમે મારી વતી ઝીલેલા પેલા ધાનો જ ને ? ગઈ કાલે પણ તમે એ ઝપાઝપીની વચ્ચે-વચ્ચે, મારે ખાતર મારી પડખે જ રહ્યા હતા. ઈશ્વરે જે તમને મારા ઘોડયા પાસે ન મૂક્યા હોત તો હું આજે ક્યાં હોત ! બહારના અંધકારમાં ! મારા કર્તવ્યનો જે કાંઈ ખ્યાલ મને છે તે હું તમારી પાસેથી પામ્યો છું. હું જનમ્યો ત્યારે બંધનમાં હતો—પૂર્વગ્રહો એ બંધનો જ છે ને ! તમે એ બંધનો કાપી નાખ્યાં. મારો

વિકાસ તમે મુક્તપણે થવા દીધો. જે મડદું હતું તેમાંથી તમે જીવતું બાળક બનાવ્યું; જે ગર્ભપાત સમાન હતું તેમાં તમે અંત-રાત્મા પૂર્યો. તમારા વિના હું વામણાનું સ્વરૂપ પામ્યો હોત. મારી હયાતીનો તમે જ આધાર બન્યા છો. હું તો માત્ર એક ઉમરાવ હતો, તમે મને નાગરિક બનાવ્યો; હું એક સામાન્ય નાગરિક હતો, તમે મને વિદ્યા દીધી. આ મૃત્યુલોકમાં માનવી તરીકે જીવવાની યોગ્યતા તમે મને દીધેલી છે; મૃત્યુ પછીના જીવન માટેની તાલીમ પણ તમે જ મારા આત્માને દીધેલી છે. તમે મને સત્યની ચાવી, પ્રકાશની ચાવી આપી છે. ગુરુદેવ ! તમારો હું કટલો પાડ માનું ! તમે જ મારું સર્જન કર્યું છે. ’

સિમુરદેન ઘાસ ઉપર, ગોવેનની બાજુમાં, બેસી ગયો. કેદખાનામાં થોડી પજો સુધી શાંતિ જવાઈ ગઈ. અને વાર્તાલાપ ફરી શરૂ થયો.

ગોવેન બોલ્યો : ‘ભારે મોટા બનાવો બની રહ્યા છે. ક્રાંતિ આજે જે કાંઈ કરી રહી છે તે નિગૂઢ છે. જે કાંઈ દેખાય છે તેની પાછળ કાંઈક અકળ રહેલું છે. જે દેખાય છે તે વિકરાળ છે, અદૃશ્ય છે તે ભવ્ય છે. પણ આજની ઘડીએ મને બધું સ્પષ્ટ દેખાય છે. એનું સૌંદર્ય અજબ છે. જંગલોની તના આ માંચડાની નીચે સંસ્કૃતિનું મંદિર ચણાઈ રહ્યું છે.’

‘હા,’ સિમુરદેને કહ્યું. ‘આજે જે ક્ષણજીવી છે તેમાંથી આવતી કાલે સર્વકાલીન જીવું થશે. એમાં અધિકાર અને ફરજ સમાંતરે ચાલતાં હશે; માણસની શક્તિ મુજબના કરવેરા એમાં નખાતા હશે; લશ્કરી સેવા ફરજિયાત હશે, સહુ એકસરખાં હશે; કાયદાનું સ્થાન સહુનાં કરતાં અઢિયાતું હશે. એ પ્રગ્નસત્તાક સર્વ શક્તિમાન હશે.’

‘મને તો,’ ગોવેને કહ્યું, ‘આદર્શ પ્રગ્નસત્તાક વધુ ગમે. ગુરુ-દેવ ! તમે હમણાં જે કાંઈ કહ્યું તેમાં ત્યાગનું, અજ્ઞાનનું, આત્મ-સમર્પણનું સ્થાન ક્યાં છે ? દયા અને પ્રેમ એમાં ક્યાં છે ? એમાં સંગીત ક્યાં છે ?’

‘તું વાદળમાં બેસીને વાતો કરે છે.’

‘તમે ગણતરીઓમાં ગોટવાઈ જાવ છો.’

‘હું તો માનવીનો ઘાટ ભૂમિતિશાસ્ત્રના નિયમો મુજબ ઘડાવું.’

‘અને હું,’ ગાવેન બોલ્યો, ‘એને કવિઓની કલ્પનામાં છે તેવો બનાવું.’

‘કવિતા ! એ કવિઓનો કદી વિશ્વાસ ન કરજો.’

‘હા, એ કહેવત હું જાણું છું. તો પછી વાયુનો વિશ્વાસ પણ ન કરવો, સૂર્યના તેજનો વિશ્વાસ ન કરવો, વસંતના પરિમલનો વિશ્વાસ ન કરવો, ફૂલોનો વિશ્વાસ ન કરવો, આલના તારાનો વિશ્વાસ ન કરવો.’

‘એમાંથી માનવીને રોટલો નથી મળતો.’

‘કાણે કહ્યું ? વિચાર એ પણ એક જાતનું પોષણ જ છે.’

‘એ બધી કલ્પનાસૃષ્ટિની વાતો ન કર. પ્રજ્ઞસત્તાક એ નર્થ વાસ્તવ છે—એ ને એ ચાર જેવી એ હકીકત છે. તું ચોક્કસ વાત કર, હું રહીઓ દેવા તૈયાર છું.’

‘જલે તમારે લશ્કરી સેવા ફરજિયાત બનાવવી છે ને ? કેાની સામે એ લશ્કરને તમે વાપરવાના છો ? બીજા માનવીઓ સામેજને ? હું તો લશ્કરી કામગીરી રાખું જ નહિ. મારે શાંતિ જોધએ છે. પીડિતોને તમારે મદદ કરવી છે; હું તો પીડાનો જ અંત લાવવા માગું છું. તમે માણસની આવક પ્રમાણે વધુ ને વધુ કર લાદવા માગો છો; મારે તો કરવેરા જ ન જોધએ. રાજ્યનો ખચ સાવ ઓછો કરી નાખવો જોધએ એમ હું માનું છું. ગુરુદેવ ! આપણા બે આદર્શો વચ્ચે તફાવત છે. તમે લશ્કરી તાલીમ આપતી છાવણીઓ ખોલવા માગો છો, હું નિશાળો માગું છું. તમારા સ્વપ્નાનો માનવી સૈનિક છે, મારા સ્વપ્નાનો માનવી નાગરિક છે. તમે એને વિકરાળ બનાવવા માગો છો, હું માગું છું કે એ વિચા-

રક બને. તમારું પ્રજસત્તાક તમે તલવારોના પાયા ઉપર ઊભું કર્યું છે; મારું પ્રજસત્તાક મેં—મારું પ્રજસત્તાક મારે માનવીના અંતરમાં ચણવું છે.’

ગોવેન કાઠ પયગમ્બરની નિષ્ઠાથી ખોલી રહ્યો હતો. સિમુરદેન મસ્તક નીચું ઢાળીને સાંભળતો હતો. શિષ્ય હતો તે જાણે કે ગુરુ બની ગયો હતો.

સિમુરદેને પૂછ્યું: ‘તારું પ્રજસત્તાક ઊભું થાય ત્યાં સુધી તું શું માગે છે?’

‘જે છે તે જ હું સ્વીકારી લઉં છું.’

‘એટલે શું તું આજની પરિસ્થિતિને નિસાવી લે છે?’

‘હા.’

‘શા માટે?’

‘કારણ કે એ જંઝાવાત છે. પોતે શું કરે છે તે જંઝાવાત હમેશા સમજે છે. એનાથી એકાદ વૃક્ષ ઊખડી પડે તો પણ કેટલાંય જંગલોને એ તાઝગીના વાયુથી ભરી દે છે ! સંસ્કૃતિને મહારોગ લાગુ પડ્યો હતો; આ પ્રયંડ વાયુ એને શુદ્ધ કરે છે. વળી, મારો ધ્રુવતારો મને દેખાતો હોય ત્યાં સુધી જંઝાવાતની મને શી પરવા છે ? મારો અંતરાત્મા સાખ્યૂત હોય તો બનાવો મને શું કરી શકવાના હતા ?’

અને એણે ધીમા, ગંભીર સ્વરે ઉમેર્યું—

‘એક એવી શક્તિ છે કે જે સદાય આપણને માર્ગ દેખાડતી રહે છે.’

‘કાઠ ?’ સિમુરદેને પૂછ્યું.

ગોવેને જાંચે આંગળી ચીંધી. સિમુરદેનની નજર એ જાંચી થયેલી આંગળીની દિશામાં આગળ વધી, અને, એ કેદખાનાની છત સોંસરવું તારામઢવું આકાશ જાણે કે એને દેખાયું.

ગોવેન બોલ્યો, ‘માનવીને મારે અળસિયા જેવો નહિ, પંખી જેવો બનાવવો છે. ધરતીના કીડામાંથી એ જીવતું પુષ્પ બની જાય અને ગગનમાં ઊડી જાય એમ હું માગું છું. મારે તો—’

એ અટકી ગયો. એની આંખો જાણે કે સળગી ઊઠી. એના હોઠ જરા ફફડ્યા. પણ એ બોલી શક્યો નહિ.

ઉઘાડા રહી ગયેલા બારણામાંથી બહારના કોઇ અવાજો આવતા હતા. દૂર દૂરથી પ્રભાતનાં બૃગલો બજતાં સંભળાતાં હતાં. સંત્રીએ બદલાયા, જમીન ઉપર તેમણે પછાડેલા બંધૂકના કુંદાના આખરી અવાજ પણ સંભળાયા; અને તે પછી, ગઢની સાવ નજીક જ મોટાં ખીમ અને પાટિયાં ખસેડાતાં હોય તેવા અવાજો સંભળાયા. એની પાછળ પાછળ, હથેડાના વણઅટકયા પ્રદારો પડતા હોય તેવા ધીમા પડવાએ સંભળાયા.

આ બધું સંભળીને સિમુરદેનના મુખ પરથી તેજ ઊડી ગયું. ગોવેને તો કાંઈ સંભળ્યું જ નહોતું. એના વિચારો વધુ ને વધુ ગહન બનતા જતા હતા. એના અંતરમાં પ્રકાશી રહેલા જ્યોતિમાં એ એટલો બધો લીન બની ગયો હતો કે એણે જાણે શ્વાસ લેવા પણ બંધ કર્યા હોય તેવું લાગ્યું. કોઇ કોઇ વાર એ જરા જરા ચમકી ઊઠતો. એની આંખની કીકીઓમાં ઊપાતું અજવાળું વધુ ને વધુ તેજસ્વી બની રહ્યું હતું.

એમ ને એમ થોડો વખત વીતી ગયો. પછી સિમુરદેને પૂછ્યું : ‘તું શેનો વિચાર કરે છે ?’

‘ભાવિતો,’ ગોવેને જવાબ આપ્યો.

અને ફરી પાછો એ એના તરંગોમાં ડૂબ્યો. ઘાસની પથારીમાંથી સિમુરદેન ઊભો થયો—ગોવેનને એનો ખ્યાલ પણ ન રહ્યો. એ સ્વપ્નદૃષ્ટા ઉપર નજર રાખીને સિમુરદેન ધીમે ધીમે, પાછલે પગે દરવાજા સુધી ગયો અને બહાર નીકળી ગયો. કેદખાનાનું બારણું ફરી બિડાઇ ગયું.

પ્રકરણ એકસઠમું

‘પ્રજસત્તાક અમર રહો !’

ક્ષિતિજ ઉપર પ્હો ફાટયું. તેની સાથે સાથે જ વોંકળાના સામા કાંઠા ઉપર એક વિચિત્ર, સ્થિર, બેદી વસ્તુ દેખાઇ. આકાશનાં પંખી એને ઝોળખી શક્યાં નહિ. રાતના અંધારામાં જ એ વસ્તુ ત્યાં લાવવામાં આવી હતી. એ ધગતીનાં પડ ચીરીને બહાર નીકળી હોય તેવી લાગતી હતી.

ચોપાસ લીલું છમ ઘાસ હતું તેની વચ્ચે ઊભેલી આ વસ્તુતો વાતા-વરણ સાથે ફાઈ જતતો મેળ ખાતો નહોતો. એની ઉપર નજર નાખનાર પ્રથમ તો એક કંપારી અનુભવતો. ચાર પાયાવાળો એક માચડો હતો. માચડાને એક છેડે બે મોટાં ખીમ ઊભાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. ત્રીજો એક મોભ એ બન્નેનાં માથાંને જોડતો ઊંચે આડો બાંધેલો હતો. એ આડા મોભની વચ્ચેવચ્ચ કાંઈક ત્રિકોણાકાર લટકતો દેખાતો હતો. પ્રભાતના ભૂરા આકાશમાં એ આકાર કાળો લાગતો હતો. મંચને બીજો છેડો ચડઉતર માટેની એક સીડી હતી. બે ઊભાં ખીમની વચ્ચે અને પેલા ત્રિકોણાકારની બરાબર નીચે, અડોઅડ કિનારીવાળાં બે પાટિયાં હતાં. બન્નેમાં અર્ધચંદ્રાકાર જેવો એક એક ખાંચો પાડેલો હતો. તેથી એ બન્ને ભેગાં થાય ત્યારે એમની વચ્ચે એક માણસની ડોક જેટલો ગોળ ગાળિયો રહી જતો. અત્યારે એ બે અર્ધચંદ્રાકારો છૂટા હતા. મંચ ઉપર એક લાંબો ટોપલો પડ્યો હતો. અને પાટિયાં પાસે એક નાની ચોરસ ટોપલી હતી. આ ત્રિશાળ-કાય નવતર પ્રાણી રાતા રંગે રંગાયેલું હતું. એ આખું લાકડાનું જ બનેલું હતું; માત્ર એક પેલો ત્રિકોણાકાર લોહાનો હતો.

આ આકારહીન વસ્તુ તે ગિલોહીન.

એની સામે, થોડાં જ ડગલાંને અંતરે, વોંકળામાં ખીજે એક રાક્ષસ ઊભો હતો—તુરગ્યુ. લાકડાની રાક્ષસીને પથ્થરના રાક્ષસનો પોડાશ સાંપડ્યો હતો. તુરગ્યુની અંદર ગુલામી ને જોહુકમીનાં પંદરસો વર્ષો સમાયેલાં હતાં; ગિલોટીનમાં એક જ વર્ષ હતું—૧૭૯૩. પણ આ બાર મહિના એ પંદર સદીઓની બરોબરી કરી રહ્યા હતા.

તુરગ્યુમાં રાખશાહી હતી, ગિલોટીનમાં પ્રજાસત્તાક.

એક બાળુ દેણદાર; ખીજી બાળુ લેણદાર.

ચોપાસની નિર્જનતામાં તુરગ્યુ લાંબા કાળથી એકલવાયો ઊભો હતો. પંદર સૈકાઓથી એ એક ભયાનક મૌન જાળવી રહ્યો હતો. આ પ્રદેશમાં એની ધાક વાગતી હતી, એનાં સન્માન થતાં હતાં, એની સત્તા ગાજતી હતી. અને આજે એકાએક એણે પોતાની સામે પોતાના જેટલું જ ભયાનક એક પ્રાણી ઊભેલું જોયું—ગિલોટીન. એ ધરતીમાંથી ફૂટી નીકળ્યું હોય તેવું જણાતું હતું.

અને વાત પણ સાચી હતી. આ લાકડું જેમાંથી મળ્યું હતું તે આસુરી વૃક્ષ આ પૃથ્વીમાંથી જ ફૂટ્યું હતું. માનવીનાં આટઆટલાં પરસેવા, આંસુ અને રુધિર વડે સિંચાયેલી, અસંખ્ય સિતમેના અગણિત શિકારોને દાટતી આ ધરતી, કેટલાંય પાપકર્મોને પોતાની અંદર સમાવતી આ પૃથ્વી—આવાં ભયંકર ખીજમાંથી જ એ વૃક્ષ ઊગ્યું હતું.

એ આકારને જોઈને તુરગ્યુ પણ ધ્રૂજી ઊઠતો હતો; એને એની ખીકલાગતી હતી: ગદ કાલ જાણે કે આજની સામે કમ્પતી હતી.

પ્રભાતની તાજગી અને ખુશખોની વચ્ચે આ બે વિકરાળ સ્વરૂપો ઊભાં હતાં.

એ દૃશ્ય જોનારા પ્રેક્ષકો પણ ત્યાં હાજર હતા.

ફોજના ચાર હજાર સૈનિકો વોંકળાને સામે કાંઠે સજ્જ બનીને

ગોઠવાઈ ગયા હતા. ગિલોટીનની ત્રણ આંખોએ એ ફરી વળ્યા હતા. ચોથી આંખ વોંકળાની ખાઈ હતી.

ધીમે ધીમે સૂરજ ઊંચો ચઢતો ગયો તેમ તેમ ઘાસ ઊપર પડેલો ગિલોટીનનો પડછાયો ટૂંકા બનતો ગયો.

ગઢની ટોચ અને ઊંચી ભેખડ ઉપર ઊભેલા ગિલોટીનના માંચડા વચ્ચે માત્ર વોંકળા જેટલું જ અંતર હતું. એ બંને એકબીજા સાથે વાતો કરી શકે તેમ હતા. ગઢની ટોચ ઉપર લશ્કરી અદાલતનું મેજ અને ત્રિરંગી વાવટાઓવાળી એક ખુરશી ગોઠવાયેલાં હતાં. સૂરજ વધુ ઊંચે ચડ્યો અને ટોચ પરની એ ખુરશીમાં સ્થિર બનીને, અદ્ય વાળીને બેઠેલો એક માનવી દેખાયો. એ હતો સિમુરદેન. આગલા દિવસની માફક જ એણે નાગરિક પ્રતિનિધિનો પોશાક પહેરેલો હતો; માથા ઉપર ત્રિરંગી બિલાવાળો ટોપો હતો, કમર ઉપર તલવાર હતી, કમરબંધમાં બે પિરતોલો ખોસેલી હતી; મોઢા ઉપર મૌન હતું. પ્રેક્ષકોનો સમૂહ પણ શાંત હતો. સહુ સૈનિકો ધરતી ઉપર પોપચાં ઢાળીને બેસા હતા; એમનાં દિલમાં અનેક પ્રકારના વિચારો જાગતા હતા. એક હરફ પણ એ ઉચ્ચારતા નહોતા. માંચડા ઉપર જલ્લાદ આવળ કરતો દેખાતો હતો.

સવારનું સૌંદર્ય વધતું જતું હતું; આકાશ પ્રતાપી બનતું જતું હતું.

એકાએક નગરાંના અવાજે એ શાંતિનો ભંગ કર્યો. નગરાની દાંડી ઉપર ગાભા વીટેલા હતા, તેથી એના અવાજ બોદા બોલતા હતા. સૈનિકોની કતારમાંથી એક જગ્યાએ માર્ગ ખુલ્લો થયો, અને એક નાનીશી ટૂંકડી માંચડા ભણી આવતા દેખાઈ.

મોખરે હતા નગરચીઓ, તે પછી બંધૂકધારી સૈનિકો, તે પછી ઉઘાડી તલવારવાળા સિપાહીઓ, અને છેવટે શિરચ્છેદ-બંદી—ગોવેન.

મુક્ત, મક્કમ પગલે એ આગળ વધતો હતો. એના હાથપગમાં બેડીઓ નહોતી. એણે એનો ગણવેશ પહેરેલો હતો, એની કમ્મરે તલવાર લટકતી હતી. એની પાછળ સિપાહીઓની બીજી એક ટુકડી ફૂંચ કરતી કરતી આવતી હતી.

ગોવેને જ્યારે સિમુરદેનને કહેલું કે, ‘હું ભાવિને વિચાર કરું છું’ ત્યારે એના મોઢા ઉપર હતો તે જ ઉલ્લાસ હતો તેના વદનને અજવાળી રહ્યો હતો. એના હાસ્ય જેટલું મધુરું ને હૃદયભેદક બીજું કંઈ નહિ હોય. સિપાહીઓની જીવની દીવાલોએ રચેલા ચોરસની વચ્ચે પહોંચીને એણે સૌપહેલી નજર ગઢની ટોચ ઉપર નાખી. એની આંખો સિમુરદેનને શોધતી હતી. એને તેણે ત્યાં બેઠેલો જોયો. ગિલોટીન સામે જોવાની તો એણે પરવા પણ ન કરી.

ગોવેન માંચડા ભણી આગળ વધ્યો. એની આંખો સિમુરદેન ઉપર જ હતી, સિમુરદેનની આંખો એની ઉપર હતી.

ગોવેન માંચડા ઉપર ચઢ્યો. અંધૂકધારીઓનો અફસર એની પાછળ પાછળ ઉપર ગયો. ગોવેને પોતાની તલવાર ઉતારીને એ અફસરના હાથમાં સોંપી દીધી. ગરદન ઉપર આંધેલો રૂમાલ ઉતારીને એણે જલ્લાદને દીધો. આટલો સ્વરૂપવાન એ કદી નહોતો લાગ્યો. એનાં સોનેરી ખૂંટકાં પવનમાં ઊડતાં હતાં.

એની ઉઘાડી ગોરી ગરદન કાઢ મુંદરીની યાદ આપતી હતી. એની નજર ફિરસ્તા સમી તેજસ્વી અને પ્રતાપી હતી. માંચ ઉપર ઉભો ઉભો પણ એ વિચારોમાં ડૂબી ગયો હતો. ગર્વભેર, ઉન્નત મસ્તકે, શાંતિથી એ ઊભો હતો. સૂર્યનું તેજ એની ઉપર વરસી રહ્યું હતું.

હાથમાં દોરી લઇને એને આંધવા માટે જલ્લાદ આગળ વધ્યો.

એ ધડીએ, પોતાના જુવાનજોધ સેનાપતિને સૈનિકોએ જલ્લાદના કુહાડાની આટલો બધો સમીપ જોયો ત્યારે, એ ન રહી શક્યા. એ કંઠણ ચોદાઓનું હૃદય ભાંગીને ભૂકો થઇ ગયું.

આખી ફોજનું એક મોટું ટુસકું સંભળાયું. ‘દયા કરો ! રહમ કરો !’ની ગર્જના ઊડી.

કાંઈ વળી ઘૂંટણીએ પડી ગયા, કાંઈએ બંધૂકો ફગાવી દધને સિમુરદેન જ્યાં બેઠો હતો તે દિશામાં યાયનાઓ કરતા હાથ લંબાવ્યા. એક બંધૂકધારીએ ગિલોટીનની દિશામાં આંગળી ચીંધી અને ચીસ નાખી કે, ‘એને બદલે મરવા હું તૈયાર છું !’

ફરી ફરીને સહુએ એક જ પોકાર કર્યો: ‘દયા ! રહમ !’ એ સાંભળીને સાવજનું ટોળું પણ દ્રવી ઊઠ્યું હોત—સિપાહીનાં આંસુ જોયાં ન જાય તેવાં હોય છે.

જલ્લાદ ખચકાયો. શું કરવું ને શું નહિ તેની એને સમજણ પડી નહિ.

પછી, એક ધીમે, ટૂંકા—પણ કરડો—અવાજ પ્રત્યેક કાન સુધી પહોંચે તેમ ગઢની ટોચ પરથી આવ્યો:

‘કાયદાનો અમલ કરો !’

એ વિકરાળ સાદ સહુએ ઓળખ્યો. સિમુરદેનના મોઢામાંથી એ શબ્દો નીકળ્યા હતા. આખી ફોજ ધ્રૂજી ઊડી.

જલ્લાદમાં નવા પ્રાણ આવ્યા. દોરકું લઇને એ આગળ વધ્યો. ‘રહેજો,’ ગોવેને કહ્યું.

એ સિમુરદેન તરફ ફર્યો, અને જમણે હાથે તેણે વિદાયની સલામ ભરી. પછી એ બંધાઈ ગયો.

ફરી પાછું એણે જલ્લાદને કહ્યું: ‘માફ કરજો, એક જ મિનિટ.’

અને એણે પોકાર કર્યો: ‘પ્રજ્ઞસત્તાક અમર રહો !’

એને બે બીમની વચ્ચે લઈ જવાયો. એની ડોક પેટા ગોળાકારમાં જકડાઈ ગઈ. જલ્લાદે એક કળને હાથ અડાડ્યો અને ઊંચે

લટકતો પેલો ત્રિકોણાકાર સરકવા માંડ્યો—પહેલાં ધીમે ધીમે અને પછી ઓચિંતાનો વીજળીને વેગે; એક કારમો પ્રહાર સંભળાયો—

એ જ ઘડીએ બીજો પણ એક ઘડાકો સંભળાયો. કુહાડાના પ્રહારનો જવાબ એક પિસ્તોલના ભડાકાએ વાળ્યો હતો. સિમુરહેને પોતાના કમરખંધમાં ખોસેલી પિસ્તોલ કાઢી રાખી હતી, અને ગોવેનનું માથું ટોપલીમાં દડી પડ્યું તે જ ઘડીએ, એણે પોતાનું હૃદય એક ગોળી વડે ભેદી નાખ્યું હતું.

અને એ બંને આત્માઓ આંકડા ભીડીને જોડે ઊડ્યા. એકની છાયા બીજાના પ્રકાશમાં મળી ગઈ.

વે પછી

વિક્ટર હ્યુગોની

અમર નવલકથા

નોત્ર દામ

આજ અનુવાદક પાસેથી

